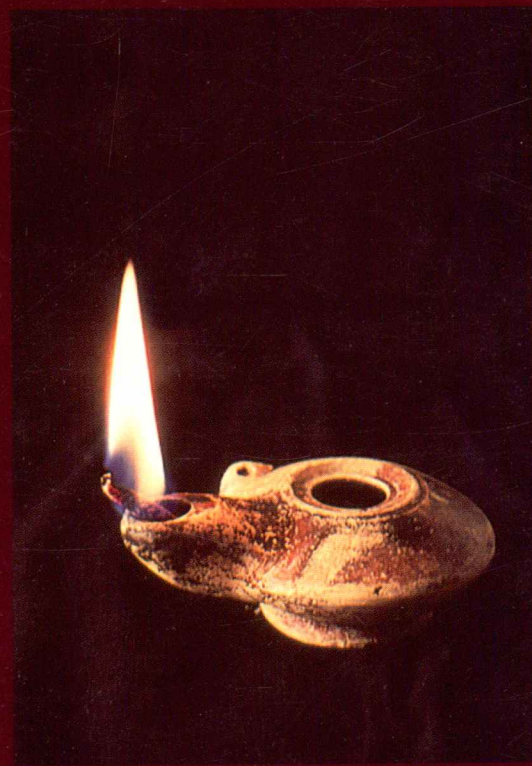

ילקוט חנוכה

אריה בן-גוריון צבי שוע

ה'תש"ב (1941) חלק 1

ליוני ארץ ישראל
120
ה'תש"ב
ה'תש"ב

ילקוט חנוכה

החגים מתרוממים מעל המישור של ימי החול כמו ההרים המתרוממים מעל המישור של האדמה.

כל הר גבוה מעיד על שינויים וזעזועים שנתחוללו מתחת להר הזה ומאז הרימו שטה ידוע מן המישור והגביהו אותו למעלה.

כך גם כל חג מעיד על זעזועים עמוקים, לפעמים וולקניים, שהתחוללו מתחת לקרקע האוימה ולא פעם אחת כי אם הרבה פעמים, בזה אחר זה.

ואמנם כשאנו באים להפוך ולהטט מתחת להג לאומי, אנו מוצאים מתחתיו שכבה מתחת לשכבה, ורובד מתחת לרובד ולא טעם אחד להג, כי אם טעמים הרבה לו.

ח. נ. ביאליק.

ילקוט חנוכה

עורכים

צבי שוע * אריה בן-גוריון

ארכיון ומכון החגים הבינקיבוצי
ברית התנועה הקיבוצית
בית-השיטה * * תשנ"ו

YALKUT HANUKKA

EDITORS:

ARYE BEN-GURION ★ ZVI SHUA

מערכת: בנימין יוגב (בוג'ה).
מיריק גרזי.

עיצוב: ג'ני כרמל.

פנימי בלבד

מהדורה א' תשל"ז.
מהדורה ב' תשמ"ט.
מהדורה ג' תשנ"ו.

שלמי תודה: אנו מבקשים להודות להדסה צמרת - "הדסה-תערוכות"
בבית-השיטה ולספרית המורה בבית-השיטה על התמונות ועל החומר העיוני
הרב שהמציאו לידינו - ושהיו לעזר-רב בהוצאת הילקוט.

מוסדות חינוך ותרבות - ברית התנועה הקיבוצית
בית-השיטה 18910. טלפקס: 06-536538. Beit-Hashitta
ברית התנועה הקיבוצית. טלפון: 03-6929932 Federation of Kibbutz Movements

הפקה: "השיטה גרפיקה" בית-השיטה, 18910 טל' - 06-536097 פקס - 06-536893

תוכן העניינים

78	ירושלים בימי החשמונאים	7	פתח דבר
79	להמחשת דרך הלחימה של בני-חשמונאי	9	מיטב החודשים - כסליו
81	ערכים מתחדשים	11	חודש כסליו
83	על רעיון הגאולה העתידה	12	לוח גזר
84	עדייות למגעי תרבות יוון-ישראל	13	מיטב החודשים כסליו
	ה"חסידים" שבספר החשמונאים -	14	צמחי העונה
85	זהותם הדתית והחברתית	15	סיפורם של המרד והחג
90	הרפורמה הדתית בתקופת החשמונאים	18	על ספר דניאל
91	משבר גזירות הדת	20	הדים לגזרות אנטיוכוס ד' במזמורת-ההילים
91	התנכלות לנשים יהודיות	21	ספרי חשמונאים
92	היבטים דתיים	21	חשמונאים א'
94	ריפורמה חברתית	24	חשמונאים ב'
95	המקנאים לתורה	26	חשמונאים-מקבים-מכבים
98	"קידוש השם"	27	קטעים נבחרים מתוך ספר החשמונאים א'
100	התפתחות מינהג קידוש השם:	32	ספר יהודית
101	קידוש השם בשואה	36	מלחמת החשמונאים בכתבי יוסף בן-מתתיהו
101	"קידוש שם המולדת" בשבועות ההגנה וצה"ל	37	מגילת תענית
102	הקשר בין הנס לקידוש השם	38	החשמונאים בסיפרות חז"ל
		38	במשנה
		39	הסוגייה התלמודית של "מאי חנוכה"
105	האש והאור, השמן והנס	41	מיפגש בין עולמות: ישראל יוון
107	פולחן השמש והאש בעולם העתיק	43	הרקע ההיסטורי-גיאוגרפי
109	על עקבות פולחן-השמש בישראל	44	עם כיבוש אלכסנדר - חדירת אורחות חיים יווניים
112	החג הקדום בכסליו	45	המאבק בין יורשי אלכסנדר
112	סוכות בחודש כסליו	47	מודיעין - מולדתם של משפחת החשמונאים
115	נס פך-השמן, מיצוות הנרות ושמונת ימי החג	49	קברי החשמונאים
119	הרובד העונתי-חקלאי של החג	50	מהלך המרד
120	'האם השכיחה האומה את זכר החשמונאים?'	51	המשך המאורעות אחרי שיחרור ירושלים
		52	לוח זמנים
125	במסורת	53	הרקע התרבותי-דתי
127	הדלקת נר של חנוכה	53	המצב בארץ-ישראל
128	דיני ההדלקה	56	הלניזם
129	הקריאה בתורה ובנביאים בימי החנוכה	59	השפעת האמנות הפלאסטית היוונית
130	תפילת על הניסים	60	מה בין ירושלים לאתונה
131	הפיוט "מעוז צור"	60	העימות ירושלים-אתונה בשני שלבים
131	שמחת-החג בפיוטים	64	מטבעות החשמונאים
		65	הרקע הכלכלי-חברתי
133	זה מעשה המנורה	69	על המלחמות
135	המנורה	71	מלחמה עממית חתרנית
137	המנורה כעיטור על נרות שמן	74	שמונה קרבות - שמונה נרות בחנוכה
138	תולדות נר-השמן	75	הסבר לקרבות
139	מיצוות נר חנוכה		
140	השימוש בנרות-שעווה		
140	תולדותיה של החנוכה		
142	מתי נולדה המילה "חנוכה"?		

177	חנוכה לי יש
180	חנוכה בעדות ישראל
180	תהלוכות הילדים
181	מנהגי הנשים והמשפחה
182	מאכלי חנוכה
185	שעשועים לחנוכה
185	סביבון, קלפים וקוביות
187	מירוץ-הלפיד
189	שבחי האור
189	יהי אור
190	על סמליות האור
193	חידונים לחג האורים
194	חנוכה בסיפור ובשיר
201	אחי גיבורי התהילה / הווארד פאסט (מתוך הספר)
202	נס גדול היה פה / רות בונדי
204	נס גדול היה פה! / נ. אלטרמן
205	חנוכה בבצלאל / ש"י עגנון
205	שתי המנורות של חנוכה / ש"י עגנון
206	נס חנוכה
207	חנוכה במלחמת העצמאות של ארצות הברית
209	נדליק ויבוא עלינו מה שיבוא (פולין 1920)
210	ריח-השמן
212	במה מדליקין
214	דם המכבים / יצחק שדה
215	שמונה נרות במנרה
215	חנוכה במשמר העמק
216	על שירי חנוכה מראשית המאה ועד היום
217	שירי חנוכה
221	מקורות

143	ארץ זית שמן
144	הזית במקרא ובסיפרות חז"ל
146	דרכי הפקת השמן
146	הזית במסורת ובמינהג
149	שמן זית מגוש-חלב
149	דיוקי לשון
150	לקראת חנוכה - עצירת שמן-זית

151	על הגבורות
153	מושג הגבורה במקורות
155	גבורת הרוח
155	גבורתם של מורדי-מודיעין
157	גבורת האשה היהודיה
158	הסיפור על האם ושבעת בניה
159	בדורות הגלות ובדורות אחרונים
160	עם ראשית הציונות

165	מדור אל דור
167	חנוכה בגולה
167	בתקופת הגאונים
168	בימי הביניים
171	חנוכה בדור התקומה
173	תחיית חג החנוכה
174	על כוח עברי לוחם בימינו וזכר המכבים
175	והמכבים יקומו לתחיה

פתח דבר

על חג-החנוכה נכתבו דברי-עיון ומחקרים רבים, מתוך היבטים היסטוריים, דתיים, חברתיים וצבאיים, על-ידי חוקרים שונים - כל אחד לפי תחום התמחותו והשקפת עולמו.

בספר זה* תקפה הקביעה שההתחקות אחר שלבי התפתחות החגים בחברה האנושית בכלל, ובעם-ישראל בפרט, מזכה אותנו בהרחבת-דעת משמעותית: היא מאפשרת הכרת המרכיבים הקדומים, כאשר מעמדים וסמלים קמאיים מקבלים ביהדות משמעות חדשה, ברמה אמונתית צרופה ונשגבה. עיון זה יאפשר למעיין הבנה מעמיקה יותר בקורות חגנו זה. אנו מקווים כי יעורר בכך ליתר הזדהות עם הערכים הלאומיים והאמוניים המקופלים בו.

ועוד נציין: בפרק על התמורות בהגות הדתית, נבחין בנסיבות שהביאו לידי השותפות המופלאה בין "החסידים הראשונים" המייצגים את ההשקפה הנבואית, לבין משפחת הכוהנים ממודיעין שבהרי יהודה הקטנה.

ראייה רב-צדדית זו חלה גם על יתר הנושאים, למשל - בחינת הזיקה בין הניגודים החברתיים הפנימיים, שנוצרו ביהודה תחת השלטון ההלני הזר, לבין שיטת-הלחימה שנוקטים בה בני-חשמונאי בעיקר בתחילה: לוחמה זעירה, בעלת מאפיינים עממיים ברורים.

מבחינה מדינית וחשבון השנים, היה בית-חשמונאי פרק היסטורי קצר יחסית: החל ממרד-מודיעין בשנת 167 לפנה"ס ועד שיא שלטונו והתפשטותו של הממלכה החשמונאית ומלכות הורדוס בשנת 40 לפנה"ס - כ-120 שנה בלבד! ואף-על-פי-כן, הולידה תקופה זו כוחות אדירים ביהדות, כדברי יהושע אפרון על דור-מודיעין ועל דמות אותה תנועה נסערת:

"ספונטאנית ועממית, המרעננת ומתגלמת במחנות שומרי התורה ונוטרי הברית, אשר הובילה אותם דרך ייסורים וקידוש השם להתמרדות נועזת ואדירת כוח. הזרם הגואה ומתחשל בקרב המדוכאים, התוסס ומתפרץ מהכפרים ועיירות, חולל תפנית גורלית ברגעי המצוקה וסיוטי שמד, חילץ את ישראל מהבלהות והגזירות שאסרו בפעם הראשונה וסיכנו את התורה היהודית, סיכל מזימות והתנכלויות, החזיר לאומה את הקוממיות הגזולה מאז חורבן הבית בידי מלכות בבל, העניק לה חוסן לאורך ימים, והציל את מעוז האמונה המונותיאיסטית. מן הכור היוקד נולדה חסידות יהודית מובהקת, טיפוסית ועממית, לוחמנית בראשיתה ומהפכנית, אבל מתענפת במרוצת העיתים ומתגוננת בריבוי כיווניה ואפיקיה, שהקרינה את מאורותיה והיפרתה במבועיה את חבורות הפרושים, אבות היצירות התלמודיות, את הקנאים הסולדים מפני כניעה מושפלת והשתעבדות לעריצות זדונית, את חוגי האיסיים, חומדי הטוהר הנאצל, את חולמי הקץ לדורותם..."

(אפרון, חקרי התקופה החשמונאית)

אחד-עשר פרקי הספר, דנים בתכניו של החג, מראשית היווצרותו בימי החשמונאים דרך הפנים שקיבל במהלך הדורות, ועד התגבשותו במדינת ישראל המתחדשת.

צבי שוע (געש)
אריה בן-גוריון (בית-השיטה)

* ספר זה הוא עריכה חדשה של "ילקוט חנוכה" תשמ"ט.

חיתוך-עץ מעשה ידי יוליוס שנוור פון קארוספלד, המתאר את יהודה המכבי מכה באויב הסילבקי ומטהר את בית-המקדש.

מיטב החודשים - כסליו

חודש כסליו

כסליו הוא שמו של החודש התשיעי מניסן (סוף נובמבר וראשית דצמבר), והוא אחד השמות שהעלו עימם עולי הגולה מבבל (תלמוד ירושלמי, ראש-השנה פ"א, ה"ב).

שמו האשורי של החודש - כסליו, רומז לקשת, כלי נשקו של אוריון, הצייד הענק מביווטיה, שלפי אחת הגירסאות במיתולוגיה היוונית, נדון למיתה על-ידי זאוס, אבי האלים, אחרי שהסתבך באהבים עם אאוס, אלת השחר. הוא נקבע בשמיים ככוכב או כקבוצת כוכבים. קבוצה זו קל למצוא בשמי החורף, בהיותה הקבוצה הנאה והבולטת ביותר בשמיים. שלושת הכוכבים הבהירים של "חגורת הצייד", נתונים בתור מקבילית ברורה וגדולה, והם מזהים מייד את כל הקבוצה. ועוד גירסה מיתולוגית המתרקמת על העובדה שאוריון שוקע בשמיים, כאשר קבוצת עקרב עולה בהן: הצייד אוריון התנשא והתרברב, וכדי להענישו שלחו האלים את העקרב שיעקוץ אותו. לאחר מותו מן העקיצה ולפי בקשת האלה דיאנה, הועבר אוריון לשמיים והוצב מנגד לעקרב, כך שלעולם לא יעקץ שוב על-ידו...

שמו העברי של אוריון הוא "כסיל", ויש סברה שהשם "כסליו", מוצאו מ"כסיל".

שם החודש בערבית: "כאנון אלאוול", שפירושו - האח (תנור) הראשון, על שם האח שמבעירים בבתיים, מפאת צינת החורף המתגברת עתה.

כסליו - כסל

יש המקשרים בין "כסליו" ל"כסל" או "כסלה" שפירושה: בקשת הלב "הלא יראתך כסלתך" (איוב ד, 6), כשהכוונה היא לבקשת תוחלת למטר.

הקשר בין חודש כסליו למטר בא לביטוי כבר בכתבי היתדות של האשורים, המכנים את החודש בשם "ירח עבי מטר", והוא החודש שבו נראית הקשת בענן: "כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם" (יחזקאל א', 28).

על-פי הסיפור המקראי הידוע, נראתה קשת זו לראשונה לאחר המבול, בכסליו, שכן כתוב: "ויאמר אלוהים: את אות הברית אשר אני נותן ביני לביניכם ובין כל נפש חיה אשר אתכם לדורות עולם. את קשתי נתתי בענן והיתה לאות ברית ביני ובין הארץ". (בראשית ט', 12-13).

מאחר שנוח יצא מן התיבה בעשרים ושמונה בחודש מרחשוון, ולאחר צאתו בנה מזבח והקריב קרבנות, עד שנסתתים חודש מרחשוון והחל כסליו - נראתה הקשת הראשונה בענן, האות האלוהי, בחודש זה.

מכאן, שמזל החודש קשת, אינו קשור בקשתו של הצייד אלא בקשת הענן.

כסליו - דצמבר

למילה "כסיל" יש בעברית משמעויות שונות:

כסיל הוא שוטה, אוויל - סכל, וכסיל היא קבוצת כוכבים הידועה בלב השמים (=אוריון), שעל יוצרה נאמר: "עושה כימה וכסיל" (עמוס ה, 8): "עושה עש כסיל וכימה" (איוב ט, 9). קבוצת כוכבים זו, המונה מאה שלושים וששה כוכבים, נראית בשמיים כאשכול גדול ומאיר.

מאור זה יוחס באגדות העבריות לנמרוד, הצייד העברי הראשון, שהיה "גיבור לפני ה'" (בראשית י, 9), אך ברוב רברבנותו החליט למרוד באל: הוא שהקים, לפי האגדה, את מגדל בבל, שלא היה מפעל הבנייה הראשון שלו: קודם לכן, לאחר שריכז בידו את השלטון על כל צאצאי נוח, בנה מבצר על-גבי סלע עגול ועליו כונן כיסא מלכות גדול מעצי-ארז. על כיסא זה התקין כיסא מלכות שני מברזל, מעליו כיסא נחושת ולבסוף - כיסא מלכות של זהב. בפסגה הניח אבן-טובה ענקית ומעליה ישב כמלך (מדרש הגדול, פרשת נח סימן כ"ח).

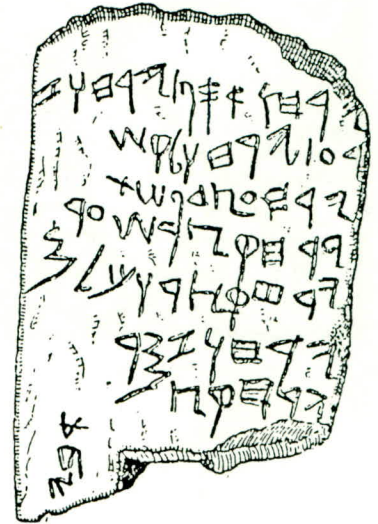
אגב, שמו העברי של נמרוד (מלשון מרידה), מאשר את המוניטין הגרוע שלו באגדה, ועל-פי כרוניקות קדומות מן המאה השביעית לספירה, נקרא מזל אוריון בפי הפרסים, "נמרוד". בכך קישרוהו עם המלאך המורד שמחזאי ועם הגיבור היווני אוריון, שהיה כמאור, אל הצייד, ואף הוא מרד באלוהיו והוענש על-ידי זאוס.

לוח גזר

באותו לוח מאבן-גיר קטנה, עליו חרטו יד איכר ישראלי במאה ה-10 לפנה"ס (ימי שלמה המלך או פילוג הממלכה), את סדר העבודות החקלאיות, כנראה כלול כסליו בשתי השורות האלה:

1. "ירחו זרע" - מועדי הזריעה שלאחר הגשמים - תשרי, מרחשוון וחצי כסליו.
2. "ירחו לקש" - מועד הזריעה המאוחרת המכוונת למלקוש - חצי כסליו וחצי שבט.

תרגום הכתובת:

ירחו אסף	- המועד של אסיף גידולי השדה.
ירחו זרע	- מועד הזריעה המוקדמת.
ירחו לקש	- מועד הזריעה המאוחרת.
ירח עצד פשת	- לקט-אסיף הפשתה, או של ירקות שונים ש"פשתו" בשדה.
ירח קצר שערם	- מועד קציר השעורים - השעורה.
ירח קצר	- לפי אחד השיחזורים: קציר וכיל - מדידת התבואה שנקצרה.
ירחו זמר	- זמירה מאוחרת של הגפנים, או מועד הבציר.
ירח קץ	- קץ-סוף העונה החקלאית, או של הקיץ.

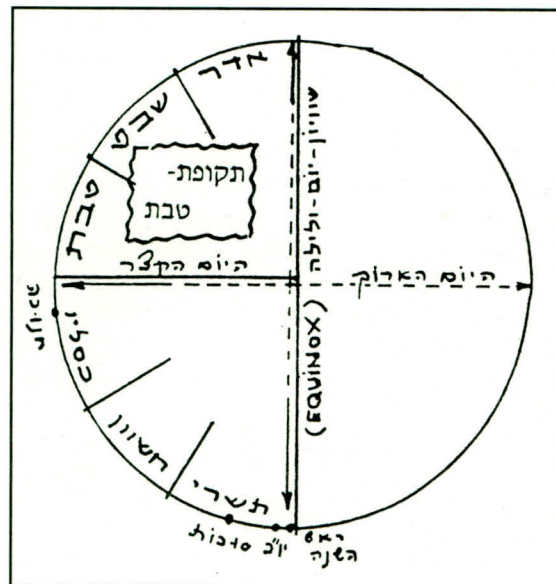
לפי הצעה במחקר: "ירח" - חודש אחד, "ירחו" - זוג, שני חודשים.

- ירחו אסף / ירחו ז
- רע / ירחו לקש
- ירח עצד פשת
- ירח עצד שערם
- ירח קצר וכל
- ירחו זמר
- ירח קץ

תקופת - טבת כ"פורעת חוב" במדרש

על דברי תהילים י"ט -

(א) לַמְנַצֵּחַ.	(ב) הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֱלֹהִים,
מְזַמְּרֵם לְדָוִד.	וּמְצַעֵשָׁה יָדָיו מִגִּיד הַרְקִיעַ.
	(ג) יוֹם לַיּוֹם יִבְיַע אִמְרֵי,

"אלו ארבע עונות השנה:
 באחד בתקופת ניסן ובאחד
 בתקופת תשרי היום לווה מן
 הלילה,
 מתקופת ניסן עד תקופת תמוז
 היום פורע ללילה,
 מתקופת תשרי עד תקופת טבת
 הלילה לווה מן היום,
 מתקופת טבת עד תקופת ניסן
 הלילה פורע ליום.
 נמצא שבתקופת ניסן ובתקופת
 תשרי אינם הייבים זה לזה כלום..."

(מדרש תהילים, שוחר טוב, י"ט, י')

מיטב החדשים כסליו ר' יהודה אלחריזי

עליכן ראוי לכל משכיל בימים האלה לשמוח ולברך האל עליפרי הגפן ולברך נח.

מיטב החדשים כסלו,
כי בו הלב שאגן ושלו ---
והוא חדש הפלאים והניסים
אשר עשה האל לזרע עמוסים:
בבוא היונים על בית יי ונסבו על
ויוציאו לחוץ הטמא השוכב
עד גברו בני חשמונאי ויגרשום מן
וצנה הכהן ופנו את
ובקשו שמן להדליק נר ולא נמצא
כי נטמאו כל השמנים אשר
עד קרא הכהן ללשכת
לאמר: הגידי לי מה יש לך
ותאמר: לבד אסוך שמן אין לשפחתך כל
ותהי השמחה גדולה ויהי גדול כבוד
והיללו לאל ושוררו שיר חנכת

הבית
בבית
הבית
הבית
בבית
בבית
הבית
בבית
הבית
הבית

בשיר זה שעיקרו התיחסות לחנוכה, מובלט סיומה של כל שורה - "בית", במובן של בית-המקדש, כנהוג בלשון חז"ל (למשל - הר-הבית), שלא כמו אצל אומות העולם, להם יש "מקדש" ואילו לישראל יש "בית" כמוקד של קדושה. יחד עם זה משלב המשורר גם את המובן המקובל של המילה - בית המשפחה כמוקד של שמחה ושלמות אנושית, בשורה השלישית מלמטה משתמש המשורר במטבעות לשון מתוך הסיפור על אלישע הנביא אצל "אשה אחת מנשי הנביאים" - (מלכים ב', 4), אלישע מבקש להושיע לה במצוקתה ושואל אותה - "מה יש לךי בבית?" והיא משיבה - רק "אסוך שמן". הנביא מחולל נס ומ"אסוך" זה הוא ממלא כלים רבים בשמן...

על המשורר:

יהודה אלחריזי נחשב כאחרון משוררי ספרד בתור הזהב. נפטר בשנת 1235.

הוא יצא למסע למצרים, לפגוש ברמב"ם. במצרים הצטרף לשיירה שיצאה לחצות את מדבר- סיני. הגיע לירושלים ב-1216. מכאן המשיך לבקר בקהילות היהודים בדמשק, חאלב ובגדד.

השיר המובא כאן לקוח מספרו "תחכמוני", בו מוקדש פיוט לכל חדש על חגיו ומאפייניו באדמת ארץ-ישראל וירושלים.

גלגל המזלות וארבע תקופות השנה. פסיפס רצפת בית-הכנסת בבית-אלפא. המאה השישית.

צמחי העונה

על פי מחזור הצומח והחי מאת א. שמאלי

גשמי היורה מביאים עשרות מילימטרים מים בבת-אחת או בהפסקות קצרות, המרוויים את האדמה הצחיחה והצמאה ומוחים את עיקבות הקיץ בשטפם. העצים והשיחים, שעמדו עטופי אבק, עליהם מודחים, מתטהרים ומתעננים. האדמה האפורה משנה את עינה ורכות מיוחדת חופפת על פניה המצהילים. האויר מצטלל, וריח רקבובית, ניחוח קרקע תפוחה ונימוחה, מתפשט בחלל ומבשר נביטה וצמיחה. ואמנם, רק ימים מספר יעברו מאז התחיל לרדת הגשם הראשון, והזרעים של צמחי הבר, שהיו מפוזרים ורדומים על פני הקרקע במשך ימות החמה, יתעוררו ויתחילו לנבוט ויעלו פסיגים. שטיח ירקרק ועדין מבצבץ ומסתמן לאט-לאט פה ושם - השליח הראשון של תקופת הצמיחה, הבאה עלינו לטובה.

קבוצת צמחים אחת ומיוחדת מציינת את תקופת השנה הזאת. רובם בעלי פקעות ובצלים, שהגשמים הראשונים מזרזים אותם והם שוקדים להוציא את פרחיהם סמוך לרדתם. חלק מהם צמחים חד-שנתיים, הנובטים בהשפעת המים המוחיים, מלבבים ומצמיחים גבעולים קטנים ומתחילים לפרוח במשך כסליו. קשה בעצם לקבוע את ראשית פריחתם של בני הקבוצה הזאת, כי הם תלויים, יותר מאשר צמחים אחרים, ביורה, המקדים או מאחר לרדת.

סתונית היורה: ימים ספורים אחר רדת גשמי היורה הראשונים מבצבצים ברוב אזורי הארץ פרחי סתונית היורה הוורודים. בבת-אחת יפרצו מתוך האדמה, כאילו היו מוכנים מתחת לקרום-הקרקע העליון וחיכו לפקודה, שיגוחו ממחבואם ויפתחו את עטיפיהם. המונים-המונים יעלו בבית-גידולם, צפופים ומשתלטים, וחלקת בור שעמדה עוד אתמול משמימה בעריונה - מתכסה פתאום שפע ניצה רעננה, המושכת אליה את העין.

כתימה עבת שורשים: במקומות לחים ובבתה שברוב אזורי הארץ פורחת על סף היורה ועם בואו הכתימה עבת השורשים, למשפחת המורכבים. שורשיה היו חבויים במשך הקיץ באדמה, וכבר באוקטובר הזרזו והעלו על פניה שושנת עלים צפופה. ועתה מזדקרים ממרכז השושנת גבעולים סגולים ובלתי-מסתעפים, הנושאים בראשיהם תפרחות גדולות וצהובות. הננו אומרים תפרחות ולא פרחים, כי כל-קרקפת מורכבת מפרחים רבים, כולם דגליים המהווים יחד סלסילה פורחת. בגשם ובלילה נסגרות התפרחות. צמח זה מקשט בפרחיו הגדולים את הבתה עד האביב.

חיננית-הבתה: באותם בתי הגידול מתחילה לפרוח חיננית-הבתה, השייכת אף היא למשפחת המורכבים. החנניות המצויות בארץ בשלושה מינים שונים, שמן נאה להן, כי תפרחותיהן היפות והעדינות מלאות חן. הן מפארות את בתי גידולן וראויות להיות מועברות לגינות הנוי ולקשט את ערגות הפרחים.

בן-החצב הסתוני ושינן עבה-השורש, מגבירים את עוצמת פריחתם אחר שירד היורה. הראשון, שעמודי פרחיו הבכירים מפיצים כבר את הזרעים מההלקטים שנפתחו, מוציא עתה עמודי-פרחים חדשים. תקופת פריחתו השניה, הנמשכת שוב שבועות אחדים.

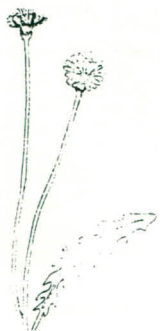
גשמי היורה יורדים בהפסקות ולסירוגין. האדמה עודה חמימה, הטמפרטורה טרם ירדה, האוויר לא נתקרר עוד והזרעים של צמחי הבר המרובים, הנפוצים ומפוזרים על כל-מדרך כף-רגל, בלי שנבחין בהם, סופגים מים וקולטים חום, תופחים ונובטים מהר, ופסיגים מוריקים מתחילים להופיע פה ושם, יוצרים לאט-לאט שטיח ירקרק וראשון בצידי הדרכים.

המרווה הדגולה, הקינרס, הקחווץ המצוי, אינם מפיצים את זרעיהם בקיץ, אלא שומרים עליהם בקרקפותיהם היבשות והמכווצות או בגביעי פרחיהם הסגורים והמתקשים. סידור זה מגן על הזרעים מפני ציפורים, נמלים ומזיקים אחרים, שלא ייאכלו במשך חודשי החמה הממושכים. אך מכיון שירד הגשם והקרקפות או הגביעים היבשים נתלחחו - מייד ייפתחו ויאפשרו לזרעים, שיש להם עתה תנאים נוחים לנביטה, להתפור באין מפריע.

המים, החודרים לאדמה ומרוויים אותה, מעוררים את הפקעות והבצלים ממנוחת הקיץ הממושכת, וכעבור ימים מעטים מתחילים לבצבץ בכל הארץ עלים שונים. תחילה מציצים ה"מסמרות" הירוקים של **החצב המצוי, העירית הגדולה, אחילוף** קטן-הפרחים, **לופית** מצויה וכדומה.

ואחר מופיעים קמעה-קמעה **העלים והשושנות של לשון-הפר ולשון-הכלב, החוח הספרדי והדרדר הקיפה, הדודא המצוי (דודאים) והחרחבינה המכחילה, הכלנית המצויה ונורית אסיה** - הארץ מתעטפת בטלית של ירק, טלית רעננה ומלבבת, המשמחת אדם ובהמה.

הסירה הקוצנית, שעמדה יבשה במשך הקיץ, מתעוררת ומתחילה לבלב, עלי **החצב והעירית** מזדקרים, ומדי פעם בפעם הן נפגש בפרחי ההר, המתחילים לפרוח בעונה זאת - **הרקפת המצויה, הכרכום החורפי והנרקיס המצוי.** כולם בעלי עיקרים הם (פקעת או בצל), שהיו טמונים במשך הקיץ בתוך האזמה; הגשמים הראשונים העלום ממחבואיהם לאוויר העולם ומייד פיתחו את פרחיהם. צמחי הבצלים והפקעות, שנתברכה בהם ארצנו, "דורחים" הם. בימות הגשמים קיימים על פני האדמה, מגדלים עלים ופרחים ועושים זרעים. ועם בוא ימות-החמה, הם מתכנסים לתוך הקרקע וחיים את חייהם בהסתר. כך יעשו גם בעלי-חיים שונים בארץ-ישראל: **החילזון, הקרפדה ואחרים.**

כתימה עבת השורשים

חיננית הבתה

סתונית שהוצאה מן האדמה

סתונית היורה

סיפורם של המרד והחג

בסיפורות בית שני ובסיפורות חז"ל

מלך המדינה המלך אלמס (במבוא מתייבבבבב חדר וסמך ופניו שוספ מוכריות וסבאור בשארם התני " וירח
 או יוחר לפני האלק ויראור ויל המלך מה קי להכנות סרבי' יור ללמד ויונתג' פני לחדת מלכותי' הנה יוכחג ערמג' וזון
 בג לקבל המדות על י' ועל תורת' ויקטון. המלך חלוד וייט להבילי מוחסת נחשת ויסיחו יוחתה על הישי' ויזכור

כי אנפם והט'
 והשום אינן
 הטיה שוער
 לקשוב אוי
 אויבדי בקשי
 בעל עולה לנו
 לנשדב אבינ
 ואזכרה ימי
 קדם אשר ל
 קראוני כנכד
 פננתם אודם
 אודותם אגן

לכמות מות לשוונ מות ירון מ
 ולות קלין מות עיד אכסר
 מיוסס ניהק יוחתן על הח ל
 תחוסת יושר סל המשי' לוק
 לנני וזחי ושיור המזיה

ה ולא ארדם: אשיחה צרות ונקמת אנטינגס אפח חסודי ומעו
 ומשווחי נכס' אורל עמי פהקרוצני להרבים " י"י
 ש'ועד סוכר מלדות' במד רוכבים שנוס' לפידות' מופה לה/
 הראות בהוד עיר נכברות' קדוש'
 ארז לישור

סיפורם של המרד והחג

בסיפורות בית שני ובסיפורות חז"ל

כִּי שָׁר לַיהוָה הַמַּחֲזִיק הַמֶּלֶךְ לְכַסֵּת דְּרוֹת שָׁלוֹם וּבְגַמְצוֹת מִתְּעַבְבְּשׁוּר חַיִּיר וּסְרוּחַ וּבְמַעֲשֵׂי שׂוֹסֵפֵי מַזְמִירִיּוֹת וּמַסֹּרֵי נְשָׂאִים הַתֵּיבִי וְיִזְוּ וְיִפְזוּ יוֹחֵד לִפְנֵי הַזֶּלֶךְ וְיִזְוֹרוּ יוֹל הַמֶּלֶךְ כִּי לְהַכְמֹת מַרְבִּי מִן לְלוֹדֵד יוֹתֵנָה כִּבֵּר לְחֹדֶט מְדַלְמִתִּיטְ הַטָּה לִּזְמַנְט מְרַבֵּב יוֹז וְיִזְטֵנָה לְקַבֵּל הַמִּזְוֵת עַל אֵי וְעַל תַּזְוֵתָה וְיִקְטֵנוּ הַכֹּהֵל מְלִיד וְיִיטֵעַ לְהַבְיִיל וְחֹמֶת מַחֲשֵׁת וְיִסְמִיחוּ יוֹזֵתָה עַל הַיֹּשֵׁב וְיִזְוֹרוּ

מבבר

לְכִיּוֹת מִזֵּת לִשְׂוֹט מִזֵּת יִרְוֵן מִ
וְיִזְוֵת מְלִינֵי מִזֵּת עֵרֵד וְאִשְׁרֵי
מִזֵּת עֵרֵד וְיִזְוֵת עַל הַזֶּלֶךְ
הַמִּזְמִירִי וְיִזְוֵת עַל הַיֹּשֵׁב לִקַּח
לְכִיּוֹת לְזִמְרֵי וְנִשְׁוֹרֵי הַמִּזְמִירִי

בִּי אֲנִיפָה וְהֵטֵ
וְהַשִּׁיבֵ אֲזַבֵּךְ
הַטִּיחַ שׁוֹעֵרֵי
לְקִשְׁוֵת אִיוִי
אִוִיבֵהִי מִקִּשְׁ
כַּעֲלֵטֵלֵה לְבִי
לְזִשְׁוֵב אֲבִיעָה
וְאִזְכִּירָה יְמֵי
קִדְמֵ אֲשֶׁר כִּי
קָרָא וְזִבְנֵי כִנְכֵד
מִנְּבִתָם אֲדָרֵם
אִוִיבֵהִי אֲנִי

אֲצִידֵה וְלֹא אֲדָרֵם: אֲשִׁיחָה צְרוּת וְנִקְמֵת אֲנִטְוִיבֵס אֲבַח חֲסִידֵי וּמַעֲוֵ
וּמִשְׁוִיחֵי זִבְס אֲוִילֵי עַמִּי מִהַקְרִיבֵנִי לְהַרְבֵּס " דָּבָר
יִשְׁוִיעַ סִנְסֵי מְלִדֵה בְּמֵד רֹכְבִים שְׂנִיבֵי לְפִדְוֵה מִזִּפְתָּה לֵה
הַרְיֵאוֹת בְּהוֹר עֵיר זִכְבְּדֵוֹה קִדְוֵשׁ

בפתח הפרק

פרק זה, הראשון בפרקי העיון, בא לימנות את המקורות למרד, למהלכו ולהשתקעותו במסורת היהודית, ולעיין בהם בקצרה. חומר זה איננו אחיד במידת מהימנותו ההיסטורית, חלק ממנו אגדי ומאוחר באופיו ולכן יתכן כי אין בו תרומה של ממש להבנת ההתרחשויות לגופן.

למרבה המזל מצויים בידינו מקורות סיפוריים רבים, יחסית, המתארים את ההתרחשויות שהובילו לכינון חג-החנוכה. אצל חוקרי הסיפור העתיקה קיימים ספקות לגבי מהימנות חלק מהם, מאחר ובאותם זמנים הירבו לחבר "תעודות" פסבדו-היסטוריות: והוא הדין לגבי מקצת תעודות בספרות היהודית, שנתחברו לא באותה שעה היסטורית, שהן טוענות לה. הדברים אמורים גם לגבי ספר-יהודית. אולם משום שהספר נקשר לתולדות החג במסורת העממית ונתחבב בה ביותר, כללנו גם אותו. עם זאת, חלק מן החומר מכיל ידיעות רבות-ערך לגבינו.

המקור הקדום מכולם הוא ספר דניאל, ועל כן נפתח בו.

ואלה המקורות שנדון בהם

- ספר דניאל
- מזמורים בספר תהילים
- ספרי החשמונאים
- ספר יהודית
- יוסף בן-מתתיהו (פלאביוס)
- מגילת תענית
- מתוך סיפרות חז"ל

צבינו הרוחני ומהותו העקרונית של המרד, נחרתו בגופן של העדויות הראשוניות הסמוכות לזירת המאורעות וקשובות להלמות הדור. תיאוריהן אינם פרי הסתכלות רוגעת והערכה צוננת, בנבכייהן רושפים גיצים מן הלהבות. זיכרונות רעננים, תעודות, סיסמאות קרב, קינות יגון ותרועות הלל, נוצקו בתבניות האומנותיות של ספרי החשמונאים. חזונות דניאל פותחים אשנב לעולמם הטמיר ולרזי אמונתם של החסידים, המפללים לגאולה. ביצירות אלה נצפנו הדי עלילותיהם, קולות נפתוליהם והגיגיהם של אנשי המרד ונאמני בריתם. יוסיפוס ערך את המקורות הקדומים לאחר זמן והציע גירסה תניינית, כפולה (מלחמת היהודים א. א. וכו': קדמוניות, י"ב, ה' וכו') מורכבת וממוחזרת. במסורת התלמודית נקלעו רסיסים בודדים של שמועות ונשזרו ברקמתה הסגונית של האגדה, חג החנוכה הנציח את נס הישועות.

רשימות ותגובות הלניסטיות מהימים ההם, קטועות ודלילות, מדובבות את הטענות של האויבים וממחישות את התהום הפעורה בין שני הצדדים, כולן נושפות איבה עזה למורדים היהודיים ולבניה של מלכות חשמונאי.

(יהושוע אפרון,

חקרי התקופה החשמונאית)

דניאל, מעשה ידי מיכלאנג'לו, בקאפילה הסיסטינית. לפי הסברה, נכתב ספר דניאל בתקופת הרדיפות הסילבקיית.

על ספר דניאל

קנון, אסופות כתבי הקודש

המונח קנון מציין את ספרי התנ"ך שהוכרו כספרים מוסמכים וקדושים. חתימת המכלול באה למנוע הרחבות והוספות. הדעה הרווחת היא שספרי התורה נחתמו ראשונים, בימי עזרא הסופר במאה ה-5 לפנה"ס; הקובץ השני - נביאים, נחתם ונתקדש כנראה במאה ה-3, לפני חיבורו של ספר-דניאל, וזה נכנס לקובץ הכתובים, למרות היותו ספר נבואי. אחרון נחתם, איפוא, קובץ הכתובים, במכלול התנ"ך, ביחד כ"ד ספרים.

ספר דניאל הינו הספר ה-22 שבספרי התנ"ך, מן המאוחרים, ואולי המאוחר שבהם, בטרם נחתמה אסופת כתבי-הקודש כולה, במינוח הנוצרי - "הקנון". חלק מן הספר - פרקים ב' עד ז' - כתוב בארמית, דבר שלא נמצא לו הסבר מוסכם במחקר.

בחלקו הראשון כולל הספר מחזור סיפורים (עם ספק גרעין היסטורי) על מעשה דניאל ושלושת רעיו, מגולי בבל, בחצר נבוכדנאצר וירשיו, שנרדפו על דתם וניצלו בנס ממוות בתנור-אש ובגוב-אריות.

בחלק השני, המתאר ארבעה חזיונות שראה דניאל, ופתרונם מפי מלאך, שזורה ההיסטוריה הפוליטית של ארץ-ישראל בימי שלטון המלכים היוונים מאלכסנדר הגדול עד אנטיוכוס.

ספר דניאל נכלל בכתבי הקודש, אך לא נקבע לו מקום בין ספרי הנביאים, אלא בין הכתובים. ניכרת בכך ההשקפה שאכן תמה הנבואה בישראל, כפי שהדבר עולה גם מנוסח מינויו של שמעון, אחרון האחים -
"לנשיא ולכוהן גדול לעולם עד אשר יקום נביא אמת" (חשמ"א י"ד 41).

הדעה השוררת במחקר כיום היא, שהספר נתחבר אחרי שחילל אנטיוכוס את המקדש ב-167 לפנה"ס, ולפני שטיהרו אותו יהודה ואנשיו ב-164, ונראה כי העיון בכמה מפסוקיו, מוכיח הנחה זו.

"...קרן אחת צעירה (אנטיוכוס הרביעי) ...וממנו הורם (בוטל) התמיד, והושלך (חולל) מבזך מקדשו..." (ח' 9-11).

מדובר כאן על ביטול ה"תמיד", הוא קרבן התמיד, שהיה עולה על המזבח מדי יום ביומו, בוקר וערב. גזירה זו תופסת מקום מרכזי באירועים הנוראיים של אותם ימים (ועוד ניוכח שחידוש "התמיד" עם טיהור המקדש בידי החשמונאים המנצחים, יהווה סיבה לקביעת יום של שמחה). לפי הסברה שבמושג "קדישין עליונין", הכוונה ל"חסידים" או לנאמני-התורה האחרים, כבר התרחשו בזמנו של המחבר ההתנגשויות הראשונות והניצחון הראשון בהתקוממות עליהם ידוע מספרי החשמונאים:

(מארמית) **"...והנה קרן זו עשתה מלחמה עם הקדושים העליונים ויבלה להם, עד שבא עתיק היומיץ (האל) והדין ניתן לקדושים העליונים... ואת המלכות החזיקו הקדושים"**. (ז', 21, 22).

כמו-כן יודע המחבר על תבוסתם של המתקוממים ועל כינון הפולחן היווני בבית-המקדש:
"...ושב (המלך הזר) זקם על ברית קודש ועשה ושב ויבן על ברית קודש, וזרועים ממנו (שליחיו) יעמדו וחיללו המקדש המעוז והסידו התמיד (הקרבן היומי) ונתנו השיקוף משומם (הציבו פסל זאוס)..." (י"א, 30).

על הבוגדים המתבוללים ועל סבלם של החסידים, מורי העם בתורה, מדבר פסוק זה:
"...ומרשיעי ברית יחניף בחלקות... ומשבילי עם יבינו לרבים ונכשלו בהרב ובלהבה בשבי ובבזיה ימים. ובהיבשלם יעזרו עזר מעט..." (שם 32-34).

הדיכוי נמשך ועוד נדרשים קרבנות קשים, כי הניצחון טרם הושג;
"ומן המשבילים יכשלו לצרות בהם ולברר וללבן עד עת קץ, בי עוד למועד..." (35).

באחת - עדיין שוררת בספר אוירת קידוש-השם, עם הד מועט בלבד להתמרדות המזוינת, הנמצאת רק בראשית הדרך. אולם למעשה ספר זה הוא חוליית החיבור האחרונה בכרונולוגיה בין ספרי התנ"ך לבין הספרים החיצוניים והגנוזים, שנתחברו אחרי מרד-החשמונאים, עם שקיעת בית-שני וחורבנו - עד שנוצרת ספרות חז"ל, שעניינה העיקרי - גיבוש ההלכה, והנוגעת במאורעות ההיסטוריים שבזמנה רק בדרך אגב.

**גזירות אנטיוכוס הרביעי
הנרמזות בספר דניאל:**

- מלחמה בעם יהודה וירושלים - ז' 21, ט' 26, י"א 30.
- זילזול באלוהי ישראל וחוצפה - כלפי שמיא - ז' 25, י"א 36.
- ביטול חגי ישראל - ז' 25.
- איסור על דת ישראל - ז' 25.
- הרג החכמים - ז' 25, י"א 31.
- ביטול התמיד - ח' 11, י"א 31.
- ביטול הכהונה הגדולה - ט' 26.
- העמדת "שיקוף" בבית המקדש - ט' 27, י"א 31.
- העמדת פסלים בערים ובמצודות - י"א 38.
- עידוד המתיוונים - ט' 27, י"א 30, 32, 39.
- ניצול כלכלי של המדינה - ז' 23.
- שוד קרקעות ומכירתן - י"א 39.

דניאל בגוב אריות, מתוך ספר יוסיפון, אמשטרדם 1743

לדעת **אוריאל רפפורט** (במאמרו - "הערות לתקופת גזירות אנטיוכוס באספקלריה של ספר דניאל"):

"ברור שהמטרה העיקרית לחוגיו של בעל ספר דניאל, היתה לעשות נפשות בקרב העם, למען התורה ונגד היוונים. אפשר שתעמולה מסוג זה היתה אחת הסיבות להתחזקות המורדים במלחמתם".

ועוד הוא מציין, שבספר עולים שלושה רעיונות דתיים חדשים: הציפייה לאחרית הימים ("אסכאטולוגיה"), קידוש השם, ותחיית המתים. נוכח סבלם של הצדיקים והצלחת הרשעים שעשו חייל -

"אמונה זו (של תחיית המתים), נתנה לצדיקים כוח וגבורה לעמוד במצוקה, בהעניקה פיצוי, משמעות ותכלית לסיבלם ולייסוריהם".

יתכן כי דימוי זה יונק מנבואות ישעיהו, החוזה לצדיקים - כנגד הרשעים: "יחי מתיד, נבלתי יקומו, הקיצו ורננו שוכני עפר..." (ישעיהו כ"ו 19 ועוד), וכך בלשונו של דניאל: "...ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו, אלה לחיי עולם ואלה לדראון עולם, והמשכילים יזהירו בזהר הרקיע, ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד" (דניאל י"ב, 3, 2).

זאת ועוד, לדעת **אפרון**, במאמרו: "הרעיון המשיחי בספר דניאל", על רעיונות הגאולה האוניברסאלית שבספר זה, מול דמויות של צלמי מתכת המסמלים את האלילות, ומול דמויות של חיות מפלצות המסמלות בספר את הממלכות הרודות בעמים באכזריות בלתי אנושית, מציב המחבר וחוגו את דמותו של האדם. הנה הוא מתקרב עם ענני שמיים לכסא האלוהים וקול נשמע במרומים; הנה בן-אדם זה הוא אשר יירש את מקומו של החיות (ז' 13 וגו') - שלא כמו במיתוס האלילי!

נושא הגאולה אינו מנהיג או מושיע פלאי, אלא "בר אנש" - "בן האדם", כלומר, האדם המנתץ את הפסילים הללו, הלא אנושיים, זהו האדם שעתיד למגר שלטון אדם באדם, האדם האידיאלי (בניגוד לאדם המסואב בעיקבות החטא הקדמון), והוא עתיד לשמש דוגמא לאנושות כמייצגו של קהל ישראל. הרוח המפעמת כאן היא עממית מובהקת ואף הומאנית ואוניברסאלית, למרות לאומיותה העזה: תורת ישראל תתפשט בגויים, בסופו של דבר, לא בכוח הזרוע.

אך מה עלה לו לחזון נועז זה? האם לוחמי המרד וממלכת החשמונאים הצליחו להגשים אותו? אכן, הם כוננו ממלכה חדשה והניחו יסוד לדורות של מערכות חינוך ותורה, אך החזון המלא לא התגשם, הוא נגזז, אבל לא לנצח.

"...מהמקור הזה שאבו וניזונו דורות-דורות של חולמים, חוזים ולוחמים. כל דור בתקופת הבית השני, בימים הקודרים של המלחמה בנוגס הרומי, פרט לו, דרש לו את החזון של דניאל כרוחו, לפי צרכיו ולפי המציאות שהיתה אופפת אותו. וכך נתגלגל אותו רעיון, אותו חזון נמשך ונשמר אף בדורות שלאחר החורבן. ידועה השפעתו של ספר דניאל על תנועות משיחיות, על הנצרות, ואפילו על תנועות סוציאליות גדולות שבימי הביניים וראשית הזמן החדש באירופה. זה ספר שהיה מכלכל, שהיה מזין ושהיה מלהיב דורות על גבי דורות, ועדיין טעמו ותוכנו וסודו לא חלף, לא פג עד עתה". (אפרון, שם)

הדים לגזרות אנטיוכוס ד' במזמורי-תהילים

מזמור ע"ט

(א) לְמָה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם:
 "אֵיךְ אֱלֹהֵיהֶם?"
 יָדַע בְּגוֹיִם לְעֵינֵינוּ
 נִקְמַת דָּם-עַבְדֶּיךָ הַשְּׁפוּף!

(א) מְזִמּוֹר לְאַסָּף.
 אֱלֹהִים!
 בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלֶתְךָ,
 טָמְאוּ אֶת הַיְכָל קִדְשֶׁךָ,
 שָׂמוּ אֶת יְרוּשָׁלַם לְעַיִים.
 (ב) נָתַנוּ אֶת נַבְלַת עַבְדֶּיךָ
 מֵאֶקֶל לְעוֹף הַשָּׁמַיִם,
 בָּשַׂר חֲסִידֶיךָ - לַחֲתוֹ אֶרֶץ,
 (ג) שִׁפְכוּ דָמָם כַּמַּיִם סְבִיבוֹת יְרוּשָׁלַם -
 וְאִין קוֹבֵר.

בין מזמורי ספר תהילים, מצאו להם מקום מספר שירי קינה והודייה, המשקפים, לדעת חוקרים רבים, את תמונת המצב כפי ששרר ביהודה וירושלים בשעת גזירות אנטיוכוס ופעילות בני-חשמונאי.

הד לקטילת חסידים, המסרבים לסגוד לאלי-יוון, בידי קלגסי אנטיוכוס, עולה ממזמור ע"ט: (מזמור לאסף)

(ובלשון דומה בספר החשמונאים א', א' 37 וגו': "...וישפכו דם נקי מסביב לירושלים ויטמאו את המקדש...").

מזמור קמ"ט

(ה) יַעֲלוּ חֲסִידִים בְּכַבֹּד,
 וְרַנְּנוּ עַל מִשְׁכְּבוֹתָם;
 (ו) רוּמְמוֹת-אֵל בְּגִרְוֹנָם,
 וְחֶרֶב-פִּיפִיּוֹת בְּיָדָם
 (ז) לַעֲשׂוֹת נִקְמָה בְּגוֹיִם,
 תּוֹכְחוֹת - בְּלֵאמִים,
 (ח) לְאַסֵּר מַלְכֵיהֶם בְּזִקִים
 וְנִכְבְּדֵיהֶם - בְּכַבְלֵי בְרוֹזַל;
 (ט) לַעֲשׂוֹת בָּהֶם מִשְׁפֵּט כְּתוּב -
 תִּדְרֵהוּ הוּא לְכָל חֲסִידָיו.
 הַלְלוּהָ!

(א) הַלְלוּהָ!
 שִׁירוּ לַיהוָה שִׁיר תְּהִלָּה,
 תְּהִלָּתוֹ - בְּקִהַל חֲסִידִים!
 (ב) יִשְׁמַח יִשְׂרָאֵל בְּעֲשִׂיו,
 בְּבִי צִיּוֹן יִגִּילוּ בְּמִלְכָם,
 (ג) יִהְלְלוּ שְׁמוֹ בְּמַחֲוֹל,
 בְּתֶף וְכִנּוֹר יִזְמְרוּ לוֹ -
 (ד) כִּי רוּצָה יְהוָה בְּעַמּוֹ,
 יִפְאַר עַנְוִים בִּישׁוּעָה.

מזמור קמ"ט לעומת זאת, זמנו, כנראה, אחרי טיהור המקדש, מעין שיר-מלחמה של החסידים:

יש לשים לב להשקפה הדתית המקורית והלוחמנית שבאה לידי ביטוי כאן, שכמעט ואיננה חוזרת בסיפרות היהודית לאחר מכן.

מזמור מ"ד

(כד) עוֹרָה!
 לְמָה תִּישָׁן, אֲדֹנָי?
 הַקִּיצָה,
 אֵל תִּזְנַח לְנִצָּח!

(א) אַף וְנָחַת וּתְכַלִּימְנוּ
 וְלֹא תִצָּא בְּצַבָאוֹתֵינוּ;
 (יא) תִּשְׁיִבְנוּ אַחֲזֹר מִנֵּי צָר,
 וּמִשְׁנָאֵינוּ שְׂסוֹ לְמוֹ;
 (יב) תִּתְנַנוּ כְּצֹאן-מֵאֶקֶל
 וּבְגוֹיִם וְרִיתְנוּ;

שעתו של מזמור מ"ד, היא, כנראה, לאחר הקרב, בו נפל יהודה, כאשר אחיו ונאמניהם נאלצו לבקש מחבוא במדבר מתוך התקווה ואמונה בעתיד:

מזמור ס'

(י) מוֹאֵב סִיר-רְחֻצִי,
 עַל אֲזוּם אֲשֶׁלֶיךָ נַעֲלִי;
 עַלִּי פִלְשֶׁת הַתְּרוּעָעִי."

(ח) אֱלֹהִים דְּבַר בְּקִדְשׁוֹ:
 "אֲעֲלֶה אֶחֱלֶקָה שְׁכָם
 וְעַמִּי סְכוֹת אֲמַדֵּד;
 (ט) לִי גִלְעָד וְלִי מְנַשֶּׁה,
 וְאַפְרַיִם מְעוֹז רֹאשִׁי,
 יְהוּדָה מַחֲקָקִי;

לדעת חוקרים אחדים, רומזים הנתונים הגיאוגרפיים הכלולים במזמור ס', למלחמותיו של יוחנן, אחי יהודה, שהשלים את כיבוש הארץ והחריב את מקדש השומרונים.

הנתונים הגיאוגרפיים הכלולים במזמור זה רומזים למסעות-מלחמה של יהודה ואחיו: השלמת כיבוש הארץ, החרבת מקדש השומרונים, הצלת יהודי אדום, מואב, הגלעד, הגליל (חשמ"א ה')

ספרי חשמונאים

ומכאן אל המקור העיקרי - ספרי החשמונאים, מן הספרים המכונים - "החיצונים", כלומר, אלה שנתרו בחוץ, כאשר נחתם מכלול כתבי הקודש.

הספרים החיצונים והגנוזים

בכינוי הנוצרי - אפוקריפה: אותם ספרים שנכללו בביבליה של תירגום השבעים ליוונית ושל הוולגטה ללטינית. ועוד ידוע המונח פסבדואפיגרפיה לכמה מן החיצוניים: משמעו - חיבור המיוחס למחבר קדמון.

ספרים שכתבם יהודים בפני בית שני ובדורות הראשונים אחר חורבנו, נשתמרו על-פי רוב במסורתן של הכנסיות הנוצריות ביוונית. ספרים אלה אינם אלא מבחר מקרי מתוך סיפורות יהודית עשירה שנתחברה באותם הדורות, והידועה לנו גם מן המגילות הגנוזות של מדבר יהודה ומספריהם של מחברים יהודים כותבי יוונית - פילון האלכסנדרוני, יוסף בן-מתתיהו ואחרים.

אם ברוב ימי הבית השני, לא הקפידו על הפרדה חמורה בין כתבי הקודש ובין הספרים שלא נתקדשו, משהתחילה הוראת התנאים לקבוע את התפתחותה של היהדות, החמירו בעניין. יש לשער שעיקר התנגדותם נבעה מן הקדושה היתרה שייחסו למקרא, ואולי להתנגדות לתוכנם של הספרים החיצונים. ואמנם אפשר להניח שדעת חכמים לא היתה נוחה מעמדתו המדינית-היסטורית של ספר מקבים א', או מאמונותיו של ספר חנוך וכד'.

הספרים החיצוניים נשתכחו מישראל בהמשך הדורות. מציאותם בידי הנוצרים היתה ידועה לחכמי ישראל בימי הביניים, והגיעו לידנו נסיונות בודדים של תירגום או של עיבוד. פעילות התרגום נתחדשה (1780) בימי ההשכלה, ומלאכה זו היתה לאחד התפקידים של חכמת ישראל החדשה. במערות קומראן נמצאו ספרים שלא נשתמרו כלל במסורת הנוצרית.

ספר חשמונאים א'

לדעת אפרון, נתחבר בידי יליד הארץ, שהיה עד כנראה למאורעות, שנהירים לו אורחותיהם והגיגיהם של המורדים כמו הרכסים העוטרים את ירושלים, מדרוניו של בית חורון ופינותיו של עמק איילון. סגנונו, מכחולו וניביו הם מקראיים, חצובים מאדמת מולדתו. רוחה של חסידות לוחמת וקנאית תוססת במשעוליו. מחנה המורדים משתקף באספקלריה מוחשית וצבעונית. בטרם יציאתם לקרב נטהרים, פורשים ספרי תורה, אוספים ביכורים ומעשרות, מעמידים נזירים, מקיימים חוקי תורה בקפדנות ומעיתרים אל השוכן במרומים: "הנה הגויים שתו עלינו... איך נוכל לעמוד בפניהם אם לא תושיע לנו אתה". הם בוטחים בצור משגבם ומצדיקים תדיר את הדין: "כאשר יהיה הרצון בשמיים כן יעשה" (ג, 46 ואילך).

יהודה המכבי מעודד את חייליו: "נקל כי יוסגרו רבים בידי מעטים ואין מעצור לפני שמיים להושיע ברבים או במעטים, כי לא ברוב חייל ניצחון המלחמה ומן השמים הגבורה: הם באים אלינו ברוב גאוה ופשע להשמיד אותנו... ואנחנו נלחמים על נפשותינו ועל תורתנו" (ג, 2 יח ואילך) שואבים עוז ונחמות מהניסים המהוללים בעבר, כמו קריעת ים-סוף (ד, 9) גבורות דוד ויהונתן (ד, 30), המגיפה במחנה סנחריב (ז, 41). מייחלים לאותות ולחסידי שמיים כי בלעדיהם אין פדות ואין תקומה (ט, 15, 12, 46 ועוד). נחלצים למערכה ושפתותיהם לוחשות תפילה. לאחר נצחונם משבחים את מושיעם במזמורי-הודיה: "ובשובם שרו והיללו לשמיים, כי טוב לעולם חסדו" (ד, 46).

מתתיהו מביע בצוואתו את אמונתם היוקדת: "ועתה בנים קנאו לתורה ותנו נפשותיכם על ברית אבותיכם. זכרו מעשי אבות, אשר עשו בדורותיהם... אברהם הלא בניסיון נמצא נאמן... יוסף בעת

מצוקתו שמר מצווה... פנחס אבינו בקנאו קנאה קיבל ברית כהונת עולם. יהושע במלאו דבר...
כלב בהעידו בקהל... דוד בחסדו נחל כיסא מלכות לעולם. אליהו בקנאו קנאה הועלה לשמיים.
חנניה מישראל ועזריה הבוטחים ניצלו משלהבת. דניאל בתומו ניצל מפי אריות, וכן בינו דור
ודור, כי כל המקווים לו לא ייכשלו... חזקו בני והתאושו בתורה..." (ב', 48 ואילך).

עין ההשגחה פקוחה על היקום וטווח את חוטי העלילה בעולם התחתון. המחבר נזהר מלפרש
את כינויה ואינו נחפז להדגים את התערבותה בתופעות גשמיות. ניסים התרחשו בעבר הרחוק
ועדיין לא נתחדשו אותותיהם במלוא יפעתם, הנבואה הסתלקה לפני דורות וטרם נאצלה שוב
על קהל ישראל (ד, 46: ט, 27: יד, 41). החשמונאים הדפו אויביהם, נחלו ניצחונות, אבל לא
בכוחם ותבונתם, אלא ההשגחה מסרה את "תשועת ישראל בידם" (ה, 62). הצלחתם העניקה
לעם פדות לשעה. סכנות חמורות לא חלפו, רישעות ועוולות לא פסו. האלילות לא נעלמה והזדון
לא קרס. הגאולה הסופית מתמהמהת. הקץ הצפוי עודנו גנוז ברקיעים עליונים.
(יהושוע אפרון, חקרי התקופה החשמונאית)

יהודי כופר מקריב חזיר במודיעין.
איור הולנדי מן המאה ה - 13.

ספר חשמונאים א' הוא ספר חיצוני היסטוריוגרפי מתקופת בית-שני, מקור חשוב להכרת ההיסטוריה הפוליטית והצבאית של מלחמות השחרור של החשמונאים (ידוע בתרגומים בשם ספר המקבים).

הספר הוא בן 16 פרקים, 923 פסוקים ומתחלק לארבעה:

1. פתיחה תמציתית על קורות הארץ החל בנצחוננו של אלכסנדר מוקדון על דרוש השלישי (שנת 333 לפנה"ס); גזירות אנטיוכוס אפיפאנס (שנת 168 לפנה"ס) וראשית ההתקוממות (שנת 167 לפנה"ס) עד פטירת מתתיהו, שנת 166 (א-ב).
2. גבורות יהודה המקבי, 166-161 לפנה"ס (ג-ו).
3. מלחמות יונתן אחיו, 161-142 לפנה"ס (י-יב).
4. תקופת שלטונו של שמעון בן-מתתיהו, ראש היהודים וכהן גדול בהסכמת המלך הסורי, ועליית בנו יוחנן הורקנוס, 142-135 לפנה"ס (יג-טז).

יש אומרים כי הספר, נכתב בידי סופר דברי הימים לבית החשמונאים מטעם המלכות בימי יוחנן הורקנוס או ינאי (103-76 לפנה"ס), במגמה לתאר את כשרותם וזכויותיהם של כל בני השושלת ובייחוד של מייסדה הישיר שמעון בן מתתיהו הנערץ, "מזרע אנשים שנבחרו להציל את ישראל על ידם". "איש חכם ונבון" (ב, 65). שגם רומא וספרטה מכבדות אותו (יד 17). יתכן כי נטייתו המפלגתית הצדוקית של המחבר, מתגלית במשפטו על אישים ומפלגות (יחסו לאלקימוס, לסופרים ולחסידיים) ובהשקפותיו הדתיות (אין אמונה בתחיית המתים, היתר לחימה בשבת, אין ניסים במלחמות, קרבת מוצא וגזע לאנשי ספרטה ועוד).

צורה: הספר כתוב בסגנון אפי, המושפע מן ההיסטוריוגרפיה המקראית והבולט בתרגום היווני (בתרגום השבעים), שהוא מן המקור העברי האבוד. הרצאה עובדתית וריאלית (אישור לדברים רבים אצל סופרים יוונים ורומיים), מתרחק מסיפורי נסים ומפאתוס לאומי. הנצחונות מיוחסים לעוז רוחם ולאמונתם של מתתיהו ובניו, והסברתם פשוטה ואנושית, דיוק במסירת ידיעות גיאוגרפיות של הארץ ומסגרת כרונולוגית עקיבה על-פי "מניין שטרות" הזר (מתחיל 312 לפנה"ס, השנה הראשונה למלכי סוריה היווניים), שהיה נהוג בסביבה ואומץ על-ידי היהודים. מביא תעודות היסטוריות חשובות: איגרת הרומאים ליהודה, כתב המינוי לשמעון לתפקיד כהן גדול וראש היהודים, ייפוי כוח לטבוע מטבעות לארצו ועוד.

הספר שימש מקור להיסטוריון היהודי יוסף בן-מתתיהו (בספר "קדמוניות היהודים") ולמדרשים ופיוטים רבים מימי הביניים. אבות הכנסייה (אוריגנס מת 254 לספירה, והיירונימוס, מת 420 לספירה), מזכירים כתב-יד עברי של המקבים (השם ' החשמונאים הוא מאוחר). הספר נמנה עם הספרים החיצונים הקאנוניים בכנסייה הקאתולית. כתב יד עברי מימי הביניים, תרגום חלקי מתוך הוולגאטה, נדפס ב-1866.

הפתעה חשמונאית עם שחר
ציור מאת ר. לוף

חשמונאים ב'

חשמונאים ב' הינו ספר חיצוני היסטוריוגרפי של תקופת בית שני, בן 15 פרקים, 556 פסוקים, על ראשית מרד חשמונאים (בעיקר על מלחמות יהודה המקבי) ועל התנאים בירושלים (קנוניות הכהנים המתיוונים יאסון ומנלאוס ורצח חונוי הכהן הגדול) ובארץ-ישראל (גזירות אנטיוכוס אפיפאנס), סמוך למרד. מקיף תקופה של 15 שנה: 161-175 לפנה"ס. הספר הוא קיצור חיבור היסטורי גדול ביוונית ב-5 ספרים (החיבור אבד) "על המאורעות, שאירעו בימי יהודה ואחריו" (ב 19). אותו חיבור נכתב בידי יאסון מקיריני (לא ידוע אם היה יליד הארץ), מתחלק לשלושה:

1. שתי איגרות מירושלים ליהודי מצרים (משנת 169 למניין השטרות - 143 לפנה"ס), בעניין ימי חנוכה (מכונים שם "חג הסוכות ו"חג הטהרה", אצל יוסף בן-מתתיהו: "חג הנרות") והקדמת המקצר של ספרי יסון על מטרת עבודתו (א-ב).

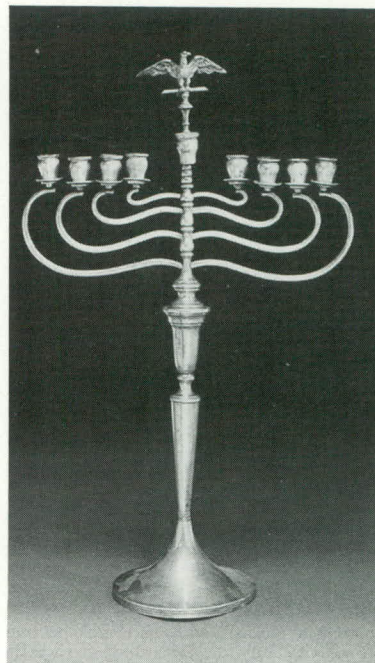
2. מתחילת הגזירות של אנטיוכוס אפיפאנס ("שיקוף משומם" בהיכל, שנת 168 לפנה"ס) ועד לטיהור המקדש בידי יהודה המקבי (ג-י).

3. ההיסטוריה הצבאית והפוליטית עד ניצחון יהודה על ניקנור והנצחת המאורע (יום ניקנור) לדורות (יא-טו).

הספר תואם במידה רבה לנאמר בחשמונאים א', אך נחות ממנו בערכו כמקור היסטורי. חשיבות גדולה לחומר היסטורי על ריב הכהונה ועל פעילות הכהנים (יאסון ומנלאוס), להפצת היוונית בירושלים ולסיפורי קידוש השם. הספר אינו מספר על מלחמות מתתיהו ויתר בניו (שמעון נזכר גם לגנאי: בגידה ושחד) - יהודה המקבי (בלא תיאור מוצאו) פותח במרד. הבלטה של חגיגות חנוכת המקדש ויום ניקנור כימי זיכרון ליהודה כתוב אולי ברוח פרושית מתוך מגמה פולמוסית נגד חשמונאים א' בעל האופי החילוני-מדיני.

הספר משקף את האמונות והדעות, המהלכות בארץ-ישראל (על אף העובדה שהוא מעתיק) מטעים את האמונה בתחיית המתים הגופנית (צורך מורגש בימי מרד חשמונאים) ואת חיי העולם הבא, בניגוד לחיי שעה (ז', 9, 36). מחבר חשמונאים ב' העתיק מיאסון בתוך סיפור קידוש השם גם את הנאום הארוך של הסופר הזקן אלעזר ודברי האשה ושבעת הבנים, שנדרשו לאכול בשר חזיר ולכרוע לפסל. ניכר שבשביל יהודי הגולה נהפך המרד לדוגמה מזוהרה של קידוש השם כערך לעצמו, ונטו להתעלם מן היסודות החילוניים במרד חשמונאים. בספר ידיעות חשובות על פעולות כינוס של ספרי התנ"ך בימי נחמיה (ב, 13) ובימי יהודה המקבי (ב, 14).

צורת הספר וחיבורו: חובר בין 125-65 לפנה"ס ביוונית בסגנון ריטורי, נמלץ ומשוכלל (השפעת סופרי ההיסטוריה של התקופה) חסרים בו הפשטות והדיוק של הרצאה היסטורית של חשמונאים א' והגישה האובייקטיבית לחומר היסטורי. תפיסת המאורעות שונה מזו של חשמונאים א'. משלב בתוך ההרצאה ההיסטורית תפילות יהודיות לניצחון, חזיונות לילה (גילוי רוחות ירמיהו וחוני ליהודה בחלום) ומעשה ניסים. חסר בו סדר כרונולוגי (התאריכים לפני מניין שטרות הסלוקי, 312 לפנה"ס) ליכוד פנימי רעיוני. הניצחונות מיוחסים לתשועת ה'. המתפרצים למקדש נענשים בידי מלאך ה'. נאומים ארוכים בפי אלעזר הסופר (ו 18-31) וחנה ושבעת הבנים (ז 1-42, השווה גיטין ז), איגרות (א-ב) בסגנון אפיסטולארי, שנהפך לסוג ספרותי בפני עצמו (השווה: איגרת אריסטיאס). דיעה במחקר כי מגמת הספר לשמש "איגרת חנוכה" ליהודי מצרים (בנוסח "איגרת פורים" במגילת אסתר), לעוררם לחוג חגי החשמונאים (חנוכה ויום ניקנור). הספר נמנה עם הספרים החיצונים הקנוניים בכנסיה הקתולית, תרגום עברי בידי כהנא והרטום.

הספרים ג' ו-ד', הם בעלי תוכן אגדי ואין בהם תיאורים מבוססים ומהימנים של מאורעות היסטוריים. הם נכתבו לפי ההערכה מאוחר יותר, על-ידי יהודי אלכסנדרוני-מצרי, בעל השכלה יוונית כללית, שנקודת ראותו היא של הגולה על בעיות קיומה השונות.

על השוני בין חשמונאים א' לדניאל

יש חוקרים הטוענים כי ההשקפה ההיסטורית-דתית הגלומה בחשמונאים א', שונה מזו של דניאל בנקודה עיקרית אחת: לפי דניאל באו הצרות על ישראל כעונש על חטאיהם ושעת הישועה תבוא עם כפרתם:

"...לך ארוני הצדקה ולנו בושת הפנים..." (ט"ז 3)

"...ובאחרית הימים בהתם הפשעים..." (א' 32).

לעומת זאת מכיר חשמונאים א' את רום ליבם החוטאת של הגויים בלבד. את זעם האל ("קצף גדול" - חשמ"א א' 64, "חרון אף" - ב' 49), שברדיפות נגד ישראל אין משככים כאן על-ידי תזרה בתשובה ותפילה, כמו אצל דניאל, או על-ידי דמם של מקדשי השם כמו בחשמונאים ב'. כאן יהודה מסיר את זעם האל בהשמידו את החוטאים - "ויאבדו רשעים ממנה ישב חרון מישראל" (חשמ"א ג' 8). משותפת לכל המקורות הפסילה התוקפנית של הגויים, המבקשים להכחיד את ישראל. כאן משתקפת התקופה, בה התחבר הספר - בשיא מלחמות ההתפשטות החשמונאית נגד אחיזתם של הערים ההלניסטיות בא".

הקרב בבית צור, איור בתנ"ך גרמני, מאה 15.

חשמונאים-מקבים-מכבים

גיבורי המרד במודיעין - מה היה שמם לאשורו? שלושה שמות משמשים אצלנו בערבוביה: חשמונאים, מכבים ובדור האחרון גם מקבים. ננסה לברר את חזקתו של כל אחד מן השמות הללו. דבר אחד ברור: חשמונאי או חשמונאים הוא כינוי מאוחר, המצוי בספרות חז"ל (משנה מידות א', ו', בבלי שבת כ"א ע"ב, בבא קמא פ"ב ע"ב). אין השם הזה נזכר כלל בספרים שנהגו לכנותם "ספרי החשמונאים".

לראשונה מופיע השם חשמונאי אצל יוסף בן-מתתיהו בספרו קדמוניות (י"ב, ו' א'). אף כי יוסף מכנה בו את המשפחה כולה, נראה שמעיקרו של דבר זהו שם פרטי, אולי שם אבי-סבו של מתתיהו.

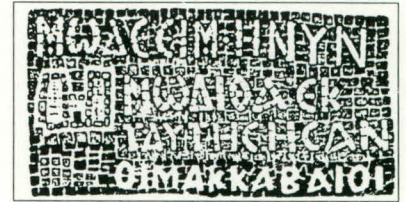
בשני הספרים החיצוניים המתארים את מעשה המרד והישועה מכונה יהודה, בנו השלישי של מתתיהו, בשם מכבי או שמא מקבי? אין לנו יכולים להכריע בבטחה של "מאה אחוז". השני בספרים אלה נכתב מעיקרו יוונית (בידי יאסון מקירני); אשר לספר הראשון, סברה היא שנכתב עברית - אך גירסתו המקורית אבדה. עם זאת קרוב לשער שהנוסח מקבי הוא הנכון. יש משמעות לתואר הזה, ומשמעות ההולמת מאוד גיבור בגיבורים כיהודה בן-מתתיהו! מקבי גזור אל נכון מן מקבת, פטיש המכה בחוזקה, כמה אבירי מלחמה בתולדות העמים נתקראו בכינויים דומים. כך - למשל - אותו גיבור של הפראנקים, שארל מארטל, הוא קארולוס הפטיש, אשר זכה בתואר זה לאחר שהציל את אירופה הנוצרית מדי המוסלמים (732 לספ')

אבל אין צורך להרחיק ולבקש עדות מסייעת בהיסטוריה של העמים. תוקפו של התואר מקבי מסתבר גם מעדות קרובה יותר, במישור הפילולוגי. בתרגום הסורי - השם נכתב בקו"ף, ומהי הסורית אם לא ניב של הארמית, אחות העברית? אף התעתיק היווני (K כפולה) מלמד על קו"ף דגושה במקור.

אולם בפיוט "אודך כי אנפת ביי" לשבת-חנוכה, מופיע הכתיב מכבי, בכ"ף דגושה, וזו הצורה שנוקט בעל קמחא דאבישונא (במחזור רומא, בולוניה שנת ש'), המוסיף: "ושמעתי שהיו כותבין על תריסו (מגיננו) כי כמוך באלים (יהו) ה'". הווה אומר, השם מכבי אינו אלא נוטריקון (ראשי-תיבות) של הפסוק בפרשת שמות (ט"ז 11), "מי כמוכה באלים ה'". כל זה הוא רק דרוש או "חריפות של הדורות האחרונים", שפירשו על דרך הנוטריקון גם את השם חנוכה:

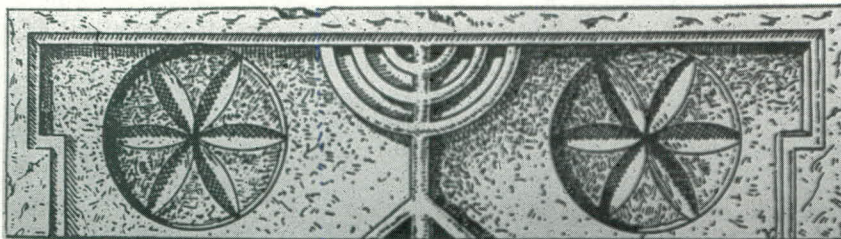
חנו כ"ה, כלומר, שביום כ"ה בכסלו, חנו לוחמי יהודה ממלחמתם.

הגירסה הנכונה היא אם כן - מקבי, מקבים, ובכל זאת - מכבי הוא מושג מגובש בתודעתנו ובהווייתנו וגם אם כתיב זה מקורו בדרוש, כבר קשה לעוקרו... יעקב רבי

מודיעים במפת מידבא, במאה הששית לסה"י. משמאל בית בעל שני מגדלים, ובו פתח אחד. בצדו כתוב ביוונית: 'מודיעים היום מודעייתא. ממנה יצאו המכבים'.

יהודה זיו במאמרו: "מקבת וחוטם ארוך" מביא הצעה, הראויה לעיון מחודש, לשם מקבים:
"פרופסור אשבל מציע (בתוכנית הרדיו "עולם המדעי") לראות בשם "מכבי" שיבוש אופייני - על דרך "קיסר" - "ציזאר", "קיקרו" - ציצרו", לדעתו (של אשבל) היה כינוי המקורי של יהודה - "המצביא". בספר החשמונאים שרק תרגומו ליוונית נשתמר, וממנו שואבים את רוב ידיעותינו על אותם ימים, נשתבש התעתיק הלועזי של המלה "מצביא" והפכה ל"מכבי", ("מקבי").

קטעים נבחרים מתוך ספר החשמונאים א'

המלך אנטיוכוס הרביעי ומעשיו
בארץ-ישראל
פרק א' 10-64:

בנו בתי-מערומים
כמנהג הגויים

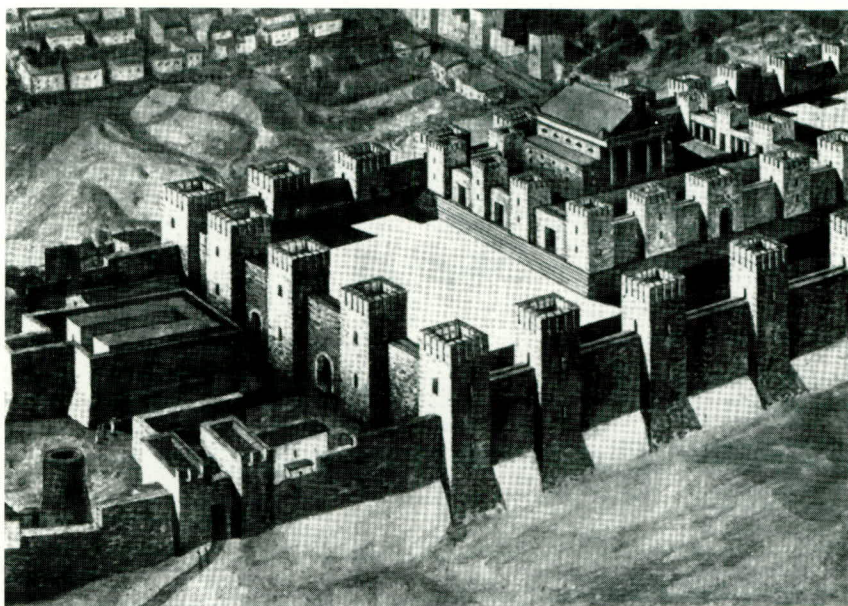
אנטיוכוס הרביעי שורר את כלי המקדש
והמנורה

· ניצא מהם שרש רע, אנטיוכוס אפיפנס בן אנטיוכוס המלך, אשר היה בן-תערובות ברומי ויהי למלך בשנת שבע ושלישים ומאה למלכות היגרים.

· בימים ההם יצאו מישראל אנשים רשעים וידיחו רבים ויאמרו: גלך ונכלת ברית עם הגוים היושבים סביבותינו, כי מן היום אשר סרגו מהם מצאונו צרות רבות. · ייטיב הדבר בעיניהם. · יאנשים מן העם התנדבו והלכו אל המלך והוא נתן להם רשות לנהג כחקי הגוים. · הם בנו בית מערמים בירושלים כמנהג הגוים, · משכו את-ערלתם, עזבו ברית קדש, התערבו בגוים ויתמסרו לעשות הרע.

· אחרי

אשר הכה את-מצרים חזר אנטיוכוס בשנת מאה ארבעים ושלוש ויעל על ישראל ועל ירושלים בעם כבד. · הוא בא אל בית המקדש בגאווה ויקח את-מזבח הזהב ואת-מנורת המאור ואת כל-כליה · ואת-שלחן המערכת ואת-הקשורות ואת-המזרקות ואת-כפות הזהב ואת-הפרכת ואת-העטרות ואת-עדי הזהב אשר לפני ההיכל, ויקלף את-הכל, · ויקח את-הכסף ואת-הזהב ואת כל-הכלים הנחמדים ואת-האוצרות הטמונים אשר מצא, · ואחרי אשר לקח את-הכל, עשה הרג, דבר בגאווה רבה וישב לארצו. · ויהי אבל גדול בכל-מקומותיהם. · ראשים וזקנים גאנחו, בתולות ובחורים אמללו ויפי הנשים שנה; · כל-חתן נשא קינה ויושבת בחפתה הילילה; · הארץ חלה על כל-יושביה וכל-בית יעקב עטה קלון.

שחזור בית-המקדש, כפי שהיה, כנראה, בימי החשמונאים

גזירות אנטייכוס הרביעי כללו:

• הפסקת עבודת-הקודש בבית-המקדש

• איסור על שמירת שבתות וחגים יהודיים

• הקמת אתרי-פולחן אליליים ברחבי הארץ - הקרבת חזירים בהם

• איסור על קיום ברית-מילה

• צוו לאכול "טמא ופיגול" - מאכלי-טרף

• איסור על תלמוד-תורה וקיום מצוות-התורה בכלל

(לפי חשמונאים - ב', ו' 6 גם נאסר "להיקרא בשם יהודי בכלל").

אמהות שמלו בניהן - הומתו

מיִשְׁרָאֵל גֵּאוֹתוֹ לְעֶבֶד לוֹ, זָבְחוּ לְאֱלִילִים וַיַּחֲלִלוּ אֶת־הַשְּׁבֵת. ^י וְאֹשֶׁלַח הַמֶּלֶךְ סָפְרִים בְּיַד מְלָאָכִים לִירוּשָׁלַיִם וּלְעָרֵי יְהוּדָה לְלַכֵּת אַחֲרֵי חֻקִּים זָרִים לְאַרְצָא, ^{יב} לְהַשְׁבִּית עוֹלוֹת, זָבַח וַנְּסֹף בְּבֵית הַמִּקְדָּשׁ, לְחַלֵּל שַׁבְּתוֹת וַחֲגִים, ^{יג} לְטַמֵּא מִקְדָּשׁ וּקְדוּשִׁים, ^{יד} לְהַקִּים בָּמוֹת וְהִיכָלִים וּפְסִילִים, לְהַקְרִיב חֲזִירִים וּבְהֵמוֹת סְמָאוֹת, ^{טו} לְהַנִּיחַ אֶת־בְּנֵיהֶם עַרְלִים וּלְשַׁקֵּץ אֶת־נַפְשׁוֹתֵיהֶם בְּכָל־טַמֵּא וּמַתְעֵב, ^{טז} לְהַשְׁחִית הַתּוֹרָה וּלְשַׁנּוֹת כָּל־הַחֻקִּים, ^{יז} וּמִי שְׁלָא יַעֲשֶׂה כַּדְּבַר הַמֶּלֶךְ יוּמָת. ^{יח} כַּדְּבָרִים הָאֵלֶּה כָּתַב לְכָל־מְלָכוֹתוֹ, הַפְּקִיד פְּקִידִים לְהַשְׁמִיט עַל כָּל־הָעָם, וַיִּצְוּ עַל כָּל־עָרֵי יְהוּדָה כִּי יִזְבְּחוּ בְּכָל־עִיר. ^{יט} וַרְבִּים מִן הָעָם, כָּל־עוֹזֵב אֶת־הַתּוֹרָה, הִתְחַבְּרוּ אֲלֵיהֶם וַיַּעֲשׂוּ רָעָה בְּאַרְצָא, ^כ וַיִּשְׁמְרוּ אֶת־יִשְׂרָאֵל בְּמַחְבֹּאִים בְּכָל־מְקוֹם מְפֻלְטָם.

^{כא} וּבַחֲמֵשֶׁה עָשָׂר יוֹם לְחֹדֶשׁ כִּסְלוֹ בְּשָׁנַת מֵאָה חֲמֵשׁ וְאַרְבָּעִים הִקִּימוּ שְׁקוּץ מְשׁוּמֵם עַל הַמִּזְבֵּחַ וּבָמוֹת בְּכָל־עָרֵי יְהוּדָה אֲשֶׁר מִסְבִּיב, ^{כב} וַזָּבְחוּ בַּפֶּתַח הַבָּתִּים וּבְרַחֲבוֹת, ^{כג} וְאֶת־סָפְרֵי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר מְצָאוּ קָרְעוּ וַיִּשְׂרְפוּ בָּאֵשׁ. ^{כד} וְכָל־אִישׁ אֲשֶׁר יִמְצָא בְּיָדוֹ סֵפֶר הַבְּרִית וְכָל־אִישׁ אֲשֶׁר יַחְפֹּץ בַּתּוֹרָה, פָּקְדַת הַמֶּלֶךְ לְהַמִּיתוֹ, ^{כה} וּכְמִשְׁפֵּט הַזֶּה עָשׂוּ לְיִשְׂרָאֵל הַנִּמְצָאִים בְּכָל־חֹדֶשׁ וַחֲדָשׁ בְּעָרִים, ^{כו} וּבַיּוֹם חֲמֵשֶׁה וָעֶשְׂרִים לְחֹדֶשׁ הָיוּ מְקַרְבִּים עַל הַבָּמָה אֲשֶׁר הָיְתָה עַל הַמִּזְבֵּחַ, ^{כז} וּלְפִי פָקְדַת הַמֶּלֶךְ הָמִיתוּ אֶת־הַנְּשִׂימִים אֲשֶׁר מְלוֹ אֶת־בְּנֵיהֶן, ^{כח} תָּלוּ אֶת־הָעוֹלָלִים עַל צְוֹאֲרֵיהֶן, בְּזוּז אֶת־בְּתִיָּהֶן וַיְמִיתוּ אֶת־הַמְּלִים אוֹתָם. ^{כט} וַרְבִּים בְּיִשְׂרָאֵל הִתְאַמְצוּ וְהִתְחַזְּקוּ וְלֹא אָכְלוּ דָבָר טָמֵא ^ל וַיִּבְחָרוּ לְמוֹת מֵהַטָּמֵא בְּמֵאֲכָלִים וּמַחֲלָל בְּרִית הַקֹּדֶשׁ, וַיְמִיתוּ. ^{לא} וַיְהִי קֶצֶף גָּדוֹל מְאֹד עַל יִשְׂרָאֵל.

^א בְּיָמֵם הָהֵם עָמַד מִתְתִּיָּה בֶן־יֹחָנָן בֶּן־שִׁמְעוֹן כֹּהֵן מְבִינֵי יוֹרִיב מִירוּשָׁלַיִם וְהוּא יוֹשֵׁב בְּמוֹדִיעִים. ^ב וְלוֹ חֲמֵשֶׁה בָּנִים: יוֹחָנָן הַמְּכַנֶּה גְּדִי, ^ג שִׁמְעוֹן הַמְּכַנֶּה תְּסִי, ^ד יְהוּדָה הַמְּכַנֶּה מְקַבִּי, ^ה אֶלְעָזָר הַמְּכַנֶּה אֲרֹרָן, יוֹנָתָן הַמְּכַנֶּה אֶפְפוֹס. ^ו כַּאֲשֶׁר רָאָה מִתְתִּיָּה אֶת־הַתּוֹעֵבוֹת אֲשֶׁר נַעֲשׂוּ בִיהוּדָה וּבִירוּשָׁלַיִם, ^ז אָמַר: אוֹי לִי, כִּי גוֹלְתִי לְרֵאוֹת שֶׁבַר עֲמִי וְשֵׁד עִיר הַקֹּדֶשׁ, וְלִשְׁבֵּת בָּהּ כְּשֶׁהִיא נְחוּנָה בְּיַד אוֹיְבִים וְהַמִּקְדָּשׁ בְּיַד זָרִים, ^ח וְהִיכָלָה הָיְתָה כְּאִישׁ נִקְלָה, ^ט כְּלִי תִפְאָרְתָהּ הוֹבָאוּ בְּשִׁבִי, יְלָדֶיהָ נִהְרְגוּ בְּרַחֲבוֹת, בַּחוּרֶיהָ בַּחֲרָב אוֹיֵב. ^י אִיזָה עִם לֹא יִרַשׁ מְלָכוֹתָהּ וְלֹא הַחֲזִיק בְּשִׁלְלָהּ? ^{יא} כָּל־הַדְּרָה הוֹסֵר וְתַחַת בַּת־חֹרִין הָיְתָה שִׁפְחָה. ^{יב} וְהִנֵּה קִדְשֵׁנוּ וְתִפְאָרְתֵנוּ הָשֵׁם וַיַּחֲלִלוּהוּ גוֹיִים ^{יג} [וְעַתָּה] לָמָּה לָנוּ חַיִּים? ^{יד} וּמִתְתִּיָּה וּבְנָיו קָרְעוּ אֶת־בְּגָדֵיהֶם, לָבְשׁוּ שָׂקִים וַיִּתְאַבְּלוּ מְאֹד. ^{טו} כַּאֲשֶׁר בָּאוּ אֲנָשֵׁי הַמֶּלֶךְ הַכּוֹפִים עַל הַמַּעַל לְעִיר מוֹדִיעִים לְזָבַח [לְאֱלִילִים], ^{טז} וַרְבִּים מִיִּשְׂרָאֵל בָּאוּ אֲלֵיהֶם וּמִתְתִּיָּה וּבְנָיו הִתְאַסְּפוּ, ^{יז} אָמְרוּ אֲנָשֵׁי הַמֶּלֶךְ אֶל מִתְתִּיָּה: רֹאשׁ וְנִכְבֵּד וְגָדוֹל אַתָּה בְּעִיר הַזֹּאת וּבָנִים וְאָחִים תּוֹמְכִים אוֹתָךְ;

מתיתיהו ובניו במודיעין פרוץ המרד במודיעין, מות מתתיהו, יהודה מתמנה מנהיג במקומו - פרקים ב'ג' (5).

הכרות הסרוב והמרר
של מתתיהו בשם הכפריים היהודים

"כל המקנא לתורה
ועומד בביתה - יבוא אחריו!"

הכפריים המורדים בורחים למדבר

המורדים לוחמים בשבת

י" עתה בוא נא ראשון ונעשה את-מצות המלך כאשר עשו כל-העמים ואנשי יהודה והנוותרים בירושלים, ותהיה אתה ובניך מידידי המלך ואתם תכבדו בכסף וכוהב ובמתנות רבות. י" ויען מתתיהו ויאמר בקול רם: אם כל העמים אשר בבית מלכות המלך ישמעו לו ויטורו כל-אחד מעבודת אבותיו ויבחרו במצוותיו, כ' אני וכני ואחי נלך בבכרית אבותינו. כ" חלילה לנו מעזב תורה ומצוות; כ" לא נשמע לדברי המלך לסור מעבודתנו ימין ושמאל.

כ" וכאשר כלה מתתיהו לדבר את-הדברים האלה, קרב איש יהודי לעיני כל לזבח על הבמה אשר במודיעים על פי פקדת המלך. כ" ראה זאת מתתיהו וקנא וכליותיו ועו וישלח חרון אפו כמשפט וירץ וישחטהו על הבמה. כ" בו בזמן הרג את-איש המלך אשר אלצו לזבח ויהרס את-הבמה. כ" קנא קנא לתורה כאשר עשה פינחס לזמרי בן-סלוא. כ" אחרי-כן קרא מתתיהו בעיר בקול גדול ויאמר: כל-המקנא לתורה ועומד בבכרית יבוא אחריו. כ" והוא וכניו ברחו אל ההרים ויעזבו את כל-אשר להם בעיר.

כ" אז ירדו רבים דורשי צדק ומשפט אל המדבר לשבת שם, ל' הם ונשיהם ובניהם ומקניהם, כי גברו עליהם הרעות. ל" וכאשר הגד לאנשי המלך ולחילות אשר בירושלים עיר דוד כי ירדו אנשים אשר עברו את-מצות המלך אל המחבואים במדבר, ל" דלקו אחריהם רבים, וכאשר השיגום חנו לידם ויערכו אתם מלחמה ביום השבת, ל" ויאמרו אליהם: דיכם, צאו ועשו כדבר המלך ותחיו. ל" והם השיבו: לא נצא ולא נקים את-דבר המלך לחלל את-יום השבת. ל" וימהרו להלחם בהם, ל" ולא ענום ולא ידו בהם אבן, ולא סתמו את המחבואים, ל" ויאמרו: נמות כלנו בתמנו. יעידו עלינו השמים והארץ כי לא בצדק אתם מאבדים אותנו. ל" אז קמו עליהם למלחמה בשבת וימותו הם ונשיהם ובניהם ומקניהם עד אלה נפש.

ל" כאשר נודע הדבר למתתיהו ולאוקהיו התאבלו עליהם מאד, כ' ויאמרו איש אל רעהו: אם נעשה כלנו כאשר עשו אחינו, ולא נלחם בגויים על נפשותינו ועל תורתנו, ישמידונו מעל פני האדמה. כ" ביום ההוא התייעצו ויחליטו: אם יבוא איש עלינו למלחמה ביום השבת, נלחם בו ולא נמות כלנו כאשר מתו אחינו במחבואים.

כ" אז התאספו אליהם קהל יהודים גבורי חיל מישראל, כל-המתנדב לתורה. כ" וכל-הבורחים מן הרעות התחברו אליהם ויעזרו להם. כ" הם העמידו צבא ויכו את-החטאים בחרוןם ואת-הפושעים באפם, והנוותרים ברחו אל הגויים להציל נפשם. כ" ומתתיהו וידידיו פנו להרס את-הבמות, כ" מלו בחזקה את-הבנים הערלים אשר מצאו בגבולות ישראל, כ" רדפו את-בני הזדון, והמעשה צלח בידם. כ" ויפדו את-התורה מיד הגויים ומיד המלכים ולא הניחו קרן לחוטא.

כ" וכאשר קרב יום מותו של מתתיהו, אמר אל בניו: עתה גברו הזדון והתוכחה, ועת מהפכה וחרון אף. י' ועתה, בני, קנאו לתורה ומסרו את-נפשותיכם על ברית אבותיכם. י" זכרו את-מעשי אבותיכם אשר עשו בדורותיהם ותנחלו כבוד גדול ושם עולם. כ" הלא נמצא אברהם נאמן במסה ותחשב לו צדקה.

» יוסף בצר לו שמר מצוה ויהי לאדון למצרים. יי פינחס אבינו בקנאות נחנה לו ברית כהנת עולם. יי יהושע עקב אשר מלא את דבר ה' היה לשופט בישראל. יי כלב על אשר העיד בקהל קבל נחלת ארץ. יי דוד בגלל חסדו נחל כסא מלוכה לעולמי עד. יי אליהו יען אשר קנא לתורה העלה השמימה. יי חנניה, עזריה, מישאל באמונתם נצלו מן האש. יי דניאל בתמו נצל מפי אריות. יי ובכן התבוננו בכל הדורות וראיתם כי לא יכשלו כל הבוטחים בו. יי ואל תגורו מדברי אדם רשע, כי כבודו לדמן ורמה. יי היום מתנשא ומחר לא ימצא, כי ישוב אל עפרו ואבדו מחשבותיו. יי ואתם, בנים, חזקו והתאוששו בתורה, כי בה תתפארו. יי והנה אני יודע כי שמעון אחיכם איש עצה הוא, שמעו אליו כל הימים: הוא יהיה לכם לאב; יי ויהודה מקבי גבור חיל מנעוריו, הוא יהיה לכם שר צבא וילחם עם העמים; יי ואתם אספו לכם את כל המחזיקים בתורה ונקמו עמכם, יי השיבו לגויים כגמולם והחזיקו במצוות התורה. יי ויברכם ויאסף אל עמיו. יי וימת בשנת מאה ארבעים ושלש, ויקברוהו בניו בקברי אבותיהם במודיעים, ויבכו אותו כל ישראל בכי גדול.

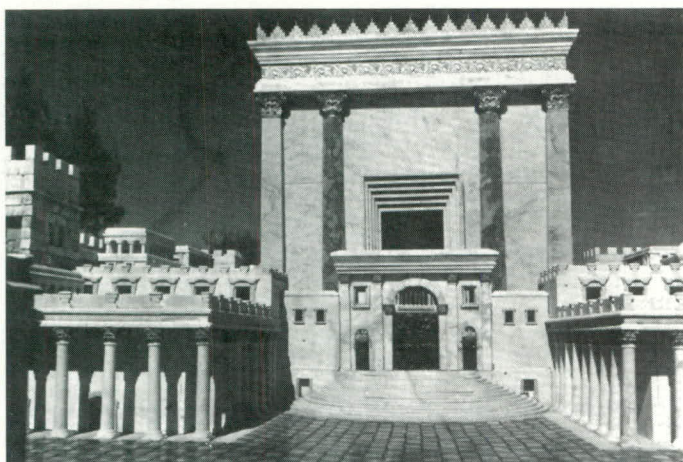

מתתיהו ממנה את יהודה המכבי לראש המדר מות מתתיהו קבורתו במודיעין

» ויקם יהודה המכנה מקבי תחת אביו מתתיהו. יי ואחיו וכל אשר היו דבקים באביו עזרו לו וילחמו את מלחמת ישראל בשמחה. יי הוא הוסיף כבוד לעמו, לבש שריון כגבור, חגר את כלי מלחמתו, עשה מלחמות ויגן על המחנה בקרב. יי לאריה דמה במעשיו ולכפיר שואג לטרף. יי רדף וחפש פושעים, ומרגיזי עמו השמיד.

יי אז אמרו יהודה ואחיו: הנה גנפו אויבינו, נעלה לטהר את המקדש ולחנכו. יי ויקהל כל המחנה ויעלו על הר ציון. יי וכאשר ראו את המקדש שמם ואת המזבח מחלל ואת השערים שרופים ושיחים צומחים בחצרות כמו ביער או באחד ההרים, והלשכות הרוסות, יי קרעו בגדיהם, בכו בכי גדול, נתנו עפר על ראשם, יי נפלו על פניהם לארץ, תקעו בחצוצרות התרועה ויצעקו אל השמים. יי ויצו יהודה להלחם באנשי החקרה עד אשר יטהר את המקדש.

שיחרור ירושלים וטיהור בית המקדש פרק ד' 29-59:

כב הוא בָּחַר כְּהֵנִים תְּמִימִים אוֹהֲבֵי הַתּוֹרָה כ" וְהֵם טָהְרוּ אֶת־הַמִּקְדָּשׁ וַיִּשְׂאוּ אֶת־אֲבָנֵי הַשֶּׁקֶץ אֶל מְקוֹם טָמֵא. כ"ד וְאֲשֶׁר לְמִזְבֵּחַ הָעוֹלָה הַמְּחֻלָּל הַתִּיעֲצוּ מִה לַעֲשׂוֹת בוֹ. כ"ה וַתְּהִי עֲצָתָם טוֹבָה לְהִרְסוֹ פֶּן יִהְיֶה לָהֶם לְחֶרֶףָה, כִּי טָמְאוּהוּ הַגּוֹיִים וַיִּתְצוּהוּ, כ"ו וְאֶת־הָאֲבָנִים שָׂמוּ עַל הַר הַבַּיִת בְּמְקוֹם מִיָּחָד עַד שֶׁיִּקְוֶם נִבְיָא וַיּוֹרֶה עֲלֵיהֶן. כ"ז אַחֲרֵי־כֵן לָקְחוּ אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת עַל פִּי הַתּוֹרָה, וּבְנוּ מִזְבֵּחַ קָדֵשׁ דּוֹמָה לְרֵאשׁוֹן, כ"ח בְּנוּ אֶת־הַמִּקְדָּשׁ וְאֵת אֲשֶׁר בְּתוֹךְ הַבַּיִת, קָדְשׁוֹ אֶת־הַחֲצֵרוֹת, כ"ט עָשׂוּ כְּלֵי קָדֵשׁ חֲדָשִׁים, הֵבִיאוּ אֶת־הַמְּנוֹרָה וְאֶת־מִזְבֵּחַ הַקְּטֹרֶת וְאֶת־הַשֻּׁלְחָן לְהִיכָל, י הַקְּטִירוּ עַל הַמִּזְבֵּחַ, הָעֵלּוּ אֶת־הַגְּרוֹת אֲשֶׁר עַל הַמְּנוֹרָה וְהֵם הָאִירוּ בְּהִיכָל, יא שָׂמוּ עַל הַשֻּׁלְחָן לֶחֶם, פָּרְשׂוּ אֶת־הַפָּרֹכֶת, וַיְכַלּוּ לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל־מַעֲשֵׂיהֶם.

טיהור המקדש וכליו
שיקום המנורה

יב וּבַיּוֹם חֲמִשָּׁה וְעֶשְׂרִים לְחֹדֶשׁ הַתְּשִׁיעִי הוּא חֹדֶשׁ כֶּסֶלׁוּ בִּשְׁנַת מֵאָה אַרְבָּעִים וְשִׁמּוֹנָה בְּבִקְרַת הַשָּׁכֶם יג הִקְרִיבוּ קָרְבָּן עַל פִּי הַתּוֹרָה עַל מִזְבֵּחַ הָעוֹלָה הַחֲדָשׁ אֲשֶׁר עָשׂוּ יד בְּעֵת וּבַיּוֹם אֲשֶׁר טָמְאוּהוּ הַגּוֹיִים, בַּיּוֹם הַהוּא נִחְנַךְ בְּשִׁירִים וּבְנִכְלִים וּבְכַנּוֹרוֹת וּבְמִצְלָתִים. יה וְכָל־הָעַם נָפְלוּ עַל פְּנֵיהֶם, הִשְׁתַּחֲווּ וַיִּכְּכּוּ לַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר הִנָּחָה אוֹתָם. יז שְׁמוֹנָה יָמִים חָגְגוּ אֶת־חֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ וְהִקְרִיבוּ עוֹלוֹת בְּשִׁמְחָה, זָבָחוּ זָבַח שְׁלָמִים וַתּוֹדָה, יח קִשְׁטוּ אֶת־הַהִיכָל בְּעִטְרוֹת זָהָב וּבְמַגָּנִים קִטְנִים, חָנְכוּ אֶת־הַשְּׁעָרִים וְאֵת הַלְּשָׁכוֹת וַיַּצִּיבוּ לָהֶם דְּלָתוֹת. יט וַתִּגְדַּל הַשְּׁמִחָה עַד מְאֹד בָּעַם, וַחֲרַפְתָּ הַגּוֹיִים סָרָה. כ וַיְהוֹדָה וְאָחִיו וְכָל־קְהַל יִשְׂרָאֵל קָבְעוּ לְחַג אֶת־יָמֵי חֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ בְּמוֹעֲדָם בְּכָל־שָׁנָה וְשָׁנָה שְׁמוֹנָה יָמִים מִיּוֹם חֲמִשָּׁה וְעֶשְׂרִים לְחֹדֶשׁ כֶּסֶלׁוּ בְּשִׁמְחָה וּשְׂשׂוֹן. כב בְּעֵת הַהִיא בָּנָה יְהוּדָה אֶת־הַר צִיּוֹן חוֹמָה גְּבוּהָ וּמַגְדָּלִים חֻזְקִים מְסָבִיב, לְבַל יָבֹאוּ הַגּוֹיִים וַיְרַמְסוּם כְּבָרְאִשׁוֹנָה,

חנכות המקדש בחודש התשיעי - כסלו -
ביום כ"ה לחודש

ספר יהודית

ספר יהודית החיצוני במקורו נכתב, לכל הדעות, בעברית אם כי הוא נשתמר רק בתרגומים. התרגום הנאמן מכולם למקור הוא ליוונית (במכלול של תרגום-השבעים, 250 לפנה"ס בערך). זיקתו למאורעות היסטוריים ידועים ולנתונים גיאוגרפיים מעורפלת למדי, וייתכן שמחברו עירבב את הפרטים במתכוון, מחשש מפני אימת המלכות, כאשר עיקר כוונתו היתה לעודד את רוח קוראיו היהודים בשעת אחת המרידות בשלטון הזר.

ספר יהודית מתאר את פלישתו של נבוכדנצר מלך בבל אל הארץ, ועמו מפקד צבאו אולופרנא (אולופרנוס). הספר נקרא בשמה של יהודית הגיבורה, שהרגה את המפקד הזה. הפולשים באו מדמשק, חדרו אל עמק יזרעאל, וממנו התקדמו בהרי שומרון.

הספר מספר על התקדמות האויב ומתמקד במצור על העיר בתוליה. בין תושביה היתה האלמנה היפה יהודית, אשת מנשה, שמת בימי קציר השעורים, וימת בבתוליה עירו ויקברו אותו עם אבותיו בשדה אשר בין דותים ובלעם'. יהודית יצאה מתוך עירה אל מחנה האויב, הצליחה לבוא אל אוהל אולפרנא, כרתה את ראשו וחזרה אל עירה, לשמחת תושביה. בכך נכשלה התקפת האויב על ישובי בני-ישראל.

הספר "יהודית" נכתב לראשונה בעברית, בארץ, בימי שלטון הפרסים. המקור אבד ונשאר תרגומו היווני, וכן תרגום לטיני. המתרגם ללטינית הוא הירונימוס, נזיר נוצרי בבית-לחם במאה הרביעית לספירה. הוא מספר בסיום תרגומו, כי "יום הניצחון של יהודית נמנה עם הימים הטובים ליהודים, מן היום ההוא ועד עתה". מעשה יהודית הוא מוטיב ידוע ביצירות שונות בספרות, באמנות ובמוסיקה, מאת יהודים ולא-יהודים.

מבחינת גישתו הדתית, קרוב הספר למאוחרים שבספרי התנ"ך - דברי-הימים, עזרא, נחמיה, דניאל - העם מחמיר בשמירת המצוות, נזהר ממאכלי הגויים ומטומאתם ומוסר את נפשו על כבוד המקדש. האל גומל חסד עם יראיו, אבל מייסר את מי שעוזב את דרכיו. ביום-הדין הוא ינקום בגויים.

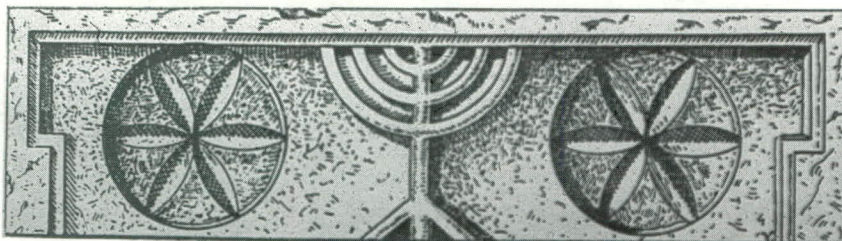
דמות הגיבורה הראשית - כמעט אין למצוא בדומה לה בסיפורתנו: יראת-שמיים ונוהגת פרישות, טובלת ומתפללת, דורשת בתולדות עמה, נלהבת בלאומיותה ונכונה להשליך נפשה מנגד למענה, גם בעלת לשון ומלמדת תפילה ושיר.

עצם העובדה שדווקא אישה מוצגת כאן כדוגמה של אדיקות ואומץ-לב, ולא גבר, ראוייה לתשומת-לב, אף כי בתנ"ך מתוארות דמויות תרומיות אחדות של נשים.

מעשה דומה של אישה המושיעה את ישראל והורגת במו ידה את מצביא האויבים, הוא זה של יעל וסיסרא (שופטים ד' 17-22).

חיתוך עץ לספר יהודית, גרמניה, מאה 13.

על הקשר עם חנוכה

עדות ראשונה לנטייה לקשור את ספר יהודית עם מאורעות חנוכה, באה ממקור נוצרי מן המאה ה-4 לספירה, ורק כמה מאות שנים מאוחר יותר נפוצו נוסחאות עבריות אחדות חד-משמעיות במובן זה. אלה הם "מדרשים" וסיפורי מעשיות, החל מראשית האלף השני (1050 בערך), שתורגמו או עובדו.

כך למשל, באחד הנוסחים העבריים, המצביא "אוליפורני", הוא מלך יוון הצר על ירושלים, ובנוסח אחר יהודית היא בת יוחנן כוהן גדול, ואחות אלעזר החשמונאי...

בין החוקרים היו שחשבו כי תכליתו של הספר היא לא תיאור היסטורי, אלא מוסר-השכל: אפילו צבא אלילי אדיר אינו יכול לעמוד בפני הכוח הרוחני של עם ירא-אלוהים ונאמן לדתו. סיפור הספוג זיכרונות של הגבורות שבימי מרידת החשמונאים.

במחקר החדש דוחה קשר זה מכל וכל בעיקר מ. י. גרינץ (ספר יהודית). מצד אחד הוא סובר שתכלית הספר ודאי הוא לעודד את העם ביום צרה ולהעמיק בו את האמונה בישועת האל, ואפילו היא נראית רחוקה, ובלבד שהעם ישמור לו אימונים. אמנם, כולם מצפים לנס, ואף על-פי-כן כל האירועים באים בדרך הטבע: וכאשר "הנס" מתרחש, הוא כולו פרי תוכנית מחושבת לפרטיה במוחה של אישה אדוקה, המודעת ליופייה. ומבחינת הריאליזם יש בספר זה ממידתה של מגילת-אסתר, שאולי שימשה דוגמה למחברו, אך מצד שני הוא קובע בפסקנות, "שהרקע של ספרנו הוא התקופה הפרסית ועליה הוא מיוסד. ממנה נלקחו הפרטים, השמות, הרצאת המסע, וממנה עיטורים, ובה יש גם למצוא את מגמתו של הספר... כל הנתונים האלה לא על תקופת יוון הם מראים, אלא על תקופת פרס".

לדעתו, הרקע הוא התפרצות של מרד כללי בממלכה הפרסית בראשית מלכות דריווש הראשון או אחתחשסתא השני (366 לפנה"ס), שגם פחת-יהודה נסחפה עימה.

יש חוקרים הטוענים כי בזמן החשמונאים רצו לכלול את יום-טוב של יהודית עם ימי-חנוכה, הגיהו את הספר קצת והוסיפו לו קטעים אחדים כדי שיתאים לרוח התקופה.

יהודית וראש הוליפורנס,
פיתוח נחושת, וינה 1840

קטע מתוך ספר יהודית יהודית
 אצל הולופרניס,
 כורתת את ראשו
 (פרק י"ב-י"ג)

יהודית עם ראש הוליפרנס 1510-1444

יב ויצו להביא אותה אל-המקום אשר-שם כלי הכסף אשר-לו
 ב ויאמר לערף לפניך ממאכליו ומינינו לשמות: ותאמר יהודית לא
 אכל מהם פני-יהנה מקשול אמןם וספיק לי מאשר הובא אתי:
 ג ויאמר לה הולופרניס ואם-יכלה אשר אתך מאין נביא לתת-לך
 ד במהם כי אין אתנו מעמך: ותאמר לו יהודית חי נפשך אדוני כי
 ה לא תכלה שפחתך אשר אתי עד-אשר יעשה יי בדי את אשר-
 ו יעץ: ויוליכו אותה עבדי הולופרניס אל-תוך האהל ותישן עד-חצי
 ז הלילה ותקם באשמרת הבקר: ותשלח אל-הולופרניס לאמר יפקד
 ח אדוני ויתנו לשפחתך לצאת להתפלל: ויצו הולופרניס לשומרים
 ט לאמר לא תעצרוה ומשב במחנה שלשת ימים ומצא בכל-לילה
 י ולילה אל-נחל בית-אלוה ותרחץ במחנה במעין המים: ותעל
 יא ותתפלל אל-יי אלהי ישראל להצלינו ורכה לתקומת בני-עמה:
 יב ותבוא טהורה ומשב באהל עד-אשר הביאה לחמה בערב: ויהי
 יג ביום הרביעי ויעש הולופרניס משתה לעבדיו לבדם ולא קרא אל-
 יד האספה אחד מן-הפקידים: ויאמר אל-בגני הסרים אשר על-כל-
 יו אשר-לו לך דבר על-לב האשה העברית אשר אתך לבא אלינו
 יז ולאכול ולשתות עמנו: כי הנה חרפה היא לנו אם-נשלח אשה
 יח בזאת בלי היות עמה כי אם-לא נתפשטה הלא תשחק בנו: ויצא
 יט בגני מלפני הולופרניס ונבא אליה ויאמר אל-נא תמנע הנערה הנפה
 כ הזאת מלכת אל-אדוני למצוא חן לפניו ולשתות עמנו ויין לשמחה
 כא ולהיות הלילה הנה כאחת מבנות אשור העמדות בבית נבוכדנאצר:
 כב ותאמר אליו יהודית ומי אנכי למרות את-פי אדוני כי כל-אשר
 כג ייטב בעיניו אעשה מהרה והנה זה לי לתפארת עד-יום מותי:
 כד ותקם ותעד שמלתה וכל-ענייה ותלך אמתה ותרפד-לה העורות
 כה על-הארץ לפני הולופרניס אשר לקחה אותם מבגני לשמושה בכל-
 כו יום להסב עליהם בעת המאכל: ותבא יהודית ותשכב ויצא לב
 כז הולופרניס אליה ונפשו נבהלה ויתאו מאד לשכב עמה כי שמר
 כח את-השעה לפתחה מיום ראותו אותה: ויאמר לה הולופרניס שתי
 כט והיטיבי לבך עמנו: ותאמר יהודית הנני שותה כי נדלה חיתי בי
 ס היום מקל-ימי חיי: ותקח את אשר-הבינה אמתה ותאכל ותשת
 סא לקניו: וישמח בה הולופרניס וישת ויין לרב אשר לא שתה כמהו
 סב ביום אחד מיום הנלדו:
 סג ויהי בנשף וימהרו עבדיו להפריד ויסגר בגני את-המשכן
 סד מחוץ וירחק את-העמדים שם מפני אדוניו וילכו למשכנותם כי
 טו היו כלם עיפים מרב השתנה: ותשאר יהודית לבדה באהל
 טז והולופרניס נופל על-משכבו כיהיה שטוף-יין: ותאמר יהודית
 טז לאמתה לעמד חוץ מחדרה ולשמר צאתה כמו בכל-יום כיהיה-אמרה
 טז אצא לתפילתי ותגיד לבגני כדברים האלה: ויצאו כלם מפניה ולא

נשאר בחדר מקטן ועד-גדול ותקרב יהודית אל-המשקב ותאמר
 בלבה : אלהי כל-עו הביטה כעת על-מעשי ידי להרים קרן
 ירושלים: כי עתה עת לתמוך בנחלתך ולעשות רצוני לשבר את-
 האויבים אשר קמו עלינו: ותגש אל-עמוד המטה אשר אצל ראש
 הולופרנים ותקח תרבו מעליו: ותקרב אל-המטה ותקמץ מציצית
 ראשו ותאמר חנקני אלהי ישראל ביום הנה: ותך על-צוואריו
 פעמים בכל-כחה ותסר את-ראשו מעליו: ותגל נבלתו מעל-
 המשקב ותורר הריעה מעל-העמודים ואחר-יכן יצאה ותמן
 לאמתה את-ראש הולופרנים: ותשלך אותו אל-תוך אמתתה
 מאכלה ותצאנה שתיהן יחד בדרך ותעברנה את-המחנה ותסבנה
 את-הנחל ותעלינה הקר בית-אלוה ותבאנה עד-השער: ותקרא
 יהודית מרחוק אל-השומרים פתחו פתחו השער כי עמנו : אלהינו
 לעשות עוד גבורות בישראל ונד חוקה על-שונאינו כאשר עשה
 היום הנה:

ה
 ו
 ז
 ח
 ט
 י
 יא
 יב

ויפנו בני-ישראל מן-ההרג ויגברו על-הנשואים והבכורים
 והבכורים קהר ובמישור לקחו בנה רבה כי הנה לרב מאד: ויבא
 יהונקים הפהן הגדול ונקני בני-ישראל אשר בירושלים לחוות
 בשוב אשר עשה : עס-ישראל ולראות את-יהודית ולדברה
 לשלום: ויבאו אליה ויהללו אותה כלם פה אחד ויאמרו לה את
 גאון ירושלים את תפארת ישראל את כבוד ורענו: את פעלת כל-
 אלה בדרך עשית טוב עם ישראל ומהלל : עליהם ברוכה תהי
 לאל שדי לעולם ועד ויאמרו כל-העם אמן:

ח
 ט
 י
 יא

חיתוך עץ לספר יהודית,
 ציריך 1536

מלחמת החשמונאים בכתבי יוסף בן-מתתיהו

בשניים מכתבי יוסף בן-מתתיהו יוספוס פלאוויוס, (מאה 1 לספירה), מצוייה התייחסות למלחמת החשמונאים:

1. **"מלחמת היהודים"**, שהוא בעל מגמתיות מובהקת, ולא פעם ניכרת בספר הנטייה לסלף את העובדות. הוא נכתב בחסות רומית, בשעה שמחברו נחשב כבוגד בעיני היהודים. כך מובן אופיו התעמולתי נגד הקנאות ובעד זה שהיהודים יכופפו את גבם ויקבלו את שלטון רומי בגאווה.

2. **"קדמוניות היהודים"**, ספר שנכתב בריחוק זמן מימי החורבן, וראייתו צלולה יותר. גישתו יותר חיובית אוהדת כלפי המרד החשמונאי, וניכרת בו כוונתו האפולוגטית של המחבר, המבקש לתקן את הרושם השלילי שהשאיר תיאורו הקודם.

נראה כי ספריו של פלביוס נכתבו מתוך פרספקטיבה מעוגנת בתקופה הרומית והשקפותיו מוצהרות, אנטי מהפכניות ואנטי מרדניות בתכליתן. גירסתו הכפולה יונקת במידה ניכרת ממעיינות הנוכריים, שלא הצטיינו באהדה יתירה ולא שפעו חיבה ליהודים ואורחותיהם ובכתביו יש רק פירוורים דלים ורסיסים פזורים, בעלי חותם ותוכן יהודיים ברורים.

שם חג החנוכה לפי יוספוס פלביוס:

"...ויהודה חגג עם בני עירו את חידוש הקורבנות בבית-המקדש במשך שמונה ימים, ולא הניח שום צורה של שמחה, אלא היטיב ליבם בזבחים מפוארים שעלו בדמים מרובים, וכיבד את אלוהים בשירי תהילות ומנגינות עלי נבל ושימח את העם.

וגדולה היתה כל-כך חדותם על חידוש מנהגיהם, שניתנה להם הרשות לאחר זמן רב, בלי שציפו לכך, לעבוד את אלוהיהם, עד שחוקקו חוק לדורות אחריהם לחוג את חידוש העבודה במקדש במשך שמונה ימים. ומאותו זמן ועד היום הננו חוגגים את החג וקוראים לו

(חג) **אורים**, ונראה לי, שנתנו את הכינוי הזה לחג, משום שאותה הזכות (לעבוד את אלוהינו) הופיעה לנו בלי שקיוונו לה..." (קדמוניות היהודים).

מלחמת יהודה המכבי, חיתוך-עץ
מתוך ספר יוסיפון, אמסטרדם 1743

מגילת תענית

"עיקרם של הימים הללו מתייחסים למעשים הקשורים בקורות בית-חשמונאי, שרובם דברים שאירעו במשך שלושים ושלוש שנים של מלחמות באויבים מחוץ ומבית, בסורים ובמתייוונים, ומקצתם ימי-זיכרון לדברים שאירעו בימי יוחנן הורקנוס ובימי אלכסנדר ינאי. יום אחד שייך לתקופה הפרסית (פורים) ואחד זכר לביטול גזירתו של גאיוס קאליגולה" (לוריא, מגילת תענית)

לפנינו טקסט קדום ויחיד בסוגו, שנתקדש לפני שהתנ"ך נחתם סופית אך לא נכלל בתוכו, שעת חיבורו - כ-300 שנה לפני חתימת המשנה! מגילת-תענית היא למעשה לוח של 35 מועדים מניסן עד אדר, בלשון קיצור מופלג של פסוק אחד לכל מועד של ניצחון. בימים אלה אין להתענות או לנהוג מנהגי-אבל ("הספד") אישיים, משום שאלה ימי-שמחה וניצחונות לאומיים:

שעת כתיבתה של המגילה ניכרת מתוכנה. מאחר והיא מנציחה פלאי ישועה והודיה, בולטים ניצחונותיהם והישגיהם של בני חשמונאי, אף צל אינו מעיב את זהרם.

הדפוס המצוי בימינו ערוך בדומה לדף של התלמוד: תחילה נוסח ה"משנה" ואחריו ה"גמרא", בסך-הכל 35 "משניות". במרכזן - מבחינת עניינה המרכזי - יש לראות את משנה כ"ב:

בעשריץ וחמשה ביה חנוכת תמניה יומיץ, די לא למספד.

כך, ותו לא! כי בני הדור ההוא לא היו זקוקים לכל הרחבה שתסביר איזה מערכות-קרב נועזים קדמו לאירוע מהפכני זה.

לפי המסורת התלמודית (בבלי, שבת יג, ע"ב) נכתבה המגילה על-ידי התנא רבי אלעזר בן-חנניה בן-חזקיה בן-גריון וסיעתו. אישיות זו היתה מראשי המצדדים במרד נגד רומי, ולפיכך יש יסוד לדעה, שבהעלותו על הכתב נוהל עתיק זה שבעל-פה, הוא ו"סיעתו" ביקשו לעודד את המורדים: כשם שהחשמונאים הצליחו לפרוק את עולם של היוונים, כך גם יצליחו המורדים ברומי.

כתיבת מסורת שבעל-פה היתה אסורה בימי הבית השני, ועל כן ניכר שנהגו במגילה זו לפני משורת-הדין, "משמע - מידה של חשיבות מיוחדת נהגו בה". יתר על כן - טופס אחד היה "כתיבא ומנחת" - כתוב ומונה, מופקד למשמרת בבית-המקדש, הספר שהוד קדומים חופף עליו (בבלי, עירובין סב, ע"ב).

ובאשר ל"גמרות" - אלו צורפו מאוחר יותר; כמעט כולן לקוחות מן התלמוד, וכמו שם רובם הגדול בעל אופי אגדתי-מדרשי. הוא הדין באשר לסוגייה הידועה של "מאי חנוכה", ועל כך בסעיף הבא.

בגלל אופייה הלאומי-לוחמני, לא יכלה תעודה מרשימה זו לקיים את תוקפה לאורך ימים, לאחר חורבן בית-שני ומרד בר-כוכבא, אף כי אין בידנו ידיעה על תקנה מפורטת המבטלת את כוח הוראתה.

רבי יהודה הנשיא, אף כי הוא מזכיר את המגילה בדרך אגב ("כל הכתוב במגילת תענית" - דלא למספד" - לפני אסור, לאחריו מותר", משנה. תענית ב' ח'), נמנע מלכלול אותה בריכוז ההלכתי של סדר המשניות שערך, מלבד האיסור להתענות בימי החנוכה - להלן. הוא נטה בדרך-כלל לשיתוף פעולה בדרכי שלום עם השלטון הזר, ולכן מן הסתם רוחו לא היתה נוחה מן האופי המיליטנטי של המגילה. המגילה בטלה לאחר פורענויות ואסונות, כאשר נהפכו ימי ששון לאבל ולמספד, נותר חג-החנוכה לבדו, חקוק בלב העם, מוקד לזיכרונות ולתקווה.

בסיכום: לפנינו תעודה היסטורית נכבדה להכרת תקופה זו של מלכות בית-חשמונאי בפרט, ושל בית שני בכלל, וצפון בה אוצר בלום של זיכרונות מדיניים מהימנים, ונראה כי היא המקור הקדום והמוסמך ביותר לתולדות המאבק בין היהדות ליוונות - אפילו יותר מספרי החשמונאים ויוספוס פלאביוס.

חשוב לציין, שגורלה של מגילתנו זו לא היה כגורל הספרים החיצוניים, לרבות ספרי החשמונאים בייחוד: היא השתמרה במקוטע בתלמוד, בארון הספרים היהודי במשך אלפיים שנות-גלות, ולא בכדי: עדות היא לרחשי לב גנוזים, והוא עניין הראוי לדיון בפני עצמו.

תירגום: בעשרים וחמישה בו (בכסליו) חנוכת שמונה ימים, שלא לספוד (בהם).

ועוד ממועדי המגילה:

- א' עד ח' בניסן - חידוש קרבן-התמיד בבית-המקדש - 164 לפנה"ס.
- כ"ה בניסן - סילוק ה"דימוסתנאי" - האזרחים ההלניסטיים מירושלים בימי שמעון, לאחר שכבש את מעוזם האחרון ה"חקרא" - 141 לפנה"ס.
- ז' באלול - תיקון החומה שנפרצה אחרי התבוסה בבית זכריה - 162 לפנה"ס.
- כ"ח בשבט - אנטיוכוס החמישי נסוג מירושלים - 155 לפנה"ס.
- י"ג באדר - ניצחון על ניקנור, מצביאו של אנטיוכוס הרביעי - 162 לפנה"ס.

"תענית"

עינוי-נפש, סיגוף, נוהג דתי עתיק בישראל, בעל שורשים מאגיים, להימנע מאכילה ושתייה ועינוי-גוף בכלל. על "תענית ציבור" נהגו להכריז בעת צרה, כמו בצורת או מגיפה, אך גם אדם פרטי יכול היה לגזור על עצמו סיגוף זה, כאשר נקלע למצוקה אישית. כוונת התענית בהשקפת חז"ל (במסכת תענית במשנה, בעיקר) היא להביע בכך חרטה על החטאים שגרמו לעונש של המצוקה ולהתחנן לרחמי-שמיים.

החשמונאים בסיפורת חז"ל

בסיפורת חז"ל מצויות מסורות מקוטעות ומפוזרות על פרשת מתתיהו ובניו, וזאת לא מעט משום מטרתה הדידאקטית העיקרית - ולא ההיסטוריוגרפית - של סיפורת זו. יש להדגיש שהמקורות הארצישראליים נבדלים מאלה הבבליים, כאשר בראשונים השתמרו גושי זיכרונות אמינים יותר, כנגד האחרונים, בהם ניכרים חילופי הזמנים וריחוקים, אילוצי הסביבה ותנאי הגולה. ניכר שעל המסורות השפיעו גילגוליהן בנתיבי הזמנים ובין כותלי בית-המדרש, וכן שעת התגבשותן הסופית אחרי חורבן הבית - "כבר כבו להבות המרידות היהודיות הסוערות ונגנזו ניצוצות קנאות לוחמת..." (כדברי אפרון). עם זאת, עדיין מביאה המשנה, שנחתמה בשנת 200 לפנה"ס בערך, במסכת מידות, זו המובילה אותנו מאתר לאתר בהר-הבית בטרם חורבן - את המסורת הזאת:

"...מזרחית צפונית (ללשכת עושי לחם הפנים) - בה גנזו בני חשמונאי את אבני המזבח, ששיקצום מלכי יוון..." (משנה, מידות, א' ו')

וזאת עדות נאמנה למסופר:

מִדּוּ וְאֲשֶׁר לְמִזְבֵּחַ הָעֹלָה הַמְחֻלָּל הַתְּיַעֲצוּ
 מֵהַ לַעֲשׂוֹת בּוֹ. ^מ וְהָיָה עֲצָתָם טוֹבָה לְהִרְסוֹ פֶּן יִהְיֶה לָהֶם לְחֶרֶף, כִּי טָמְאוּהוּ
 הַגּוֹיִים וַיִּתְּצוּהוּ, ^מ וְאֶת-הָאֲבָנִים שָׂמוּ עַל הַר הַבַּיִת בְּמָקוֹם מְיֻחָד עַד שֶׁיִּקְוֶם
 נָבִיא וַיִּזְרֶה עָלֵיהֶן.

(חשמונאים א', ד' 45-46)

במשנה

אין לחג החנוכה מסכת במשנה ומלחמות החשמונאים לא נזכרו בה כלל, מלבד בשבעה מקומות, בהם נזכר החג בצורה עקיפה בקשר לדינים שונים:

1. **בקשר להבאת הביכורים**, כנקודת זמן מכרעת מבחינת העונות החקלאיות: "...מן החג (סוכות) ועד חנוכה מביא ואינו קורא..." (ביכורים א', ו'), כלומר - עד חנוכה עדיין מצויים פירות של אשתקד, ואילו מכאן ועד חג השבועות, לא ניתן לקיים את מצוות התורה של "ולקחת מראשית כל פרי האדמה וגו'" (דברים כ"ו 2) ושל קריאת "וויודי ביכורים" המתחיל ב-"ארמי אובד אבי" - (שם 5-9).

2. **בקשר עם קידוש החודש** ושיגור "השלוחין" מארץ-ישראל לתפוצות הגולה, כדי להודיע שם את הזמן המדוייק של כל ראש-חודש: "על שלושה חודשים השלוחין יוצאין... על כסליו מפני חנוכה" (ראש-השנה א', ג').

3. **בקשר לאיסור לגזור תענית-ציבור** (בשעת אסון כללי כמו בצורת וכד') בימים מסויימים (בדומה לתוכנה של מגילת-תענית דלעיל: "אין גוזרין תענית על הציבור בראש-חודש, בחנוכה ובפורים" (תענית ב', י').

4. **ובדומה לכך בדיני אבלות** (מועד קטן ג', ט'), בהם יש שינוי בצורת ההספד על הנפטר, אם האבל חל בחנוכה, וזאת משום חשיבותו של החג.

5. **בקשר לקריאה מן התורה והנביאים** (הפטרה) בבית-הכנסת בימי החנוכה. בעניין הראשון קובעת המשנה (מגילה ג', ד', ו') את הקטע המכונה "נשיאין" בספר במדבר ז', העוסק בקורבנותיהם של נשיאי השבטים על המזבח החדש של חנוכת אוהל מועד במדבר. את הקטע להפטרה אין המשנה מוסרת והתלמוד משלים עניין זה וקובע (בבלי, מגילה לא, ע"א), את הפרק בזכריה, שבמרכזו הפסוק על "מנורת זהב כולה וגולה על ראשה ושבעה נרותיה עליה" (ד' ב'). ואם חלה שבת נוספת בתוך שמונת ימי החג, מפטירין בה במלכים א' (ז' 49), על חנוכת מקדש שלמה, וגם בו עניין מנורות המקדש.

6. **בקשר לדיני נזיקין**, הרחוקים במיוחד מצביונו והווייתו של החג: אם נר החנוכה גורם שריפה, אין בעל הנר חייב בנזיקין (בבא קמא ו', ו').

שער לתנ"ך המתאר את "מנורת זכריה"

הסוגייה התלמודית של "מאי חנוכה"

בתלמוד הבבלי, נשאלת שאלה בקשר להדלקת נרות: מהו טעמו של חג-החנוכה, מה הוא בא לציין? "המשנה" במגילת-תענית, מובאת כאן בצירוף גמרא-הסבר, בזו הלשון:

מאי חנוכה? דתגו רבנן: בכ"ה בכסליו יומי דחנוכה תמניא אינון, דלא למספד בהון ודלא להתענות בהון. שְׁשֶׁנְכַנְסוּ יוֹנִים לְהִיכַל טְמָאוּ כָּל הַשְּׂמָנִים שֶׁבְּהִיכָל, / וְכִשְׁגָּבְרָה מְלָכוֹת בֵּית-חֲשִׁמוֹנָי וְנִצְחָוּם, / בְּדָקוּ וְלֹא מָצְאוּ אֶלָּא פֶּךְ אֶחָד שֶׁל שֶׁמֶן שֶׁהָיָה מוֹנֵחַ בְּחֹתְמוֹ שֶׁל כֶּתֶן גְּדוּל, / וְלֹא הָיָה בּוֹ אֶלָּא לְהַדְלִיק יוֹם אֶחָד, נַעֲשֶׂה בּוֹ נֶס וְהַדְלִיקוּ מִמֶּנּוּ שְׁמוֹנֵה יָמִים. / לְשָׁנָה אַחֲרַת קִבְעוּם וְעֲשָׂאוּם יָמִים טוֹבִים בְּהַלֵּל הַיְהוָה.

(בבלי שבת כ"א, ע"ב)

תרגום: בכ"ה בכסליו ימי דחנוכה, שמונה הם ואין להספיד בהם ולא להתענות בהם.

לפני ואחרי סוגייה זו דנה הגמרא התלמודית בשאלות הלכתיות הנוגעות לנרות-חנוכה: האם מותר להשתמש באורים? ובאיזה שמנים מותר להשתמש? ועד איזו שעה בלילה? והאם "נר איש וביתו", או "נר לכל אחד ואחד", ועוד כהנה וכהנה עניינים, שנשוב ונדון עליהם. כך גם "מאי חנוכה", מהוה חלק בנושא זה של נרות-חנוכה, ותו-לא! באחת - על המאורע ההיסטורי המהפכני, במלוא מובן המילה, של מרד-מודיעין ותוצאותיו, אין אנו לומדים מאומה בסוגייה זו.

יש הטוענים כי בשעת כתיבת דברים אלה - התלמוד הבבלי נחתם בשנת 500 לספירה לערך - איבדו המאורעות של מרד-מודיעין ושיחרור ירושלים שארעו כ-650 שנה קודם לכן, את משמעותן הארצית, במידה רבה. דורות רבים של בני עמנו נותקו ממצאיאותה של ארץ-ישראל והתערו בגלויות הרחק ממנה. כל מאמציהם היו ממוקדים בהישרדות על-ידי תלמוד-תורה וקיום "המצוות שאינן תלויות בארץ".

כך כבש לו מקום מרכזי רעיון הנס העל-טבעי של פך-השמן הקטן, והאפיל על מערכות הגבורה של תושבי-יהודה, למען חירותם ודתם. יש השוללים דעה זו כפי שעולה מן הדברים הבאים:

"חג החנוכה חקוק תדיר בלב העם, מוקד לזכרונות רוטטים, לערגון ולתקוות. אין כל שחר לטענה שכאילו אי-פעם נשתכח או נתקפח. מנהגי חנוכה אינם מעוגנים בחוקי התורה ולכן לא שימשו תחילה כמעין מפכה של דרשות ופלגי הלכה. חותמו של החג טבוע בכל ענפיה של היצירה התלמודית. (כגון: משנה, ראש השנה, א', ג'; תענית, ב', י'אחרים)

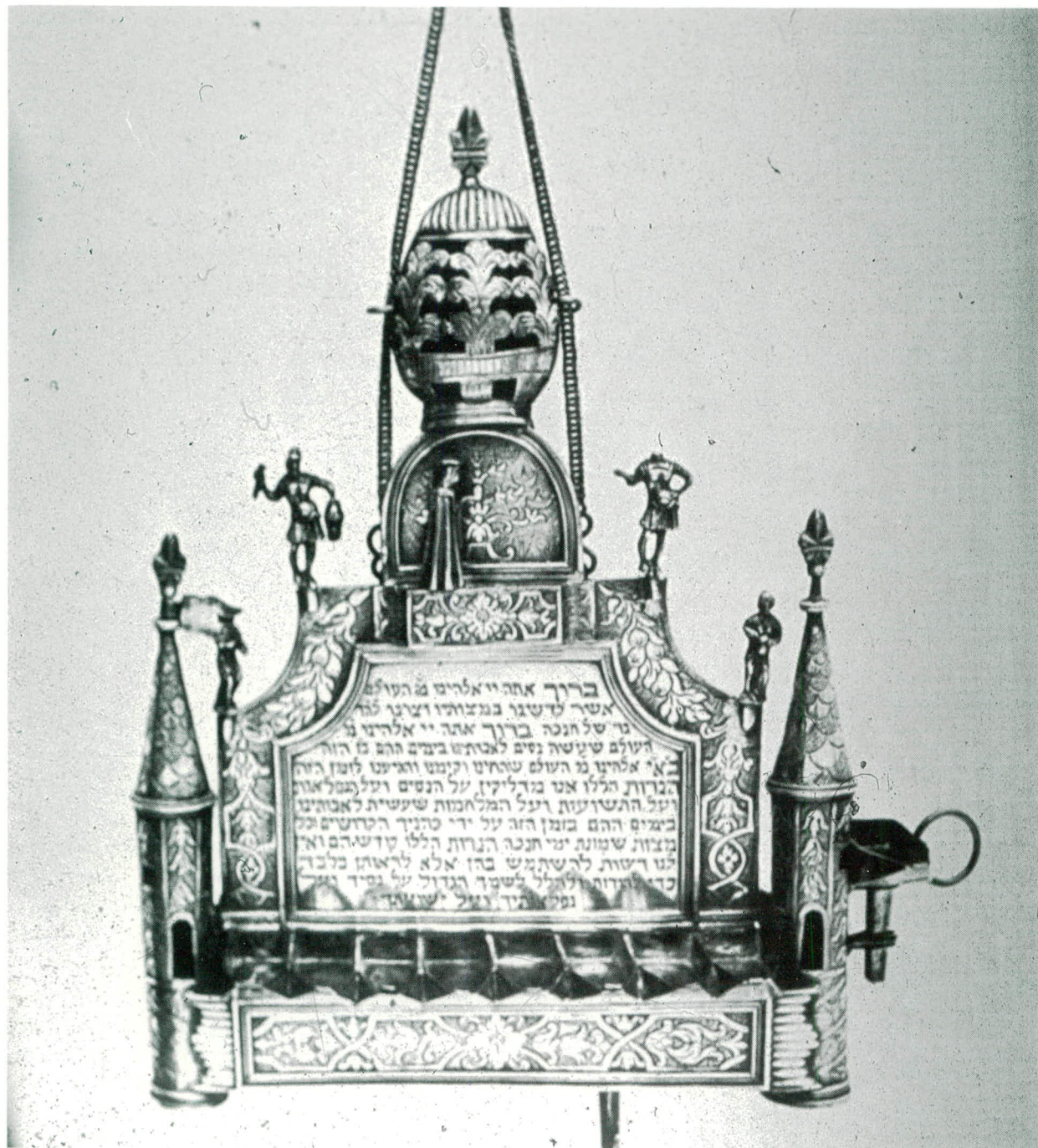
אגדה ארצישראלית מספרת כיצד הדליקו יהודים נרות חנוכה בימי הקיסר טראיאנוס, לא שעו לסכנה, וגררו את חמת המלכות (ירושלמי, סוכה, ה, נה, ב. מדרש איכה-רבה, א, מה). זיוו של החג לא הועם. תפילות ופיוטים עיטרוהו. תוכנו הואר במדרשים ובמגילות. טעמו המקורי לא פג במרוצת הדורות.

לא נתגלתה אף עדות מקורית אחת, עתיקה ואיתנה, לא יהודית ולא נוכרית, שאפשר להאחז בה את הלזו של התפיסה השגורה. הורתה של תפיסה זאת היתה באקלימה של העת החדשה ולידתה באירופה הנוצרית, רחוקה ממולדתם הארצית והרוחנית של המתקוממים בימי החשמונאים.

הגיעה השעה לסלקה ולפנות אל מבועיה של הפרשה המופלאה, ללא מחיצות אטומות וללא ענני הבל. מרד החשמונאים תובע הסתכלות מחודשת ורעננה, תואמת לרוח מחולליו והולמת את מקורותיו הקדומים, שתחזיר את עלילותיו ואת נשמת רוחו אל קרקע לידתו".

(יהושע אפרון, חקרי התקופה החשמונאית)

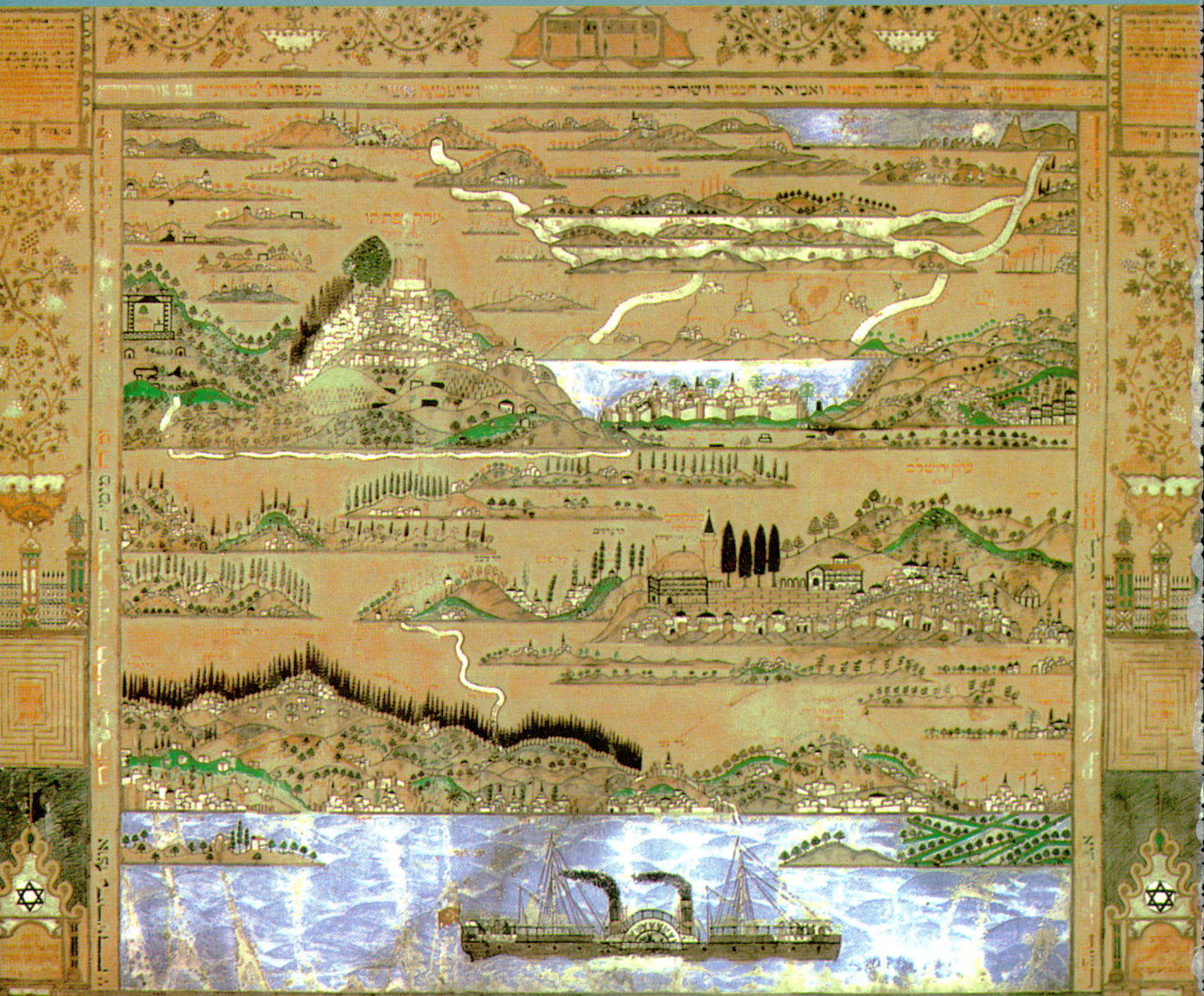

ברוך אתה יי אלהים מן העולם
אשר עשיתנו במצותיו וצויו לומר
מי של תנכה ברוך אתה יי אלהינו מן
העולם שישנה נסים לאבותינו בעיני העם מן היום
א' אלהינו מן העולם שחיינו וקיימנו ואיינו לומר הנה
הנרות הללו את מדליקין על הנשים ועל המלאכה
ועל התשועות ועל המלאכות שעשית לאבותינו
כימים ההם בזמן הזה על ידי סניך הקדושים וכל
מצוות שמות יי תנכה הנרות הללו כדי שהם ואי
הנו דעות לרשתה ש בהן אלא לראותו כלכבוד
כדי לדעת ולתלה לשמך הגדול על גביך וי
נמל מיד ועל ישראל

מיפגש בין עולמות: ישראל יוון

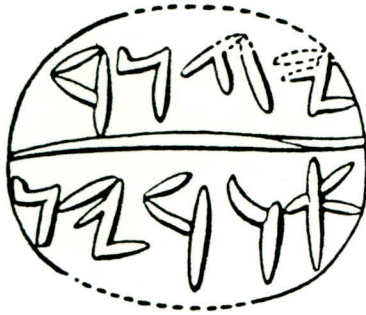
רקע גיאוגרפי, היסטורי וחברתי

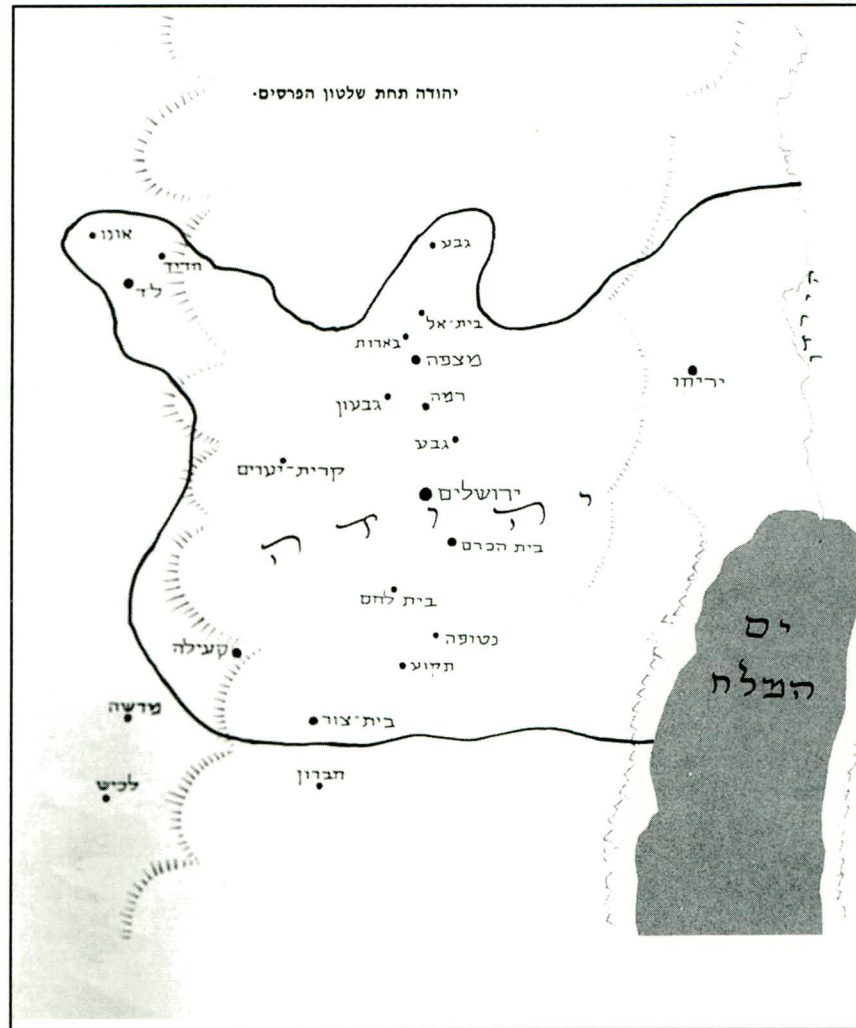

בפתח הפרק

בפרקים הבאים נעיין בשלושה תחומי רקע שונים: הרקע הגיאוגרפי-היסטורי, הרקע התרבותי-דתי, הרקע החברתי-כלכלי. כל אחד בפני עצמו. נבחן את הקשר המהותי ביניהם, ובמיוחד נבדוק את מידת מרכזיותו של הגורם הדתי-אמונתי במרד, כפי שמקובל בראייה המסורתית. אכן קיימות נקודות מגע וזיקות רבות בין שלושת התחומים, ולעיתים לא יהיה מנוס מחפיפה מסוימת.

טביעת חותם א': יהוד, אורינו; ב' יהוד, יהועזר פחוא (או פחרא - קדר?), מן התקופה שלאחר נחמיה. נתגלו ברמת רחל דרומית לירושלים.

הרקע ההיסטורי-גיאוגרפי

מקומה הגיאוגרפי של ארץ-ישראל על פרשת הדרכים שבין אימפריות אדירות-כוח מצפון ומדרום, הוא שקבע את גורלה של ארצנו מאז ומתמיד. רק בתקופות קצרות יחסית נהנו תושביה מעצמאות וחופש מוגבלים, וזאת בעיקר משלוש נסיבות:

- האחת - כאשר מסעות המלחמה האימפריאליים התנהלו במסילות שלאורך החוף והעמקים, ולמצביאים לא היתה שהות או עניין להכניע גם את העורף באיזור ההר.
- השנייה - כאשר סיכסוכים פנימיים בין טוענים לכתר השלטון באימפריות עצמן הסיטו את תשומת-הלב ממדיניות החוץ ומאיזורי הספר.
- והשלישית - כאשר האימפריות היו טרודות בעימותים מלחמתיים עם אויבים בגבולות אחרים.

איזור של ספר היתה ארץ-ישראל בדרך-כלל, מנקודת ראותן של מעצמות המזרח העתיק, בבחינת קו הגנה ראשון בפני אויב, או לחילופין - שטח היערכות לקראת מסע כיבוש מתוכנן. (וזאת מבלי שנרצה לקפח את חשיבותם של מוצרי הייצוא החקלאיים המיוחדים של הארץ, כמו שמן-הזית, האפרסמון וכד', ששם יצא לתהילה בכל המרחב).

כאשר חרבה ירושלים ב-586 לפנה"ס, בידי צבא בבל, הקיץ הקץ על כמה מאות שנים של מלכות יהודה. רובה של המנהיגות הממלכתית והכוהנית, הוגלה לבבל, וחלק מן התושבים נמכר לעבדים. אך לא חלפו שנים רבות, וב-539 גבר כורש מלך פרס על שליט בבל, ובמסגרת מדיניותו כלפי עממי הממלכה, הוא התיר את שובם של נציגי בתי-אבות של יהודה לירושלים ואת שיקום בית-המקדש. אך עדיין ב-519, כאשר דריוש הראשון, יורשו של כנבוזי בן-כורש, שלט בממלכה, לרבות על מצרים, טרם התגשמו התקוות לחידוש עצמאותה של יהודה. השלטון אמנם הכיר בהר יהודה כ"פחוה", כמחוז אדמיניסטרטיבי - היא "יהוד", אך נוסדו בה לא מעט יישובים של בני עמים זרים. זו התקופה המשתקפת בספרי עזרא ונחמיה, וניכרת בהם המגמה הנחושה לשמור באדיקות על "ברית האבות", על חוקי התורה, ולהיבדל מעמי הנכר המקיפים סביב.

מוצאם הכוהני של רוב השבים וקרבתם של הלוויים הרבים שביניהם לעבודת-הקודש, הטביעו את חותמם על דמותו של המרכז הירושלמי, בו התחילו להתרקם רעיונות דתיים חדשים.

ובאשר לעורף הכפרי של מרכז זה - כאן נאחזו עובדי האדמה היהודיים בנחלות אבותיהם, קיימו את עצמם בדוחק העיתים, ואף הפרישו מיבוליהם לקיום בית-המקדש, כדין התורה מני אז.

עם כיבוש אלכסנדר - חדירת אורחות חיים יווניים

התקופה, השקטה יחסית, איפשרה לגבש מחדש את אחדות העם ונתנה שהות בידי עובדי האדמה השקדניים להשיג רווחה חומרית סבירה, תוך טיפוח אורח-חיים מסורתי. ירושלים נותרה, לפי שעה, בצידי הדרכים של המאורעות. במצב זה נמצאה יהודה בשעה שבמרחב התחילו להתחולל תמורות כבירות, כאשר אלכסנדר הגדול, המוקדוני, הפך את יוון הקטנה לשליטה על כל המזרח העתיק. עוד לפני שפרס קרסה תחת הסתערותו מזרחה, וביתר שאת לאחר מכן, חדרה התרבות היוונית לכל האיזור כגורם מכריע. בכך נפתחה אותה תקופה חדשה, שרגיל לכנותה "התקופה ההלניסטית".

כיבוש ארץ-ישראל על-ידי אלכסנדר בשנת 332 לפנה"ס, היה מהיר, ובתחילה לא גרם זעזועים מיוחדים. בפניה נידחת זו בהרי-יהודה, הגיעה בינתיים האוכלוסיה היהודית ל-300,000 נפשות לפי ההערכה. היה זה עדיין מחוז קטן מרוחק מן החוף וסגור בין הרים. גבולה המזרחי היה ירדן, בצפון הגיע לסביבת הג'יפטליק בבקעת-הירדן ולקו בית-אל בהרים. במערב עבר גבולה לרגלי ההרים, מאמאוס (לטרון) עד עזקה בעמק האלה, ובדרום נסתיים בקו בית-צור - תקוע, כאשר חברון ועין-גדי נמצאות מחוץ לתחומה. מודיעין היתה מחוץ לתחום יהודה!

העמים שמסביב השתלטו על יתר חבלי 'ממלכת יהודה' הקדומה: בצפון היו אלה השומרונים, יורשי ממלכת-ישראל, במערב - האשדודים, תערובת הלניסטית של פיניקים, שרידי פלישתים, גויי-הים ובוודאי גם יהודים. הדרום נהפך ל'ארץ-אדום', ובה האדומים שנדחקו מארצם הקדומה ובדרום עבר-הירדן ונאחזו בצפון הנגב ובדרום הר-יהודה.

יהודים היו גם מחוץ לתחום יהודה, ובכל האיזורים הנזכרים היו גם קהילות וגם יישובים יהודים מובהקים, ומודיעין תוכיח. בעבר-הירדן היה המחוז הגובל עם יהודה נתון לשליטתו של בית-אצולה יהודי וותיק - בית-טוביה, ולפי נתונים

אלכסנדר מוקדון
(קטע מפסיפס שנמצא בפומפי)

פגישת אלכסנדר מוקדון והכהן הגדול - שמעון הצדיק

בקשו כותיים (שומרונים) את בית אלוהינו מאלכסנדרוס מוקדון להחריבו ונתנו להם. באו והודיעו את שמעון הצדיק. מה עשה? לבש בגדי כהונה, ונתעטף בבגדי כהונה, ומיקירי ישראל עמו, ואבוקות של אור בידיהן, וכל הלילה הללו הולכים מצד זה והללו הולכים מצד זה עד שעלה עמוד השחר. כיוון שעלה עמוד השחר אמר להם: מי הללו? אמרו לו: יהודים שמרדו בך. כיוון שהגיע לאנטיפטרוס זרחה חמה, ופגעו זה בזה. כיון שראה לשמעון הצדיק, ירד ממרכבתו והשתחוה לפניו. אמרו לו: מלך גדול כמותך ישתחוה ליהודי זה!! אמר להם: דמות דיוקנו של זה מנצחת לפני בבית מלחמתי. (תלמוד בבלי, יומא, ס"ט ע"א)

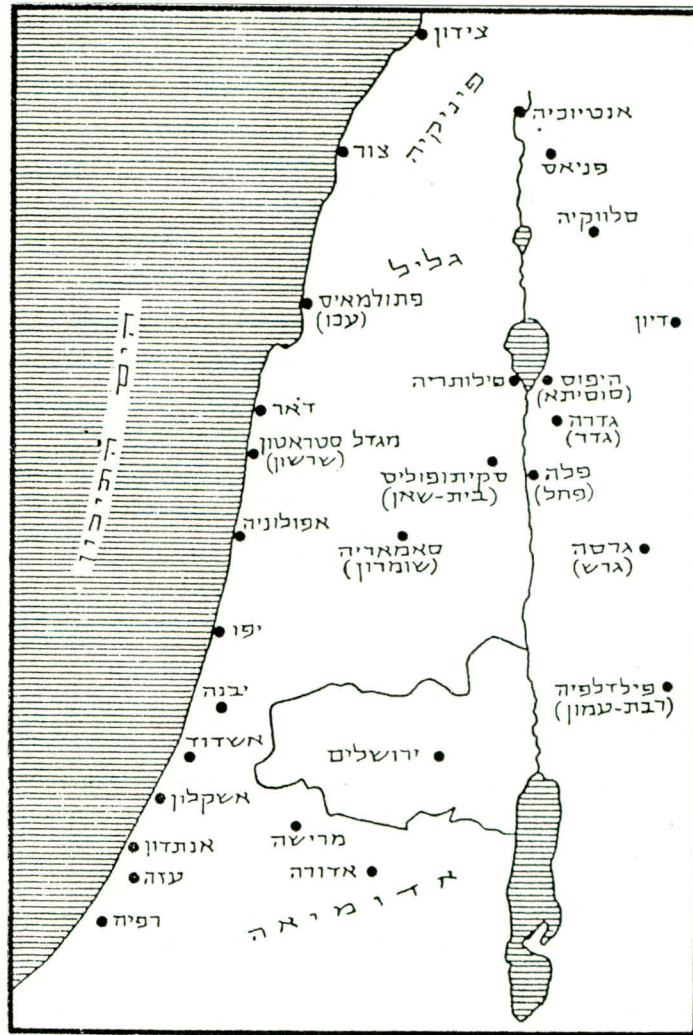

שמעון המכבי

מתתיהו אנטיגנוס

מאחרים, היתה רוב אוכלוסייתה יהודית. גם בגליל, בגולן ובגלעד, היה יישוב יהודי נטוע בין הנוכרים, אך קשור אל המרכז הדתי והתרבותי ביהודה ובירושלים.

הערים ההלניסטיות בארץ-ישראל

המאבק בין יורשי אלכסנדר

לאחר מותו של אלכסנדר, עבר גל של מלחמות על האימפריה ההלניסטית כולה וגם יהודה נבלעה עתה בסערות אלו, כאשר יורשיו של אלכסנדר ("הדיאדוכים") נאבקים ביניהם על כתר המנהיגות: בית-תלמי שמרכזו במצרים, ובית-סלבקוס שמרכזו בסוריה. משנת 301 לפנה"ס עד 200 לפנה"ס היתה ארץ-ישראל נתונה למרות התלמית, ובתקופה זו עודד השלטון ייסודן של ערים יוניות על מוסדותיהן התרבותיים והכלכליים המיוחדים, שהתקיימו בארץ עד לתקופה הרומית. עם עלייתו של אנטיוכוס השלישי על כס המלוכה הסלבקית בשנת 217 לפנה"ס, עלה בידיו לכבוש את רוב הארץ, אף כי התלמיים ניסו מדי פעם להחזיר את המצב לקדמותו בדרכי התערבות שונות.

יחסו של הכובש הסלבקי ליהודים היה נוח, וזאת בהתאם לסובלנות שההלניזם נהג כלפי דתות העמים תחת שלטונו, מתוך מגמה לשלב אותן בפולחן האולימפי בדרכי נועם: הוא הכיר בזכות היהודים להיבדל מן העמים שמסביב וכיבד את דרישתם שבית-המקדש יישאר מחוץ לתחום עבור הנוכרים. בין היתר נמצאו שתי עדויות ארכיאולוגיות ליחס חיובי זה מצד המלך, האחת - הצו שהוא פירסם לפי הכתובת שנתגלתה בירושלים סמוך לשער-האריות והשמורה במוזיאון רוקפלר וכן אנו מוצאים עדות לכך אצל יוסף בן מתתיהו: "...אין רשות לאיש נוכרי להיכנס לתחום המקדש, ומי שיעבור על צו זה, ישלם לכוהנים שלושת אלפים אדר כמוני כסף" (קדמוניות היהודים, י"ג, ג, ד). הדברים נכרתו על גבי עמודי-אבן (אסטילות), שהוצבו בכניסה לבית-המקדש, ואחת הכתובות היווניות הללו נמצאה ופוענחה.

איש נכרי לא יכנס
לפנים מן המחיצה
המקיפה את המקדש, ולחצר
המוקפה, מי
שייתפס יתחייב בנפשו
ודינו
למיתה.

השנייה - לוח אבן גדול שנתגלה בחפצי-בה, אותו מייחסים הארכיאולוגים לתקופה זו. לפנינו עדות מהימנה למצוקה, שאליה נקלעו, כנראה, כפריי האיזור מצד שכירי-החרב של צבא הכיבוש: הכתובת מכילה הוראות חמורות, האוסרות על אנשי הצבא ניצול הכפרים לצורכי לינה, והמאיימות בקנס כפול-עשרה על כל הפקעה ונזק שייגרם על ידי חיילים החודרים לכפרים היהודיים.

מצב זה השתנה לחלוטין תחת שלטון בנו-יורשו, הוא **אנטיוכוס הרביעי אפיפנס**, כאשר זה הסתבך בשנת 170 לפנה"ס במאבק מחודש עם מצרים התלמית. במלחמה זו התגלתה חולשת ממלכתו, שמנעה ממנו לממש את נצחונותיו, ובעיקר נוכח התערבותה של רומא: אחרי נצחונה על חניבעל, הפולש מקרתגו, **רומא** היתה למעצמה הגדולה שבמרחב היס-התיכון, ובה בעת היא רצתה בהחלשת הסלבקים. אנטיוכוס חרד להתגרות גם בה ונטש את מצרים ב-168 לפנה"ס, אחרי שני מסעות ואחרי אולטימטום רומי תקיף.

ככל שהחריף מצבו, כן עודד המלך את התמיכה ביוון. בקרב האוכלוסייה הרב-גוונית של ממלכתו כדי לאחותה ולגבשה וכדי לעמוד מול לחציה של רומא. גילויים של אי-נאמנות נחשבו, איפוא, בעיניו כמסוכנים, כולל אי-היציבות ששררה בירושלים באותה שעה.

אנטיוכוס, כדי להבטיח לעצמו שבראש היהודים יעמוד כוהן גדול נאמן לו, התערב בנוהל הפנימי המקודש של העברת משרה נעלה זו מאב לבן במשך דורות: הוא הדיח את הכוהן הגדול, חוניו השלישי, ומינה תחתיו את יאסון אחיו.

יאסון היה איש בעל נטיות התיוונות מובהקות, ולכן שיחד את המלך בהבטחה להעלות לו מס גבוה יותר מקודמו. אך כעבור זמן קצר העדיף אנטיוכוס את מנלאוס, אותו מצא נאמן יותר. אף כי זה לא השתייך למשפחת הכוהנים הגדולים. כאות לנאמנותו, הגביר מנלאוס את פעילות ההתיוונות בעיר ובמקדש, ואף סייע למלך לבזוז את אוצרות בית-המקדש.

המתח הגיע למשבר מכריע במרד של שנת 168, בו גברו ה"תלמיים" בסיוע העם, ששנא את המתיוונים. המלך הסלבקי התערב מיד, דיכא את המרד באכזריות וכוונן מחדש בירושלים את ה"פוליס", משטר העיר היווני, על כל מרכיביו: גימנסיון, מוסדות-חינוך ("אפביה") ומועצת זקנים מאוהדיו. אזרחים נוכריים רבים נוספים וחיילי המלך באו להתיישב בעיר, וכך גם נפתח הר-הבית בפני הפולחנים הזרים.

מטבע של אנטיוכוס ה-4 אפיפנס. מצד אחד דיוקן המלך ומצד שני ציור וכתובת: "של המלך אנטיוכוס, האל מתגלה (אפיפנס), נושא הניצחון".

"ראה זאת מתתיהו ויקנא"

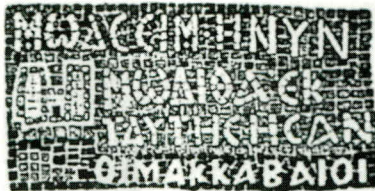
דיכוי מרד זה והגזירות שבעקבותיו, היו מלווים בהרג רב בעיר ובהחרמת רכוש, כאשר "חסידים" רבים התחילו להימלט מירושלים אל המדבר ולכפרים: אנשי המלך עקבו אחריהם, וכל איש שקיים מנהג הדומה למנהג יהודי-דתי, היה צפוי לעונש חמור.

למרות כל אמצעי הדיכוי האכזריים, לא עלה בידי השלטון הסלבקי להחניק את התסיסה. גם גזירות הדת החמורות שהוטלו עתה על היהודים כבר לא היה בהן כדי להועיל. התקוממות המוני העם בירושלים היתה הסימן הראשון שבישר את המרד הגדול העתידי לפרוץ.

על מלך זה נמתחה ביקורת גם מצד סופרים בני דורו, כאשר בעלותו לשלטון צירף לשמו את התואר: "אפיפנס" - גילוי אלוהות ביוונית, על דרך המלכים בני זמנו. אלא לפי מעשיו, שיבשו את שמו על דרך ההלצה ל"אפימנס" - המטורף. תיארו אותו כהפכפך, רודף אחר פירסוס, מעורב עם ההמון, מבקר בבתי-מרזח ובמרחצאות ושטוף במעשי הוללות. מצד אחד היה בעל שכל מעשי, אכזרי ומזלזל במצוות אלוהים, עד שכינה עצמו על מטבעותיו "דאוס" - אל.

מודיעין - מולדתם של משפחת החשמונאים

למשמעות שמה מקדיש **מנשה הראל**, את רשימתו "התודעה של מודיעין":

ריצפת הפסיפס ממידבא:

חשיבותה של העיר מודיעים הביאה לכינויה במיגוון רב של שמות, כאשר בכולם מצוי השורש מודע. בספר המקבים מכונה העיר מודיעים, ובארמית נקראה: מודיעין (קדמוניות, י"ב, א' ב'). ר' אלעזר המודעי, דודו של בר-כוכבא, היה ממודיעית או ממודיעים (אבות ג' י"א). בחגיגה ג', ה', ובירושלמי פסחים ט' 2, נזכר השם מודיעית. במפת מידבא מהמאה ה-6 לפנה"ס, שנמצאה ברצפת הפסיפס של כנסייה ביזנטית על הר נבו, נאמר: "מודיעים היא עתה מודיתה, ממנה היו המכבים". בימי ר' אשתורי הפרחי (1280-1355) שחי בארץ, כונה הישוב מידעה, לאמר: ... "מודיעים הנזכר סמוך לירושלים... וקורין לה מידעה" ("כפתור ופרח"). כיום מזוהה מודיעין בכפר מידיה, בראם מידיה - ראשו של הכפר, הנמצא ברום 240 מטר מעל לפני הים.

מתתיהו החשמונאי לרגלו מוטל ראש של בוגד. פסל מאת ב. שין.

חשיבותה האסטרטגית והכלכלית

ייחודה של מודיעין היה במיקומה הגיאוגרפי ובייסודה על עורק תעבורה רוחבי, החשוב של ארץ יהודה. מודיעין הוקמה בחבל ביניים בין החשובים בערי יהודה. היא שכנה בין יפו שהיתה עיר הנמל הראשית והמרכז המסחרי הימי של יהודה, לבין ירושלים, הבירה הקדושה של ממלכת יהודה. המאלף הוא שהיא נוסדה, ממש במחצית הדרך בין ירושלים ליפו, במרחק כ-28 ק"מ מהבירה, שהוא מהלך יום בממוצע. זה הוא המרחק מירושלים: "איזודרך וחוקה? מן המודיעים ולחוץ, וכמידתה לכל רוח" (משנה, פסחים טו ב). ראוי לציין, שלאורך דרך ראשית זו נבנו שתי ערים משני צדדיה של מודיעין: לוד הגדולה, ששלטה על "דרך הים", ובה גידלו דגן במערב; ובית חורון תחתון, שלמרגלות הרי יהודה, חבל גידול הזית והגפן במזרח. כדאי להדגיש שגם המרחק בין מודיעין לשתי ערים אלה שווה, 10 קילומטרים.

חשוב לקבוע, שמיפו והחוף לירושלים, נסללו בימי בית-ראשון ושני, שמונה דרכים שונות, ששימשו את שיירות המסחר, את עולי הרגל לבירה ואת הצבאות

כאחד. הדרך הנוחה והקצרה ביניהן היתה המסילה: יפו, לוד, מודיעין, בית-חורון תחתון ועליון, גבעון, גבעת-שאול וירושלים, שאורכה היה 60 ק"מ בלבד.

אולם, חשיבותה הגיאוגרפית הרבה היא, שמודיעין נוסדה בגבול הצפוני של השפלה, שמכאן צפונה אין יותר המשכיות לגבעות של השפלה. אלא שהנוף הוא של שלוחות של הרי בית-אל וגופנה, היורדות מערבה עד למישור החוף. שלוחות גירניות וטרשיות אלה, מקשות על מעבר וגישה להר דרכן, והן מקילות על הנמלטים המוצאים מחסה בנקיקיהן ומחבוא במערותיהן, שבחבלי ההר אין צבא סדיר הליניסטי יכול להילחם באויביו, בגלל מכשולי הסלעים והמחילות המאפשרים גיחות פתע נגד אויב נוכרי מחד גיסא; והשלוחות ומדרונותיהן משמשים עמדות תצפית על עורקי התעבורה, וקשרי איתות עם סביבתם מאידך גיסא.

ואמנם, ספר החשמונאים מזכיר כמה פעמים את "ההר", כמקום מפלט ומסתור של מתתיהו ובניו. שכן, לאחר שמתתיהו הרג את פקיד הממשל הסורי, הוא נמלט להרים (חשמ"א ב', 28).

הראל מזכיר, שהר גופנה שימש מקום מפלט לקנאים בימי המרד הגדול, והוא מוסיף שאף מדבר יהודה ומדבר תקוע היו מפלט נוח למורדי מודיעין בשלבים שונים של המערכה.

ואמנם, מדבריות אלה, שבין תקוע למכמש, הם הסמוכים ביותר לירושלים, ובהם עוברות הדרכים ההולכות מירושלים לנאות המדבר החשובים ביותר של מדבר יהודה:

לעין גדי שמדרום-מזרח למדבר תקוע, וליריחו שמדרום-מזרח למדבר מכמש. ממכמש עלה יונתן ושיחרר את ירושלים, בנה את חומותיה, ושיחרר את שאר חבלי הארץ מעול הסורים (חשמ"א י' 13-10). מאז נתבצרו המצודות: מצדה, אטריסטובליאס, הורקניה, קיפרוס ודוק, על-ידי מלכי החשמונאים, שהפכו אותן למבצרי מגן נגד אויבים מבית ומחוץ.

בהמשך, דן **הראל** במשמעות הריאלית שהיתה לשמות היישובים ועצמים הגיאוגרפיים בימים ההם, כמו אפק - אפיקי מים, ירקון - מי-ביצה ירוקים, אמאוס-חמתן - מעיינות חמים, וכן לגבי מודיעין.

מראיות אלה מסיקים אנו, שמודיעים קשורה מבחינה אטימולוגית להודעה, למידע ולמודיעין אזרחי וצבאי, שהיא שוכנת באמצע הדרך בין יפו וירושלים. מודיעין עמדה בעורף האויב שפלש לירושלים ולהרי יהודה, והוקמה בדרך השיירות הראשית, היורדת מירושלים הברה, לנמל יפו, שהיה המעגן הראשי של ארץ-יהודה. כך יכולה מודיעין למנוע הובלת מזון, ציוד ונשק מהעורף ההילניסטי בחוף לחילותיהם בהר ולירושלים.

דומה, שמכאן היו מודיעים במשואות על קידוש החודש והמועדים, ליורדי-הים ולשוכני מישור החוף. על כך נרמז במפעלו של שמעון המקבי, שהציב יד במודיעין: "וייבן שמעון על קבר אביו ואחיו, ויגביהו למראה באבן גזית מפנים ומאחור. ויעמוד שבע פירמידות אשה לעומת אחותה לאב ולאם ולארבעת האחים. ולהן עשה מלאכת-מחשבת, ויעמד מסביב עמודים גדולים ויעש על העמודים חליצות לשם עולם, ועל-יד החליצות פיתוחי אניות להראות לכל יורדי הים. זה

הקבר אשר עשה במודיעים עד היום הזה" (חשמ"א י"ג 27-30)

נראה לנו שהמצבה ביטאה את השאיפות והמאוויים של משפחת המקבים, וסימלה את הרוח הדתית והלאומית של היהודים:

הגובה של המצבה שימש ציון ותמרור לקשרי האיתות ולהשאת משואות לחג ולמועד, וסימן היכר לתצפית בעיר הביניים. כאמור: "להראות לכל יורדי הים". ראוי להדגיש, שבלוד הסמוכה למודיעין, נהגו לעבר את השנה; המרמז על השאת משואות במודיעין שהיא גבוהה יותר מלוד. החליצות, שהן ציורים של כלי נשק, שסימלו את הגבורה היהודית, את מלחמה הקוממיות כנגד עובדי האלילים, ואת השחרור מעול זרים. ותבליטי האניות סימלו את המסחר הימי החופשי עם הפזורה היהודית ועם ארצות הנכר, שהיה אחד משיאי שאיפתם של היהודים, מאז חורבן ירושלים והארץ בידי ממלכת בבל. (הראל, שם)

למה ממודיעין, מכפר נידח
עלתה תרועת המרד,
ולא מירושלים עיר ואם?
להודיעך -

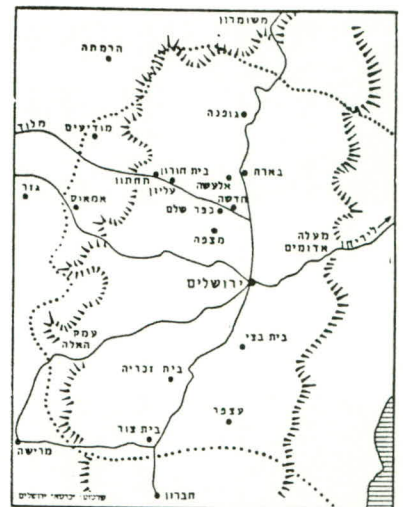
בכל מקום, ולאודווקא בירה וכרך,
אש קדושה עולה, בוערת.
יקום האיש, את הלפיד ביד יקח,
יזעיק העם בקול רועם:
מי לה' אלי!

למה זה מתתיהו או בנו יהודה?
אלמוני כהונה אלה,

הם אשר הביאו חרות במצוקה,
ולא בני כוהנים גדולים, אנשי שררה?
בעבור תדע:

"כל בן ישראל עם ניצוצו נברא:
אל גדולות נועד אף להלל כל פלא:
גם להיות שליח אל נס חונכה
אל נס חנוכה"

פנחס אלעד

שטח הישוב בעת פרוץ מרד החשמונאים,
ודרכי התחבורה העיקריים.

קברי החשמונאים:

ציור דמיוני של קברי המכבים משנת 1720

היכן נמצא קבר מפואר זה? מצפון ל"קבור אל יהוד" מצוייה כיפה קטנה ובה קבר שיח' ולידו עץ קדוש לערבים. הקבר מכונה בשם "שיח' ערבווי". ניתן להגיע למקום בדרך העפר המובילה "מקבור אל יהוד" צפונה ("דרך השבת", בפי המתישבים). בשנת 1870 חפר במקום הצרפתי ויקטור גורין. הוא מצא יסודות של בניין גדול, שברי עמודים ופסיפסים. בשנת 1874 המשיך בחפירה הצרפתי קלרמון-גנו ומצא שלושה כוכי קבורה קטנים בקירות של אחד החדרים - צורת קבורה התואמת את השיטה המקובלת בתקופת החשמונאים. על-פי ריבוי הפסיפסים שנמצאו במקום, יש להסיק שבמקום היה מבנה ביזנטי מפואר. ייתכן שמבנה זה הוקם באותו מקום בו נמצא הקבר של שמעון החשמונאי, שנהרס לפני התקופה הביזנטית. על כל פנים, הגבעה של שיח' ערבווי מתאימה מאוד להקמת המונומנט המפואר. ספר חשמונאים א' מציין שהקבר נראה ל"יורדי הים", ואמנם גבעה זו היא אחת המעטות בסביבה ממנה ניתן לראות את הים. היום נמצאים במקום שרידים מועטים בלבד. מצפון-מזרח לקבר השיח' נראים שרידי המבנה ובהם שני עמודים. השטח זרוע חרסים הלניסטיים, רומיים וביזנטיים.

קברות המכבים

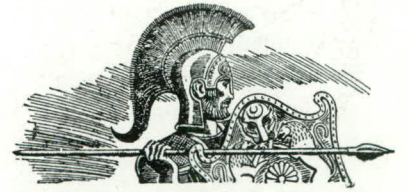

מהלך המרד

על גזירות הדת והעימות החברתי-דתי הפנימי בכלל, וכן בהיבטים הצבאיים המובהקים של מלחמת החשמונאים, נדון להלן, ואילו כאן נצטמצם בתיאור תמציתי של מהלך המרד, על פי דברי מנחם שטרן בספר "תולדות עם ישראל בימי קדם".

פרוץ המרד - בבחינת הניצוץ שהדליק תבערה רבתי - התרחש בכפר הקטן של מודיעין, מקום מושבה של משפחת מתתיהו הכהנית החשמונאית.

עושי דברה של המלכות, שסובבו בכפרים ואילצו את התושבים להקריב לאלים היוונים, נתקלו כאן בהתנגדות עזה ובראשה מתתיהו הקשיש. אחרי שזה הרג אחד היהודים שנשמע לצו, נמלטו הוא, בניו ותושבי הכפר תומכיהם, להרים. שם הצטרפו אליהם רבים. אך המורדים עדיין נרתעו מלצאת לקרב גלוי נגד חיל-המצב. תחילה פעל מתתיהו בגיבוש האירגוני, בעידעור השלטון הנוכרי בכפרים ובהענשת משתפי הפעולה. לאחר מותו ועם ראשית הנהגתו של יהודה בנו, הכיר השלטון בכך שפעולות המורדים מתחילות לסכן גם את המרכז בירושלים, והמשימה לדכא את המרידה הוטלה על אפולוניוס, מושל שומרון.

יהודה המכבי נאבק עם חייל יווני

נסיונו של אפולוניוס לפרוץ לירושלים מצפון, נסתיים בכישלון חרוץ, והוא עצמו נפל חלל. היה זה נצחוננו הראשון של יהודה על צבא סדיר של הממלכה. מה שקלקל אפולוניוס השתדל לתקן סירון, מפקד סלבקי אחר. במעלה בית-חורון הנחיל יהודה תבוסה מכרעת גם לסירון. לאור ההצלחות הללו של יהודה, התברר למעלה מכל ספק, שלפיקודו עומד עתה כוח צבאי רציני שאין בידי המפקדים המקומיים לנצחו. תלמי בן דורמיניס, נציבה של קוילה-סוריה ופויניקי, שהיה אחד ממבצעי העקבים ביותר של המדיניות האנטי-יהודית של אנטיוכוס, שיגר ליהודה צבא חזק בפיקודם של שנים מחשובי קציניו, גורגיאס וניקנור. התכנית היתה להתקדם לעבר ירושלים מצד מערב, דרך אמאוס. הניצחון הסלבקי נראה בטוח לגמרי ולצבא הפולש נתלוו גם סוחרי עבדים, שקיוו לקנות בחצי חנים שבויים יהודיים. צבאו של יהודה עמד במצפה שמצפון לירושלים.

במסע צבאי נועז דרומה-מערבה, לעבר מחנה אמאוס, הפתיע יהודה את אויביו ונחל אחד מנצחונותיו המזהירים ביותר. לאחר נצחוננו זה של יהודה הוברר לליסיאס, ממלא מקומו של אנטיוכוס מעבר מזה של הפרת, שהמצב בארץ-ישראל הולך ומחמיר, והוא עשוי לערער קשות את שלום הממלכה כולה. ליסיאס גמר אומר להתייצב בעצמו בראש הפלישה ליהודה. רוכז צבא רב למשימה זו והוחלט על התקדמות ליהודה מצד דרום, מתוך שטחי היישוב האדומי, העויין ליהודים. בקרב ליד בית-צור בגבול יהודה ואדום, שוב האירה ההצלחה פנים ליהודים, וגם הניסיון הרביעי והמסוכן ביותר לדכא את המרד - סוכל.

יהודה המקבי עמד עתה בראש צבא עטור ניצחון והתכונן להשתלט על ירושלים עצמה. מדיניותו של אנטיוכוס ביהודה נכשלה בצורה מחפירה. לפי האפשרויות הצבאיות של הממלכה, היו קלושים הסיכויים למגר את ההתנגדות היהודית בכוח הזרוע. נצחונותיו של יהודה עוררו גם תשומת לבם של הצירים הרומיים, ששהו אותה שעה בסוריה, והם גם הציעו את תיוכם במשא ומתן בין היהודים ובין המלכות. אף היהודים שנשאר כל ימי המלחמה נאמנים לבית סלבקוס, ובהם מנלאוס עצמו, נטו עתה לפשרה. לליסיאס לא נותרה ברירה, כי אם לפייס את היהודים. ביוזמתו הוצאה פקודה לגרוסיה היהודית, שבהם ניתנה חנינה כללית לכל יהודי שיחזור למקומו עד התאריך שצויין בפקודה, ולכלל היהודים הוענקה חירות הדת. אך ביצועה של המדיניות החדשה הוטל על הכהן הגדול מנלאוס, תוך ההתעלמות מיהודה המקבי ואנשיו. כמחווה נוסף של רצון טוב הוסר מכהונתו הנציב תלמי בן דורימינס ובמקומו בא תלמי מאקרן, שגילה גישה פשרנית ביחס ליהודים.

יהודה לא הסתפק בויתורים שנעשו, וגמר אומר לנצל את עליונותו הצבאית הזמנית להשתלטות על ירושלים. הדבר יצא לפועל בכסליו של שנת 164 לפנה"ס, זמן קצר לאחר מותו של אנטיוכוס במזרח. כיבוש ירושלים סימל את הצלחתו הגמורה של המרד. רק בחקרא המוקפת, נשאר עדיין חיל מצב עויין. **המקדש טוהר מעבודה זרה** ועבודת הקודש נמסרה לידי כוהנים ממחנה יהודה. לעומת זאת, לא נטל יהודה לעצמו את הכהונה הגדולה. **לכבוד טיהור המקדש נקבע חג לדורות, חג החנוכה.**

המשך המאורעות אחרי שיחזור ירושלים

עד כאן השתלשלות העניינים מראשית המרד ועד השיא של כינון חג חנוכה המקדש. למען שלמות התמונה, נשרטט להלן, בקיצור, את המשך המאורעות עד התמונתו של שמעון, האחרון מבני מתתיהו, לנשיא.

המלכות לא יכלה להשלים עם ניתוק ארץ-יהודה מגוף הממלכה, ובפיקודו של ליסיאס נעשה ניסיון מחודש, בעזרת צבא אדיר, להשיב את המצב לקדמותו. הוא אכן הצליח לכבוש את מבצר בית-צור, לנצח בקרב של בית-זכריה (בו נדרס אלעזר תחת הפיל), להגיע לירושלים ולהטיל מצור על הר-הבית. למרות זאת, גילו יהודה ולוחמיו התנגדות עיקשת, ומשום כך, וכן עקב סיכסוכים בממלכה, הסכים ליסיאס להגיע לידי פשרה: הוא ביטל את גזירות הדת של אנטיוכוס והוציא להורג את מנלאוס. יהודה הוכר רשמית כמנהיג המורדים, ואלקיימוס, המתיוון המתון, מונה ככהן גדול, גם אם תומכי בית-חשמונאי נמנעו מאלקיימוס כל השפעה בבית-המקדש.

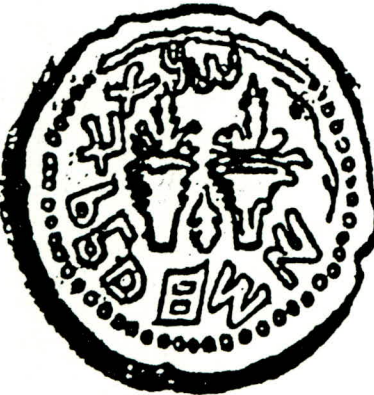
עלייתו של דמטריוס א' למלוכה הסלבקית (162 לפנה"ס) הביאה למדיניות של תנופה אימפריאלית מחודשת, לרבות מאמצים לחסל אחת ולתמיד את העליונות החשמונאית ביהודה. דמטריוס שיגר כוחות צבא גדולים והטיל על שניים ממצביאיו הבכירים, בכחידס וניקנור, לבצע את מדיניותו זו. אך גם מאמצים אלה נתקלו בהחלטתם הנחושה של יהודה המכבי ואנשיו שלא להסכים עוד לכל פשרה, בקרב ליד בית-חורון נחל יהודה את נצחונו הגדול האחרון (161 לפנה"ס), ניקנור נפל בו וירושלים נכבשה ושחררה מחדש. המטרה שנראתה עתה בעיני יהודה כחשובה ביותר, היתה השגת העצמאות המדינית: לשם כך הוא הסתייע ברומא, וכריתת הברית איתה - ציינה את ההכרה הרשמית של הריפובליקה הרומית ביהודה ושימשה צעד ראשון רב-ערך לחירות המדינית המקווה.

למרות הכל, דימטריוס לא ויתר, הוא שיגר את באכחידס (160 לפנה"ס) עם כוחות צבאיים גדולים, והפעם גבר על יהודה, שנפל בקרב, והשתלט מחדש על ירושלים. יונתן ושמעון, אחי יהודה, אספו סביבם את שרידי הלוחמים וחזרו לשיטת הלוחמה הזעירה ממאחזם במדבר יהודה, ואף הצליחו להגיע לשליטה על רוב האיזורים הכפריים וערי השדה של יהודה. לבסוף נאלץ בכחידס לבוא איתם לכלל הסכם, אך אחיזתו ביהודה התחילה להתרופף, כאשר קם לו מתחרה מבית-אלכסנדר בלס. הוא עזב את הארץ אחרי שאלכסנדר זה השכיל לקנות את לב היהודים בהצעות נדיבות: הוא מינה את יונתן לכהן גדול, ירושלים חזרה לידי, וכנציג המורדים הוכר כמושל הצבאי והאזרחי של יהודה. במילים אחרות - הנצר להנהגה המושרשת עמוק בשדרות העם הרחבות, הוכר כראשה הלגיטימי של האומה היהודית.

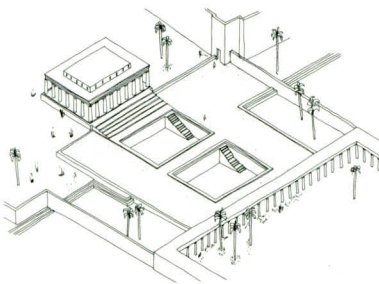
גם כאשר נמשכו התהפוכות ודמטריוס גבר על אלכסנדר בלס, הוא חזר ואישר את יונתן ככהן גדול, וזה שיתף עתה פעולה איתו במלחמותיו נגד טריפון אויבו. שמעון אחיו נתמנה למושלו של מישור החוף, שליטת היהודים התרחבה אל מעבר דרום השומרון ועד נמל יפו כנמלה של ירושלים. כדי להבטיח את הפרוזדור המוביל אל נמל יהודי זה מעתה, ביצר שמעון את חדיר (חדיתה היום, ממזרח ללוד), והקן הדרומי הובטח על-ידי כיבוש גזר.

היו אלה ימים מכריעים ליהודה החשמונאית והפיכתה לגורם הראשון במעלה בכל דרום סוריה. אחרי רציחת יונתן המשיך שמעון, אחרון האחים, במדיניות של תמרון נבון בתהפוכות השלטון, עד שהשיג הכרה רשמית בחירותה של יהודה מצד השלטון העליון, ובמעמדו כ"נשיא" האומה.

החשמונאים הלכו בשנים הבאות מחיל אל חיל ומדינתם התפשטה לבסוף כמעט על כל שטחה של ארץ-ישראל המערבית (חוץ מאיזור החוף ליד אשקלון ומצפון למפרץ עכו), וגם על איזורים נרחבים של עבר הירדן מזרחה.

מחצית השקל בימי שמעון החשמונאי.
מצד אחד כתוב "לגאולת ציון" (מצד שני
"שנת ארבע. חציי" (השקל).

שיחזור איזומטרי של מכלול הברכה שממזרח
לבניין המרכזי של ארמון החשמונאים ביריחו

נשיאותו של שמעון -

וארץ יהודה שקטה כל ימי שמעון; הוא בקש לעשות טובות לעמו, ושלטונו וכבודו מצאו חן בעיניהם כל הימים. (היהודים) עבבו ארמתם בשלום והארץ נתנה את-יבולה ועצי השדה את-פריים. הזקנים ברחובות ישבו וישיהו כולם בטוב, והבהורים לבטו הרר ובגדי מלחמה. עשה שלום על הארץ וישראל שמה שמה גדולה. וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו ולא היה להם מחריד.

(חשמ"א י"ד)

לוח זמנים

332 לפנ"ס . . .	אלכסנדר הגדול כובש את א"י	מאה ג' לפנה"ס
	א"י תחת שלטון מצרי-פטולומאי.	מאה ב'
	אנטיוכוס השלישי הסורי כובש את ירושלים.	מאה ב' בערך .
	אנטיוכוס מעניק פריבילגיות לירושלים.	190 בערך
	שמעון הצדיק - כוהן גדול. בן-סירא.	176-187
	סלבקוס הרביעי. חוניו - כוהן גדול. ניסיון לשדוד את בית-המקדש - הליודור.	176/5
	אנטיוכוס הרביעי אפיפנס - שליט.	175
	חוניו הודח, יאסון במקומו. ייסוד קהילה הלניסטית בירושלים.	174
	אנטיוכוס הרביעי מבקר בירושלים.	173 או 174
	יאסון הודח, מנלאוס במקומו.	170
	חוניו נרצח.	169
	מסע מלחמה של אנטיוכוס הרביעי למצרים, שודד את אוצרות בית-המקדש.	168
	מסע שני, מרד בירושלים. מסע עונשין, ביטול ממלכת המקדש היהודית וייסוד פוליס בחקרא.	167
	חילול המקדש, התחלת הרדיפות, פרוץ מרד במודיעין:	167
	1. קרב ראשון - נגד אפולוניוס, שר-צבא שומרון היורד להכניע את ריכוז המורדים שהתרכזו בהרי גופנה, יהודה פוגש אותו ומכה בו במעלה לבונה.	167
	2. קרב שני - נגד סרון, היפרכוס של "חילת-סוריה", העולה מן השפלה כדי לסיר את המצור שהטיל יהודה על ירושלים, מובס במעלה בית-חורון.	165
	3. קרב שלישי - נגד ליסיאס, מלא מקומו של המלך אנטיוכוס ד' השולח צבא בפקודם של תלמי, ניקנור וגורגיאס, מחנה הסורים באמעוס; יהודה במצפה משמיד את מחנה אמאוס.	166 או 165
	ספר דניאל.	164
	4. קרב רביעי - נגד ליסיאס, המנסה לעלות מן השפלה בדרך ממארשה, יהודה פוגש את המסע בבית-צור ומנצחו.	163
	המורדים עולים לירושלים, מטהרים את בית-המקדש ומטילים מצור על החקרא, מסעות הצלה לגלעד ולגליל המערבי, בפקודם של יהודה ושמעון, נגד עמי הסביבה, המציקים לקהילות היהודים במקום.	162
	5. קרב חמישי - נגד ליסיאס, העולה הפעם מדרום, בקרב בית-זכריה נמחץ למוות אלעזר, תחת פיל מלחמה, יהודה נסוג להרי-גופנה.	161
	יהודה שם מצור על החקרא. מסע אנטיוכוס החמישי נגד ירושלים. שנת שמיטה.	
	הסכם שלום, חנינה, החזרת המקדש, מנלאוס הומת, אלקימוס במקומו כוהן גדול.	
	דמטריוס מדיח אנטיוכוס. אלקימוס מתלונן אצל המלך על יהודה.	
	6. קרב שישי - נגד ניקנור, אחד המצביאים של המלך החדש דמטריוס הראשון, יהודה גובר עליו בכפר-שלם.	161
	7. קרב שביעי - נגד ניקנור, המבקש לנקום את תבוסתו. הוא נופל בקרב על יד חדשה, חיילותיו נמלטים למבצר גזר.	161
	בכחידס, מצביאו הראשי של דמטריוס, עורך מסע מתוגבר לארץ, יהודה אינו מעז להתקיפו.	
	8. קרב שמיני - נגד בכחידס המבקש הכרעה נגד המורדים, יהודה נופל באלעשה, צבא המורדים מתפזר.	162
	יהונתן ושמעון ועימם קומץ מורדים, מוצאים מקלט במדבר-יהודה, ומשם הם יוצאים לגיחות נקמה והטרדה. בפקוד יהונתן מתרחבת שליטתם בהדרגה. בכחידס אינו מצליח להכניעו ובסוף מתפזר. יהונתן עורך מסעות-כיבוש ומבצר את שלטון החשמונאים, עד שנרצח.	
	דמטריוס מעניק אוטונומיה ליהודים. איגרת הסינט הרומי למען היהודים. שמעון נשיא.	141
	שמעון כובש את החקרא בירושלים.	135
	שמעון ממשיך בכיבושים בעזרת שני בניו: יהודה אריסטובולוס, ויהונתן-הורקנוס. מתמנה ל"נשיא", נרצח בסוף יחד עם בניו יהודה ומתתיהו בידי חתנו תלמי.	134
	שמעון, אחרון האחים נרצח, בנו יוחנן הראשון הורקנוס כוהן גדול. אנטיוכוס השביעי שם מצור על ירושלים, הורקנוס נכנע, כריתת שלום.	

הרקע התרבותי-דתית

אנו באים עתה לדון בעימות בין יוון וישראל על רקע המציאות התרבותית-דתית באימפריה ההלניסטית: ואילו בתהליכים ההיסטוריים הניכרים בדת-ישראל פנימה, לא במעט כתוצאה מעימות זה - נעסוק בפרק הבא.

לעומקו של הניגוד בין שתי תרבויות אלה, היתה בלי ספק השפעה על ההתנגשות ביניהן, למרות הצדדים המשותפים להן: שני העמים הקטנים יחסית, התפתחו בו-זמנית, סיפרותם הקדומה נוצרה באותם זמנים, שניהם צמחו מרבדים שקדמו להם, שניהם יצרו תרבות עצמית ומקורית. ובאשר לעם-ישראל - מאז ומקדם הוא קלט מסביבתו השפעה של אמונות ודיעות, חוקים והלכות, סמלים ופולחנים. אולם כל זה לא יכול היה למנוע את ההתמודדות בין שתי התרבויות.

המצב בארץ-ישראל

עם חדירת התרבות ההלניסטית לכל המרחב ועם התבססות השלטון התלמי והסלבקי לאחר מכן, בארץ ישראל, היתה גם כאן השפה היוונית לשפת התרבות והיחסים הבינלאומיים. מי שרצה להיחשב אדם בן תרבות ובעל כל הזכויות, הכבוד והיקר הכרוכים במעמד זה - דאג לכך שיהיה לו ולבניו חינוך יווני הגון. השיכבה החברתית הגבוהה נטתה בחלקה הגדול להתייוונות, והתגוררה רובה ככולה בירושלים: המשפחות המיוחסות של הכהונה הגדולה, האצולה המדינית ואצולת הממון, חוכרי המיסים והסוחרים הגדולים. בין שכבות אלו לבין נציגי השילטון שרר קשר של אינטרס הדוק. הם חתרו להשתלב במסכת המדינית והתרבותית של הממלכה, לזכות במחיר האירגון החיצוני ההלני במעמד של אזרחות יוונית ("אנשי אנטיוכיה" - כלשון המקורות) ולהפיק מכך טובות הנאה חומריות מפליגות:

י ואחרי מות סֶלוֹקוֹס, כְּאֲשֶׁר קָבַל אֶת-הַמְּלָכוֹת אַנְטִיּוֹכוֹס הַמְּכֻנָּה אֶפִּיפָנוֹס, חָמַד יְסוֹן אָחִי חֲנִיּוֹ אֶת-הַכֹּהֲנָה הַגְּדוֹלָה. " לִכֵּן הִבְטִיחַ לַמֶּלֶךְ כִּשְׁפָנֶשׁ אוֹתוֹ שְׁלֹשׁ מֵאוֹת וְשָׁשִׁים כֶּכָר וְשִׁמּוֹנִים כֶּכָר מֵהַכֹּהֲנָה אַחֲרָת. " וּמִלֵּב אֵלֶּה הִבְטִיחַ לְשֵׁלֶם עוֹד מֵאָה וְחֲמִשִּׁים אִם יֵרָשֶׁה לְהִקִּים בְּכַחוֹ בַּיִת מַעֲרָמִים וְאַפְבֹּקָה וְלָרֶשֶׁם אֶת-חֹשְׁבֵי יְרוּשָׁלַיִם לְאַנְטִיּוֹכִיִּים.

העיר אנטיוכיה בדמות אשה עטורת כתר עשוי חומה ורגלה מונחת על כתפי אל הנהר אורונטס

"כשם שישנם דברים משותפים, יש ביניהם גם שוני מהותי מאוד - השוני בנקודת המוצא, בתכלית ובדרכים ששתי התרבויות הציעו לתיקון העולם ולעילוי האדם. ולכן, ההתנגשות ביניהן היתה בלתי נמנעת. מהרגע שנפגשו החלה ההתמודדות ביניהן, היא נמשכה במשך דורות, עברה את ימי-הביניים והיא הולכת ומתמשכת עד היום הזה".
אברהם אדרת

ספורט ביוון העתיקה (על-פי ציורי כדים)

להקמת גימנסיה ואפביה בירושלים, היתה משמעות מרחיקת-לכת, כפי שמסביר הרב מרדכי פירון, במאמרו "משחקי האיציטדיון בתלמוד".

הגימנסיון היווני שימש באותה התקופה בעיקר לעריכת משחקים ותחרויות של התעמלות והאבקות. מסביב למגרש האיציטדיון, נהגו להקים במות לקהל החוזים, והמבנה כולו קושט על-ידי פסלים אליליים של גיבורי המיתולוגיה היוונית. ההופעות הפומביות באיציטדיונים אלה קויימו בעיקרן בימי החג והשמחה, לכבודם של אלילי יוון השונים, ונשאו איפוא, אופי אלילי מובהק. היות והמשתתפים במשחק האיציטדיון הופיעו על המגרש כשהם ערומים לחלוטין, החליטו המתיוונים היהודיים לנקוט בתחבולות תוך מאמץ להסתיר את לאומיותם: "ויעשו להם ערלה ויעזבו ברית קדש ויצמדו לגויים ויתמכרו לעשות רע" (חשמונאים א', א', 15).

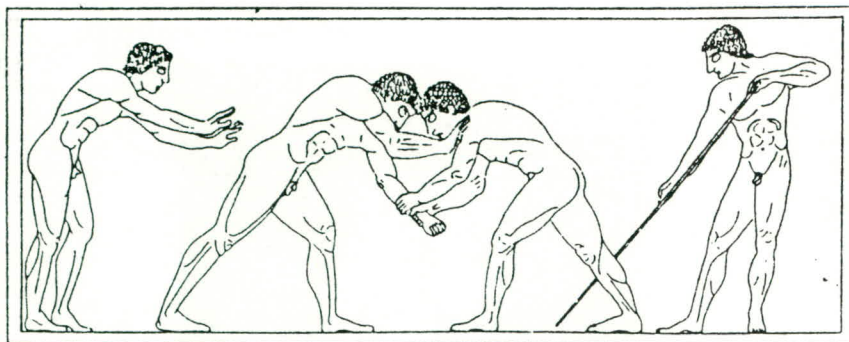
מן העדות בחשמונאים א' עולה, שבחורים רבים מהשכבות המיוחסות שבירושלים, נמשכו למופעים אלה, ואפילו כוהנים זנחו את תפקידיהם המקודשים בכדי לחזות או להשתתף במשחקים השונים.

משחקים פומביים אלה פותחו והורחבו לאחר מכן באימפריה הרומית והיחס השלילי כלפיהם, מצד חכמי ישראל, הלך והחמיר. כך במקורות תלמודיים אחדים, כמו למשל:

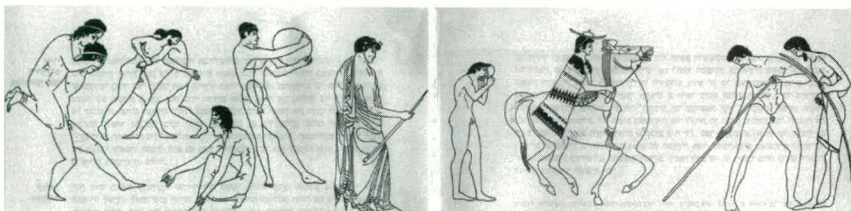
"תנו רבנן: איך הולכים לטרטיאות ולקרקטיאות מפני שמזבלים (מקריבים) שם זבול לעבודת בוכבים..." (בבלי, עבודה זרה, י"ח, ע"ב).

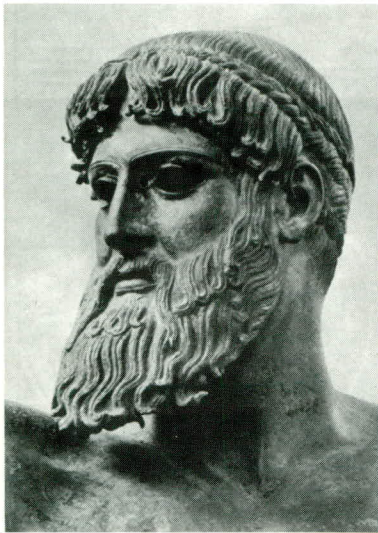

דוֹ-קרב בזירה -
ציור מן התקופה ההלניסטית.

החינוך הגימנסיאלי שהובא גם לירושלים כלל בראש ובראשונה אימונים גופניים. בציורים שולבו ענפי ספורט שונים - כולם לקוחים מצעירי כדים יווניים.

דיוקן האל זבס בפסל -ברונזה
(450 לפנה"ס לערך).
את צלם האל היווני הזה קבע אנטיוכוס
בבית-המקדש, מעל למזבח

דת יוון הפוליתאיסטית (רבת האלים), עם זאוס האולימפי בראשה, היתה בדרך-כלל סובלנית, והשלטון ההלניסטי לא הפריע לכוהנים המקומיים לעבוד את אליהם. עם זאת, הכירו כל המרכיבים הלאומיים בגוש הסורי הגדול, בעליונותה של הציוויליזציה ההלניסטית, וגילו נכונות לסגל לעצמם את הלך מחשבתה, את אורח חייה ואף את פולחן האלים האולימפיים. רק תושבי ארץ יהודה ברובם, מחוץ לבני המעמד הגבוה, סירבו להשתלב במערכות התרבות הזרה. אחת ההנחות היא שכאשר הבין אנטיוכוס הרביעי כי אופייה המונוטאיסטי של הדת היהודית הוא המחשל את התנגדותם העיקשת של היהודים ומסכן את אחיזתו בחבל ספר זה, התחיל לרדוף אותה בחמת זעם והטיל את גזירותיו הדתיות החמורות.

עתה, לבש העימות יוון-ישראל צורה שונה לחלוטין. השפעת ההלניזם בכל מערכות החיים בחומר וברוח, ובעיקר בפולחן הדתי כחלק מקבלת עול המלכות הזרה, העלתה בעייה הרת גורל לקיומה של האומה היהודית: האם היא תחזיק מעמד מול הלחץ הגובר, או שמא תאבד את צביונה הלאומי, הדתי והתרבותי.

עבור רוב העם היהודי בארץ, היה יסוד הפוליס היוונית בירושלים, משום פשע כנגד היהדות. ואילו האריסטוקרטיה, שראתה את היהדות בצורה שונה, לא סברה שיש בנטייתה להתייונות, משום קיפוח היהדות.

הרה

זאוס

אפולון

שוכני האולימפוס ובראשם זאוס ואשתו הרה

הלניזם

המתיישבים היווניים רגילים היו לצורת הפוליס הדמוקרטית, שהיתה בעיניהם הגילוי המובהק של תרבות והמשטר היחיד היאה לבן-חורין, ומכאן מאמציהם לא להיטמע בתוך המון הערים והכפרים שבמזרח, מחוסרי הצביון הפוליטי. המלכים מבית סלבקוס גילו לרוב נכונות לספק במידה מסוימת שאיפות אלה, ולהיעזר באירגונים אוטונומיים כדי לקיים שלטונם. לעומת זאת, במצרים, בעלת המסורת הצנטראליסטית המובהקת, שרוב אוכלוסיה מרוכזים היו בדתה וברצועת הארץ לאורך הנילוס, לא נוסדו ערים חדשות, אלא בשיעור מועט ביותר. גם ביוון עצמה לא זכו בתקופה הקלאסית כל תושבי העיר לזכויות-אזרח ומצויים היו שם המוני "גרים" ועבדים. בערים החדשות שבמזרח ההלניסטי, מספר האזרחים המלאים היה עוד יותר מועט. אזרחי הפוליס ההלניסטית נתאספו אמנם באסיפות-עם ובחרו במועצה העירונית (בולה) ובפקידי העיר, ואף קיבלו החלטות המחייבות את תושבי העיר, אולם העובדה שחלק גדול מהערים החדשות נמצאו בעולם של "ילידים" - הגבירה למעשה את תלותה של העיר בשליט.

אזרחים בוחרים (ציור על כד)

בעת שהמלכות עמדה עדיין במלוא כוחה, היא מצאה תמיד דרכים לכפות את רצונה על אזרחי עריה (המלך היה תכופות מנסח את החוקה העירונית), ובכל עיר חשובה של מלכות בית-סלבקוס או בית-תלמי, נמצא בא-כוחה של המלכות (סטרטגוס, אפיסטאטיס) וכן חנה בה צבאה. הערים שבסוריה ובמצרים, נמצאו גם בתחום החלוקה המינהלית הרגילה, ורווח המנהג שפקידי המינהל הממלכתי נבחרים למישרות עירוניות ראשונות במעלה. פולחן המלכים הוסיף גושפנקה דתית להתערבותה של המלכות. אף על פי כן היוו הערים היווניות - על ההווי והמשטר האוטונומי שלהן - חידוש מהפכני בחיי המזרח. אף בשטח הבעלות על הקרקע הורגש הבדל ברור בין אדמה שהיתה שייכת לתחומה של עיר ובין טריטוריה עירונית (בדרך-כלל רווחת היתה הבעלות הפרטית על קרקע רק בתחומי הערים).

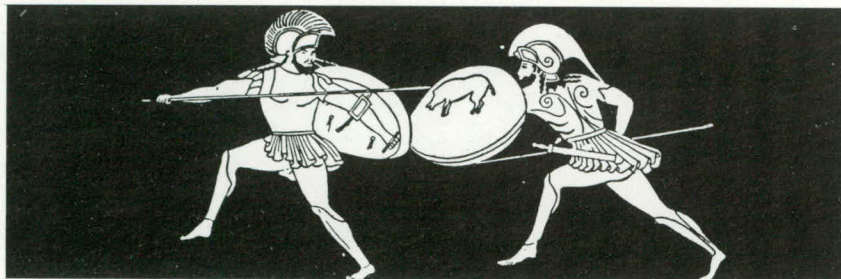

אתינה

לא בכל מקום הוכשרו התנאים לכינון פוליס ולא תמיד היה הדבר לרצון המלכים (כגון במלכות התלמיים), ואז נהגו היוונים להתרכז מסביב לגימנסיונים, אשר נהפכו למרכזי החיים וההווי היווניים. החינוך הגימנסיאלי נהפך לעיתים לתנאי בל-יעבור להשגת זכויות פוליטיות. בנו גם תיאטרונים שבהם הוצגו הטראגדיות היווניות הגדולות.

אחת מתופעות-הלווי החשובות ביותר של ההתיישבות הזאת, היתה התפשטותה חסרת התקדים של הלשון היוונית, שנהפכה ללשון הצבא, המינהל והטכניקה בארצות המזרח ובכל רחבי העולם התרבותי. נוצרה לשון יוונית "משותפת" ("קוינה"), שביסודה הונח הניב של אתיקה. כן גובשו דפוסי משותפים של חוק ומשפט.

התקופה ההלניסטית (ובייחוד המאה ה-3 לפנה"ס), היא גם אחת התקופות הגדולות של הרוח היוצרת היוונית, ולא נכונה היא ההשקפה המבליטה את היצירה היוונית הקלאסית ומתעלמת מהישגי ההלניזם. בימיו נמשך פיתוחן של צורות חדשות לביטוי סיפרותי, והמוטיבים של אהבה

השפעה הלניסטית - ציור על אגרטל יווני עתיק

דיאנה

וחיים בחיק הטבע, עלו לדרגת חשיבות. ובעוד שפייטני אתונה במאה ה-5 לפנה"ס כיוונו דבריהם בעיקר לציבור אזרחי אתונה, הרי המשוררים שנהרו לאלכסנדריה, יצרו למען שיכבה אינטלקטואלית בינלאומית. במרכזי הממלכות (אלכסנדריה, פרגאמון) קמו ספריות גדולות ומוסדות-מחקר שמשכו אליהם מלומדים ממרחקים. כך נולדו השיטות הפילולוגיות בביקורת הטקסט של סופרי העבר הדגולים, ושיגשו המחקר ההיסטורי והדיקדוק. את שיא הישגיו הרוחניים השיג ההלניזם בתחום מדעי הטבע. אופקם הגיאוגרפי של בני-האדם נרחב עד למאוד, הודות לכיבושים הגדולים והמסעות. נתבססו הבוטאניקה, הגיאוגרפיה המדעית (ארטוסתנס), האסטרונומיה (היפארכוס), הגיאומטריה (אוקלידס), המכניקה (ארכימדס) ומחקר גוף-האדם. אופייני הדבר שאף אחד מאנשי המדע החשובים של התקופה הזאת, לא נמנה עם הפילוסופים הגדולים. הברית הקדומה שבין הפילוסופיה והמדע, אשר ציינה את שלביה הראשונים של תרבות יוון, הופרה. השיטות הפילוסופיות החדשות (כגון הסטואה), חינכו את בני הדור, להכיר באחדותו היסודית של המין האנושי. התקדמותו הרבה של ההלניזם הגיעה לנקודת קיפאון, כבר במאה השנייה לפנה"ס.

נכבדה ביותר היתה שאלת היחס לאוכלוסיית המזרח. בחלק מארצות הכיבוש (בערי החוף הפיניקיות), מצאו היוונים אוכלוסייה שהרכבה הסוציאלי ומשטרה עממו בסימן חיים עירוניים מפותחים. ערים אלה קיבלו עליהן עד-מהרה את חותם היוונית. ראשונה התייוונו בהן המעמדות הגבוהים - באורח-חיהם, בשמותיהם ובחינוך בניהם. עשתה לה מהלכים הדעה, כי אין ה"יוונית" נקבעת על-פי מוצא, אלא לפי תרבותו של אדם, ועל כן לא נמנעה התמזגותם של היסודות האתניים השונים שבמזרח, בייחוד של המעמדות הגבוהים. נראה שלאחר דורות מועטים נוצרה בערים אלו שיכבה מעורבת בעלת תרבות יוונית. אולם גם אצל פשוטי העם נתחולל תהליך של טמיעה ביוונים, בייחוד על-ידי נישואי-תערובת.

הדס

מאחר שהיוונים היו במיעוט, פעל הזמן לטובת המזרח, ובפרט שמן המאה השנייה לפנה"ס החלו מידלדלים מקורות כוח האדם שביוון. אמנם לא כל היוונים גילו נכונות להתקרב לבני המזרח, ובערים מסוימות (כגון נאוקראטיס שבמצרים), אף שמר החוק על טהרת הגזע היווני. התואר "הלני" התחיל לציין את בני המעמדות הגבוהים, בעלי אופי מיוון. המעמדות הנמוכים, ובעיקר האוכלוסייה הכפרית הנידחת, שמרו יותר על אופיים המזרחי המקורי. בעיניהם הופיעה היוונית בדמות גובה המיסים הקפדן, והניגוד בין היוונית לבין המזרח, לבש כאן יותר ויותר אופי סוציאלי. בין האוכלוסייה המזרחית לבין מעמדותיה הגבוהים נפערה לא אחת תהום עמוקה יותר מאשר בעבר. ההתמרמרות מצאה לה לעיתים ביטוי לא רק בהתנגדות סבילה, אלא גם במרידות גלויות. לפעמים סיעה למורדים הכהונה, ולפעמים עשתה זו יד אחת עם המלכות, ויש שבראש תנועת המרי עמדו דווקא אנשים מבני המעמדות הגבוהים המיוונים.

(מנחם שטרן, אנציקלופדיה למדעי החברה)

פוסידון

המיסטריות והדראמה בדת יוון

חולייה מרכזית בהבנת התרבות היוונית, מהווה יצירתה הדרמטית ומרכזיותה בחיי הציבור. תושבי יהודה הכירו מעמדים אלה, שנערכו ברוב עם במקומות המרכזיים של הערים ההלניסטיות. יחסם של חכמי ישראל לביטויים ראוותניים וססגוניים אלה של תרבות יוון, היה של גועל ודחייה. ניתן לשער שהקסם הרב (פשוטו כמשמעו), וכוח המשיכה שבמופעים אלה פעלו כפיתוי עז על פשוטי העם ועל משכיליו כאחד, ומכאן נבעה סכנתם הרבה לדת-ישראל.

וכותבת על כך מרגוט קלאוזנר בספרה "מקורות הדרמה", לדבריה מקור צמיחת הדראמה נעוץ בדת כחלק בלתי נפרד מטקסיה ופולחנה.

לא בחלל ריק נוצרה הדראמה, קדמו לה המיסטריות העתיקות (טקסי פולחן סודיים), עטופות הסוד, ששרידיהן הגיעו אלינו מהסיפורות הקדומה. עיקר תוכן - מסעות גיבורים ואלים אל עולם המתים (השאול, התופת), בו הם מיטלטלים דרך מסלולי סבל, מסות הכשרת נפש שונות בתהומות ובמאורות של מפלצות (העלאת רוחו של שמואל הנביא בידי בעלת האוב מעין-דור, שייכת לעולם מאוויים זה - מעירה קלאוזנר). כמו-כן המיתוס על בריאת העולם שייך לתחום זה, לדבריה-

"השירים והסיפורים על מסעי שאול אלה, היו מושרים ומסופרים ומוצגים בימי חג ומועד, ומותם ותקומתם של הגיבורים שימשו בהם גרעין לדראמה כמות-שהיא. באותם חזיונות היתה מוצגת החוויה שב"מסע-ים-הליל" (לפי ג. יונג), של גיבורי האגדה: אך נראה ששופות כזאת מצד המסתכל ושומע בייסוריו של גיבור, לא הספיקה עד כדי לעורר באדם הקדום את החווייה הפנימית של גאולתו הוא מלחץ יצירי, ולכן צר לעצמו את צורת המיסטריות, שבהן מופיע הוא עצמו תחת האל, סובל ונאנק, צם ומומת, ואחרי-כן בא אל זרועותיה החובקות של האדמה-האם, כדי לקום לתחייה כגרגיר חיטה, כיונק 'כגדי שנפל אל תוך החלב'."

אחת הדרכים למימוש השופות עם גיבורי העלילה הסובלים והנגאלים, מהווים טקסי ההתקדשות של הנוער, בהם הכניסו את הדור החדש בברית מיסתוריה של החברה בדרך של ייסורים שבקידושין, ניתוח אברי המין - בבחינת "הולדה שנייה" אחרי המיתה הסמלית. "גם במיסטריות העתיקות...נקודות הכובד החשובות ביותר הן במגע עם אס-התהום, ובעליה מתוך התוהו-ובוהו אל אור העולם."

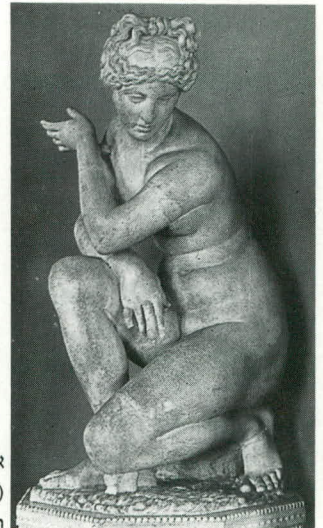
מצויים בידינו תיאורים מפורטים למדי על מהלך מיסטריות גדולות אלו, בהם הועברו המתקדשים החדשים בטרם קבלתם בחברה. תחילה - צום ופרישות, אחר-כך הבאת קרבן לטיהור מעוונות, סעודת-הברית, תהלוכה ברוב עם מן המקדש עם הסמלים המקודשים לדיוניסוס ולאליים אחרים, ביניהם סמל הנחש כאבר-המין הזכרי - עד לעץ הזית שבמעין המקודש. תוך כדי כך הציגו השחקנים את טקסי הדראמות, כולל מיסטריות-הגשם: שפכת שני כד-מים על האדמה, מלווה בקריאה לשמיים - "הבו זרעכם!", והנה חל הנס של שיבולת-החיטה: לעיני ההמון המחריש, היה טומן הכוהן גרעיני-חיטה לתוך האדמה, ומייד היו צצים ועולים גבעולי-שיבולים, ומשהגיעו לגובהם הטבעי, קצר אותם הכוהן באורח חגיגי והכניסם אל המיקדש. היום האחרון היה מוקדש לדראמת הקידושין של זאוס ודמטר, בו כוהן וכוהנת שגילמו אותם, ביצעו הזדווגות טיקסית, שבסופה פרץ הקהל בקריאה נרגשת על הולדת הילד "הגואל"...

ניתן לגלות בפרטי-פולחן אלה גם את הסימנים העונתיים של התרוקנות/התמלאות: שלושת הימים הראשונים של החגיגות היו מוקדשים לאבל ולדראמות ברוח זו, ואילו היום הרביעי היה יום של שמחה עם משחק סאטירי או קומדיה, וכך גם הימים הבאים.

האקרופוליס של אתונה, (דגם)

דיוניסוס
(אל
היין)

אפורדיטה
(אלת
האהבה)

פוסידון
(אל הים)

השפעת האמנות הפלאסטית היוונית

"למעשה האמנות היוונית, בנטייתה לעצב בשלמות קלאסית את דמות האדם, סיכנה יותר מאשר הסיפרות היוונית, את אורח החיים היהודי המסורתי. כוח משיכתה היה אוניברסאלי יותר ובשורתה מובנת יותר לשיכבות אוכלוסייה נרחבות. על-מנת להבין את הומרוס, סופוקלס או אריסטופאנס, נחוצה היתה ידיעת רזי השפה היוונית, אבל דמותה היפה של אפרודיטה לא נזקקה לתיווך לשוני על-מנת לעורר תגובה אצל הצופה."

"השושלת החשמונאית שבאה אחרי בית-חוניו ובית-טוביה, החלה את דרכה כמתנגדת מושבעת לכל מה שסמלו 'בני-בליעל' וצידדו בו, ובכלל זה כמובן גם האמנות הפיגורטיבית. אך השליטים החדשים נאלצו בהדרגה לזנוח את עמדתם הקיצונית משנוכחו לדעת שהשימוש באמנות החזותית, הינו הכרחי מטעמי תועלת גרידא... הכנתם של כלי המקדש האחרים, כגון: מנורה חדשה, שולחן לחם הפנים, מזבח הקטורת וכו'..."

מ. אבי-יונה "אמנות ואדריכלות בתקופה החשמונאית וההרודיאנית"

הנאמר על כוח משיכתם של הטקסים הדראמטיים לגבי האוכלוסייה היהודית, חל באותה מידה גם על האמנות הפלאסטית - ציור, פיסול, פסיפס ואדריכלות.

אפילו רבן גמליאל (מאה 2 לפנה"ס), מודה בעקיפין שפסל אפרודיטי, שמן הסתם ניצב בבית-המרחץ על שמה בעכו, מוסיף נוי:

"...איך אומרים - נעשה מרחץ לאפרודיטי נוי, אלא אומרים - נעשה אפרודיטי נוי למרחץ!" (משנה, עבודה זרה, ג' ד').

נאמני התורה באותם דורות לא היו מוכנים להתפשר בכל הנוגע לאיסור שבדיבר השני: "לא תעשה לך פסל וכל המונה" (שמות כ' 4) - של הצגת דמויות של יצורים חיים, אדם וחיה כאחד. אולם במשך הזמן חלה התרככות בנידון.

בעיקר היתה מורגשת השפעת האדריכלות ההלניסטית על מפעלי הבנייה החשמונאיים ואלה שאחריהם, בהם ניכרת מזיגת סיגנונות הלניסטיים ומזרחיים. כך למשל, קברי המשפחה המונומנטאליים שהקים שמעון במודיעין, עם בסיס, פירמידות ואוניות, בית-המפקד החשמונאי (לפי השערת הארכיאולוגים) שנתגלה בתל-אל-יהודייה, בעל עמודים דוריים ובית-גברים - "אנדוראון", לצד בית נשים מזרחי טיפוסי, קבר יאסון בירושלים, ובו עמוד יחיד עם כותרת דורית, קבר בני חזיר הכוהנים, בעל חזית דורית, קבר זכריה ועוד.

"קבר זכריה" בנחל קדרון.

"יד אבשלום" בנחל קדרון.

מה בין ירושלים לאתונה

על ההבדלים העקרוניים בין העולם הרוחני היהודי לבין זה היווני, עומד פרופ' יוחנן גלוקר במאמרו: "ירושלים ואתונה - בין שני עולמות תרבות":

למראית עין עומדת הדת ביוון במרכזם של חיי האדם, החברה, המדינה. סימניה ניכרים בכל מקום: מקדשים ופסלי־אלים, חגים וטקסי פולחן. למרות זאת דת יוון אינה מקיפה את כל שטחי החיים והמחשבה כמו בדת היהודית. לגבי היהודי אין למעשה כל תחום מחייו - עבודת־אדמה, מסחר ומלאכה, חיי־משפחה, החינוך, חוק ומשפט - שאין תורת־משה, "תורת חיים" ומצוותיה בגיבושן ההלכתי, חולשת ומפקחת עליו. אין ליהודי "חיי קודש" ו"חיי חול" נפרדים, וגם השלטון המדיני כפוף לתורת־משה ולרשויות הדתיות המייצגות אותה ומפקחות על שמירתה.

שונה הדבר לחלוטין בעולם התרבות היוונית ואי־אפשר לכנות אותה כתרבות שכל עיקרה הדת ועבודת האלים. אין ליוונים לא כתבי־קודש כמו התנ"ך ולא נביאים כמו עמוס והושע, בהם הגיעה התגלות האלים לבני תמותה לשיאה. הנביא היווני הוא אדם, שיחסיו המיוחדים עם האלים מאפשרים לו לנבא את העתיד לכל הפונה אליו, אך אין הוא מכתוב אורחות־חיים וחוקי־קודש ואין הוא מתערב בענייני מוסר ומדינה.

אמנם היווני הממוצע האמין שהמשוררים - הם שניחנו ברוח אלוהית, ובעיקר במתת האל אפולו, אל החכמה והאומנות ומנהיגן של המוזות. אף אפילו על שני המשוררים "האלוהיים" הומירוס והיסודוס, נמתחה ביקורת קשה, על שייחסו לאלים את כל אותם הדברים שהם לגנות ולבזוין אצל בני־האדם: גניבות, נאיפות והונאה בינם לבין עצמם, כדברי כסינופאנס במאה ה־6 לפנה"ס. הוא הפילוסוף שקבע: "האדם יצר את האלים בדמותו ובצלמו!" תורת המוסר העולה מדברי משוררים אלה, וזאת לא־דווקא בהטפה גלויה, איננה דתית במהותה, אלא מוסר חברתי של הגינות, המבוסס על "שמור לי ואשמור לך". וזה "הכלל הגדול" שיכול להדגים גישה זו: "לפני שתעשה דבר או תגיד דבר, חשוב - מה יאמרו הבריות! - לא מה יאמרו האלים!"

תכליתה של הפילוסופיה היא החתירה אל הידיעה כי:

"החקירה והבנת העולם הן צורך טבעי לאדם. בדיוק כמו הצורך באכילה ובשתייה, בשינה, בחיי־מין, במשפחה, בידידות, בספורט, במשחקים, באירגון פוליטי וכדומה. השכל הוא אחד מכוונות הנפש של האדם בדיוק כמו יצר האכילה, ומי שאינו מספק את דרישתו של השכל לידיעה, הרי הוא חוטא נגד דרישה יסודית של טיבעו. יתר על כן, השכל הוא המייחד את האדם מיתר החיות, ומי שמפתח את שכלו ומספק את צרכיו, עושה בכך פעולה אנושית יותר ונעלה יותר מסיפוק כל צורך טבעי אחר" (גלוקר, שם)

סוקראטס (399-469 לפנה"ס):

"המידה הטובה היא הידיעה!"
- לדידו, האדם החי חיים ראצינאליים, חיי פילוסוף, מסוגל להיות אדם טוב ומוסרי.

אריסטו (אריסטוטלס 322-384 לפנה"ס):

"כל בני האדם שואפים מטבעם לדעת!"

העימות ירושלים-אתונה בשני שלבים

במשך תקופת הבית השני, החל מכיבושי אלכסנדר מוקדון, עמדה המחשבה הדתית היהודית בסימן התמודדות עם התרבות היוונית. באיזורי התפוצה היהודית, ובמיוחד בערים המרכזיות, כמו אלכסנדריה של מצרים, היתה זו התמודדות ישירה עם מיטב היצירה האמנותית והפילוסופית של יוון, שהשפעתה הרחיקה לכת. ובמה שנוגע למרכז הארצי־ישראלי, נראה שלא ניתן להוכיח כי חכמי ארץ ישראל הכירו את הפילוסופיה היוונית ממקורותיה ולא ניתן להצביע על יצירות בעלות אופי פילוסופי. אבל תיתכן השפעה של רעיונות פילוסופיים מסויימים המצוייה בספרות החכמה ובספרות המידרש, והיא ניכרת גם בעיצובה של לשון מושגית שהיתה לעזר רב לפילוסופים היהודיים של ימי הביניים, שכן יכלו להיאחז ברעיונות ובמושגים הללו וליתן לחידושיהם לגיטימציה של מסורת עתיקה.

במחקר קיימת ההשקפה, לפיה היתה להם לחכמי ארץ ישראל ידיעה של ממש בהגות יוון הקלאסית. יתר על כן, נתגלתה כנראה קירבה משמעותית בין אסכולות מסויימות במחשבת יוון, לבין העקרונות ה"חסידיים" הידועים לנו ממקורותינו. עקרונות אלה צמחו מתוך הפגישה של המסורת הנבואית העברית עם התרבות היוונית.

משנה חשיבות להשקפה זו, לפיה עמדו חסידים אלה במרכז התנועה הדתית לאומית שהיוותה את הרקע למרידה החשמונאית. יש להבדיל איפוא, בין **מפגש עימות ראשון**, כאשר מול ההגות הדתית של ישראל ניצבה יוון העתיקה, עשירת ההישגים הרוחניים, לבין **מפגש עימות שני** - עם ההלניזם, שמטען ירושתו ממקורותיו היווניים נתרופף מאוד, ונמהלו בו מסורות מכל אותן תרבויות מזרחיות שנכללו עתה ברחבי האימפריה.

כאשר האצולה היהודית שבירושלים פנתה להתייוונות, זו היתה איפוא הייוונות שהיתה לנגד עיניה. לא הומורס והסידוס, לא אפלטון ואריסטו, לא הסטואה, לא כל העוז והתפארת של תרבות יוון, אלא גימנסיונים ומשתאות דיוניסיים - 'הגל הקל' של ההלניות, אותם גינונים שבה, העולים בקנה אחד עם נהנתנות, עם תאוות-בשרים.

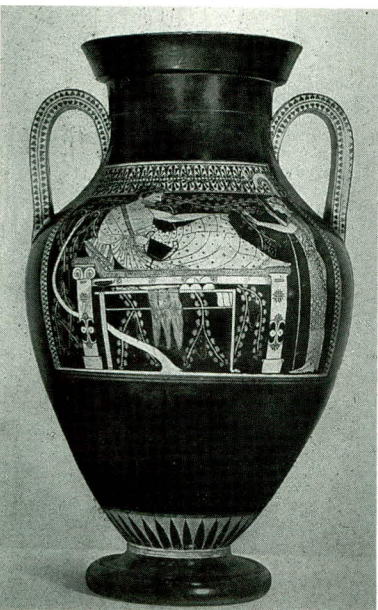
ליתר דיוק יש לומר כי לצד טיפוס הלניסטי שכיה זה היו גם אנשי-רוח פילוסופיים, סופרים ואנשי מדע, שהשתדלו לפתח תרבות יוונית בארצות מגוריהם החדשות. וכך נוסד, למשל, תחת חסותם של המלכים התלמיים באלכסנדריה, "בית מקדש למוזות" - "מוזיאון", מעין אקדמיה מודרנית, ועל-ידו הספרייה הציבורית הראשונה בעולם, ובה מאות אלפי מגילות.

הנטייה החומרנית של ההלניזם מתבטאת גם באגדה המספרת כיצד גביהה בן-פסיסא הממולח, הצליח לעצור את אלכסנדר מוקדון, בביקורו בירושלים, מלהיכנס לקודש-הקודשים: הוא הפיס את דעתו בעזרת שי של:

"שתי אנפילאות... בהן שני אבנים טובים ובהם ריבוא כסף... נתונים לך במתנה מעם היהודים!" (גמרא למגילת-תענית ט', וכן בראשית רבה ס"א).

אגדה זו בלשונה העממית רומזת לכך, כיצד השקיפו תושבי-יהודה על היוונים בכלל: כל מאווייהם מכוונים לתיאבון חומרי בלתי ניתן לשבעה.

דעות אחרות אומרות כי יש להבחין בין התקופה ההלנית וההלניסטית: הראשונה מתאפיינת בדת הפגאנית, בה האדם מושפל ומשולל כל זכות כבעל מעמד מיוחד בהיררכיה הקוסמית, כאשר אין הוא יכול ליצפות מה האלים הכל-יכולים ירצו ממנו, הוא נתון לשליטה בלתי רציונאלית ובמצב של ניוון גמור.

המפנה בא במאה ה-6 לפנה"ס עם תאלס ממילטוס ("הכל זורם כמים"), כאשר האדם מנסה להשתחרר מן המיתוס, מן הכוחות העיוורים, פונה ללוגוס ומבקש הסבר לתופעות הטבע. התרבות ההלניסטית מציינת את השיחרור הזה: מעתה הכל טבע וחומר, אין טראנסצנדנטליות והחוקיות הטבעית חלה גם על האלים האולימפיים.

לעומת זאת אמרה היהדות על האדם: "ותחסרהו מעט מאלוהים" (תהילים ח' 6). הוא עומד מעל הטבע. גם אם הוא עומד מתחת לאלוהים, מכיר בו ומסוגל למסירות נפש לאידיאה האלוהית, יש בו מן האלוהי ומן העל-טבעי, הוא יכול לכבוש את יצרו הטבעי.

הערכים שברום עולמו של הדור בתקופה הטרומ-חשמונאית, באים לידי ביטוי תמציתי באימרתו של שמעון הצדיק (חי במאה ה-4 לפנה"ס):

"שמעוץ הצדיק היה משיירי הכנסת הגדולה. הוא היה אומר: על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה (בבית-המקדש) ועל גמילות חסדים" (משנה, אבות א' ב').

עקרונית נמשך העימות גם עם תרבות רומא, זו שירשה הרבה מההשקפה היוונית והעריצה את הוגיה הקלאסיים. שתי התרבויות קיימות וממשיכות בעימות עד עצם היום הזה: האחת מדגישה את הרוח כיסוד טראנסצנדנטלי, והאחרת - את החומר כיסוד אימננטי.

כאשר נבוא להלן לעיין בדמותם של החסידים, בני דורם של החשמונאים, עוד נביא דעות שלפיהן ניכרות השפעות משמעותיות של רוח יוון עליהם.

בית שערים: המנורה מעטרת כתובת קבורה, הכתובת יוונית

לסיכום הדיון על העימות הדתי-אמונת

במסגרת סקירתנו נמצאת התקופה של המלכים החשמונאים, אלה צאצאיהם של מורדי-מודיעין, מעבר לאופק. עם זאת, בעל כורחנו, עלינו לנגוע, ולו בתכלית הקיצור, בהשלכה של מגמה פרשנית מסויימת בהערכת תקופה זו, גם על הערכת מרד מודיעין.

במקורות חז"ל הערכת מלכי בית-חשמונאי אינה אחידה, כאשר משתרבב בה העימות הנוקב בין פרושים וצדוקים בבית-שני. למעשה מיוסדת סיפרות חז"ל שהיא, הנורמטיבית לגבי דת-ישראל מאז ועד בכלל, על עיקרי ההשקפה הפרושית, ואילו זו הצדוקית נידונה לגינוי ולדראון. מכאן יובן, שהמזהה את המלכים החשמונאים עם הצדוקים, ידון אף את אבותיהם לכף חובה.

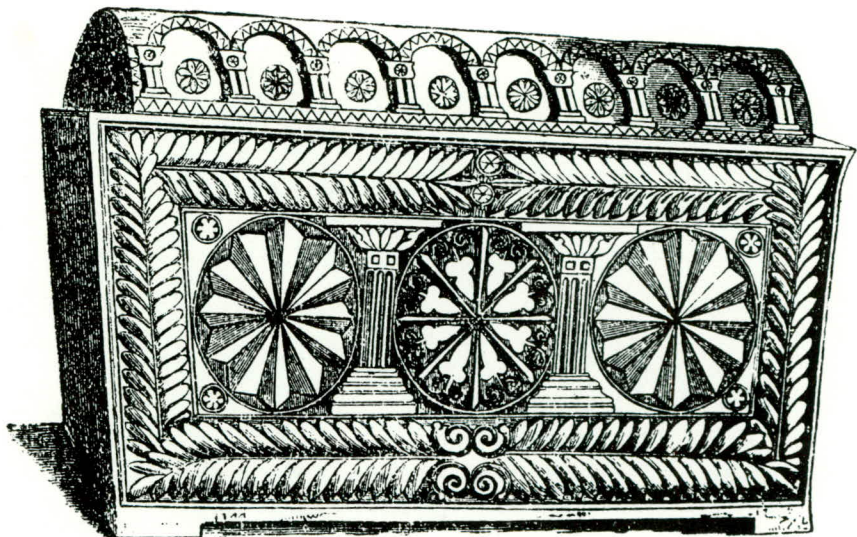
חוקרים בדור אחרון (אלון, קליין, בער, אפרון), טוענים לעומת זאת, בהסתייעם על בחינה מחודשת ומדוייקת של המקורות, שזיהו זה של מלכי חשמונאי כצדוקים רחוק מן האמת ההיסטורית. הפרושים, היו ממשיכי דרכם האמונתית של החסידים הראשונים שותפיהם הנאמנים למרד מתתיהו ובניו, דווקא התחזק בימי המלכים האלה, והלכותיהם פשטו בעם ובמדינה, באותה תקופה.

יש להדגיש חד-משמעית את הניגוד הבלתי מתפשר בין דת-ישראל לבין היסוד האלילי הנהנתני שדת יוון, ובעיקר בגילגולה ההלניסטי והעדפתו את התורות האפיקוריאיות על האחרות. תורה זו ענתה על היצרים: החיים קצרים, זמנך קצוב, על כן הזדרז להנות מן החיים! (ספר קהלת מושפע מכך - לדעת רבים!). האדם הפשוט הבין שזו תורה ללא איסורים, תורת-חיים של מתירנות.

תפיסת האל והאדם באילנות מנוגדת ניגוד קוטבי לזו של היהדות. לפי השקפת העולם האלילית מתחלק העולם בין שולטים ונשלטים, בין עשירים ועניים וכו', וחיוניותה ונצחיותה של חלוקה זו, הוכחה על-ידי הפילוסופים וכוהני הדת. המבקש לנקוט בצעדים ממשיים לשינוי פני דברים אלה, פוגע במסורת המקודשת מדורי דורות. האלים השליטים הם יפים, אינם מזדקנים, טרודים מירב הזמן בסיפוק עצמי - ואף האדם עושה ככל יכולתו להנות מן העולם.

זאת ועוד, בדת יוון יש גבול לשלטון כל האלים. גבול זה, הוא המוות: האל איננו יכול להחיות את המת, כוח האלים אינו יכול לעמוד בפני הגזרה וההכרח. גזרה זו שונה גם בטיבה מן האלים. הם עוזרים לאדם, משפיעים עליו טובה ואור. הגזרה היא בעיקר שלילית, ממנה בא המוות, האסון, החידלון. כמובן מתעוררת השאלה, אם האסונות והפגעים, ובעיקר המוות, קבועים - מה מקום וערך לעזרת האלים?

האלים נבדלים מן האדם רק בכך, שהם יודעים מה קבעה ה"מוריה". והיא המוריה - איננה אישיות: היא החוק העומד מעל לכול והקובע לכל אחד את גורלו - היינו מוות והתמוטטות.

גלוסקמה מאבן מסביבת ירושלים

מטבעות החשמונאים

לפי ספר החשמונאים (א' ט"ו 6), אחרי מאבק של שנים, מעניק אנטיוכוס השביעי דמטריוס לשמעון, אחרון האחים בחיים, את הזכות "לעשות מטבע שלך, מטבע ארצך", דבר המצביע על הענקת עצמאות מרחיקות-לכת. ואכן, נמצאו מטבעות של "שקל ישראל" ושל "מחצית השקל" מ"שנת ארבע (או ב' וכד') לגאולת ציון", וכבר בכינוי זה נרמזת ההישענות על המושג המקראי העתיק של "שקל הקודש". ההשוואה עם מטבעות הממלכות השכנות, יכולה ללמד אותנו פרקים נוספים בעניין זה.

שם מוטבעים בדרך-כלל פניו של השליט או של האל הראשי, ואילו כאן ניכרת הדבקות באיסור התורה של "לא תעשה לך פסל וכו'" - במובן של דמות אדם. במטבעות הראשונים מופיעים רק גביעים שבמקדש, אתרוג, דקל, פירות. אפילו שמו של שמעון אינו מופיע, רק רמז לקדושת מוצאו הכוהני בסמל הרימונים, נקבע בתלבושת הכוהן - "פעמוז זהב ודימוז על שולי המעיל סביב". (שמות כ"ח, 34). בכתב המופיע במטבעות - הכתב העברי העתיק, שכבר לא נהג באותו זמן, ניכר ביטוי לקשר עם עבר העם.

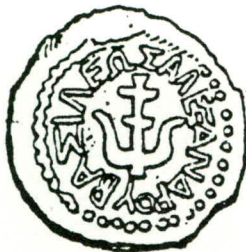
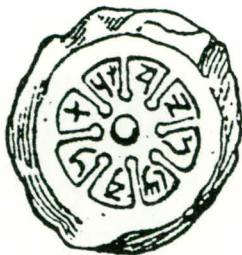

אצל בנו של שמעון, יוחנן הורקנוס (135-104 לפנה"ס), כבר מופיעים סמלי-השלטון, שנלקחו ממטבעות זרים, כמו קסדת-קרב, זר, קרני-שפע, עדיין נשמר הכתב העתיק, וחשוב לשים לב לכתובת, שכבר מציינת את שם השליט - עדיין לא כמלך - "הונתן וחבר היהודים", השליט לצד גוף שלטוני אחר, שטיבו לא ברור כל צורכו. "חבר" זה, מעין מועצה כנראה, גם אם מעמד האצולה הקודמת לא נפקד בו, כולל נציגות מוצקה של כלל העם, כחכמים וזקנים.

תמורה ברורה ניכרת במטבעות אלכסנדר ינאי (103-67 לפנה"ס): בסידרת מטבעותיו הראשונים עדיין כתוב שמו "ינאי" בעברית, אך בזו שלאחריה יש כתובת בעברית "הונתן המלך" וביוונית BASILEUS ALEXANDER. כסמל מקורי במטבעותיו יש לציין את העוגן, מכון לכיבושיו, ובעיקר המוצא לים בנמל יפו.

אגריפס א'

דווקא אצל אנטיגונוס, שניסה לשווא לכבוש את המלוכה (40-37 לפנה"ס) מידי הורדוס התקיף ורבה הכוח, מופיע כסמל מנורת-המקדש, וזאת אולי מתוך רצון להדגיש את שייכותו היהודית המובהקת, לעומת הורדוס "העבד האדומי". בכתובת העברית מופיע תוארו ככוהן גדול, וביוונית BASILEUS.

אלכסנדר ינאי

מתתיהו אנטיגנוס

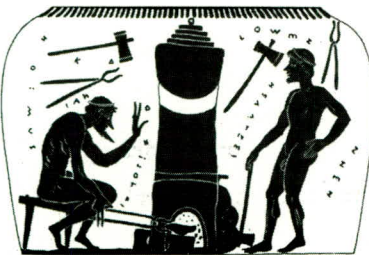
עובדים וכלי-עבודה ביוון העתיקה
סנדלר

עובדים במכרה

חשי ברזל

מסיק

הרקע הכלכלי-חברתי

משקל העימות החברתי הפנימי:

קיימת נטייה לחלק את החברה היהודית על סף המרד, בין נאמני העם מזה ובין מתיוונים מזה. כלומר, מן הצד האחד ניצבו החסידים אשר השמירה על הייחוד הדתי היתה עבורם מטרה עליונה. ואילו מן הצד השני ניצבו המתיוונים שהתכוונו לזרז את פעולות הטמיעה בירושלים. עם פתיחת המערכה, הצטרפו החסידים למרד, שעיקרו היה מאבק למען עצמאות מדינית, כאמצעי לשמירה ללא הפרעה על תורת ה' ומצוותיו.

אך המצב לאשורו היה שונה, ויש יסוד רב-משמעות לדעתו של גדליה אלון בספרו "תולדות היהודים בארץ-ישראל", המצביע על היסוד החברתי-כלכלי המכריע בהבנת שתי מגמות אלו.

באשר להתייוונות גופא: לדעתו היווה ההלניזם גורם מתקדם וחיובי יחסית בזמנו: לעומת ההלניות הקלאסית, התבדלותה התרבותית והתנשאותה (מצד אחד - ראיית תושבי יוון כיסוד מובחר, מצד שני - זילזול בברברים, חסרי התרבות), ניכרת בהלניזם מגמה אוניברסאלית, ובתקופתו - "מתערה בעולם המחשבה. מושג היסוד של האדם הכולל: האנוש, עובדה היוצרת את הרקע להומאניסמוס הפושט עתה אצל עמי התרבות כולם".

הוא מוצא מגמה פולמוסית מפריזה בכינויים, שמקורותיה ("החסידים" כולם!), מדביקים למתיוונים, כמו "מרשיעי ברית ובוגדים בתורה". לדבריו, בידינו ראיות מוכיחות ממקורותינו גופא, שהמתיוונים לא נענו להפר את המצוות ולחלל את המקדש, להוציא מעטים שבהם. אפילו במאמציהם לשוות לירושלים דמות יוונית, אין סמך לפשרה כסימן לטמיעה במתכוון.

לדעתו, במקורות הטוענים כך "יש מן ההכללה ומן הפרשנות המגמתית של סיפרות היסטורית פולמוסית". נכון שהיו כאלה שנתפתו מההבטחות החומריות מצד השלטון, והיו אחרים שנתיאשו מהתקווה ומעתידה של היהדות, אך המתיוונים ברובם, לא שמחו על השמד ולא נספחו על הרודפים. בסופו של דבר, נעקרו אף הכוהנים המתיוונים מן המקדש, ולא הם זבחו בו לאילי היוונים, כלומר, המקדש נהפך להיכל של גויים ממש.

עם כל חשיבותו של עימות זה, יש לייחס משקל מכריע ליסוד הסוציאלי: המגמה הסוציאלית-מעמדית של ההתייוונות משמעה: חפצם של חוגים ממרומי החברה להתארגן בדוגמאת הגופים הציבוריים של היוונים, לרבות השלטון ומוסדי-התרבות, המהווים עיקר קיים במבנה האורגאני של גופים אלה, על-מנת להתעלות בכך אל רמתם של "האזרחים הממלכתיים", היוונים, ולזכות, בשיתוף עימם, במעמד מדיני-חברתי וכלכלי עליון, לעומת בני המעמדות האחרים, המוני העם.

המכשיר לביצועה של תכנית זו היתה - הפיכתן של ערים ראשיות ל"פוליס", הקולטות לתוכן ברגיל מיעוט יווני, שבהן ניתן השלטון לאזרחים החדשים, הם היוונים ושותפיהם "המתיוונים", להוציא את רובם של בני העיר הנדחקים למורד המעמד הנחות של נטולי אזרחות.

ארץ-ישראל, כחלק מן המרחב ההלניסטי, נהנתה מהשיגשוג הכלכלי שבא בעיקבות פיתוח דרכי המסחר היבשתיות והימיות בין חלקי הממלכה, וחשיבות ניכרת נודעה לה כארץ ייצוא של תוצרת חקלאית משובחת. גם פעילות כלכלית זו התנהלה בעיקר מן המרכז הירושלמי, כך שלמעשה היתה ירושלים לעיר שאיננה תעשייתית ואיננה יצרנית, החייה על חשבון העורף הכפרי.

אי-השוויון הכלכלי כגורם מתסיס

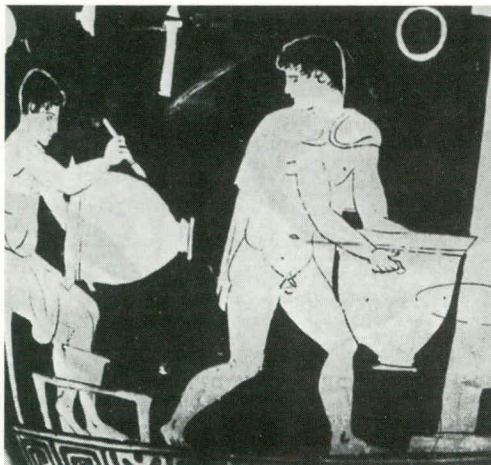
חדירת התרבות ההלניסטית חוללה סערה של תמורות, לרבות במישור הכלכלי-חברתי של יהודה. ריבוד בתחום זה אמנם היה קיים בישראל מקדמת דנא, כמו בכל העולם העתיק, אך למרות המרחק שהפריד בין שכבות העם, רבים בין אמידיו היטו אוזן קשבת לתביעתם של הנביאים, להושיט סעד לאחיהם ה"רצוצים". הוא הדין בימיו הראשונים של הבית השני, כאשר גמילות-חסדים נחשבה לאחד משלושת הדברים "עליהם העולם עומד", והכל ברוח של "כל ישראל ערבים זה בזה" (בבלי, שבעות ל"ט ע"א).

למרות אי-השוויון הכלכלי ששרר, העיקרון של שוויון בזכויות עמד בתוקפו, תרומת שליש השקל מכל איש בישראל למימון עבודת הקרבנות, נחשב מאז שיבת-ציון כאות להשתייכות לאומה, ואף העני לא ויתר בקלות על זכות-חובתו זו. לאור מרכזיות בית-המקדש בחיים הדתיים והמדיניים של העם, איכרי יהודה אף נשאו מתוך רצון בנטל של העלאת המעשרות מאדמתם לירושלים. ואין צורך לומר, שבכל אלה היה תלוי קיומו של מעמד הכוהנים הירושלמיים.

אחד הגורמים המכריעים בשינויים המעמיקים במבנה החברתי, שהמטר ההלניסטי הביא אותו, היה בשיטת המיסוי. לשם ייעולה של גביית המיסים שיתף בה השלטון את בני המעמדות העליונים המקומיים. זאת בצורת חישוב סך-כל המיסים המוטלים על הערים והכפרים שבמחוז. את זכות החכירה קיבל מי שהירבה בתשלום לשלטון, וכתוצאה מכך: "המוכסים היו מעוניינים להעלות בכל האפשר את שיעור המס, כי הפרש בין מה שגבו לבין מה שהתחייבו להכניס לקופת השלטון - זרם לכיסיהם. אנו עדים, איפוא, להתגבשותה של שכבת בעלי-הון, שפעלה בשיתוף עם המלכות והיתה בדרך-כלל שנואה על האוכלוסייה. גביית המיסים הולידה חיכוכים וסייעה להגברת המתיחות בין הנשלטים והשלטונות".

בכל כפר היה מצוי "מוכס" יהודי, המעסיק עוזרים קבועים משלו. חוגים אלה המשרתים את השלטון היווני התקיף והמשמשים לו משענת, היו אלה שמבחינה סוציאלית-כלכלית קלטו את האיבה מצד השכבות הדלות, הן כלפי עצמם והן כלפי המלכות.

איבה זו היתה משותפת גם לשדרות רחבות של היישוב העירוני הירושלמי, המורכב מבעלי-מלאכה, שכירי-יום, חנוונים ורוכלים זעירים - כל אלה שלא זכו לאותן זכויות-יתר כמו העשירים המיוחסים, רבים ביניהם בעלי-האחוזות הגדולות שבכפרים.

אדם עוסק בציון על כדים (ציון על-גבי כד)

גדליה אלון, בדברו על השיעבוד הפיננסי-כלכלי שהשלטון הטיל על יהודה, מרחיב את הדיבור על מעמסת המיסים הכבדה מנשוא, שרבעה במיוחד על האיכר היהודי, והוא עומד על הניגודים הפיננסיים שנילוו לכך:

ואלו הם המיסים המפורשים במקורותינו:

1. מס-הגולגולת - שיעורו בממון אינו ידוע.
 2. מס-הכלילא - מעיקרו הוא מעין תרומה של נדבה בימי גנוסיא וניצחון של המלכים; אלא שהוא הופך מס של חובה למעשה, שכובדו מרובה וגבייתו קשה, ביחוד מפני השרירות שבו.
 3. מס-המלח - עניינו: סכום כולל קבוע לגולגולת, שכל אזרח חייב היה להעלות למלכות מדי שנה, ותשלום נוסף לכל כמות של מלח, שנקנה על-ידי הצרכנים. מס זה מיוסד היה על זכות המונופולין שנטלה המלכות לעצמה בתעשיית המלח וממכרו ועל משפט-הבעלות שזו תבעה לעצמה על מכרות-המלח כולם.
 4. מס הקרקע (הדגן) מידת המס - שליש היבול מתבואה.
 5. מס פרי-העץ - גודלו כשיעור מחצית היבול.
 6. ה"מעשרות" - שניטלו מן הבהמה הגסה והדקה.
- במקורות הוזכרו אף "שאר המיסים", שאין אנו יודעים מה טיבם, וה"מכסים", שאף הם אינם ברורים לנו לגבי יהודה, ואף-על-פי שוודאי לא היו מעטים כלל ועיקר. מזדקר לעין ונראה מתמיה ביותר עוצם המיסים המוטלים על עובדי-האדמה: שליש התבואה ומחצית פרי האילנות!

עובדה זו דייה לפרש לנו, מה היה מעמדם של עובדי-האדמה היהודים בימי השלטון היווני, ומה היה יחסם למלכות הזרה. היא אף עשויה לבאר את השתתפותם של האיכרים ביהודה בהתמרדות שהעלו ה"חסידיים", ובמלחמות החשמונאים, שאף אם גורמן הישיר מצוי היה בתחום הרחוני-התרבותי, הרי השיעבוד הכלכלי שימש יסוד קובע וממריץ במאורעות הללו, שהאיכרות היתה בראשם.

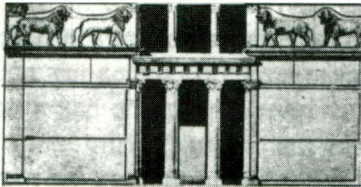
ועוד הד לניגודים החברתיים ששררו בתקופת הקדם-חשמונאית עולה מדברי בן-סירא -

בן-סירא מתאר את המצב ששרר בימיו כמצב שבו היה פער עצום בין העוסקים במלאכה ולבין הנוהגים שררה ושלטון. הוא מתאר את מלאכתם של האיכר, החרש, הצורף והיוצר, וממשיך -

"... כל אלה בידיהם יאמנו ואיש במלאכתו יתנס, בלעדיהם לא תשב עיר ובאשר יגורו לא ידעבו. אך לעצת עם לא יודרשו ובקהל לא יתדוממו, על כן לא יושבו והוק ומשפט לא יתבוננו..."

(ל"ח 44-41).

כלומר, למרות שבלעדי מעמדות יצרניים אלה "לא תשב עיר", לא יתואר קיומו של היישוב, בהכרעות הציבוריות החשובות קולם לא נשמע!

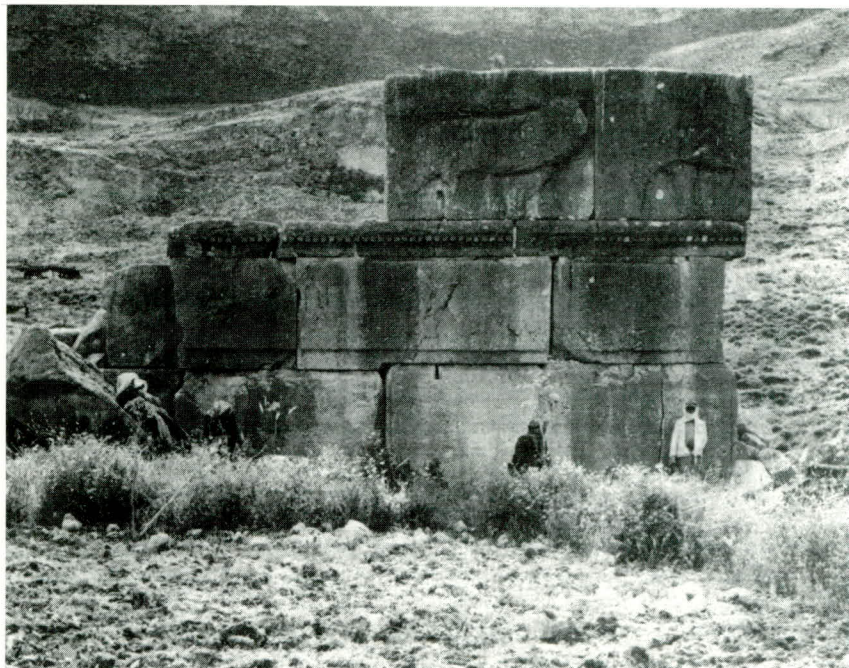
שיחזור המבנה שבתמונה התחתונה

הידוע לנו על **בני-טוביה**, מלמד הרבה על המצב ששרר בתחום זה. בעיקר באות הידיעות מ"הפאפירוסים של זנון", שהיה פקיד יווני בכיר בימי תלמי השני, שהתגורר במצרים, והפאפירוסים שנמצאו באקראי על-ידי פלחים מצריים, מכילים ידיעות רבות-חשיבות על מעשיו ועל מעשי פקידיו בארץ ישראל.

בקשר ל**בית-טוביה**, נזכרים כאן אבי המשפחה טוביה-אבי-יוסף ומבצר-המשפחה ב"ארץ-טוביה", בעבר הירדן.

בין היתר מסופר בהם על משלוח עבדים וחיות נדירות למצרים, על אחוזה גדולה בבית-ענת שבגליל, שהיתה בפיקוחו של זנון, על ערי הנמל הראשיות עזה וצור, דרכם היה מתנהל סחר-ייצוא של סחורות מא"י, כמו: תבואה, שמן משובח, אספלט (מים המלח), אפרסמון ועוד...

היתה זו המשפחה הלא-כוהנית הראשונה, שהגיעה למעמד נכבד ביהודה במאה השלישית לפנה"ס. עוד בימי עזרא ונחמיה השתייך בית-טוביה על חוגי המנהיגות. קשרי-נישואין עם נכבדי ירושלים, לרבות עם משפחות הכהונה הגדולה, היקנו לו מעמד של יוקרה גם במרכז, אף כי בסיס כוחו היה בדרום-הגלעד. בתקופה התלמית נודע במיוחד יוסף בן-טוביה שפעל כמוכס מטעם המלכות בקנה-מידה נרחב ובמרץ מיוחד. בעיסקי הגבייה וביתר עסקיו היו מעורבים גם יהודים רבים מקרב השכבות הגבוהות שבירושלים, תוך מגע קרוב עם בעלי-הון נוכרים. בדרך זו חדרו לתוכו, כמו אל חוגי העילית היהודית כולה, מנהגים ואורח-חיים הלניסטיים. התרחקות זו ממסורת העם, יחד עם שיטות הגבייה הנמרצות שהפעילו המוכסים, גרמו למשקע עמוק של איבה כלפיהם, בליבות התושבים היהודים, וגם הגבירה את המתיחות שביניהם לבין שכניהם הנוכרים מעלי-המס.

ארצם של בני טוביה שבעבר הירדן. בתמונה שרידי מבנה, ועליהם תבליטי חיות. אפשר ששימש מקדש של בני טוביה, שהקימו הורקנוס.

בסיכום לתיאור מצב זה

ניתן לומר, שתהליך הקיטוב הכלכלי-חברתי, שראשיתו בימי עזרא ונחמיה, הלך והחמיר, ניגודי האינטרסים בין המעמדות הגבוהים, משתפי הפעולה עם השלטון הזר החריו, הפער בין עשירים לעניים הלך וגבר בארץ-יהודה.

אין פלא שהמתיחות החברתית שהצטברה, עתידה היתה להתפרץ בתחילה באיזורים הכפריים בבוא שעת המרד נגד השלטון הסלבקי וגזירותיו הדתיות. נראה, שעריכת החשבון של בני-חשמונאי ואנשיהם, באותה שעה עם בני עמם, שסגדו לאלים הזרים, נשאו בה בעת גם סימנים של התקוממות חברתית.

ללא הערכה נכונה של הגורם הכלכלי-חברתי בין גורמי המרד, לא תובן שיטת הלחימה שנקטו בה המורדים כבר מראשית פעולותיהם הקרביות, מלחמה עממית חתרנית. יתר על כן, הבנתנו את חג החנוכה, לפי משמעותו בעיני דור מייסדיו, תהיה לקוייה בחסר.

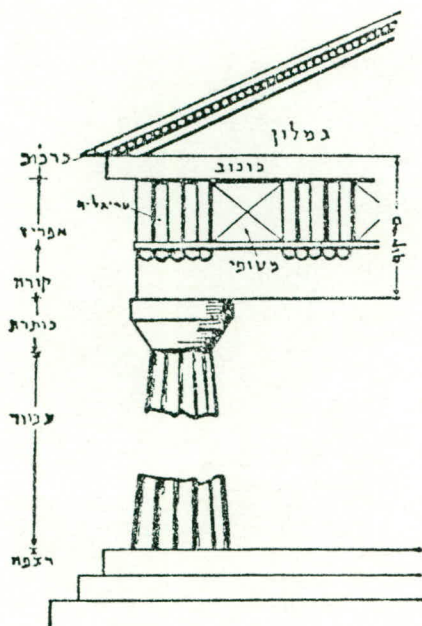
בני חשמונאי עתידים היו לממש את התקוות שהשכבות העממיות תלו בהם, ומעבר לשיחרור מעול המציק הזר, הם הנהיגו רפורמה אגררית מובהקת: ביטול חובותיהם של בעלי-הנחלות המשפחתיות הקטנות, שנגרמו מן הסתם בעיקבות הגבייה התוקפנית של המיסים. וכך נקבע לפי המסורת מועד של שמחה - יום ביטול ה"אדרכתא" ב-ג' בתשרי. יום שבו קבע שמעון הנשיא והנהנה את התקנה של שמיטת-החובות, שמנעה מעתה מהמלווה "לדרוך" - להשתלט על שדהו של הלווה, המפגר בתשלום חובו.

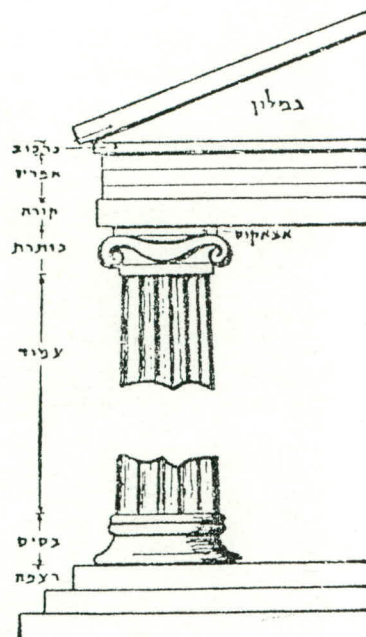
שולחן אבן מלבני ששוליו מעוטרים. תעשית מוצרי האבן מפותחת היתה בימי החשמונאים

אורגות

בניה דורית

בניה איונית

על המלחמות

בפתח הפרק

פרש בעל נשק קל

כאשר אנו באים לעיין במרד עצמו - בקרבות ובשיטת הלחימה, שנקטו בה בני מתתיהו, מתגלה לעינינו תופעה ייחודית: קיים תיאום מופלא בין דרך לחימתם לבין זהותם ומשאת נפשם החברתית של המורדים, בני הכפרים - לכוון אחרי הניצחון, משטר חברתי שוויוני וצודק יותר.

לא היה זה קל להוליך איכרים שלווים, המורגלים לעבד את אדמתם, לחימה מזויינת נגד המכונה הצבאית הסלבקית האדירה, ולא היה עולה הדבר בידי יהודה המכבי, לנהל מלחמה עממית מעין זו, לולא תחושת השייכות העממית שאין לסבול עוד את הניגודים החברתיים המאיימים על עצם קיומם. כל זאת מבלי למעט במשקל הרב שהיה לחוסן האמונתי שלהם ולדבקותם במסורת האבות המקודשת.

נעסוק איפוא בפרקנו זה, בשני נושאים:

- * האופי העממי של מלחמת החשמונאים.
- * מהלך הקרבות מבחינה צבאית-טאקטית.

פרש בעל נשק כבד

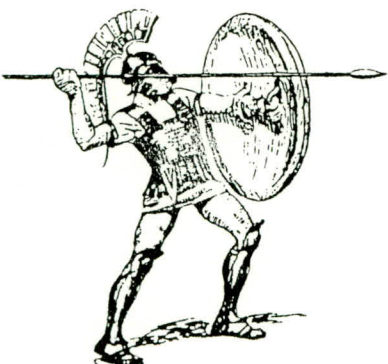

מלחמה עממית חתרנית

בעיון צבאי יסודי ומעמיק במלחמת המכבים, מתגלה ללא צל של ספק אב-טיפוס למה שמכונה כיום - מלחמה עממית-חתרנית. עיקרי תורתה נוסחו באופן ברור והחלטי על-ידי בני חשמונאי, ובראש וראשונה על-ידי המצביא המזהיר, יהודה. על כך עומד בהרחבה יהודה ואלך במסתו - "מלחמת המכבים - מלחמה עממית-חתרנית":

עצם לוחמת הגרילה מצביעה על העובדה, שהמאבק מתנהל בין צדדים בלתי-שווים, ולכן משליך הצד הנחות את יהבו על שיטת ה"פגע וברח". מן המוסכמות הוא, כי שיטה זו מסתייעת בראש ובראשונה בתנאי שטח מיוחדים: שטחים בנויים, שטחים בעלי צמחייה, שטחים מבוטרים, בקיצור - שטחים שמקנים לתוקף המחתרתי אפשרויות גישה נוחות אל טרפו, ומעל לכל מקלים את הסתלקותו לאחר התגלותו, כתוצאה מן המגע עם האויב. לוחמי הגרילה גם מקוויים, במידה רבה של צדק, שתנאי שטח כאלה יכבידו על הצד שכנגד את פריסת מלוא כוחו המאורגן והמתורגל.

פלנקס, ערוך להסתערות

אין תימה איפוא, שאזורי הרי יהודה ומרחב מדבר יהודה, סיפקו לפרטיזנים היהודים של תקופת החשמונאים, תנאים הדרושים למאבק חתרני, מה גם שהיהודים היו בני המקום, ולזכותם עמדה הכרה "אינטימית" יותר של כל ניבכי הנוף, מזו של יריביהם הזרים.

כפי שיובן בהמשך, היקשו פני קרקע אלה על הפעלת הטאקטיקה, שהייתה נקוטה בימים ההם בידי הצבאות ההלניסטיים הסדירים. טאקטיקה זו הייתה זקוקה למרחב מישורי מסויים, ולא יכלה כלל להגיע לפיתוח עוצמה בנוף ההררי המבוטור של יהודה. הגייסות הסלבקיים המסורבלים, עמדו אין-אונים נוכח הפגיעות ההרסניות של חבורות לוחמי-הגרילה, שצצו לפתע מכל עבר, פגעו ונעלמו חיש מהר בפתאומיות בה הופיעו. אכן, כל עוד לא נטשו היהודים את אורח הלחימה הזה ולא נתפתו להמירו בשיטות יריביהם הסדירים, היו הנוף ותוואיו בני הברית הנאמנים ביותר של לוחמי המקבים.

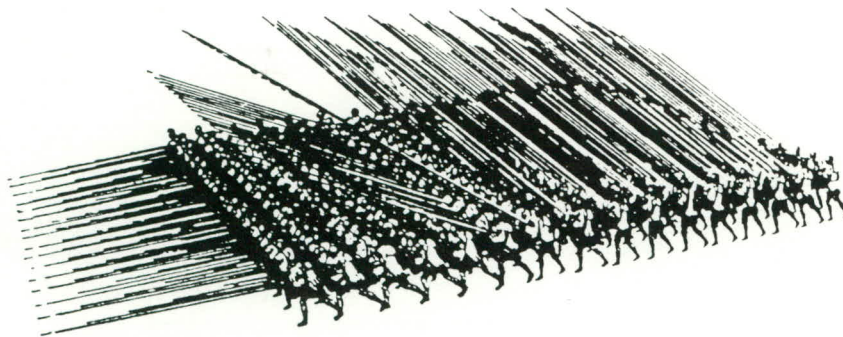

רוב רובו של צבא הסלבקי, היה מורכב משכירים, שעיקר שאיפתם היה בצע-כסף ושלל רב. גרעינו הלוחם היה הפלאנקס: גוש חיילים "הופליטים", ערוכים ב-12-16 שורות. נשקם של ההופליטים כלל את ה"סריסה", רומח באורך 8 מטר, חרב פיפיות לקרב פנים אל פנים, מגן גדול, שריון-חזה וכובע-מגן.

שיטת לחימת הפלנקס הייתה פשוטה למדי: ההופליטים של הדרגים הקידמיים איזנו את רומחייהם, כיסו את מלוא רוחב החזית במגינים, ותקפו כגוש מלוכד ובשורות את הפלנקס העויין. ואם לא היה די בדחף הראשון כדי למוטט את שורות היריב, אזי הוכרע הקרב בלחימה פנים אל פנים, באמצעות החרב. לפני התנגשות הפלנקס בזה של האוייב, התגרו גייסות קלים רגליים ורכובים במערך היריב, כדי להפיל בו מירב החללים ולערער את יציבותו. פרשים כבדים הוצבו בשני האגפים של הפנקס, ותפקידם היה לתמרן ולפעול באגפי האויב ובעורפו. מגמתם הייתה בעיקרה יצירת אנדרלמוסיה בשורות האוייב, וזריעת בהלה לשם עירעור ליכוד הפלנקס. לצורך ההתפרצות אל שורות האוייב ועירעור מערכו, נסתייעו הצבאות ההלניסטיים של המזרח בלחימתם, אף בפילים ובמרכבות-קרב, שלצידן היו מחוברים גם מגלים, כדי לפצוע את חיילי האוייב.

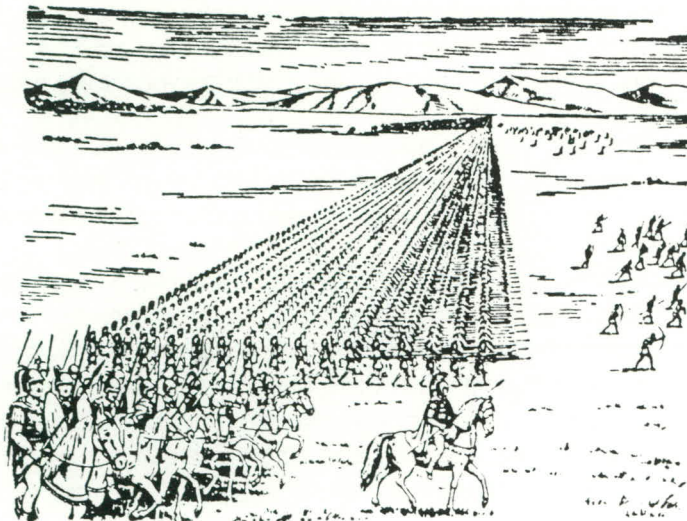
הופליטים, לוחם רגלי בשל נשק כבד

יחידה ("סיגטאגמה") של חיילי פלנקס (שחזור) היחידה כוללת 256 חיילים. עומק המערך - 16 שורות. בכל שורה - 16 לוחמים.

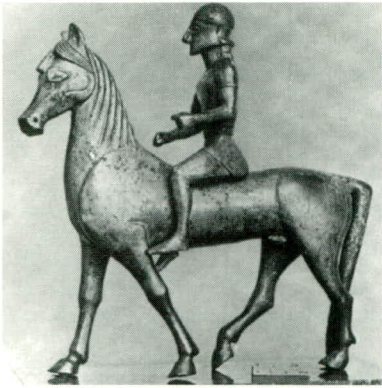
מערך-קרב מרשים זה היה מפיל אימה על כל רואיו, כעדותו המהימנה של בעל ספר החשמונאים א' "ויזועו כל השומעים קול המונם וצעדי ההמוץ וצילצול הנשק, כי היה המחנה גדול מאוד וכבד..." (ו' 41).

אך בגודלו ובזינו הכבד, גם היתה חולשתו: הוא היה מסוגל לפעול לפריסתו רק בתנאים מסויימים ומוגדרים, כמו שטח מישורי, זמן מספיק להתפרס, יריב ערוך בצורה דומה - והכל - באור-יום בלבד.

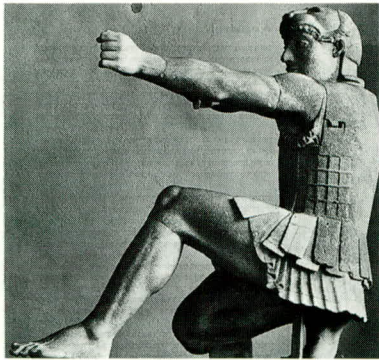

ועוד על זירת-הקרבות בדברי מ. גיחון:

"5000 שנות היסטוריה צבאית, מלמדות אותנו כי, כשמדובר בארץ-ישראל, מנסים למצוא את ההכרעה במישור (עמק-זרעאל או מישור-החוף), ולא בהר. להר חודרים רק כשמצוי בו גורם מטריד באגף, ולא ייתכן להתעלם ממנו. המגינים השיגו את רוב הישגיהם לא באיזור פתוח - כזאת קרה באיזור ההר, כך מימי תחותימס המצרי ועד אלנבי האנגלי, דרך יהודה המכבי.

פסלון יווני של פרש לוחם.
המכבים נלחמו נגד חילות השכירים
הסילבקים כבדי החימוש

פסל אבן של הרקולס בדמות קשת יווני
(500 לפנה"ס לערך).

חייל יווני

ובהמשך דבריו של י. ואלך:

נישקם של הלוחמים היהודים, שנוזקו לקריאת המקבים למאבק, היה - לפי המינוח הצבאי של הימים ההם - נשק של חיל-רגלים קל בלבד; וגם בתחום הזה היה בוודאי מבחר כלי הנשק בראשית המרד, מצומצם ביותר. לא יכול להיות ספק, שהיו אלה בעיקר כלים בהם השתמש החקלאי היהודי בחיי יום-יום, לצורכי הגנת עדרו ויבולו, מפני חיות טורפות ולצורכי צייד. בקיצור, לא נטעה אם נניח, כי בראשית המאבק כלל חימוש הלוחמים בעיקר אלות וקלע. ברם, לחימוש זה היה היתרון הגדול, שמפעיליו היו מורגלים להשתמש בו, ומעל לכל - הוא היקנה ללוחמים היהודים מירב ניידות. מכלול כלי הנשק, שהיה בידי היהודים, כלל בוודאי גם כלים לקרב מגע: פגיונות, חרבות קצרות מעשי חרושת כפרית מקומית וכיוצא באלה. אולם מראשית המרד היה נשק השלל המקור החשוב ביותר להצטיידות לוחמי יהודה המקבי.

י. ואלך מצייץ גורם חשוב נוסף בהצלחת הלוחמים היהודים: מידע מודיעיני רב-ערך של תנועות גייסות סורים וכדומה, ארם אל מנהיגי המרד מן הפזורה היהודית, דבר שסייע רבות בתיכנון מבצעים.

ניצול אהדת העורף האזרחי, בא לידי ביטוי נוסף בסיוע הכפריים היהודים במרדפיהם אחרי היריב הנסוג והנמלט אחרי תבוסה.

בשלב הראשון של המרד התקבץ סביב בני מתתיהו גרעין קבוע קטן בלבד, שנשאר נאמן עד לקרב האחרון, בו נפל יהודה. אליו נצטרפו מדי פעם מתנדבים, בעיקר מכפרים קרובים למקום הפעולה שנבחר, ואלה שבו אל בתיהם עם תום הקרב. רק בשלב מאוחר יותר, עם ההצלחות וריבוי המתנדבים, ניגש יהודה לקביעת דפוסי אירגון גמישים, אך ללא חילות עזר, מחוץ ל"שירות מודיעיני" יעיל.

וכך עברו המורדים בהדרגה מפסיביות של מחבוא במערות לפעולות הטרדה, נקם והרתעה מפני שיתוף פעולה עם השלטון, מפעולות הפתעה יזומות מוגבלות ועד להתקפות מחץ בקנה-מידה רציני יותר. כלל מקורי נוסף, החיוני מול כוח עדיף, עולה מכמה תיאורי קרב במקורות: מאמץ להכרעה מהירה, הוצאה מכלל פעולה של המפקדים, משום שבאובדן מפקדם, היה צבא השכירים נפוץ לכל עבר.

בנסיבות של חוסר סיכוי לגבור על האויב, ננקטה טאקטיקה של ניתוק-מגע, וכך הצליחו מפקדי המרד לא פעם, לשמור על יחידותיהם הקטנות, על-מנת לשוב ולהפעילים בקטע חשוב יותר של המערכה, ובאופן בלתי צפוי.

לבסוף - הבדל בסיסי בולט באיפיון הלוחמים בשני הצדדים: ערב רב של הרפתקנים רודפי-בצע, לרוב חסרי-לאום - מול עובדי-אדמה המתגוננים בחירוף-נפש בפני נישול מנחלתם ושיתוק פולחנם כדברי הסיכום של י. ואלך:

"כאשר המניע ללחימה הוא אידיאה, אין כמעט דבר שנבצר מן המאמץ בה לבצע. לא ייפלא איפוא, שקומץ לוחמים חדורי הכרה, גבר על יריב, שעלה עליו עשרות מונים, אך נעדר כל דחף אידיאולוגי ללחימתו".

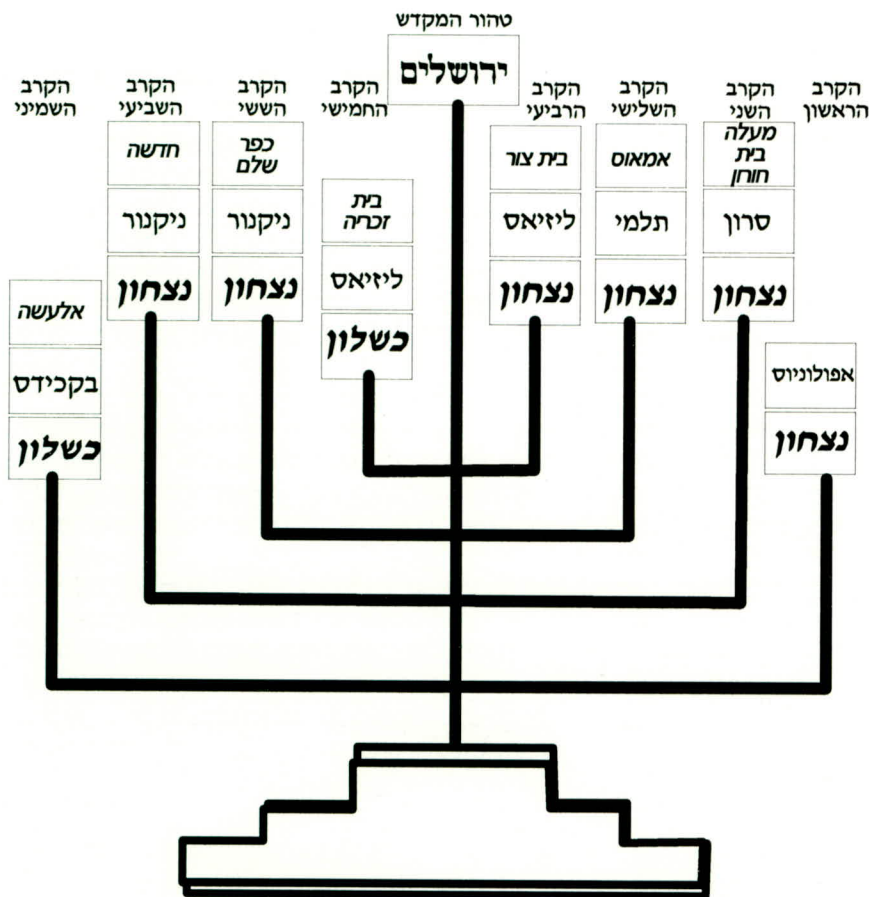

שמונה קרבות - שמונה נרות שבחנוכייה

סמליות יפה אפשר לראות בשמונת הנרות שבחנוכייה, מספר המקביל למספר הקרבות שניהל יהודה נגד הצבא הסלבקי. יתר על כן - לפי סדר ההתרחשויות ניצב טיהור-המקדש במרכז: ארבעה קרבות לפניו וארבעה אחריו. מה גם שמבחינת אמונת הלוחמים היווה חידוש עבודת-הקודש במקדש המטוהר מרכז ושיא.

פיל מלחמה סלווקי (צלחת כסף)

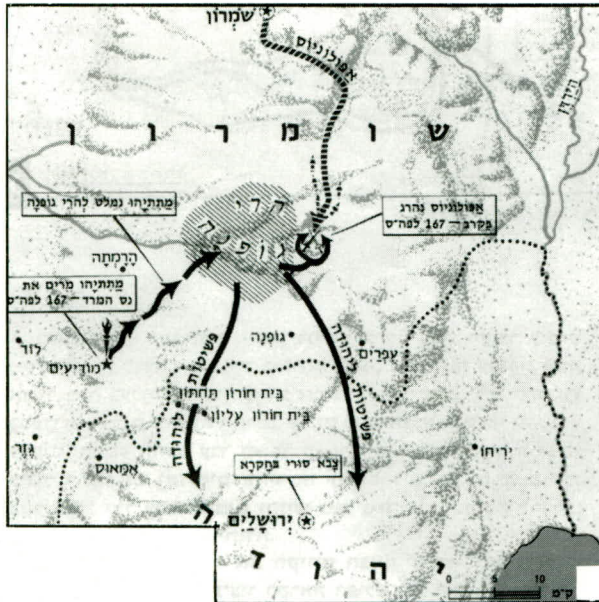
הסבר לקרבות

(על פי אטלס כרטא לתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד)

1. קרב מעלה-לבונה שנת 167 לפנה"ס

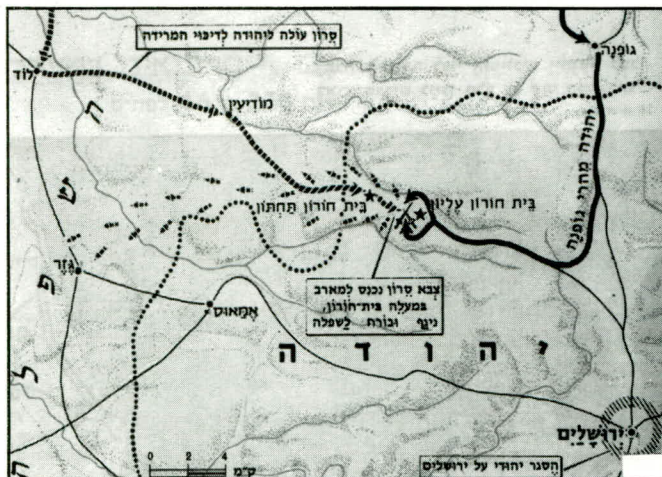
פרוץ המרד

מתתיהו המית את היהודי שעמד לזבוח ואת איש המלך, והרס את הבמה. מודיעין הקרובה לבירת המחוז, לוד, לא היתה בטוחה, ומתתיהו ובניו נסו אל ההרים (כנראה הרי גופנה), ושם הצטרפו אליהם קהל ה"חסידיים", המתנדבים לתורה. ממקלטם בהרי גופנה, סבבו מתתיהו ואנשיו בכפרים, הרסו את הבמות לאלוהי הניכר וקוממו את כל יהודה נגד המתיוונים היושבים בירושלים, בחסות הצבא הסלבקי. אפולוניוס, שר-צבא בשומרון, שבתחומו היה מרכז המורדים בהרי גופנה, יצא להשמדם, אולם יהודה המקבי בן-מתתיהו החשמונאי (שקיבל את הפיקוד על המורדים עם מות אביו), התקיפו (כנראה במעלה לבונה), והשמיד את צבאו. אפולוניוס נהרג ואת חרבו לקח יהודה "ויהי נלחם בה כל הימים".

2. קרב מעלה בית-חורון שנת 166 לפנה"ס

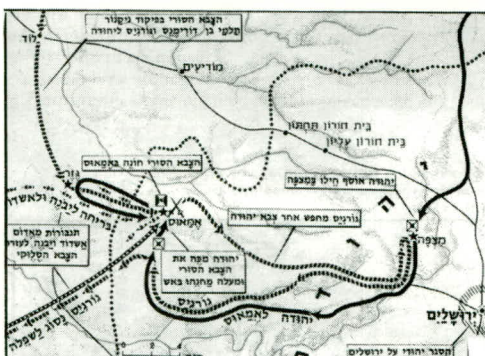
הידיעה על מפלתו של אפולוניוס והמצוקה הגוברת של המתיוונים בירושלים הנתונה במצור, מאחר ששלטו המורדים בשטח הכפרי של יהודה, הניעו את סירון, מפקד הצבא הסלבקי וההיפרכוס של חילת-סוריה, לעלות ולדכא את המרד ההולך וגובר. לשם פריצת ההסגר על ירושלים, הוא בחר בדרך המסורתית, בדרך העולה מהשפלה לעיר, דרך מעלה בית-חורון. בזמן שחילתיו של סירון עלו בעמל במעלה תלול זה, התקיפם יהודה פתאום "ויינגף סרון ומחנהו לפניו". שרידי הצבא המנוצח נרדפו עד לשפלה ונסוגו לעבר "פלשת". הניסיון השני לפרוץ את המצור על ירושלים נכשל כשם שנכשל הראשון.

3. קרב אמאוס שנת 165 לפנה"ס

מפלתו של סירון הניעה את ליסיאס, הממונה עליו (שבדו מסר אנטיוכוס הרביעי את ניהול ענייני הממלכה שממערב לפרת, בצאת המלך עצמו לפרס ומדי), לארגן צבא חזק בפיקודם של תלמי בן-דורמינס, ניקנור וגורגיאס, לדיכוי המרד. צבא זה חנה ליד אמאוס. כנראה חששו המפקדים מהסתככות במעברי ההרים העולים לירושלים. באמאוס, הצטרפה אליהם תגבורת מצבא אדום ומחוז אשדוד ויבנה ("פלשת").

יהודה אסף את חילו במצפה (כנראה נבי סמואל), לעצרת היערכות. במיצפה זו

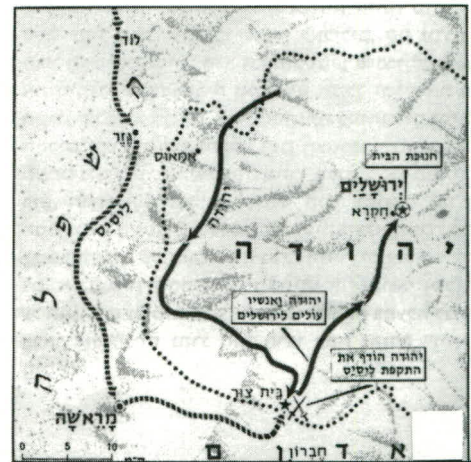

היתה לו תצפית טובה גם לצד ירושלים וגם לצד השפלה. לבסוף החליטו המצביאים הסלבקים לאתר את צבא אויבם. גורגיאס יצא בלילה עם חמשת אלפים רגלים ואלף פרשים, והתקדם בהדרגת אנשי החקרא, לעבר מחנה המורדים. כשנודע ליהודה על פילוג כוחות אויביו, יצא עם צבאו ממצפה וחנה (כנראה) מדרום לאמאוס. בדימדומי הבוקר יצא יהודה ואנשיו (3,000 חיילים) לקראת מחנה הסורים. הצבא הסלבקי נערך למלחמה, אך ניגף ונרדף עד לגזר, המבצר המלכותי החזק שבמבואות ירושלים. אולם יהודה ידע לרסן את חייליו מרדיפה בלתי שקולה, ובשעה שנמלטו המנוצחים על נפשם ליבנה ולאשדוד, חזר אל מחנה אמאוס כדי להתייצב מול גורגיאס. במסעו הלילי מצא גורגיאס את מחנה יהודה עזוב, והוגיע את אנשיו בסיוור בהרים. בשובו לאמאוס ראה מפסגת הר את המחנה בוער באש. בלית ברירה, נאלץ לחזור לשפלה בלי להילחם, ובזה נכשל הניסיון השלישי לחלץ את המתיוונים בירושלים מההסגר שהוטל עליהם.

4. קרב בית-צור שנת 164 לפנה"ס

בשעה שהיה אנטיוכוס הרביעי עסוק במסעו במדי, עשה העוצר ליסיאס ניסיון אחרון לדכא את המרד ביהודה. הפעם בחר בדרך עקיפה, שבה אפשר היה לעלות על דרך פרשת המים בהרי יהודה, בלי להסתכן במעברים הצרים במעלות ההרים, שבהם נכשל הצבא הסלבקי זה שלוש פעמים. המסע החדש עבר לאורך השפלה עד למרשה, עיר מיושבת צידונים מיוונים ואדומים, שהיו אז עויינים ליהודים. ממרשה עלו בקלות על דרך פרשת המים, והגיעו מול בית-צור (הסמוכה לחברון), המקום המבוצר שבגבול יהודה.

המקבי, שניצל בוודאי את הקווים הפנימיים כדי לעקוב אחרי תנועות האוייב, יצא מבית-צור לקראת הפולש ואף הצליח להדוף את התקפותיו. ליסיאס החליט לסגת ויהודה ואנשיו עלו צוהלים לירושלים. אמנם, מצודת החקרא נשארה בידי אויביהם כמקודם, אולם הר הבית נכבש בידי היהודים. יהודה ואנשיו טיהרו את המקדש מפולחן האלים. נערך בדק-בית מן ההרס והעזובה וחודשה עבודת ה', לאחר שהיתה בטלה שלוש שנים וחצי "והעלו את הנרות במנורה להאיר במקדש". נקבע חג החנוכה ונחוג בפעם הראשונה בכ"ה בכסליו, שנת 164. יהודה ביצר את "הר ציון" (הר הבית) ואת בית-צור "להיות לעם מבצר מפני אדום".

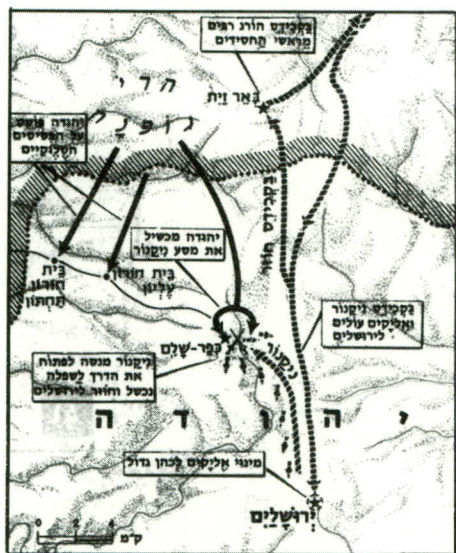
5. קרב בית-זכריה שנת 162 לפנה"ס

עם כל ניצחונותיו של יהודה באזורים המרוחקים, נשארה ירושלים מחולקת בית "הר ציון" (הר הבית), שהיה בידי יהודה ובין החקרא שבידי המתיוונים (ראה מפה 52), ובשובו ממסעיו שם יהודה מצור על החקרא. אנשיה קראו לעזרתם את המלך הצעיר אנטיוכוס החמישי (אנטיוכוס הרביעי מת בפרס בשנת 163), ואת ליסיאס, עוצר הממלכה, ואלה באו בצבא גדול. למודי ניסיון הלכו היוונים בדרך הארוכה אך קלה יותר, דרך אדום, וצרו על בית-צור. יהודה עזב את ירושלים וחנה בבית זכריה שמצפון לבית-צור. צבא המלך בא לקראתו והתלקח קרב גדול. בקרב זה מת מות גיבורים, אחיו של יהודה, אלעזר המכונה חורן. הוא חשב כי המלך יושב על פיל המלחמה המשוריין שריגות המלך, והתקיף את החיה, ונדרס מתחתיה - ראשון למוות בחמשת האחים בני מתתיהו. אולם מעשה גבורה זה לא הכריע את המערכה. היהודים "ראו את גבורת המלכות ועברת הצבאות ויטו מעליהם" (חשמ"א ו' 47). בית-צור נכנעה כי אזל המזון (היתה זו שנת שמיטה), ויהודה נאלץ לסגת אל מעוזו הישן שבהרי גופנה. אנטיוכוס וליסיאס השתלטו על הר הבית ופרצו פרצות בחומותיו, אולם, למודי ניסיון, לא פגעו בדת ישראל ובסדרי העבודה במקדש.

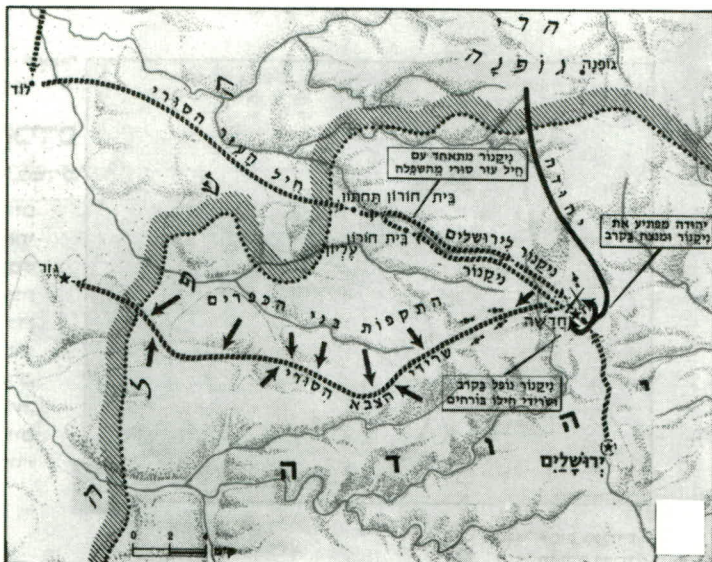
6. קרב כפר-שלם
שנת 162 לפנה"ס

בשנת 162 נחת דמטריוס הראשון בן סלוקוס בטריפוליס שבחוף סוריה, ופתח בזה את סדרת מלחמות האחים בבית סלבקוס, שהרסה לבסוף את ממלכתם. אנטיוכוס החמישי נפל בידו והומת. המלך החדש שלח ליהודה את המפקד בקידס, הממונה על הארצות שמעבר לנהר, ועימו את אליקים (אלקימוס), שמינהו כוהן גדול. סופרים וחסידים הרבה שבמחנה יהודה, ראו באליקים כוהן מזרע אהרון והאמינו בהבטחותיו לשלום, וזנחו את בני חשמונאי, אשר הוסיפו לשאוף לעצמאות שלמה.

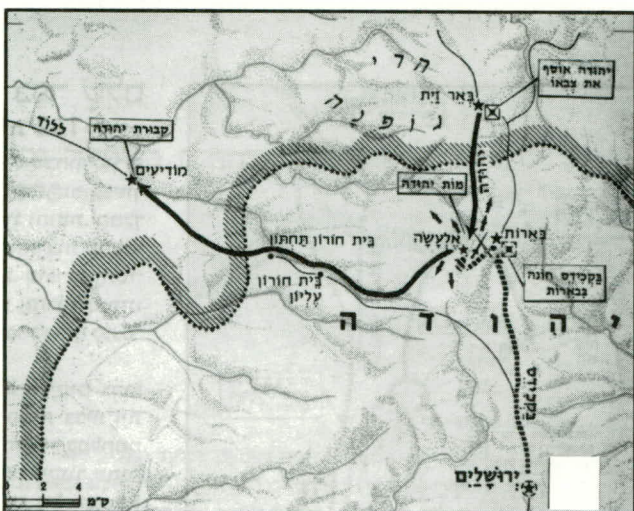
בקידס הושיב את אליקים בירושלים, ומיד פתח אליקים בהרג בין החסידים. גם בקידס, בדרכו לשוב לאנטיוכיה, המית בבאר-זית, רבים מראשי החסידים. יהודה המקבי המשיך במלחמה זעירה ואליקים ביקש שוב את עזרת המלך. זה שלח את ניקנור, שהיה בין המפקדים בקרב אמאוס. אחד ממעשיו הראשונים של המצביא החדש, היה הניסיון לשחרר את דרך בית-חורון, שחיברה את ירושלים עם הבסיסים הסלבקיים שבשפלה, ושהיתה נתונה בידי יהודה. מסעו הראשון של ניקנור נכשל ליד כפר-שלם (בקרב גבעון), והוא חזר בבושת-פנים לירושלים.

7. קרב חדשה
שנת 161 לפנה"ס

מלא זעם, חידש ניקנור מיד את המאבק. הפעם עלה בידו להגיע עד לבית-חורון ולהתאחד שם עם יחידת חיל-עזר סורי שבאה מהשפלה. אולם, בדרכו חזרה, התקיף אותו יהודה ליד חדשה, שמדרום לדרך המלך, בשעה שניקנור ציפה בוודאי להתקפה מצפון. ב"ג באדר ("יום ניקנור"), שנת 161, נוצח האוייב. ניקנור עצמו נפל בקרב וחילותיו המנותקים מירושלים, ברחו לעבר המבצר המלכותי שבגזר, כשיהודה ובני הכפרים, אשר הזועקו בחוצרות תרועה, רודפים אחריהם עד לשערי המבצר.

8. קרב אלעשה
שנת 161 לפנה"ס

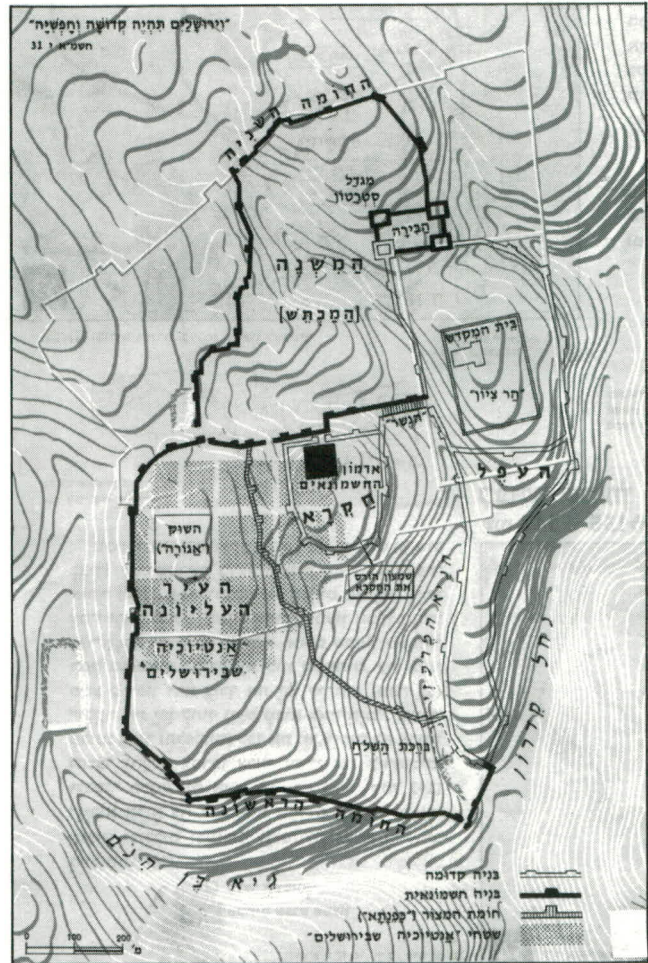
מירושלים יצא בקידס, בראש חילותיו, להשמיד את צבא המורדים במעוזם, בהרי גופנה. הוא חנה בבארות (ליד רמאללה של היום), ויהודה חנה בבאר-זית. כשיצא בקידס ממחנהו - כנראה כדי להבטיח את דרך בית-חורון, ניסה יהודה לנתקו מבסיסו ולהתקיפו מהמזרח. המערכה התלקחה ליד אלעשה. בקידס ניצב עם האגף הימני של צבאו ויהודה התקיף אותו ואף אילץ את הסורים לסגת לעבר "אשדות החר", (מעלה בית-חורון). אולם בינתיים, גבר האגף השמאלי של הצבא הסלבקי על האגף הימני החלש יותר שבצבא יהודה, הניס אותו ופנה לאחור כדי לאגוף את חילות יהודה. אלה נתפסו בין שני המחנות, כי גם הסורים הנסוגים חזרו להילחם. יהודה עצמו נפל וצבאו התפזר. שמעון ויהונתן אחריהם לקחו את גופת המקבי וקברוה בקבר אבותיו במודיעין. "ויתאבלו כל ישראל ויאמרו: איך נפל החזק במושיעי ישראל".

ירושלים בימי החשמונאים

שנת 164 עד 141 לפנה"ס

בראשית תנועת ההתייוונות, מצאו בעלי הדעות "המתקדמות", שהעיר הישנה הבנויה על הגבעה המזרחית, בין הגיא המרכזי ובין נחל קידרון, והמוקפת חומות מימי המלוכה (עם תיקונים של נחמיה ושל שמעון הצדיק בימי אנטיוכוס השלישי), אינה תואמת את "האנטיוכיה" שהיה בדעתם להקים. לכן גמרו בדעתם, כנראה, לבנות עיר הלניסטית לפי המתכונת ההיפודרמית, בעלת רחובות ישרים, המצטלבים בזווית ישרה. עיר זו החלו להקים על הגבעה המערבית (בין גיא בן-היננום ובין הגיא המרכזי), שספק אם היתה מיושבת בימי המלוכה. גבעה אחת שבקצה המזרחי של עיר חדשה זו, המוגנת בגיא קטן ממערב, שימשה למצודת העיר ההלניסטית, והיא נקראת "חקרא" בימי החשמונאים, להבדיל מהחקרא הישנה (היא הבירה או הבריס בימי נחמיה), שהיתה בנוייה מצפון להר הבית.

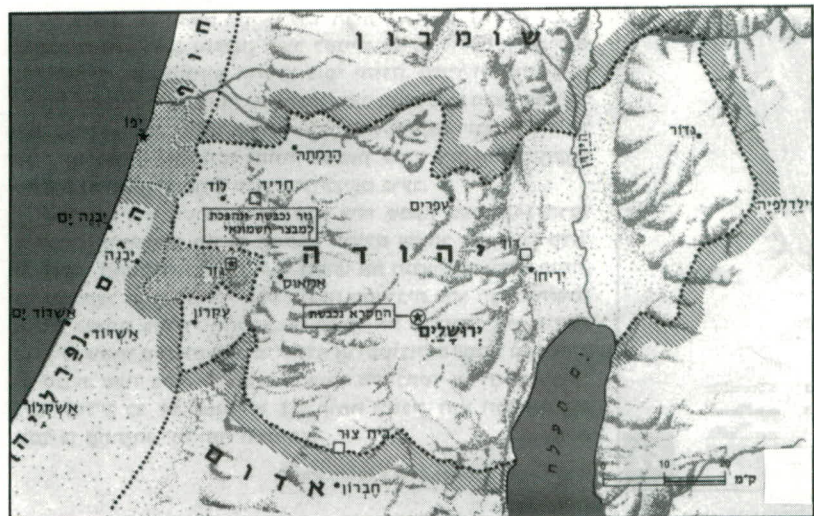

עם עלייתו של יהודה המקבי להר הבית, וחידוש עבודת האלוהים בשנת 164 לפנה"ס, נתפלגה העיר לשניים, ופילוג זה נמשך עד שנת 141 לפנה"ס. החשמונאים החזיקו בימי יהודה, וחזרו והחזיקו בימי יהונתן ושמעון, ב"הר ציון" (הר הבית), ואל מולם ניצב מבצר המתיוונים. על-ידי הקמת חומת מבצר, ה"כפנתא" ושיקום רובע הנקרא על שמה ("מ"כפן" - רעב), ניסו יהונתן ושמעון לנתק את אנשי החקרא מהשוק ("האגורה" ההלניסטית) ולהכניעם ברעב.

אחרי הכיבוש הסופי של החקרא בידי שמעון בשנת 141 לפנה"ס הרסו היהודים אותו חלק מגבעת החקרא, החולש על הר הבית (קדמוניות י"ג 217). החשמונאים בעלי העיר הקיפו את הגבעה המערבית חומה, בנו גשר מעל הגיא המרכזי שבין הגבעה המערבית להר הבית, והקימו ארמון לעצמם בשרידי החקרא. כן חיזקו את ה"בירה", על-ידי תוספת מגדלים, שאחד מהם נקרא בימי יהודה אריסטובולוס "מגדל סטרטון". יש סברה שעוד בימי החשמונאים, הוקף ה"מכתש" או "משנה ירושלים" (מ"ב כ"ב 14, צפניה א' 11) חומה נוספת, היא הנקראת בפי יוסף בן-מתתיהו, "החומה השנייה".

כיבושי שמעון שנת 142 עד 135 לפנה"ס

נוכח מעשיו הבוגדניים של טריפון, פנה שמעון שוב לצידו של דמטריוס השני, וזה העניק ליהודה את עצמאותה (142). עתה "הוסר עול הגויים מישראל ויחל עם-ישראל לכתוב 'בשנת אחת לשמעון הכהן הגדול ושר הצבא ונשיא היהודים'". אולם שמעון לא הסתפק בעצמאות יהודה בגבולות הקיימים. עוד בימי מסע טריפון, הוא צירף את יפו ליהודה "ולקח את יפו לחוף ויעש מבוא לאי-הים". בעזרת מכונת מצור (הלפוליס) לכד את גזר, הקים בה ארמון ומבצר והפכה למבצר צבאי יהודי שני לירושלים. ולבסוף הכניע את אנשי החקרא (אייר שנת 141) "ויבוא אליה בהלל ובכפות תמרים ובנבלים ובשירים ובזמירות, כי נשמד אויב וגר מישראל".

להמחשת דרך הלחימה של בני-חשמונאי - קרב-אמאוס

לאחר שני ניצחונותיו הראשונים של יהודה המקבי על צבאות הנציבים היוונים-הסלבקיים, אפולוניוס וסירון, שיגר המלך אנטיוכוס הרביעי, צבא גדול מסוריה כדי למגר את התקוממות החשמונאים.

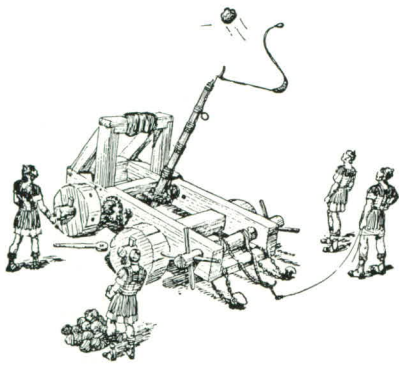
הצבא כלל 40,000 רגלים ו-7,000 פרשים בפיקודם של תלמי בן-דורומינס, ניקנור וגורגיאס. הוא הקים מחנה "מול אמאוס בארץ המישור". כפי שמספר ספר המקבים - כנראה בבקעה הקטנה, שהיא היום בתחומי "חניון הזיתים" של הפארק. משימתם היתה: "לשרש ולהשמיד את ישראל ושארית ירושלים ולמחות את זכרם מן המקום".

הנוכרים, תושבי הארץ, כה היו בטוחים בניצחון הסלבקים, עד שנהרו למחנם מפלשת ומאדום, אולם היה להם מעט נשק: "מגינים וחרבות לא היו להם כאשר חפצו".

עם חייליו הנבחרים יצא יהודה לעבר מחנה האוייב. המסע נערך בלילה, בשטח הררי קשה למעבר. יהודה נע, כנראה, בדרך הקדומה העוברת על השלוחה שמצפון לשער-הגיא (קרית-יערים - חרבת-קצר), והקים חניון מדרום לאמאוס, בעמק האורך שממזרח לגבעות אמאוס - לטרון. כאן היו לו שפע של מים וחייליו נסתרו מעיני האוייב.

תנועתו הלילית של יהודה התגלתה לסלבקים על-ידי בוגדים יהודיים - מתיוונים יושבי ירושלים. לכן החליט מפקדם הראשי גורגיאס לנצל את המידע שבידיו ולהפתיע את המקבים במחנם החדש. הוא אירגן כוח מעולה, שכלל 5,000 איש, ובאו איתם גם סוחרים עבדים, שקיוו לקנות את השבויים היהודים; וכדי להיות מוכנים לכל מקרה, הביאו עימם כסף וכבלים...

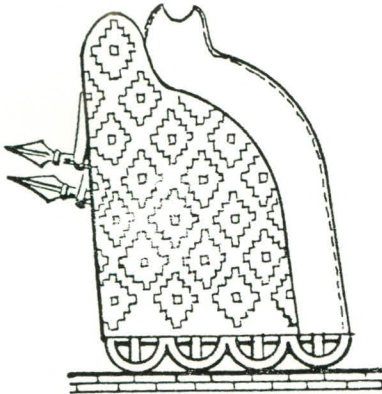
הצבא הסלבקי בנה מחנה מבוצר, סייר היטב במבואות הר-יהודה והתכונן לקרב.

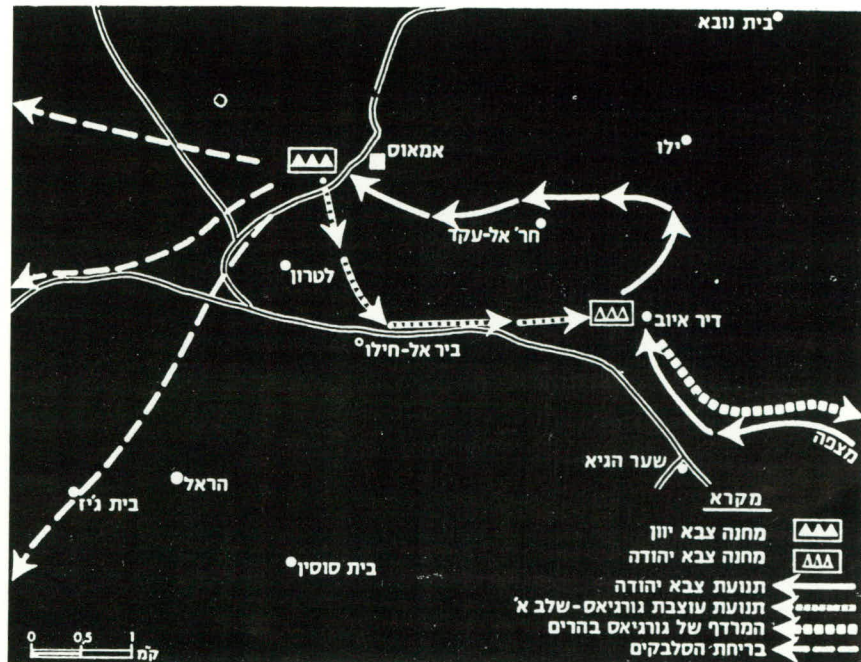
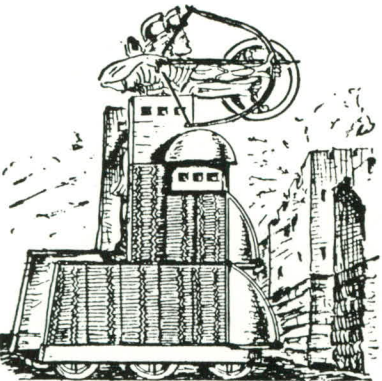
איל ברזל

איל-ברזל מחודד

צריח נייד

תשועה גדולה במחנה ישראל

גם יהודה המקבי לא ישב בחיבוק ידיים. הוא כינס את לוחמיו ל"מצפה מול ירושלים", היא תל א-נצבה מדרום לרמאללה, ששימשה מקום תפילה וכינוס בתקופות קדומות. כאן ערך טקסי-תפילה והכין את כוחותיו לקרב. לפי מצוות התורה התיר ל"בוני בתים ולמארשי נשים, ולנוטעי כרמים ולרכי-הלבב, לשוב כל איש לביתו". את אלפי הלוחמים שנותרו חילק לארבע עוצבות רגליים ו-1,000 פרשים מובחרים, ועם לילה יצא בראשם לפשיטה.

אולם, גם שירות המודיעין הקרבי של יהודה היה מאורגן היטב ותצפיותיו גילו מיד את המהלך היווני. יהודה נקט במהירות בתחבולות נגד. הוא הותיר במחנה יהודה מספר שומרים, כדי לשמור על המדורות ולעורר רושם מוטעה של נוכחות כוח גדול, ועם מרבית לוחמיו יצא בחשאי דרך רכסי גבעות השפלה, לעבר אמאוס. הוא התקדם מערבה, כנראה באיזור הגובל היום עם פארק קנדה ממזרח, עד מעל ל"עמק המעיינות" של אמאוס.

בינתיים הגיעו כוחותיו של גורגיאס סמוך למחנה המקבים, נערכו לקרב והסתערו. ולהפתעתם גילו, כי המחנה ריק. גורגיאס הנבוך האמין, כי המקבים נסו מפניו, ולכן המשיך עם חייליו מזרחה לעבר ההרים, כדי לגלות את הנמלטים.

יהודה המקבי התגלה בקרב אמאוס כמצביא דגול. שליטתו בשירות המודיעין הקרבי, תיכנונו המבריקים, כושרו לאלתר מהלכים חדשים ולקרוא את תמונת הקרב, ושליטתו בכוחותיו גם בעת מרדף, מקנים לו מקום של כבוד בקרב גדולי המצביאים בהיסטוריה.

עם שחר תקף יהודה את המחנה הסלבקי בראש 3,000 מלוחמיו. המקבים גלשו מן הגבעות למישור. שומרי המחנה ניסו לבלמם, אך הוכרעו בתנופת ההסתערות. חלק מחיילי האויב ניסו לעמוד על נפשם. בקרב העז שהתפתח, הוכרעו 3,000 מהם בחרב, והנותרים נסו לכל העברים, חלקם למבצר גזר וחלקם לחוף ולשפלה. המחנה הסלבקי הועלה באש.

בשלב זה רצו המקבים לזנב באויב ולשלול שלל במחנהו, אך יהודה חשש, כי עוצבת גורגיאס עתידה לשוב ולתקוף בעורפו. הוא בלם, איפוא, את חייליו שיכורי הניצחון, הפסיק את המרדף וערכם בתבנית-קרב בעמק איילון.

ואכן, חששו התאמת. עד מהרה שבה עוצבת גורגיאס מחיפושיה בהרים. כשראו החיילים את מחנם הבווער באש ואת המקבים הערוכים לקרב, נפל רוחם: "ויברחו כולם אל ארץ הפלישתים". עתה היה הניצחון שלם. יהודה התיר ללוחמים לפשוט על מחנה האויב. כאן מצאו רכוש גדול, כסף ובעיקר נשק וחימוש משוכללים. "ותהי תשועה גדולה בישראל ביום ההוא". (אריה יצחקי, זירת הניצחון של יהודה המקבי)

צה"ל ניפגש במערכותיו עם אתרי הקרבות מימי החשמונאים:

(מתוך: "בעיקבות לוחמים", מרכז ההסברה, תשל"ג)

בתחומי אזורי הקרבות של יהודה המכבי, נערכו גם קרבות צה"ל במלחמת השיחור בשנת 1948, פעולות התגמול לפני מלחמת קדש ב-1956 ומלחמת ששת הימים ביוני 1967.

במלחמת השחרור

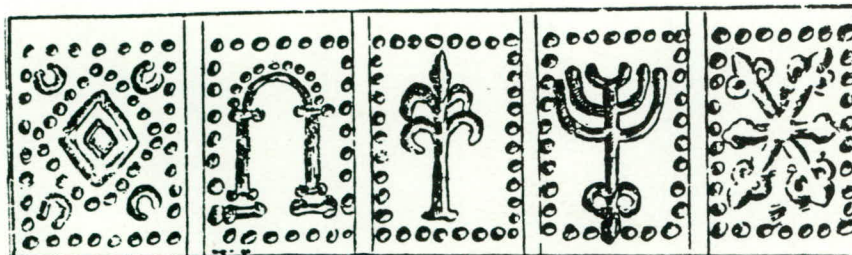
נערכו קרבות בירושלים ובדרך אליה. בלטרון (בקרבת מקום לקרב אמאוס של יהודה המכבי), ובגוש עציון בקרבתם של בית-צור ובית-זכריה, מקום הקרבות של יהודה המכבי נגד לזיאס, המשנה למלך (לזיאס הגיע לאיזור בית-זכריה עם פילי מלחמה, הלגיון הערבי עם טנקים...)

פעולות התגמול

נערכו באיזור קלקיליה ועזון בשנים 1956-1966, באזורים הנמצאים במערב. מעמק החוף להר אפרים בואך הרי גופנא (מקום בו ריכוז יהודה המכבי את לוחמיו ואימנם למלחמה).

במלחמת ששת הימים

חזרו לוחמי ישראל לשדה הקרב של אמאוס בסביבות לטרון. עלו במעלה בית-חורון והתנגשו עם הלגיון הערבי במקום הקרב של יהודה המכבי, נגד המצביא סירון. הקרבות נערכו ליד מצפה (מדרום לרמאללה), מקום בו אסף יהודה את העם לקראת מלחמתו בגורגיאס (אמאוס), מאזור הראדאר והכפר בידו, שאמנם חוקים מגבעון, שבקרבתה נערכו קרבות

ערכים מתחדשים

תמורה ושינוי בהגות ובמעשה היהודי בתקופת החשמונאים

**ראשיתם של רעיונות הגאולה
בנבואה הקלאסית**

בפתח הפרק

בדברינו על התקופה שבין שיבת-ציון והשלטון הסלבקי כבר הערנו, שהתחילו להתרקם בה מסביב למרכז הירושלמי, רעיונות אמונתיים חדשים ונשגבים. בפרק שלפנינו נדון בגילויים אלה לפרטיהם, וכן בהשלכות הנובעות מהם על הגורמים למרד-מודיעין. לנושא זה קשורה השאלה על הרקע שכבר עלתה, ושנרחיב בה עתה: האם, ועד כמה, היתה השפעת גומלין בין יוון ויהודה.

למרד החשמונאים התלווה המאבק נגד ההתייוונות, מושג שהיה בלשונו זהה עם התבוללות וזניחת ערכי התרבות הלאומיים. ההשקפה הדתית השמרנית קושרת מאבק זה בתפיסתה את המושגים של "אתה בחרתנו מכל העמים", של "עם סגולה", "עם לבדד ישכון" וכיו"ב, השקפה המסתייגת מפתיחות בפני השפעה מן החוץ. כנגד פירוש זה של המקורות מן הראוי שנציב כאן ראיות ליחסי הגומלין של ישראל עם העולם שמסביבו, לטוב ולמיטב, ובעיקר במה שנוגע ליוון הקלאסית שלפני אלכסנדר מוקדון. כאן נסתייע במחקרו של יצחק בער: "ישראל בעמים", המדגיש ומוכיח על-פי מקורותינו, עד כמה משמעותית היתה השפעתה של התרבות היוונית, של חכמי הסטואה בעיקר. לדבריו: "תורת הסטואה קרובה למונותאיזם היהודי ויש להניח שקיימת בין שתי השיטות השפעת גומלין". המצוות שבין אדם לחברו, תופסות מקום חשוב כאן ושם, גמילות-חסד, צדקה, ערבות הדדית - הכל ברוח תורתם של נביאי ישראל המוכיחים. לפי י. בער: "התורות והדינים האלה טופחו בחוגים של איכרים חסידים, שישבו על אדמתם המצומצמת מסביב לבית-המקדש; רוח זו פעמה בקרב אותם איכרים כפריים של מודיעין..."

- בזה עוסק איפוא, חלקו הראשון של פרקנו זה:
- הרעיונות על הגאולה העתידה.
- החסידים-קנאים, דמותם והשפעתם על מאורעות זמנם.

- ובחלקו השני - מושגים אמונתיים נוספים הקשורים בפרשתנו:
- גזירות הדת של אנטיוכוס.
- קידוש-השם.
- הנס - מקומו במסכת האמונתית.

על רעיון הגאולה העתידה

כאמור, בימי שיבת ציון, התחילו להתרקם רעיונות אמונתיים נשגבים חדשים, לצד מאמצי השבים לכוון מחדש את בית-המקדש, על פולחנו כקדם. החזון בדבר גאולה עתידה, אבי הרעיון המשיחי, היה אחד הרעיונות שבעוצם השפעתו וכובד משקלו, ליווה כחוט השני את כל הדורות האלה, החל מבניין הבית השני ועד ללוחמים האחרונים בין כותליו המתמוטטים. כבר בראשית ימיו הנצו ניצניו הראשונים של אותו חזון נועז גדול, לבנות כאן חברה מתוקנת, שתשמש מופת לגויים. ראשיתם ואחריתם של מאוויי גאולה אלה, ארוגות באור הלוהט של אמונת האדם והעם בעתיד מזהיר יותר, וזאת בשעה שמלכים עלו וירדו, שלטונות קרסו וקמו לסירוגין, וכובשים שטפו את המרחב כולו. אולם, בנסיבות של עול הזרים שרבץ על ארץ-ישראל, הישוב היהודי נשאר דל וצמוק, ורק כעבור מספר דורות, כאשר הציף הנתשול האדיר של הציביליזציה היוונית את המזרח, רק אז באה השעה של התעוררות מחודשת כחלק בהתקוממות של מתניהו ובניו. חזון הגאולה הקדם-משיחי, היה איפוא, מרכיב חשוב במטען הרעיוני של דור המרד בהתמודדות האיתנים עם היוונות, ובבואנו לבחון את כלל מטענו האמונתי על היבטיו השונים, נציב היבט זה בראש עיונו. כך עשינו למעשה גם בפרקנו על המקורות, כאשר פתחנו עם ספר-דניאל, המתיחד באותו חזון של גאולה לאומית ואוניברסאלית.

ישעיהו י"א (1-4, 6-8)
**(א) רָצָא חֹטֵר מִנּוּעַ יִשְׂרָאֵל
 וַנִּצְרַר מִשְׁרָשָׁיו יִפְרָה;
 (ב) וַנִּחַה עֲלָיו רוּחַ יְהוָה -
 רוּחַ חֲכָמָה וּבִינָה,
 רוּחַ עֲצָה וּגְבוּרָה,
 רוּחַ דַּעַת וַיִּרְאֵת יְהוָה.
 (ג) הִרְיָחוּ בִּירְאֵת יְהוָה -
 וְלֹא לְמִרְאָה עֵינָיו יִשְׁפּוּט
 וְלֹא לְמִשְׁמַע אוֹזְנוֹ יִזְכִּיחַ
 (ד) וְשִׁפְט בְּצִדִּיק דְּלִים
 הוֹכִיחַ בְּמִישׁוֹר לְעֵנְוֵי אֲרָץ
 וְהִכָּה אֲרָץ בְּשִׁבְט פְּיוֹ
 וּבְרוּחַ שִׁפְתָּיו יִמִּית רָשָׁע;
 (ו) וְגַר זָאֵב עִם כֶּבֶשׂ,
 וְנֹמֵר עִם גְּדִי יִרְבֹּץ
 וְעִגְל וּכְפָרִי וּמְרִיא יִחָדְדוּ,
 וְנֹעַר קִטָּן זָהָג בָּם;
 (ז) וּפְרָה נֹדֵב תִּרְעִינָה,
 יַחְדָּו יִרְבְּצוּ יַלְדֵיהֶן;
 וְאַרְיֵה כִּפְקָר יֹאכַל תְּבָנ;
 (ח) וְשִׁעֲשַׁע יִזְנֵק עַל חַר פִּתְּוֹ,
 וְעַל מְאוֹרֹת צִפְעוֹנָי
 גָּמוּל יִדּוּ הָדָה.**

ישעיהו ב' 7
**(ז) מִה נָאוּ עַל הָהָרִים
 רַגְלֵי מְבַשֵּׂר,
 מְשִׁמֵּעַ שְׁלוֹם,
 מְבַשֵּׂר טוֹב,
 מְשִׁמֵּעַ שְׁוֹעָה,
 אֲמַר לְצִיּוֹן:
 "מִלֵּךְ אֱלֹהֶיךָ!"**

ישעיהו ס' 4, 5
**(ד) שְׂאֵי סָבִיב עֵינֶיךָ וַיִּרְאֵי:
 כָּלֶם נִקְבְּצוּ, כָּאוּ לֶךְ -
 כְּנִיךְ מִרְחֹק יָבֹאוּ,
 וּבְנִתֶיךָ עַל צִד תִּאֲמָנָה.
 (ה) אִז תִּרְאֵי - וַנְהַרְתָּ,
 וּפָחַד יִרְחַב לְכַבְּךָ;**

עדויות למגעי תרבות יוון-ישראל

מדברי סופרים יוונים בראשית התקופה ההלניסטית

בעיקבות כיבושיו של אלכסנדר הכירו הוגי-דיעות וסופרים יוונים, את תושבי יהודה, והפגישה עם עולמו התרבותי של מחוז זעיר ושולי זה שבאימפריה הענקית, עוררה אצלם רושם חיובי. באותה תקופה הם הקדישו בחיבוריהם מקום רב לשאלות הנוגעות לצורת השלטון המושלמת ("אוטופיה"). ומכאן התעניינותם בעמי-המזרח שהכירו עתה, וביהודים בפרט, אותם ציינו לעיתים כדוגמה לקוראיהם היווניים.

הסופר היווני הראשון המזכיר את היהודים באריכות יחסית, היה ה**יראקליטוס איש אבדירה**, חוקר וסופר שחי במאה ה-4 לפנה"ס בימיו של אלכסנדר ויורשיו. הוא הקדיש חיבור מיוחד ליהודים ולחוקיהם, בו הוא עומד במיוחד על כך, שיהודים לא העמידו פסל לאלוהים במקדשם; ועוד הוא משבח את האיסור על מכירת נחלת-קרקע לצמיתות כתקנה חברתית מצויינת. באחד הקטעים הוא כותב: "היהודים קוראים לפילוסופים שבהם - 'קאלאניס', ואילו הסורים - 'יהודים'...". את מרבית ידיעותיו של עדה קטנה זו, המכונסת מסביב לכוהנים של המקדש המרכזי, הוא שואב משיחות עם אחד הכוהנים היהודים. יחסו הוא של יראת-כבוד למושגים הנאורים, המנהגים המתוקנים והחוכמה העתיקה הגלומה במגילת-ספר שלהם (ספר תורה, קרוב לוודאי), שהכוהן נשא עימו.

תירגום השבעים

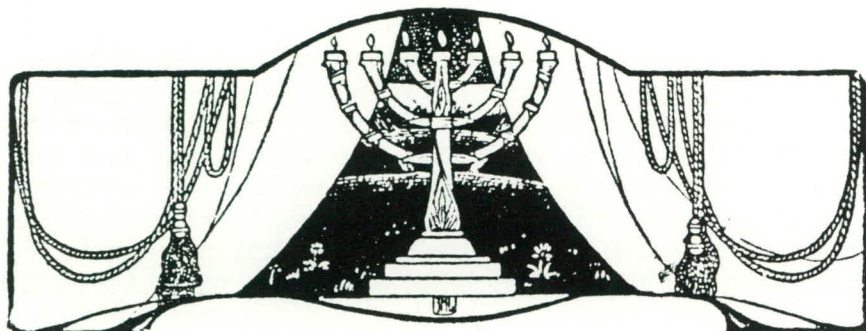
בימיו של הירקליטוס ושהותו במצרים, בחצר המלך תלמי הראשון פילדלפוס (283-247 לפנה"ס), בוצעה שם מלאכת התירגום הגדולה של המקרא ליוונית, עליה ידוע לנו, בין היתר, מן הספר החיצוני "**איגרת אריסטאס**", שנכתב במקורו ביוונית והשתמר בין כתבי הכנסייה הנוצרית.

מחבר "האיגרת" היה יהודי בן קהילת אלכסנדריה הגדולה והאמידה, בעל תרבות הלניסטית נרחבת, מעורב עם אנשי רוח פילוסופים יוונים ומכיר את נימוסיהם, וגם אדוק במורשת היהודית. בחיבורו הוא מספר, כיצד 70 זקנים-חכמים באו מירושלים לאלכסנדריה, ועל-פי בקשתו של המלך, תירגמו שם את המקרא ליוונית, בשביל ספרייתו הגדולה. (ממספרם בא כינוי התירגום ביוונית SEPTUAGINTA - השבעים). המלך קיבל אותם בכבוד רב, שאל אותם בענייני הנהגה מוסרית וסדרי מלכות, ותשובותיהם השביעו את רצונו. אחרי השלמת התירגום, המלך עיין בו "והוא השתומם לחכמת המחוקק (משה), ואמר לדמטריוס: איכה איש מן ההיסטוריונים או המשוררים לא ראה להזכיר ספר נכבד כזה... תורה זו קדושה היא ומאת האלוהים היתה..." פיסקה זו אופיינית לדרכו של המחבר בכלל לתאר פרטים מתורת היהדות ומוסרה, את הארץ והמקדש, וכולם מוצגים בדברי שבח מפליגים ובלבוש הפילוסופיה היוונית העממית.

רפאל שמיצר

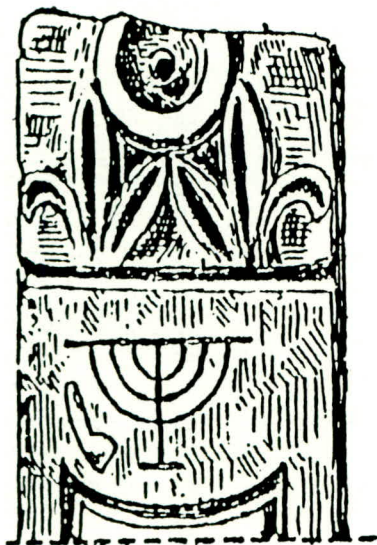
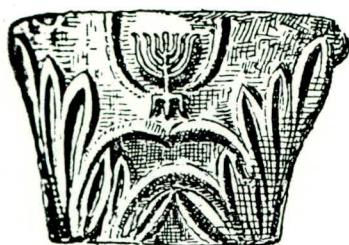
רתניא: מעשה בתלמי המלך שבינס שבעים ושנים זקנים, והבניסך בשבעים ושנים בתים, ולא גילה להם על מה בינסך. ונכנס אצל כל אחד ואחד ואמר להם: כתבו לי תורת משה רבכם. נתן הקדוש ברוך הוא בלב כל אחד ואחד עצה, והסבימו כולך לרעת אחת. (בבלי, מגילה ט' ע"א)

ה"חסידיים" שבספר החשמונאים - זהותם הדתית והחברתית

בספר דניאל מעלה מעלה מחברו דמויות של "קדישין עליונין" (ט' 21, 22). קדושים עליונים, ושל "משכילי עם" (י"א 33-34). ועל אלה האחרונים, נאמר שהם "יבינו לרבים, ונכשלו בחרב ובלהבה, בשבי ובביזה..." מקובל לזהות אישים תרומיים אלה עם ה"חסידיים", שעל חלקם הרב בעימות עם היוונות מרבים לספר לנו ספרי החשמונאים.

בית-כנסת חמת גדר

קהל-חסידיים גיבורי-חייל

מִי אֲזוּ הַתְּאֲסָפוּ אֲלֵיהֶם קֵהַל יְהוּדִים גִּבּוֹרֵי חַיִל מִיִּשְׂרָאֵל, כָּל-הַמִּתְנַדְּב לַתּוֹרָה. וְכָל-הַבּוֹרְחִים מִן הַרְעוֹת הַתַּחְבְּרוּ אֲלֵיהֶם וַיַּעֲזְרוּ לָהֶם. מִי הֵם הַעֲמִידוּ צָבָא וַיִּכּוּ אֶת-הַחֲטָאִים בְּחֵרוֹנָם וְאֶת-הַפּוֹשְׁעִים בְּאֶפְסָם, וְהַנּוֹתְרִים בְּרַחוּ אֶל הַגּוֹיִים לְהַצִּיל נַפְשָׁם. מִי וּמַתְתִּיהָ וַיִּדְיָדְיוּ פָּנָיו לְהֵרֵס אֶת-הַבְּמֹת, מִי מָלוּ בַחֲזָקָה אֶת-הַבְּנִים הָעֲרָלִים אֲשֶׁר מָצְאוּ בְּגִבּוֹלוֹת יִשְׂרָאֵל.

(תשמ"א ב', 41-45)

היהודים והיוונים מתחרים על תואר האומה בעלת התחושה המדינית החזקה ביותר בעולם. גם כאשר מצבם כבי רע, נשקפת סכנה חמורה לארצם, מחולקים הם למפלגות רבות, כשמנהיגיהם נלחמים איש ברעהו במלוא המרץ, ואולם, אין כשני העמים הללו, שהטביעו חותמם המובהק על תולדות העולם. שניהם הראו יכולת להמשיך את קיומם על-אף סכנות אין-סופיות וסבל קשה, תחת ידם של משעבדים זרים - וכל זה תוך מריבות ומהפיכות פנימיות ללא הרף. כמה אלפי שנים שחלפו לא הביאו עימן כל שינוי באופיים ואף לא הפחיתו את מבחניהם הקשים מזה, ועירנותם הלאומית מזה. הם נשארו בחיים על אף כל מה שעשה להם העולם וכל אשר עשו לעצמם; שני העמים, אף אם כל אחד מנקודת-ראות שונה לחלוטין, השאירו לנו מורשת גאוניותם וחכמתם. לא נמצאו בתולדות העולם שתי ערים שעלו בחשיבותן על ירושלים ואתונה. דבר שני העמים בתחומי הדת, האמונה והמחשבה שימשו מורי-דרך עיקריים לאמונה ולתרבות של ימינו.

1. ס. צ'רציל

במחקריו של יהושע אפרון על תקופה זו, מודגשת חשיבותם של ה"חסידיים" בפיתוח רעיון הגאולה. בשעת ההתנגשות הגורלית עם היוונות, התעוררו בקרב העם כוחות רדומים מכבר: בני-כפר ובני-עיירה, איכרים ואומנים - עמלים יהודים אלה חוללו את התנועה העממית המיוחדת - את תנועתם של החסידיים, הסובלים, הנענים, מקדשי-השם - הלוחמים. אפרון מוצא בספר דניאל, את תרומתה המיוחדת של תנועה זו לחזון הגאולה, המסומל לדעתו באבן, בגוש העפר, בגוש העפר:

"...מִן הַהַר נִעְקְרָה אֲבֵן שְׁלֵא בִיַדִּי אֲדָם וּפּוֹרְרָה אֶת הַבְּרִזֵּל, אֶת הַנְּחוֹשֶׁת, אֶת הַהַרְס, אֶת הַבִּסְסָה וְאֶת הַזְּהָב. הִנֵּה הָאֵל הַגִּדּוּל הוֹדִיעַ לְמֶלֶךְ אֶת אֲשֶׁר יִהְיֶה בְעֵתִיר. אִמַּת הַחֲלוּם וַיִּנְאֲמַן פְּתוּנֹו..." (דניאל ב', 45, מארמית).

כלומר, עפר-הארץ הנדוש ברגלי השליטים, הס-הם הנדכאים והחלכאים, הם אלה שירשו את הארץ בבוא העת. "זהו רעיון יהודי בעל פאתוס מוסרי סוציאלי גדול!" - קובע אפרון.

מורי העם בתורה, שותפים למרד

קרוב לדעתו של אפרון - ב"צ לוריא (בספרו: מגילת תענית) רואה ב"חסידיים" את מורי העם בתורה, שותפיו במרד ובציון הניצחון. על הוראת הספרים הקדושים ועל שמירתם במחירת שקדו החסידיים גם בימי הגזירות, וייתכן שהיה להם גם חלק בכינוסם. עדות לכך מצוייה בקביעת המועד של י"ד בתמוז - "עדא ספר גזירתא - די לא למספד" (הלכה י') - כונסו ספרי התורה. בגזירות אנטיוכוס פוזרו ואבדו ספרי התורה ועתה רוכזו ו"ספר העזרה" האחד הוגה כמוסמך. בשנות ההנהגה של יהודה המכבי, הושגה גם מטרה זו בין מלחמה למלחמה...

על הטיפוס הדתי-סוציאלי המיוחד של החסיד-החכם

נסקור עתה את עיקרי דבריו של יצחק בער בסיפרו: "ישראל בעמים", אשר לו זכות הבכורה בהצגה בהירה ורב-צדדית של דמות "החסידים הראשונים", על קשרי הגומלין שלהם עם בני-חשמונאי, ועל קירבת הגותם של יוון הקלאסית:

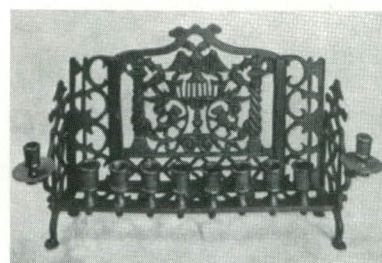
חסידים ראשונים-שותפים לתנועת המרד הדתית

במרכז התנועה הדתית-לאומית, שהיוותה את הרקע למרידת החשמונאים, עמדו חוגים שבמסורת המשנה נקראו בשם "החסידים הראשונים". יש להניח, שאלה הם החוגים שבספר דניאל נקראו בשם "קדישי עליונין" העתידים לרשת את המלוכה, והם הם "הצדיקים והחסידים" של תפילת שמונה-עשרה". הם המרכזים והעמודים של כנסת ישראל; הם שבאו לקיים אידיאלים דתיים-לאומיים וגם אידיאלים חברתיים מסויימים; הם אבות אבותיהם של חכמי המשנה, של חכמי ישראל שבכל דור ודור. מן הדין שנאפיין את הטיפוס הדתי-סוציולוגי המיוחד של חסיד-חכם זה, וקודם כל נברר את התנאים ההיסטוריים הכלליים של צמיחתו.

החסיד החכם

החסיד-החכם היהודי, צמח מתוך הפגישה של המסורת הנבואית העברית עם התרבות היוונית. מצד אחד, ממשיכים החסידים-החכמים הראשונים את המסורת של הענווים שבמזמורי תהילים ושל 'עבד ה' שבספר ישעיהו, שנאמר בו: "הן עבדך אהמך בו, בחירי רצתה נפשי" וגו' (ישעיהו מ"ב, 1). "ה' אלוהים נתן לי לשון למודים לדעת לעות את יעף דבר... גווי נתתי למבים ולחיי למורטים" (שם נ', 4, 6). ונאמר עליו במקום אחר: "תחת אשר הערה למוות נפשו" (שם נ"ג, 12). הוא מוסר את עצמו למות, כדי לקבל על עצמו חטא הרבים. לפי פירוש שנראה הולם את העניין, הופנו הכתובים האלה לחוג של חסידים, ששאפו לקרב את הציבור להשקפותיהם. חוגים אלה מסרו את האידיאלים שלהם לדורות המאוחרים, כדי שילכו בעקבותיהם.

מנורת חנוכה. פליז. יציקה וקידוח. מזרח אירופה. המאה ה"ח.

השפעת המסורת היוונית על דמות החכם

מצד שני, ניכרת השפעתה של המסורת היוונית, ההלניסטית. דמות החסיד-חכם היהודי, היא מעין תמורה דתית של טיפוס אינטלקטואלי מערבי. אבותיו ומוריו של החכם היווני, שדמותו נודעה גם בארצות המזרח, היו סוקראטס ופלאטון, דיאוגנס ה'כלב' ותלמידיו ה'קיניקים' וחכמי-סטואה. אל תורותיהם של החכמים האלה נצטרפו מגמות דתיות, שהיו קרובות יותר לתפיסה המזרחית, תורתו של פיתאגורס ותלמידיו, העוסקת גם בענייני טהרה פולחנית-מוסרית, בעליית הנשמה ובתגמולי האדם בעולם הנשמות. תורת הסטואה קרובה למונותאיזם היהודי, ויש להניח שקיימת בין שתי השיטות השפעת-גומלין. כבר שיערו חוקרים בני-זמננו, כי הסטואה השפיעה על מאמרי אגדה של חכמי ישראל. ואכן נכון הדבר, אלא שההשפעה התחילה כבר בדורות קדומים יותר מכפי שחשבו. וייתכן, להיפך - שתורת ישראל השפיעה בזמן קדום על תורת הסטואה. מכל פנים, היה קיים מראש רקע משותף להתפתחותם של טיפוסים החכמים והחסידים במזרח ובמערב, והיה יסוד משותף למגמתם המוסרית של החוגים האלה. אחד העקרונות הראשונים של אנשי הסטואה והקיניקים הוא: לחיות על-פי חוקי הטבע. מבחינה אינדיווידואלית פירושו של דבר - להסתפק במועט, לוותר על תענוגי התרבות החיצונית, ומצד שני:

דגש על שקידה מוסרית:

לקיים גם בסדרי החברה את האידיאלים של חיים טבעיים. הם מדגישים את החובה לחינוך עצמי מתמיד; יום יום חייב אדם לשקוד על התקדמותו המוסרית. החכם האמיתי משחרר את עצמו מהשפעות חיצוניות. הוא בז לענייני העולם הזה, למוות ולייסורים, שנגזרים עליו על-ידי ה'טיראנים' (העריצים) של דורו. חכמים אלה מסבירים את השקפותיהם להמוני העם בדרך הטפה ברבים. מדברים הם על דרך של דרשנות עממית, כאילו ניהלו שיחה קלה מבחינת הצורה החיצונית,

פולין המאה ה - 17

אבל רצינית ככוונתה. רוצים הם לחיות חיי-מופת לאחרים. החכם הזה, הדרשן העממי, היה קורא לעצמו 'צופה', בדומה למושג הנבואי שנמצא אצל יחזקאל (ג', 17): "צופה נתתיך! הוא נשלה מטעם ההשגחה, כדי לתקן ולחנך את הציבור. אל החכם הזה מתלווים חוגי תלמידים שהוא מוליכם בדרך, הללו משננים את תורתו במאמרים קצרים".

בהמשך עומד בער על כך, שאין חלל ריק מפריד בין תקופת המקרא לבין מרד החשמונאים, ושבתו פרק זמן צצו רעיונות דתיים-חברתיים במלוא רוחם ורעננותם. דרישותיהם של החסידים והחכמים הראשונים, היו כרוכים בדיני פולחן ובקיום חברה, כדברי בער להלן:

"באו החסידים שלנו לקיים אידיאלים חברתיים ממשיים, לבנות חברה אידיאלית, והרי לאחר הקמתה של המדינה, מדינת החשמונאים, נטלו חלק פעיל בבניינה הפנימי. גם מבחינה זו, מקיימים הם מגע עם מגמות המקובלות בארצות המערב, ועם התורות הפוליטיות-חברתיות שנפוצו משם. האידיאלים הפוליטיים של פלאטון - אידיאלים של מדינה ובחברה למופת, של שוויון וחירות, שהתגשמה לפי דעת הדורות ההם, במדינה הספארטנית - אידיאלים כאלה באו החסידים והחכמים בישראל להגשים לפי דרכם המיוחדת ובטריטוריה מצומקת על אדמת ארץ-ישראל. מבחינת המוסר האינדוידואלי, שאפו חכמי ישראל

בעיקר להמשיך את המסורת של תורת משה והנביאים, והסתייעו במה שנאות להם מן התרבות ההלניסטית. מושגים, המופיעים במערב, לרוב בצורה אינטלקטואלית, מקבלים אצלנו - בתוכם ובצורתם - אופי דתי מלא. הם שושלת מחדשי תרבותנו בסוף התקופה העתיקה.

"על הצדיקים ועל החסידים, ועל זקני (שארית) עמך בית ישראל, ועל פליטת (בית) סופריהם, ועל גרי הצדק ועלינו, יהמו נא רחמיך יי אלהינו, והן שכר טוב לכל הבוטחים בשמך באמת, ושים חלקנו עמם ולעולם לא נבוש כי בך בטחנו, ועל חסדך הגדול באמת ובתמים נשעננו: ברוך אתה יי, משען ומבטח לצדיקים"
(מתוך תפילת "שמונה-עשרה", הברכה הי"ג).

- - - חכמי המשנה - החל מהחסידים הראשונים עד ליורשיהם המאוחרים, שנזכרו בשמותיהם - מתגלים כגורמים

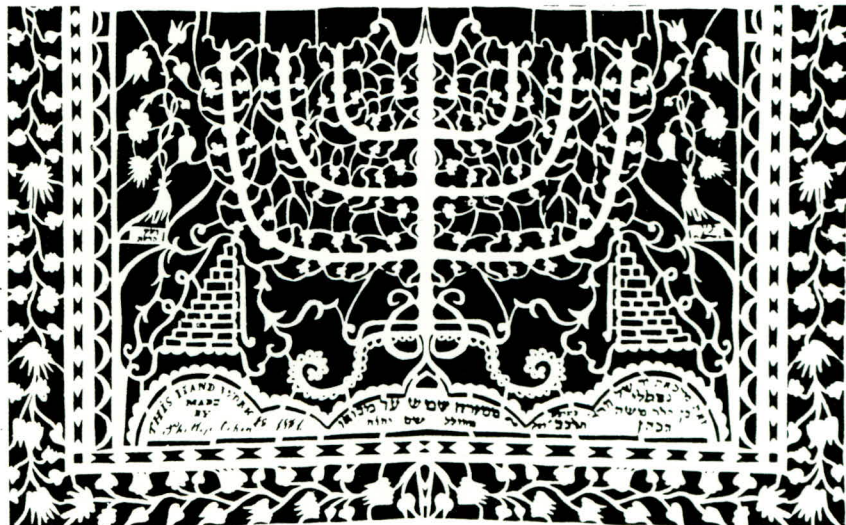
וכיוצאים גדולים על בימת ההיסטוריה העתיקה. גדולתם אינה מצטמצמת במסגרתם הלאומית בלבד, וראויים הם להיזכר בין מחדשי התרבות של סוף התקופה העתיקה. זכותם המיוחדת אצורה בכך, שהקימו חברה שלמה וחינוכו אומה שלמה לתפקידה ההיסטורי. הם ייסדו מדינה, שהיאבקותה עם הכוחות החילוניים מבפנים ובמחוץ, טבועה בחותם של גדולה טראגית, וזאת בזכות הירושה הדתית-מוסרית שבידי חכמיה, יורשי הנביאים".

הסטואה

מתוך אסכולה פילוסופית זו, שראשיתה בשנת 300 לפנה"ס לערך, נוגעים לעניינינו בעיקר קביעותיה בתחום האתיקה, בו היא קנתה לה שם. הוגיה ראו כמטרה העליונה את האושר, והטוב העליון המוליד אליו הוא המידה הטובה. על-פי מידה זו חייב אדם לנהל את אורח-חיינו, והיא אף תואמת את טיבו וחוקיו של היקום, שהיקום הוא חלק ממנו. האושר האמיתי הוא בשותפות האנושית, למענה נברא האדם. כל בני-האדם, אפילו עבדים וזרים, נושאים בתוכם ניצוץ של האש היוצרת, והם בניים לאלוהים - הלוגוס היוצר. אל לו לאדם, לשאוף לאושרו הפרטי בלבד, אלא עליו לשרת את בני האדם עמיתיו. כיוון שתבונה אחת לכל בני-האדם, מן הדין שיהיה גם חוק אחד לכלם, שוויון-זכויות ומדינה אחת - אוניברסאלית וקוסמופוליטית חברתית נאורה.
(על פי ד"ר אריק כהן בערך "סטואה", האנציקלופדיה החברתית).

דוד פלוסר (בערך: "סטואה" באנצ' העברית, הסטואה והיהדות), קובע ש"בגלל היסוד המונותאיסטי ותורת המוסר שלה, היתה הסטואה נפוצה, בצורתה העממית, בשכבות רחבות של האוכלוסייה היהודית בארץ ובחו"ל". אין הוא מפרט החל ממתי פשטה ידיעת הסטואה בארץ-ישראל, והוא נוקט לשון כללית באומרו: "ההגות המוסרית של הסטואה השפיעה על ההגות היהודית ההלניסטית וגם על חז"ל, גם במקומות שקשה להוכיח זאת בבירור". אסמכתא היסטורית של ממש הוא מביא רק מסוף הבית השני, מדבריו של יוסף בן-מתתיהו ("חיי יוסף" 12), המציין במפורש, שכת הפרושים דומה לסטואה היוונית.

אולי, לא מקרה הוא ששניים משלושת ההוגים הסטואים הראשיים הידועים בשמותיהם, היו ממוצא פיניקי-שמי: זינון וכריסיפוס.

מאימרות חכמינו אז - בהשפעת יוון

בהמשך בוחן בער כמה ממאמרי חכמינו, שמקבילות לקוויהם האופייניים, מצויות לדעתו בהגותם של אנשי הסטואה והקיניקים:

◆ "זריזות מביאה לידי נקיות וכו'" (משנה, סוטה ט' 14) - על האדם לעסוק ולהתמיד בהתקדמותו המוסרית ולבחון יום יום את מידת התקדמותו, ואתו מובן גם למאמר הנמסר מפי הלל - "דלא מוסיף - יסוף" (משנה, אבות א' י"ג).

◆ "על שלושה דברים העולם עומד: על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים" (משנה, אבות א' 2) - שתי המידות הראשונות ידועות ביונות כראשי פרקים בתורת האדם הרוצה לעלות במידות המוסר, והשלישית משמעה: ישתף אדם את רעהו בכל אשר יש לו, כדי להפיג בדרך זו את אי-השוויון השולט בעולם.

◆ על-פי מקורות שונים, מפקיר החסיד את נכסיו ל"בזבז" רכושו לעניים, כמו המסופר על "מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו למצוות" (ירושלמי, פאה א' א').

◆ החסיד משתדל ללכת בדרכי האלוהות: "מה הוא רחום וחנון - אף אתה תהא רחום וחנון" (שם).

◆ "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על-מנת לקבל פרס וכו'" (אבות א' 3) - כלומר: לא דומה עבודה - מיראה - לעבודה מאהבה את האל.

◆ "כל מי שיש לו מה יאכל היום, ואומר: 'מה אוכל מחר?' - הרי זה מחוסר אמונה. לא ניתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן" (מכילתא, בשלח ב') - אופייני לביטחון האמונה של החסיד במי שמפרנס את כל עולמו - האל; ובכלל - עיקר המזון הוא שמיימי ומיועד לנשמה - המן...

◆ הסתפקות במועט - כלל חסידי גדול, כפי שמסופר על רבי חנינא בן דוסא - "די לו בקב חרובין מערב-שבת עד ערב-שבת" (בבלי, ברכות י"ז ע"ב).

◆ דברי רבן יוחנן בן זכאי, על דין התורה המצווה לרצע את אוזנו של עבד עברי, המסרב לצאת לחופשי בתום שש שנים של עבדות: "...אוזן ששמעה לפני סיני - כי לי בני ישראל עבדים, והלך זה וקנה אדון אחר - לפיכך תבוא האוזן ותירצע, לפי שלא שמר מה ששמעה אוזנו..." (ירושלמי, קידושין א' ה"ב) - לפי דעת החסידים הראשונים, העבדות מתנגדת לטבע שברא את בני האדם שווים.

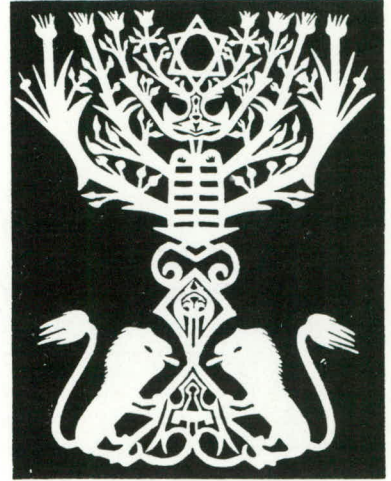
מילים יווניות בשפה העברית

אוויר, אפרסק, ארנק, בסיס, דפוס, זוג, כרוז, מלפפון, נימוס, נמל, סימן, ספוג, פנקס, פסנתר, פרצוף, פתקה, קוביה, קולב, תיק, תריס.

מלים יווניות ממש:

היסטוריה, גיאוגרפיה, פיסיקה, תיאטרון, איצטדיון, מוזיאון, אוקיינוס, אולימפידה, דמוקרטיה.

מגזרת נייר - י. ויזניצר

יוסף בודקו

המנורה והלוחות מגזרת נייר י. ויזניצר

בער מניח שה"אסנים" - איסיים - המתוארים אצל יוספוס ופילון, זהים עם החסידים הראשונים, על כן הוא כורך יחד את שני הכינויים וכותב:

חיי-שויוון, אידיאלים חברתיים, מתבודדים -

מקבילה בין החסידים לאיסיים

האיסיים של המקורות החיצוניים הם כת של חסידים פרושים, 'חברים' כלשון המשנה, מייסדיה הראשונים של ההלכה. המגמות האסקטיות של החסידים-האיסיים, קשורות באידיאלים חברתיים הקרובים גם הם לשיטות הידועות לחכמי יוון. אידיאלים כאלה נידונו בספרות הפילוסופית והפובליציסטית של חכמי יוון מימי פלאטון ואילך, וגם קודם לזמנו של הפילוסוף הגדול. חכמי יוון ראו את הבסיס הדרוש לקיומה של תכניתם במדינה קטנה, שרחוקה היא מחופי הים, מדרכי המסחר ומהמגע עם הציביליזציה המושחתת. בחברה המבוססת על משק טבעי והמתפרנסת בעיקר מעבודת-האדמה. בארגון חברתי המושחתת על העיקרון של שוויון ושל חיים משותפים במידת האפשר - בכך ראו יסוד להגשמת תכניתם. ואת האידיאלים האלה תואמת חבורת האיסיים והחסידים הראשונים, כלומר, אותו הארגון הדתי-חברתי, אשר שרדי תקנותיו שייכים לשכבות-היסוד של המשנה. בשרידים אלה משתקפת דמותה של טריטוריה קטנה ושל חברה צנועה, המרוחקת ממדינות הים ומהמשא-ומתן המסחרי, של חברה החיה על-פי העקרונות של משק טבעי ושל ארגון חברתי, המתקרב במידה רבה לעיקרון של חיים סוציאליים משותפים.

לדעת **בער**, נהגו כבר בתקופה הטרומ-חשמונאית, להתאסף בשבת, לקרוא בתורה ולשמוע מפי חכם את פירושה. משמע - שהתחילו בזה חוגי חסידים, ואחר קירבו לדרכם את המוני ישראל.

סוקרטס

תורה יוונית בלבוש יהודי

כבר בזמן קדום ביותר, נעשה יום השבת יום של השראה עליונה. יום שמוכן לו ליהודי מן השמיים לחם משנה של מזון רוחני, כמו במדבר; הוא היום, שבו כל יהודי הופך להיות עצמו חסיד ומתעלם מדאגות פרנסתו. הרי זה יום של מנוחת הנשמה 'בהשקט ובבטחה'. סמל ליום 'שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים'. השתלשלותם של רעיונות אלה, המבוססים אמנם על דברי התורה עצמה, אינה מתפרשת, אלא במסגרתם של תנאים היסטוריים מסויימים וכפרק מיוחד בפרשה גדולה בתולדות האנושות.

מדברי סוקראטס 470-399 לפנה"ס באוזני שופטיו, לפני ששתה את כוס התרעלה:

"... שהרי אני, כשאני מסתובב בתוכם, אין לי עסק אחר אלא זה בלבד, להטות את לבותיהם של נעריכם וזקניכם, שתהא דאגתם הראשונה והיותר גדולה לא לגופם ולא לכספם, אלא לנשמתם, כדי שתהא זכה עד כמה שאפשר. ואני אומר לכם שאין הצדקות נקנית בכסף, אבל הצדקות היא מקור הכסף וכל הדברים הטובים, הן ליחיד והן לכלל."

וכן הוא אומר שם ומצהיר:

"וכל עוד נפשי בי וכוחי עומד לי לא אחדל מלבקש את החכמה ומלהזהירכם ומלהראות את הדרך לכל אחד שאזדמן עמו בדברים הרגילים אצלי ולומר: הטוב שבבני-האדם, כיוון שאתה אתונאי מעיר גדולה ומפורסמת בחוכמתה וגבורתה, כלום אינך מתבייש לדאוג שיהא לך כסף עד לגבול האפשרי, וגם שם טוב וכבוד, ואולם אינך דואג ואינך שם לב לחכמה ולאמת ולנשמתך, שתהא טובה עד כמה שאפשר"
("ההתנצלות של סוקראטס", פרק י"ז).

דמיון בין תורותיהם של ישראל ויוון, בפרשה של תגמולי הנשמה שלאחר המוות, דומות זו לזו כמעט מילה במילה. אין בער מטיל ספק בכך שהאמונה בתחיית-המתים ודיני הנשמה נוסחה בתקופה הטרומ-חשמונאית או החשמונאית הראשונה. תורות כמו זו ודומות לה, המצויות במסורת התלמודית, נתנסחו בידי קדמונינו בתוך מגעם עם תורות, שגם פלאטון קבע להם מקום נכבד במשנתו. באחת - "התורות האלה הובאו תחילה מיוון ולבשו אצלנו לבוש יהודי".

החסידים, מוריהם של המוני העם בדרכי האמונה של "ברית-אבות", הכשירו אותם לתפקידים הראשונים במעלת החשיבות להמשך קיומה של האומה, הן במדינה החשמונאית, והן בפזורה:

האיכרים החסידים הם שהניחו יסודות השבת והטהרה

האוכלוסייה החקלאית הופיעה על בימת ההיסטוריה כגורם פעיל, המגן על חירות האומה וערכיה הרוחניים במלחמתה נגד האויב החיצוני, והמחדש את מסורת האבות על-ידי תורות מיסטיות של עליית הנשמה ועל-ידי דיני טהרה וקדושה. בני ישראל, שנתחנכו במשך מאות שנים בתורת משה והנביאים, יכלו ליצור לעצמם בסיס חדש לקיומם בתורת עם ודת במידה רחבה ועמוקה הרבה יותר מאנשי יוון. איכרים חסידים הניחו את היסודות החדשים לדיני שבת וטהרה, לדיני

אפלטון (427-347 לפנה"ס)

פאה, שביעית, תרומות ומעשרות, לדיני נזקים בגוף ובקרקע, לדיני מציאה והלכות שותפים. הללו קיימו וקידשו את המנהגים הטוהרים והפשוטים - בענייני משפחה ונישואין, שמקובלים היו בדורם, וחידשו ופירשו את דיני הייבום הארכאיים, בדומה לחוקים שהיו נוהגים בהם עדיין ביוון. בלי ספק, דינים אלה היו מושרשים באמונות על אחריות משפחתית משותפת בזה ובבא ובתורה על חיי הנשמות שלאחר המוות; אף יש לשער שמחמת העומק המיסטי, הטמון בהלכות כאלה, נקבע מקומה של מסכת יבמות בראש סדר נשים שבמשנה. ואם נוסף אליהם את הלכות בית המקדש וקדשיו ואת עבודת הקרבנות וחגי ישראל, שעליהם עוד נדון בפרק הבא - מן ההכרח שנגיע לכלל מסקנה, שהמסורת ההלכתית הזאת היתה ביסודה קדומה, וביודעים ובלא יודעים, היתה מושתתת על תורה שלמה, בדבר דרכי אלוהים עם יצוריו ועל היחס שבין העולם שלמטה ובין העולם שלמעלה. כל התורות והדינים האלה טופחו בחוגים של איכרים חסידים, שישבו על אדמתם המצומצמת, מסביב לבית המקדש, ושעדיין לא יכלו לשער שדבריהם ומעשיהם יהפכו להיות חוק למדינה אבטונומית, בין מדינות העולם ולכנסת ישראל, המפוזרת בכל חלקי התבל.

הרפורמה הדתית בתקופת החשמונאים

בזה הבאנו רק חלק מן הראיות, שבער מעלה בדבר המגע הפורה בין ישראל ליוון. בער מוכיח שהיה גם קשר הדוק בתחום המשפט הפלילי והאזרחי ובדיני הפולחן הדתי, ואפילו בתחום של טקסי החגים:

"הלכות אלו ברובן הן פרקים בפרשת הריפורמציה הדתית-פוליטית, שחלה בימי החשמונאים... וזאת מתוך כוונה להתגבר על סכנת ההתייוונות". אך דווקא בעיקבות מאבק זה, "חדרו לגוף היהדות אלמנטים 'אליליים' חדשים".

הרב שלמה גורן במאמרו: "היהדות מול הפילוסופיה היוונית", אינו חוסך בדברי שבח על הערכים ההומניסטיים-אוניברסאליים של האסכולה הסטואית:

"היתה זו תקופה בה התפשטו האידיאות של האסכולה הסטואית שנוסדה באתונה בשנת 300 לפנה"ס, על-ידי זנון מקיטיום ודגלה בתנופה אוניברסאלית השלטת בעולם ומשותפת לכל בני האדם וגם לטבע עצמו. האסכולה הסטואית הרסה את העליונות השרירותית של עמי אתונה ויוון, בחשבם את כל העולם הלא יווני כברברים או כזרים ("כסנויי") וכנחותי מעמד ודרגה. בעקבות אלכסנדר הגדול, שהגה את הרעיון של "המדינה האוניברסאלית" יצרה אסכולה זו גם את הפילוסופיה האוניברסאלית שקבעה כי כל בני האדם קרוצים מחומר אלוהי, היא התבונה. האסכולה הסטואית דגלה בשוויון מוחלט בין בני אדם, ועל רקע זה זכו גם היהודים בשוויון ובהערכה".

ועוד הוא מוצא - "עדות נאמנה לקרבת ההשקפות שבין היהדות לתיאוסופיה היוונית (התיאולוגיה הפילוסופית מייסודם של אפלטון, אריסטו ודומיהם), בדרשת התלמוד על הפסוק: 'יפת אלוהים ליפת וישכון באהלי שם' (בראשית ט' 26) - שיהו מדברין בלשונו של יפת (בנו של יוון) באהלי שם (בעניין תירגום התנ"ך ליוונית)... (ירושלמי, מגילה א' ט'). וכך גם בעדות המאוחרת בדברי הזוהר (דף רל"ז 1) על הפסוק: (פרה אדומה) 'אשר אין בה מום' - 'דא מלכות יוון דאינון קריבין לדקך מהימנותא' (שהם קרובים לדרך האמונה).

עם זאת ממעט גורן בחשיבותן של השקפות אלו, כי - "העם היווני נשאר גם אחרי כן פוליטיסטי ועובד אלילים מושבע... את סוקראטס שפטו למיתה..."

משנתו היא הגילוי הנעלה ביותר של ה"אידיאליזם" השיטתי בזמן העתיק, ואת מושג ה"אידיאה" שלו הוא יישם לכל שטחי הפילוסופיה העיונית והמעשית: המדינה, החוק, הדת, האמנות, המוסר, הלשון, הנפש, החברה, ההכרה, הטבע והחינוך. לפי תורתו:

... רשמי החושים אינם מהימנים, הם מטעים אותנו ואינם מוסרים לנו את ידיעת הממשותף האמיתית האובייקטיבית. רק המושגים אינם בני-חלוף ומעניקים לנו ידיעה אמיתית. המושגים אינם יכולים להתבסס על הדימויים החושיים, שהם חולפים. מצויים מושאים על-חושיים, הן האידיאות, המגלמות את המהות המטאפיזית של הדברים, ובעזרתם מסוגלים אנו להכיר עולם על-חושי, שהוא האמיתי ביותר, הממשי ביותר. תהליך המחשבה המעלה אותנו מן הדימויים החושיים ומן המושגים הרגילים לאידיאות, נקרא בפיו דיאלקטיקה, המדע העליון, גולת הכותרת של הפעילות הפילוסופית.

המושגים הרגילים אינם אלא העתקי-האידיאות, אבל דרכם אנו נוטלים חלק באידיאות הנצחיות, כלומר, ביש האמיתי, המושלם. אלו בניוית על-פי סדר דמוי פירמידה, ובראשה ניצבת אידיאת הטוב (שהוא גם האמיתי והיפה):

אידיאה זו היא מקור ממשותף ומהותם של כל הדברים הקיימים (לא ברור אם אפלטון זיהה את אידיאת-הטוב עם בורא-העולם, הדמיוגוס, כדעת כמה ממפרשי). האידיאות קובעות גם את כל התופעות הניתנות לתפיסה, שהן "צלמיהן". אנו שומעים, רואים וכו' רק צללים, ואילו האמיתי אינו נתפס, אלא על-ידי המושג הכללי ("משל המערה", בפתח הספר השביעי של "המדינה"). היכולת ליטול חלק באידיאות על-ידי המושגים, מוכיחה, לדעת אפלטון, את האלמוות של הנפש, או לפחות של התבונה, חלקה העליון של הנפש.

היווצרות המושגים בנפש האנושית אינה אלא "היזכרות" באידיאות שהיא ראתה אותן עוד לפני שהתחברה לגוף. בתורת אלמוות זו מצויים יסודות מיסטיים, בהשראה פיתאגוראית, על גילגול-הנשמות. הנפש קיימת לפני הגוף ומוסיפה להתקיים גם אחרי כלינו. (מתוך הערך: "פילוסופיה יוונית", באנצ' למדעי החברה, י. פינק, ז. לוי).

משבר גזירות הדת

אילוץ אכילת חזיר

למשבר עמוק גרמו גזירות הדת החמורות שאנטיוכוס הרביעי, הטיל על מחוז-יהודה לפני 167 לפנה"ס. על פירוטן כבר עמדנו בעיוננו בספר חשמונאים א' לעיל, ולמעשה היתה מטרתן החד-משמעית, הפקעת עבודת-הקודש המסורתית בבית - המקדש ועקירת דת-ישראל מלב היהודים. חמורה במיוחד היתה הגזירה שאילצה אותם להשתתף בפולחן הזר, שכללה חובת אכילה מבשר הזבחים. אלה כללו בדרך כלל חזיר, שטומאתו נחשבה ביהדות כחמורה במיוחד. לזעזוע גדול גרם, איפוא, אנטיוכוס ד', שלפי עדות ההיסטוריון הרומי דיאודורוס סיקולוס (חיבר בשנים 60-30 לפנה"ס 40 כרכים היסטוריים, נעזר במקורות קדומים שונים), הקריב על המזבח בהר-הבית חזיר גדול לפסל זאוס.

תיעוב החזיר מובן גם על רקע המשמעות הקמאית של קרבנו, בטקסי המיסטריות היווניות הקדומות, בהן הוא סימל הפרייה וזוהמה גם יחד: הוא ספג לתוכו את יסוד החטא שבאדם וטיהר ממנו את מקריבו. ואילו, חלק הקרבן שנאכל על-ידי המתקדשים, היווה קשר מאגי בין כולם לבין יסוד ההפרייה האמהי.

התנכלות לנשים יהודיות

במסורות מאוחרות מסופר על התנכלויות מצד השלטון הזר, כלפי נשים יהודיות. למשל:

"(גזרו:...) כל מי שנושא אישה - תיבעל להגמון תחילה ואחר-כך תחזור לבעל" (מדרש חנוכה).

יתכן והיה כאן מימוש הנוהל הידוע במזרח הקדמון של "זכות הלילה הראשון" של השליט על הבתולות הנישאות.

מסורת ברוח זו הנחשבת כמוצקה מבחינה היסטורית, מדברת על הכנסת זנות פולחנית אל תוך בית-המקדש בירושלים, במסגרת אותן גזירות. כדברי המשנה- (במידות א' ג'), היודעת על "שלוש-עשרה פרצות היו שם (ב"סורג" - המחיצה שבעזרה) שפרצום מלכי יוון" וב"פרצות" אלו התקינו קובות לזונות-הקדשות.

ציור על קערה יוונית המתאר חייל יווני הורג אשה (450 לפנה"ס לערך)

לא מן הנמנע, שבגזירות מסוג זה, ניסה השלטון למנוע נישואי יהודים בכלל, מתוך כוונה להערים קשיים על ריבוי האוכלוסייה היהודית. ברוח זו יש המפרשים את מסורת התלמוד, הכורכות יחד את העניין הזה עם האיסור על ברית המילה (אף כי יש המייחסים מקור זה לגזירות מצד שלטון הכיבוש הרומי אחרי החורבן):

"תנא: קול ריחיים בבורני - שבוע הבן, שבוע הבן, שבוע הבן, אור הנר בברוד-חיל, משתה שם, משתה שם..." (בבלי, סנהדרין ל"ב, 2).

(י) והאבדתי מהם קול ששח וקול שמחה. קול חתן וקול פלה. קול רחיים ואור נר. (ירמיהו כ"ה 10)

עמוד השער ל"מגילת אנטיוכוס" מנטובה 1557

כלומר, בשעה של "שבוע-הבן", הכנסת היילוד בבריתו של אברהם אבינו, ובשעה של "משתה", שמחת כלולות, היו בוקעים קולות של חגיגה משפחתית מבתיהם של תושבי יהודה למרות כל הגזירות. בפרשנות של ימי-הביניים מוסבר שלפנינו רמז לנוהל מחתרתי, שהונהג בימי אותן גזירות, כדברי רבנו חננאל (מאה 11):

"בימי הגזירה היה להם סימן וכל מי שהיה רואה נרות דולקים באסקופה - יודעין שבאותה חצר סעודת הכנסת-כלה, וקול ריחיים - מילה שם בחצר והכל נכנסין".

או כדברי רש"י (מאה 11):

"ושעת גזירת המלכות היה שגזרו שלא למול, והיו יראים להוציא קול, וקבעו סימן זה (ביום)... ונרות הנראים הרבה בלילה..."

היבטים דתיים

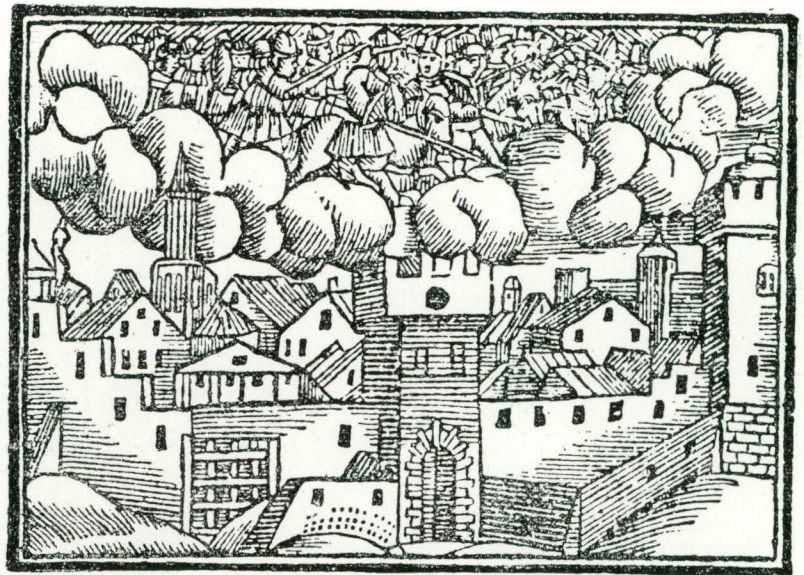
ביצוע של דין-מוות ללא בית-דין:

מטבע הדברים שבאיזורים הכפריים פגעה רוח ההתייוונות הרבה פחות מאשר במרכז הירושלמי. על רקע זה יובן שאות הפתיחה למרד, היתה הריגת אותו "איש יהודי" במודיעין, שהסכים "לעיני כולם לזבוח". המנהיג הדתי המקומי, רואה זכות וחובה לעצמו, להעניש את החוטא בו במקום, בלי הליכים מקובלים של "דין תורה".

"ביום השבת נלהם בו - ולא נמות...!"

עם הריסת הבמה במקום בידי מתתיהו ובניו, ועם פעולות הלחימה הראשונות, התעוררה מיד הבעייה הדתית-עקרונית של הלחימה בשבת. גם כאן פועלים המורדים בחזקת "בית-דין" - מושג מאוחר למעשה, והחלטתם הנועזת היא ברוח פסיקת חז"ל כעבור דורות - פיקוח-נפש דוחה שבת:

לא וכאשר הגד לאנשי המלך ולחילות אשר בירושלים עיר דוד כי ירדו אנשים אשר עברו את מצות המלך

אותות ומופתים נראו בשמים ליושבי ירושלים מספר ארבעים יום ויראו כדמות פרשים לבושי שריוני זהב נושאים חניתות מערכה מול מערכה. (חשמונאים ב' ה' 3-4)

אל המחבואים במדבר, לִי דָלְקוּ אַחֲרֵיהֶם רַבִּים, וְכֹאֲשֶׁר הִשְׁיִגוּם חֲנוּ לַיָּדָם וַיַּעֲרֹכוּ אֹתָם מִלְחָמָה בַּיּוֹם הַשֶּׁבֶת, לִי וַיֹּאמְרוּ אֵלֵיהֶם: דִּיכֶם, צְאוּ וַעֲשׂוּ כַדְבַר הַמֶּלֶךְ וְתַחֲיוּ. לִי וְהֵם הִשִּׁיבוּ: לֹא נֵצֵא וְלֹא נִקְיָם אֶת־דְּבַר הַמֶּלֶךְ לְחַלֵּל אֶת־יּוֹם הַשֶּׁבֶת. לִי וַיִּמְהָרוּ לְהִלָּחֵם בָּהֶם, לִי וְלֹא עָנוּם וְלֹא יָדוּ בָהֶם אֶבֶן, וְלֹא סָתְמוּ אֶת הַמַּחְבְּאוֹת, לִי וַיֹּאמְרוּ: נָמוּת כְּלָנוּ בְּתַמְנוּ. יַעֲיִדוּ עָלֵינוּ הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ כִּי לֹא בְצַדֵּק אֹתָם מֵאֲבָדִים אוֹתָנוּ. לִי אֲזַקְמוּ עָלֵיהֶם לְמַלְחָמָה בַּשֶּׁבֶת וַיָּמוּתוּ הֵם וְנָשִׂיהֶם וּבְנֵיהֶם וּמִקְנֵיהֶם עַד אֶלֶף נֶפֶשׁ.

לִי כֹאֲשֶׁר נֹדַע הַדָּבָר לְמַתְתִּיהָ וְלֹאֲוֹהֶבֶי הַתְּאֵבְלוּ עָלֵיהֶם מְאֹד, מ וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ: אִם נַעֲשֶׂה כְּלָנוּ כֹּאֲשֶׁר עָשׂוּ אַחֵינוּ, וְלֹא נִלָּחֵם בְּגוֹיִים עַל נַפְשׁוֹתֵינוּ וְעַל תּוֹרַתְנוּ, יִשְׁמִידוּנוּ מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה. מֵא בַּיּוֹם הַהוּא הִתְיַעֲצוּ וַיַּחֲלִיטוּ: אִם יָבוֹא אִישׁ עָלֵינוּ לְמַלְחָמָה בַּיּוֹם הַשֶּׁבֶת, נִלָּחֵם בּוֹ וְלֹא נָמוּת כְּלָנוּ כֹּאֲשֶׁר יָמוּתוּ אַחֵינוּ בַּמַּחְבְּאוֹת.

(חשמי"א ב' 39-40)

החסידים כדרכם, החמירו על עצמם והעדיפו למות על "קידוש השם" ולא לחלל את קדושת השבת. ההחלטה להלחם בשבת היתה הכרעה הלכתית עקרונית רבת-חשיבות ראשונה, שהמורדים העיזו לקבל: גם בזה יש לראות מסימני התמורות הדתיות המשמעותיות שעתידות לשנות את פני היהדות לדורות.

עם התלקחות המרד, בני-חשמונאי, בסיועם של החסידים, הורסים את מקדשי היוונים, מנתצים את פסילי אליליהם ועושים שפטים ביהודים מתיוונים "פושעים". לשעה זו מיוחדת, קובעת המשנה:

"הרואה... מקום שנעקרה עבודה זרה, אומר - 'ברוך שעקר עבודה זרה מארצנו'" (משנה, ברכות ט' א').

לשיא הגיעה פעולתה הדתית של ברית החסידים עם בני-חשמונאי, כמובן עם כיבוש ירושלים, טיהור בית-המקדש והחזרת הפולחן על כנו לידי כוהנים מנאמני המסורה המקדשת. עניינם של החסידים היה מוגבל למטרה זו, ועם השגתה נטשו את שורות הלוחמים וחזרו לכפריהם (כמו גופנא החקלאית). אחת התוצאות מכך היתה היחלשות צבא יהודה והתבוסה בקרב בו נהרג יהודה לאחר מכן.

קביעת ההלכה על ידי מתתיהו:
פיקוח נפש דוחה שבת!

הכרעה מקילה נוספת מאתו זמן גלומה
במשנה:
"העיד רבי יוסי בין יועזר איש
צרדה על איל קמצא - דבן
(שהוא כשר לאכילה)..."
(עדויות, ח', ד').

כלומר, בימים שהחסידים והמורדים ברחו
למדבר ולמערות והתפרנסו מכל הבא
ליד, במציאות של חירום וכרח של
הישרדות, היתה "איל קמצא" מעין חגב,
להכנת מאכל.

יוחנן הורקנוס השני מתפלל
בבית-המקדש, מתוך ספר יוסיפון,
אמסטרדם 1743

העצמאות המדינית - לא ממטרות המרד בראשיתו

לסיכום ההיבט הדתי של המרד, יש להכיר בכך, שהשגת העצמאות המדינית-לאומית, לא היתה בין מטרותיו מלכתחילה. הגזירות הדתיות הן שהניעו את המורדים לצאת למאבק על העצמאות כאמצעי למען שמירה ללא הפרעה על עבודת ה' ומצוותיו. ההכרה שמטרה זו לא תושג אחרת, הבשילה רק במהלך המאבק, וזאת במיוחד בליבו של יהודה המכבי. פרופ' מרדכי גיחון, רואה בזה צד חשוב בהערכת אישיותו: יהודה קלט, את הערך של עצמאות זו, למרות הלחץ האדיר של רוח הזמן ההלניסטי, החובקת זרועות עולם וחותרת לשבירת הגבולות המדיניים והלאומיים דווקא. יהודה חש שאין להשיג את הערובות לקיום אוטונומיה דתית מסורתית, אלא במדינה ריבונית!

יהודה המכבי, חיתוך עץ, מאת בורגמאיר, ברלין המאה ה-13

את הרעיון הזה הוא מצליח להנחיל לעמו, כי, כמנהיג דגול, הוא נחון לא רק בכושר להזדהות עם שאיפות צבורו, אלא אף לשכנעו בחשיבות רעיון העצמאות, עד לנכונות להקריב את היקר מכל. גם אחיו, מנהיגים מלידה, כמוהו, מקבלים את מרותו ורעיונותיו, ואחרי מותו - ללא תואר! - מקים שמעון, אחרון האחים, את המוסד של "חבר היהודים" - ללא תקדים בתולדות ישראל, ולא מתוך שאיפה להקים מלוכה חשמונאית!...

ריפורמה חברתית

משמעותו של מרד-מודיעין, חרג הרחק מעבר לשעתו ומקביעת דפוסיו של חג החנוכה בלבד; תוצאותיו הטביעו את חותמן על דמותו הדתית-רוחנית של עם-ישראל, מכאן ולדורות. עם הניצחון, לאחר שגברה בריתם של בני חשמונאי והחסידיים על כוהני ירושלים המתיוונים, חלה תמורה משמעותית בעבודת הקודש: עיקרה בהמעטה עקרונית של מעמד הכוהנים - מצד אחד, ומצד שני - מתן ייצוג והשתתפות ממשיים לשכבות העם הרחבות, לרבות שיתוף של קהילות התפוצה בתרומת מחצית השקל. אין להבין מכך את מקורות חז"ל, שעניינם התגברות השקפותיהם של הפרושים בכל הנוגע לסדרי הפולחן במקדש, לעיתים תוך התנגשות עם הכוהנים, מבלי לזכור שהחסידיים סללו להם את הדרך לפני כן. כפרט המלמד על הכלל - החידוש שב"מעמדות".

"אלו הן המעמדות: לפי שנאמר: 'צו את בני ישראל, ואמרת אליהם את קרבני לחמי', וכי היאך קרבנו שלאדם קרב, והוא אינו עומד על גביו: התקינו הנביאים הראשונים עשרים וארבעה משמרות, כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים שלכוהנים, שללוויים ושל ישראלים. הגיע זמן המשמר לעלות, כוהניו ולווייו עולים לירושלים, וישראל שבאותו המשמר מתבנסין לעריהן וקוראין במעשה בראשית". (משנה, תענית ד' א').

"התמיד", הקרבן היומי שהיווה מרכזה ועיקרה של עבודת הקודש, ושמימונו בא מתרומת מחצית השקל מדי הציבור כולו, לא היה עוד עניינם "הפרטי" של הכוהנים המקריבים, או של מלכים ושליטים. מעתה הודגשה משמעותו כמייצג את הקשר בין כלל ישראל לאלוהיו, ולפיכך הוא לא יוקרב עוד ללא נוכחותו של "משמר ישראלים", לצד כוהנים ולוויים מדי יום ביומו. יתר על כן, לא רק בירושלים, גם בכל יישוב בארץ יהודה, הנהיגו התכנסות לציון שעתו של אותו "משמר". אנו רשאים לראות בכך ראשיתו של מוקד חדש בעבודת הקודש - בית-הכנסת, בו היו קוראים מן התורה ומתפללים. ספק רב אם עם-ישראל היה מסוגל להתאושש מאוחר יותר מן האסון הלאומי של חורבן הבית-השני, לולא היתה קיימת כבר תשתית דתית זו בכל מקום, בו יכול להתאסף "מניין" של בני-ברית - עשרה גברים מישראל!

הנה מצאנו שלצד התחום הדתי, היה גם לצד החברתי חלק ראשון במעלה, בהביאו לדמוקרטיה מעמיקה בפולחן - לזמנו ולדורות.

המקנאים לתורה

"המקנאים לתורה" - זהו מושג שנוקט בו ספר החשמונאים ככינוי למורדים. להבנת משמעותו של מושג זה, יש להתחקות אחריו הן במקורות שלפני כן בתנ"ך, והן באלה שלאחר מכן ממלחמת החורבן.

בתנ"ך נמצא את השימוש בלשון ק. נ. א. כקשור בהיחלצות נמרצות ולוחמת להענשת חוטאים, בבחינת לקיחת החוק האלוהי בידים. אב-טיפוס לקנאים אלה הוא פנחס בן-אהרן, המבצע הוצאה להורג במקום ובשעת הפשע, מבלי שנצטווה על כך לפי תפקידו ומעמדו, וזאת בשעת נודדי ישראל במדבר, כאשר "ויהל העם לזנות בבנות מואב" (במדבר כ"ה 1 וגו').

- (ו) וַיֵּרָא פִּינְחָס בֶּן אֶלְעָזָר בֶּן אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן -
- וַיִּקֶם מִתּוֹךְ הָעֵדָה וַיִּקַּח רֶמֶחַ בְּיָדוֹ
- (ח) וַיָּבֵא אַחַר אִישׁ יִשְׂרָאֵל אֶל הַקֶּבֶה וַיִּדְקַר אֶת שְׁנֵיהֶם:
- אֶת אִישׁ יִשְׂרָאֵל וְאֶת הָאִשָּׁה אֶל קֶבְתָּהּ.
- וַתַּעֲצֵר הַמִּזְבֵּחַ מֵעַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל;

על פעלו זה מזכה אותו האל ב"ברית כהונת עולם", כי "בקנאו את קנאתי בתוכם ולא ביליתי את בני ישראל בקנאתי", דברי האל. כלומר, מעשה "קנאתו" בא במקום "קנאת" האל המעניש, המכנה את עצמו בעשרת הדיברות "אל קנא, פוקד עוון" (שמות כ' 5).

דמות תנכ"ית אחרת, המצטיינת ב"קנאה" דומה, הוא אליהו התשבי, שליח האל אל מלכי ישראל החוטאים, השוחט בעזרת העם בנחל קישון "נביאי הבעל ארבע מאות וחמישים איש" (מל"א י"ח). כאשר חייו בסכנה בעיקבות מעשהו זה והוא נמלט למדבר עד הר-חורב, אותו הר שמראשו השמיע האל "הקנא" את עשרת הדיברות, קולו של האל נשמע: "מה לך פה אליהו? ואליהו! ומשיב: "ויאמר קנא קנאתי ליהוה אלהי צבאות כי עזבו בריהך בני ישראל" (מל"א י"ט 10).

אלעזר הזקן מובל אל המזבח לאכול בשר חזיר. תחריט נחושת, מתוך מהדורה הולנדית של כתבי יוסף בן-מתתיהו,

הניצחון החשמונאי, הביא לסיומו של העימות עם השומרונים, שנמשך מאות שנים. לפי ספר מלכים (ב' י"ז וגו') ומקורות נוספים, הובאו על-ידי מלך אשור תושבים מבבל ומכותה, ויושבו בערי שומרון אחרי חורבת ממלכת ישראל הצפונית והגליית רוב תושביה.

המתיישבים החדשים נטמעו בין שרידי ישראל ודתם, מבלי לזנוח לגמרי את דתם המקורית. משחזרו גולי בבל, אחרי חורבן ממלכת יהודה, הם דחו כל התברות עם השומרונים ("כותים" בלשון חז"ל), כי בעיניהם היו אמונתם ונימוסיהם בבחינת תערובת של אלילות ואמונת יחיד. הפירוד והשנאה נמשכו מאות בשנים, כאשר השומרונים טוענים (עד היום!) להיותם ישראלים "טהורי גזע ודת" לכל דבר, תושבי הארץ מאז ומתמיד.

גזירות אנטי-כוכס הדתיות פגעו גם בהם, אך בניגוד ליהודים, כוחם לא עמד להם. גם בקירבם רבו המתייוונים, מקדשם בהר גריזים נתחלל ופסל זאוס הועמד בו. יוחנן הורקנוס, אחרי מות אביו שמעון החשמונאי, כבש את ארץ שומרון בשנת 128 לפנה"ס. לכבוד הכרעה נכספת זו הוכרזו על שני ימי שמחה על-פי מגילת תענית, האחד - "בעשרין וחמשה ביה (בחשוון) - אחידת שומרון שורא" (משנה י"ח) - נכבשה חומת שומרון, והשני - "בעשרין וחד ביה (בכסליו) - יום הר גריזים" (משנה כ"ב) - החורבת המקדש שעל ההר. (והשווה עוד - תהילים ס'). השומרונים לא הוכרחו להתייגר, וגם אם ההשפעה היהודית גברה עליהם, השנאה ההדדית לא פחתה עד חורבן הבית השני ולאחריו.

מטבע העיר שכם-נאפוליס משנת 158/9 לפנה"ס, עליה ניכרים שתי הפסגות עיבל וגריזים. משמאל - מקדש לזאוס היפסיסטוס וגרם של 300 מדרגות המוביל אליו, מימין מקום הפולחן של השומרונים עם מזבח; למרגלות ההר אולם עמודים עם קפילה.

אין זה מקרה שספר חשמונאים א', אומר כך על מתתיהו, ההורג את המתיוון במודיעין: "ויקנא לתורה באשר עשה פנחס לזמרי בן סלוא" (ב' 27). בלשון דומה נוקט מתתיהו בקריאתו לבניו לפני מותו, ובין אישי התנ"ך אותם הוא מציג לפנים כראויים לשמש דוגמא, כלולים פנחס ואליהו:

י' יוסף בצר לו שמר מצנה ויהי לאדון למצרים. י"י פינחס אבינו בקנאתו נתנה לו ברית כהנת עולם. י"ג יהושע עקב אשר מלא את דבר ה' היה לשופט בישראל. י"ד כלב על אשר העיד בקהל קבל נחלת ארץ. י"ה דוד בגלל חסדו נחל כסא מלוכה לעולמי עד. י"ו אליהו יען אשר קנא לתורה העלה השמימה.

(חשמ"א ב', 49, 57)

כוונת מתתיהו בהסתמכו על קנאותו של פנחס ברורה: כמו פנחס שנחלץ להציל את העם מסכנה בשעה שהמנהיגות המוכרת שבימיו, משה ואהרון סבו - גילתה אזלת-יד, כך גם בני-חשמונאי נחצו למערכה גורלית, ולא חוגי הכהונה הגדולה מירושלים.

משתמע מכאן הטיעון שמשפחת החשמונאים "בקנאותה", זכאית מעתה ל"ברית כהנת עולם", כאמור בפנחס, במקום כוהני ירושלים שהכזיבו.

אנו רשאים לראות "קנאות" בדרך שבה קיימו המורדים ללא היסוס את הדין המקראי האמור ב"עיר נידחת":

(יג) כי תשמע באחת עריך, אשר יהוה אלהיך נתן לך לשבת שם. לאמר: (יד) "יצאו אנשים בני בליעל מקרבך ודיחו את ישבי עירם לאמר: בלכה ונעבדה אלהים אחרים (אשר לא ידעתם)" (טו) - ודרשת וחקרת ושאלת היטב והנה: אמת, נכון הדבר, נעשתה התועבה הזאת בקרבך;

(יז) הכה תכה את ישבי העיר ההוא לפי חרב; החרם אתה ואת כל אשר בה ואת בהמתה לפי חרב; (יח) ואת כל שללה תקבץ אל תוך רחבה ושרפת באש את העיר ואת כל שללה - כליל ליהוה אלהיך; והיתה תל עולם - לא תבנה עוד;

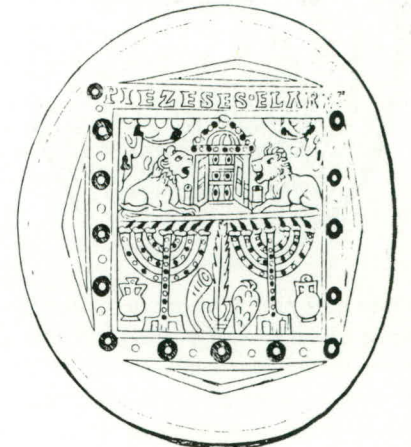
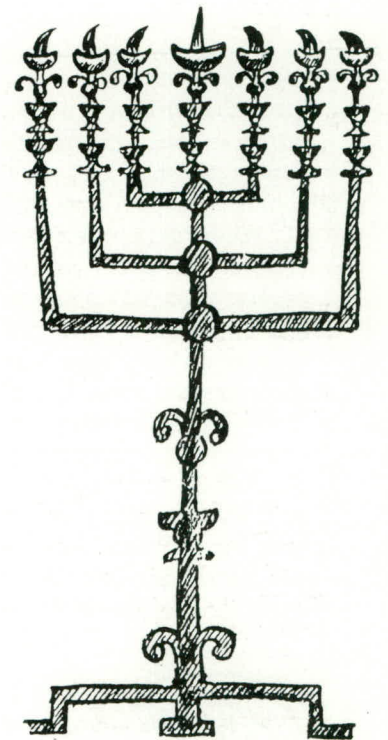
(דברים י"ג, 13-18)

כאמור לעיל, במסגרת פעולותיהם בתחום הדתי, קיימו בני חשמונאי והחסידים, דין זה ממש הלכה למעשה, כאשר הוציאו להורג רבים מן המתיוונים בכפרי יהודה: "ויערכו חיל, ויכו את הרשעים בקצפם ואת האנשים הפושעים בחמתם" (חשמ"א ב' 43).

על "הלכות קנאים"

במקורות חז"ל נשתקעו כמה מסורות הלכתיות חריגות המיוחסות ל"קנאים". עיקרן בכך, שהעבריינים אינם מובאים בפני בית-דין מוסמך לחריצת דינם בהתאם לנוהל ההלכתי המקובל, אלא נענשים בחומרה בו במקום. דרכם זו של הקנאים כנראה זהה ברוחה עם מה שידוע במקורות כחריצת דינו של "בית דין של חשמונאים", בזמן העימות עם חדירת היוונות.

במגילת תענית ט"ו, ציינו המורדים המנצחים את המועד בו "שבנו להרוג משומדים" (מארמית), ומכל הידוע ממסורת הסנהדרין הגדולה ופסקי דין מוות, הדבר נוגד את הנוהל ההלכתי התקין. על דוגמאות דומות של הענשה, עליהן

נמסר בסיפור חז"ל, מעירים שהיא "שלא מן התורה... וכי חייב היה? אלא שהשעה צריכה לכך", כלומר, בשעת חירום אין מדקדקים על הנוהל ה"קנאי" הזה...

בעיקר מאלף איזכור ה"קנאים" במקור הבא:

"הגונב את הקסוזה, והמקלל בקוסם, והבועל ארמית - קנאין פוגעין בו".

(משנה, סנהדרין ט', ו'
השווה עבודה זרה ל"ו ע"ב)

יש להניח שמובנם של הדברים עדיין היה ברור בזמן עריכת המשנה, למרות שהמושגים העתיקים המוזכרים כאן עמדו בתוקפם כמה מאות שנים לפני כן. לגבי מובן של האיסור השלישי "הבועל ארמית", אין ספק שהכוונה למי שמעמיד בנים מאישה נוכריה. זהו רמז לנוהג של נישואי-תערובת שפשט באותה תקופה, כאשר זרים רבים התיישבו בעיקר בירושלים עם הפיכתה ל"פוליס" הלניסטי.

השוואה בין מתניהו למרדכי: "לא אכרע!"

מתניהו בדורו מכריז, לפי חשמונאים א', ב' 19-21:

יט ויען מתתיהו ויאמר בקול רם: אם כל העמים אשר בבית מלכות המלך ישמעו לו ויסורו כל-אחד מעבודת אבותיו ויבחרו במצוותיו, * אני ובני ואחי גלף בברית אבותינו. כא חלילה לנו מעזב תורה ומצוות; ** לא נשמע לדברי המלך לסור מעבודתנו ימין ושמאל.

ואילו בנאמר במגילת אסתר (ג' ו'), על מרדכי בדורו, ניכר ההבדל במציאות בארץ לבין מציאות בגולה:

"ובל עבדי המלך אשר בשער המלך בורעים ומשתחווים להמזן כי בן צוה לו המלך, ומרדכי לא יברע ולא ישתחוה".

אחרית דבר בנושא הקנאות

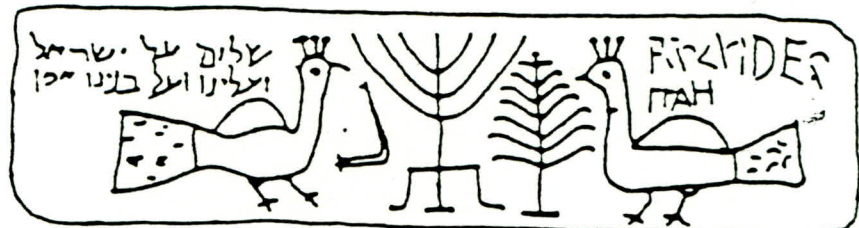
אם בימים קדמונים, נתפסה הקנאות כנאמנות ודבקות בתורה ובאמונה, במרוצת הדורות נתלווה למושג זה צל של חשש כנטייה לקיצוניות והגזמה. זאת גם בהגות הדתית של הדורות האחרונים, כמו למשל בדברי "הנציב מוולוז'ין" (רבי נפתלי צבי יהודה ברלין, 1817-1893), המזהיר בפירושו "העמק דבר", בפני הדין של "עיר הנידחת": "מעשה מעין זה עלול להרבות אכזריות בישראל, שההורג נפש נעשה "אכזר מטבע", וכל שכן בהריגת עיר שלמה! ואם "בעל כורחנו עלינו להרגיל כמה אנשים להרוג ולהיות אכזרים". על כך מוסיפה התורה: "ונתן לך רחמים", דהיינו: שלא לאבד את מידת הרחמים..."

במסורת הבאה, למרות איחורה, השתמרה התפיסה לפיה אליהו "הקנאי" דוגל ב"משנת חסידים" המחמירה המתייצבת לצד מורדים בשלטון זר:

"עולא בר קושב נרדף על-ידי המלכות (הרומית). נמלט והלך אצל רבי יהושע בן לוי (ראשית מאה 3 לספירה) ללוד. באו והקיפו את העיר ואמרו להם: 'אם אין אתם מוסרים אותו לירינו, נהריב את העיר!'. הלך אליו רבי יהושע בן לוי, דיבר אל ליבו ומסר אותו ליריבה, והיה אליהו זכור לטוב הגיל להתגלות לו: ומאז פסק מלהתגלות לו, עם כמה צומות - והתגלה לו. אמר לו: 'מדוע פסק מר להתגלות לי?' אמר לו: 'ולמסורות (למשנתי פעולה עם השלטון הזר) אתגלה? אמר לו: 'והלא במשנה (על פי ההלכה בתוספתא תרומות ז' 20, המתירה מסירת חשוד אם הוא מסכן את הרבים) עשית? אמר לו: 'זו משנת-חסידים!'" (ירושלמי, תרומות, ח' ד').

ועוד קווים דומים בקנאות אליהו ובני-חשמונאי מוצא יריב בן-אהרון, בהדגישו את המאמצים לחיזוק סמכותם בקודש של המורדים, המחזשים את הפולחן בבית-המקדש, קובעים חג חדש ואף מייסדים שושלת מלכותית חדשה:

"... כשהם ממשיכי קנאותו של אליהו הנביא, הם מושכים עליהם חוט נוסף, חשוב ביותר, של לגיטימיות, כמחדשי הברית. גם הם ברחו, כמוהו, למדבריות של ארץ-ישראל, גם הם אספו אליהם 'קהל חסידים' - 'כל הברכיים אשר לא כרעו לבעל וכל הפה אשר לא נשק לו'. גם הם הפכו את מצוקתם לתכנית צבאית ומדינית, שהיא הדרך למהפכה הרוחנית..."

"קידוש השם"

קידוש השם הוא קורבן חיים של האדם עצמו או של הקרובים לו ביותר, וקבלת עינויים למען האמונה הצרופה באלוהי ישראל, לשם שמירת תורתו ומצוותיו. תורה שלמה - הגותית ורוויית רגשות, נתגבשה ועלתה מתוך מעשי קידוש השם, לשמירת זיכרונם ולחינוך לאורם. המת על קידוש השם כדין, נחשב קדוש; אף מי שעמד במיבחו הנכונות למעשה, אף אם לא נאלץ בסוף דבר לעשותו, היה בעיני הכל מקדש השם.

על קידוש השם

לראשונה בתולדות עם-ישראל, אנו שומעים על "המקדשים את השם", במובן של - המוכנים לשלם בחייהם על סירובם לסור מאמונת אבותיהם - בתקופת הרדיפות הדתיות של ההלניזם הסלבקי. קשר זה עם חנוכה לא נשכח עם ניצחונות החשמונאים, ובמרוצת הדורות נקשרו מעשי הגיבור ונחמתם במארטירולוגיה החוזרת ונשנית עד דור אחרון...

ידוע הוא במיוחד ספר חשמונאים השני והסיפור על האם ושבעת בניה, הנקראת במסורת היהודית היותר מאוחרת, חנה. לסיפור זה מוקדש בספר חשמונאים ב', הפרק השביעי, שם מסופר על האם ועל הבנים שניחמו זה את זה ואת אמם ואמרו: "השם אלהים מביט ובאמת יתנחם עלינו כפי שהעיד משה בשירו: 'ועל עבדיו יתנחם'" (דברים ל"ב, 36), ובהמשך הסיפור, בפסוק ל"ח של הסיפור על האם ושבעת בניה, אומר הבן השביעי: "כי בי ובאחי יפסק אפו של אלוהי הכל אשר בצדק בא על כל דורנו". אם כן, כאן כבר נמצא הרעיון של הפסקת הפורענות, על-ידי מות הקדושים על קידוש השם.

על הירהור שני במסירות נפש זו, אנו שומעים למעשה עוד בימי מתתיהו, כאשר "בית-דין של חשמונאים" מתיר את הלחימה בשבת, כלומר, לא בכל הנסיבות יש להושיט את הצוואר לרודפים...

בהמשך הזמן עתידיים חז"ל להפוך עוד ועוד בתוקפה, בטעמה ובגמולה של "מוות קדושים", כך למשל, במדרש על הכתוב: "כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב על צריו וכיפר אדמתו עמו" (דברים ל"ב, 43) "מניין אתה אומר שהריגתן של ישראל ביד אומות העולם כפרה היא להם לעולם הבא: שנאמר - 'מימור לאסף, אלוהים - באו גויים בנהלתך סימאו את היכל קדשך, שמו את ירושלים לעינים. נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים' בשר הסידיך להיותו ארץ, שפכו דמם כמים' (תהילים, ע"ט)..."

(ספרי דברים פל"ג)

האם השכולה מבכה את בנה השביעי.
(ע"פ יוסיפון. הוצאת פירט, 1758)

קרוב לוודאי שבעל המדרש כיוון דבריו לרדיפות הדת של אנטיוכוס ד', וכבר עמדנו על כך, שספר החשמונאים מקונן על המתת החסידים כמעט בלשון זהה לאותו מזמור תהילים.

מדרש זה, סבור פלוסר, הוא חשוב בגלל העובדה שלפנינו הרעיון שמיתתם של ישראל על-ידי אומות העולם, מכפרת על ישראל. יש לנו כאן הרעיון של כפרה על-ידי מות קדושים. אותו הרעיון אשר תפס מקום כה רב בסיפורים היהודיים של ימי-הביניים. המוות של המת על קידוש השם, מכפר על חטאות העם.

יש להניח שלעיתים הגיעו הגילויים של מסירות נפש לקיצוניות, והיה הכרח להגבילם. כך יש להבין את פסיקת חז"ל הנחרצת:

"כל עבירות שבתורה, אם אומדין לאדם - יעבור, ואל תיהרג - יעבור, חוץ מעבודת - כוכבים (סגידה לאלילים) וגילוי עריות (עבירות מין) ושפיכות דמים (אילוץ לרצח)". (בבלי, סנהדרין ע"א).

ואפילו בעניין סגידה לפסלי האלילים, יכול אדם למצוא לו פתח הצלה בנסיבות מסוימות, והכל ברוח המדרש המובא לקביעה שפיקוח נפש דוחה שבת: (ככתוב ב"ויקרא" י"ח על המצוות): "והי בהם, ולא שימות בהם". (בבלי, יומא פה ע"א).

מושג דתי אחר המתקשר לטעם זה, הוא "צידוק הדין": הסובל ומקדש את השם מודה בכך, שהגזירות באות אליו כעונש על חטאים: "... כי אנהנו בחטאינו נסבול... והרוץ אף אל שדי בא על עמנו בצדק..." (חשמונאים ב' 28, 32)

אין ספק שמדרש תנאים זה מתאר קידוש-השם מתוך הכרה ואמונה, והוא בחזקת עדות מן המציאות שבאותו זמן:

- מה לך יוצא להורג?
- על שמלתי את בני
- מה לך יוצא להישרף?
- על שקראתי בתורה:
- מה לך יוצא להיחלף?
- על שאבלתי המצה:
- מה לך לוקה פרגול?
- על שנטלתי הלולב

(מכילתא, פרשת יתרו)

אם המכבים. ג. שטאל

"לכך בני אל-תירא מפני הרוצח הלזה ומות ברצון טוב באהוד" (חשמונאים ב' ז', לו)

התפתחות מינהג קידוש השם:

בתקופת חז"ל נקבע כי: "כל עבירות שבתורה - אם אומרים לאדם עבוד ואל תהרג, יעבוד ואל יהרג, חוץ מעבודה אלילים, גילוי עריות ושפיכות דמים" (בבלי, סנהדרין, ע"ד ע"א).

על דברים אלה מסרו יהודים את נפשם. בתקופת המרד הגדול התאבדו לוחמי מבצר יודפת ולא נפלו בידי הרומאים (67 לספ'). גם במצדה בחרו הלוחמים להתאבד כדי לא להתתפס בידי הרומאים (73 לספ').

לאחר מרד בר כוכבא, הוצא רבי עקיבא להורג על שעבר על גזירת המלכות, הקהיל קהילות ברבים ולימד תורה לתלמידיו: "בשעה שהוציאוהו להריגה זמך קריאת שמע היה, והיו סודקים את בשרו במסדקות של ברזל והיה מתכווץ לקבל עליו עול מלכות שמים באהבה. אמרו לו תלמידיו: רבנו עד באך? אמר להם: כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה: ואהבת את ה' אלוהיך בכל נשמתך. מתי יבוא לידי ואקיימנו. ועכשיו שבא לידי - לא אקיימנו: היה מאריך ב"אהר" עד שיצאה נישמתו ב"אהר" (ברכות ס"א ע"ב). מאז הפך הפסוק: "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד" לפסוק של מקדשי השם. כי: "לא נהרג רבי עקיבא אלא למופת" (שמחות, ח').

בימי הביניים נחשב כל אחד שמת משום שהוא יהודי, לקדוש שמסר את נפשו על קידוש השם. לזכר הרוגי מסעי הצלב חוברת באשכנז תפילה לשבתות אחר קריאת התורה: "אב הרהמים, הוא יפקוד החסידים הישרים והתמימים, קהילות הקודש שמסרו את נפשם על קדושת השם". וכן נתחבר נוסח לברכת מקדשי השם: "זהנה הגיעה השעה ליטול הנשמה ממני ולמסור לידך על קידוש שמך המיוחד... ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קידשנו במצוותיו... וציוונו לקדש שמו ברבים. ברוך אתה ה' מקדש שמך ברבים". ואומרים שמע ישראל.

בימי הביניים רבו מקרי קידוש השם בזמני פרעות ביהודים שחזרו ונישנו במשך מאות בשנים, ממסעי הצלב באשכנז ועד אנוסי ספרד וגזרות ת"ח ות"ת בפולין. בתקופה זו התפתחה תורה המתירה התאבדות, עד כדי כך שמוות על קידוש השם נחשב לאידיאל שיש לשאוף אליו. אבל היו גם רבים שהתנגדו התנגדות פיזית לפרועים בהם.

גם בעת החדשה היו מקרים של מוות על קידוש השם בעת פרעות ופוגרומים ביהודים.

יהודי ויהודיה "אנוסים" בספרד שנידונו למוות, צועדים בכתונת ובכובע "החרטה" ונר "תשובה" בידם.

ויכוח בין מלומדים יהודים לבין מלומדים גויים (שנת 1530 לספ')

קידוש השם בשואה

מן הדין שלא נפסח על החולייה האחרונה בשרשרת של קידוש-השם, המרה והאיזמה ביותר שידע עמנו בכל תולדותיו - השואה והמרד. כאן לא ניתנה הברירה והבחירה בידם של מקדשי-השם להציל את חייהם במחיר בגידה באמונתם. עם זאת, משמעות של קידוש-השם נתלוותה להרגשתם של רבים ממורדי הגיטאות, ולא רק אצל הדתיים שביניהם, הרי לא היה זה מאבק שסיכוייו להצליח; היתה זו מלחמת נקם, מלחמה על כבוד האדם ורוחו.

הרקע הכלל-אנושי של קידוש-השם

אהוד לוז, במאמרו: "מקומו של קידוש-השם בתולדות ישראל", מצביע על הרקע הרחב יותר, הכלל-אנושי של המושג, גם אם מקורו הוא דתי:

"...האדם כיצור בעל כוח מוסרי, העומד בפני ברירה ובחירה של ערכים המנחים את התנהגותו, המנסה לממש בחייו ובמותו ערך נעלה מפרטיותו... מי שמאמין בערכים מסויימים - חי את יחסיות חייו בתודעתו. הוא יודע כי מה שמעניק לחייו משמעות וערך, מה שעושה אותו לאדם במלוא המובן - מקורו אינו בעצמו בלבד אלא בערך כללי מתגשם בעצמותו שלו... אולם יש מצבי גבול שאליהם נקלע האדם והמעמידים אותו בפני ההכרעה בדרך של כפייה: להתכחש למה שמעניק לחייו ערך, או למות ועל-ידי כך להעניק ולהודות בערך הנעלה על חייו שלו..."

"קידוש שם המולדת" בשבועות ההגנה וצה"ל

השבועה להגנה

(בחדר חשוך, מול פנס מסנוור וליד שולחן עליו מונחים אקדח ותנ"ך)

"הנני מצהיר כי מתוך התנדבות אישית והכרה חופשית, אני נכנס לאירגון ההגנה העברית בארץ-ישראל.
הנני נשבע לעמוד כי ימי חיי לרשותו של אירגון ההגנה, לקבל על עצמי ללא תנאי וסייג את עול משמעותו, ולפי קריאתו להתגייס לשרות פעיל, בכל עת ובכל מקום, לציית לכל פקודותיו ולמלא את כל הוראותיו.
הנני נשבע להקדיש את כל כוחותי ואף להקריב את חיי להגנה ולמלחמה על עמי ועל מולדתי, על חירות ישראל ועל גאולת ציון."

השבועה לצה"ל

"הנני נשבע(ת) ומתחייב(ת) בהן צדקי, לשמור אמונים למדינת-ישראל, לחוקתה ולשלטונותיה המוסמכים. לקבל על עצמי, ללא תנאי וללא סייג, עול משמעותו של צבא הגנה לישראל, לציית לכל הפקודות וההוראות הניתנות על-ידי המפקדים המוסמכים, ולהקדיש כל כוחותי ואף להקריב את חיי, להגנת המולדת ולחירות ישראל."

קווים מקבילים מסויימים מובילים מן העיון במושג זה, מן הנכונות להקריב את היקר מכל, אל העיון במושג הגבורה, שכן הנכונות להקרבה עצמית ואומץ-לב, כרוכים זה בזה. אך מה שמכריע גם שם וגם כאן, היא המטרה: "מבחן העשייה החיובית", ובו אנו מרחיבים את הדיבור בדיונינו על הגבורה.

הקשר בין הנס לקידוש השם

משמעותו הרחבה של "קידוש השם" היא פירסום שם האל ברבים, ולכן גם מעשה הנס נעשה לצורך "קידוש השם". אולם קיימת בעייתיות מבחינה דתית והיא ניכרת בריבוי הדיונים העקרוניים עליו בהגות היהודית מראשיתה ועד בכלל.

הנס הוא מאורע מפתיע שאין המאמין יכול להסבירו אלא כהתערבותו של האל במישרין בהשתלשלותם המצופה והרגילה של מאורעות טבעיים ואנושיים; סימן אופייני, אך לא הכרחי לנס הוא הפרה של חוקי הטבע. זוהי הוראת המילה נס בלשון התנאים ובלשונונו.

בין חז"ל היו שביקשו ליישב את הסתירה בין הצד העל-טבעי של הנס לבין חוקי הטבע על-ידי הקביעה, שלמעשה כבר בשעת בריאת העלם, קבע הבורא את הניסים העתידיים להתרחש. למשל:

"אמר רבי יוחנן (מאה 3 לספירה): תנאין היתנה הקב"ה עם הים (בשעה של בריאת העולם) שיהא נקרע לפני ישראל (ביציאת מצרים)..."

(בראשית רבה ה' ה').

אפרים אורבך בספרו: "חז"ל - אמונות ודעות", מסביר, שגם אם דת ישראל, ככל הדתות, מניחה את האפשרות של מעשי-הניסים, הבעייה היא כיצד להבחין ביניהם, כגילויים אלוהיים, לבין מעשי-כישוף, שאף הם נראים כמעשים נפלאים. ועוד: יחס חז"ל לנס הוא אמביוואלנטי: גם אם ישתדלו להדגיש שעושה הנס הוא הקב"ה, הם משלימים, למשל, עם הורדת הגשם על-ידי חוני המעגל... ובלשון מסכמת כותב אורבך: "הבעייה היתה ליישב אמונה זו (שאלוהי ישראל עושה ניסים ונפלאות), עם גורלה של האומה ועם יסודות אמונה אחרים".

מאלף במיוחד הוא הקשר בין הנס לקידוש-השם, עליו מצביע אורבך: כל טעמו של הנס בנכונות לקידוש-השם מצד עושה הניסים והמצפים להם, גם אם הם חייבים לעשות כן שלא על-מנת שייעשה להם נס.

דוגמה לתפיסה זו, הרואה את הנס כאמצעי לקידוש השם והמתנה את הנס במעשיו האחרים של הרוצה לזכות בו, יכולים לשמש הסיפורים על ר' חנינא בן-דוסא, שהיה מתפלל ונשכו ערוד, ולא הפסיקה. הלבו תלמידיו ומצאוהו מת על-פי הורו. אמרו: אי לוארם שנשכו ערוד, אי לוארם שנשכו לבן דוסא (תוספתא ברכות פ"ג ה"כ).

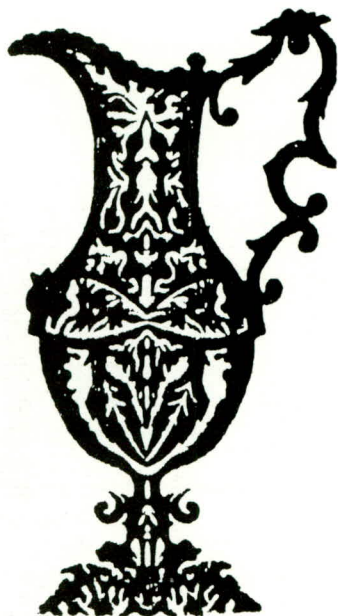
בבבלי מובא הסיפור בשינויים בפרטים, ושם נוסף: 'נשלו על כתפו והביאו לבית המדרש. אמר להם: ראו בני, איך ערוד ממית, אלא החטא ממית' (ברכות ל"ג ע"א).

כאן הסקת המסקנה ממעשה הנס מפורשת. בנס יש משום ציון מעשה של קידוש השם - על-ידי שהעמיד ר' חנינא בן דוסא את עצמו בסכנה ולא הפסיק בתפילתו, אף על-פי שנשכו ערוד, זכה לנס. הנס, הבא בעקבות המסירות, הביא לעוד קידוש השם, בגרמו שגם אחרים יראו בו תוצאה של מסירותו של ר' חנינא בן-דוסא לתפילה.

נתינת שמן במנורת המקדש, תחריט נחושת מתוך ספר צרפתי על מנהגי היהודים. אמשטרדם 1713.

כך או כך - בעיני התמימים באמונתם, תוקפו של הנס עומד בעינו, כאז כן
עתה, כדברי **מנחם הכהן** במאמרו: "התופעה של הנס ומשמעותה":

"...אכן, בתופעות העל-טבעיות שנתרחשו לישראל, עמדה תמיד במרכז הוכחת קיומו ומציאותו של בורא-עולם ומנהיגו בשעה שנתקפו להוכחה זו, אם מכך ששקעו בגשמיות החיים וטימטום הלב, ואם בכדי להראות לעמי תבל עובדי אלילים ונעדרי כוח-מחשבה ואמונות, כי אכן יש מנהיג לבירה, המנהיג את עולמו לפי קווים מיוסדים מששת ימי בראשית, אשר לעת הצורך משנה מסדרי בראשית, בכדי לשנות הלכי מחשבה והליכי טבע..."

לפי דעה אחת בתלמוד אין עוד ניסים לאחר ההצלה הפלאית בימי אחשוורוש
"למנצח על אילת השחר (תהילים כ"ד - אסתר מזוהה עם כוכב זה) - מה שחר סוף כל
הלילה כך אסתר סוף כל הניסים..." (בבלי, יומא, כ"ט ע"א)

לא במקרה נדרש לתופעת הנס "הנשר הגדול" - הרמב"ם (מאה 12), ההוגה
המעמיק והמקורי. אף כי, לדעתו, אין כל דרך אחרת להשגת האלוהות אלא
באמצעות החשיבה הראציונלית בלבד, ואף כי הוא מציב את עקרונות האמונה
על בסיסי המחקר הפילוסופי השכלתני, הוא מגיע למסקנה כי ישנן בעיות
שאינן נתונות לפיתרון בדרך זו. בעיקר מהות האלוהות אינה ניתנת להגדרה
במושגים אנושיים מצומצמים, בממדי הזמן והמקום. אמנם ניכרת חוקיות
מוחלטת בטבע, אך אין הכרע אפשרי בדבר נצחיות העולם וקדמות החומר -
כדעת אריסטו, או בריאתו יש מאין; הבורא, כרצונו בראו, והשגחתו עליו נמשכת.
התערבותו בחוקי הטבע מחוללת את הנס, ועצם האירוע הזה כבר נלקח בחשבון
בשעת הבריאה.

ואלה דברי **אליעזר שביד** על הנס בהבנה העממית ובתפיסה הדתית:

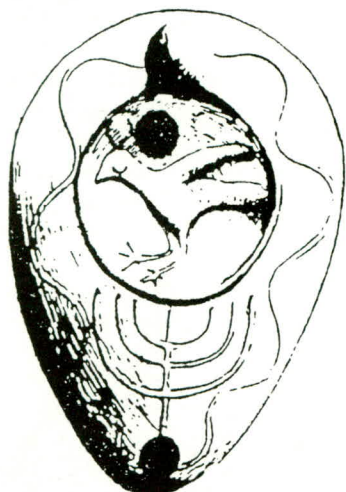
"ההבנה העממית של המושג "נס" הריהי מאורע שנתרחש לבני-אדם שלא כדרך הטבע. כגון זה
הוא גם נס פך השמן, שהרי הספקת שמן של יום אחד לשמונה ימים, אינו בדרך הטבע. אולם אף
כי יש בנס יסוד על-טבעי, או למצער מנוגד לצפוי או למסתבר ממהלך הדברים בנסיבות הנתונות,
הרי זו הגדרה נאותה של עניינו.

נס הוא מאורע שאלה המעורבים בו, מרגישים שהוא מבטא התערבות אלוהית ישירה בגורלם.
העל-טבעיות היא אולי תנאי להבנה כזאת של מאורע, אבל אין הוא תנאי מספיק.

כדי שמאורע על-טבעי או בלתי צפוי ייחשב להתערבות אלוהית ישירה, עליו להעיד מתוכו על
כוונה מסויימת שאותה יכולים המאמינים ליחס לרצון אלוהי. לשון אחרת: רק עם הדבר המתארע
בניגוד לטבעי או לצפוי, מתאים למה שהמאמינים תופסים כראוי לכוונה אלוהית, הוא ייתפס
כנס. כאשר נעשה צדק עם אלה הראויים לו, למרות היותם מעטים וחלשים. כלומר, כאשר יכולים
אנו להסביר את המאורע מצד החיוב המוסרי שלו, אף על-פי שהוא אינו צפוי, ואולי אפילו בלתי
אפשרי, מבחינת הנסיבות הטבעיות, יהיה המאורע בגדר נס.

הדברים הנאמרים בתפילה בברכת "מודים" לחג החנוכה, מצביעים בבירור על הגדרה זו: 'מסרת
גיבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים וטמאים ביד טהורים, ורשעים ביד צדיקים, וזרים
ביד עוסקי תורתך...! ראוי לו לאלוהים להושיע את הצדיקים ולענוש את הרשעים. למרבה
הצער, אין דבר זה בא בדרך הטבע. אדרבה, כדרך הטבע הרשעים גוברים והצדיקים סובלים. אם
נעשה פעם צדק והצדיקים נושעים, על-פי דין ובניגוד לטבע, הרי זה נס'.

אותה מסורת אגדתית על "פך אחד של שמן טהור" ש'נעשה בו נס', השתקע
במכלול של סיפור חג החנוכה כמרכיב אהוב על עמנו. גם מי שרואה קטע
סיפורי זה כטפל לעיקר, לא יוכל להתעלם ממרכזיותו במסורתנו, מה גם שעצם
האמונה בניסים היא חלק בלתי נפרד של מורשתנו הדתית.

בחשיבה העממית, תופס הנס מקום חשוב ביותר, והוא מוטיב אהוב על סיפרותה. כדברי חוקר הפולקלור, דב נוי, במאמרו "בעלי ניסים בסיפורינו העממיים":

"המספרים העממיים והמאזינים לסיפוריהם, מתגעגעים כנראה על תופעות אלוהיות על-טבעיות, על 'זכר ליציאת מצרים', מופת של נס, ישועה והצלה... כן איך העם משלים עם היעדר מעשי ניסים בגלל הירידה המוסרית של האומה ('ראוייך היו ישראל ליעשות להם נס... אלא שגרים החטא' (בבלי, ברכות ד' ע"א)).

תמיד יש צדיקים, גלויים ונסתרים, שהם ראויים לנס, שהם בעלי ניסים...". הסיפורים עליהם רווחים בכל עדות ישראל, וגם בתקופות בהן גוברת הגישה הראציונליסטית: "אין העם נכנע לגזירת צימצום זה".

כך סבורה גם שרה שוב

"...גם בתקופות האלה היה לחג החנוכה מה להציע: האמונה ב'נס' היתה מרכיב פסיכולוגי חיוני בקיום תקוות הגאולה לעתיד לבוא. חג החנוכה סיפק לעם דוגמה של על-טבעי, שעודדה את רוחו באמצעות סיפורים, פיוטים ותפילות על הניסים שעשה ה' לעמו..."

והחיפוש אחר נס פך השמן בשואה

בעודי ילד, מייסב ליד שולחן ה"סדר" בבית אבא, זוכר אני את החרדה שאחזה בי כאשר הגענו ב"הגדה" לאותן מילים: "ואומר לך בדמייך חיי - ואומר לך בדמייך חיי". פחדתי מ"בדמייך". הבן לא הבנתי, אך תחושה עמומה הזהירה: כאן הסוד. בכאן היסוד. זו גזירת הייעוד! זהו צו הגורל! ואני זוכר שבעיקר נבהלתי מ"בדמייך" משום שהיה בה מן המוחלט, מן הסופי. היא שכנעה ואילו ב"חיי" ראיתי משהו נלווה - ספק נחמה, ספק הבטחה. "בדמייך" האפיל על "חיי". ואותם ימים - ימי דם: דם המילה, דם הברית - דם השואה. ודם קרבן פסח, קרבן החרות - דם העצמאות. כפסיכולוג, נפגשתי עם "חיי". ראיתי אותם, את אלו שעלו כאודים מוצלים מהאש הגדולה, והנר האלוקי - נשמת האדם - החל מאיר באור מחדש. הם קמו מאשפות ונערו מעל עצמם את האפר. על חורבות העבר - הקימו את בניין ההווה. מתוך האיין - יצרו יש. בבראשית, זו השנייה שלהם, נפחו הם באפם נשמת חיים. בתורתו של רבי מאיר, מצאו כתוב: "כתנות אור" (בראשית רבה כ"א).

והכרתי אף אותם: ספרים נשרפים, אותיות פורחות, גווילי אש - ואבות ואימהות, אחים ואחיות, יתומים ואלמנות הקימו עצמם - כאילו מתוך עצמם. אותו חזיון מופלא. אותו כוח היולי - ממעמקים. אותה עוצמה גנוזה - ממסתרים. וכל אותה עת אני תוהה: איך? מניין הכוחות? מהיכן אבני הבניין? ולפתע הבינותי אותו מאמר מופלא: **היודעים אתם נס חנוכה מהו? לא פך שמן שנמצא, אלא הכוח ששרד לחפש אותו. ותפשתי כי בעצם את הנס הזה ראו עיני. שוב ושוב. דומה כי כאילו נמסר סוד עתיק-יומין זה לידי אדם, להעבירו - כאבוקה - מדור לדור.** ואז... למחרת, לאחר ליל השריפה הגדולה, מקדשו של האדם אוכל והיכלו טומא, והוא עומד מבטו ינוע, הלך וחזר ובכה, אל מול מה שהיה ואיננו, ולפתע - יגחן ארצה, בידיים רוטטות יגביה פך שמן קטן, חתום בחותם הכהן הגדול - שריד של אוטנטיות, של כוחות ראשוניים, של עצמאות, של עצמאיות. השמן מספיק בקושי ליום אחד, אך נעשה נס, השמן דולק ליום אחד נוסף, האור נחלש, הלהבה חלושה, ועדיין דולק השמן. ליום אחד עוד. וליום נוסף. יעקב פרנקל

עדות נוספת למקומו החשוב של הנס - בשימושי הלשון הרבים, מתוך מילון אבן-שושן:

נס - מעשה פלא, דבר שלמעלה מן הטבע: "עשרה ניסים נעשו לאבותינו בבית-המקדש" (אבות ה', ה'). "ברוך שעשה ניסים לאבותינו" (ברכות ט', א') "הנרות האלו אנו מדליקין על הישועות ועל הניסים ועל הנפלאות" (מסכת סופרים כ', ו'). "נס גדול היה פה" (כתובת על סביבון חנוכה).

נס בתוך נס, פלא כפול ומכופל: "אני שר של-אש ארד ואקרר בפנים ואקדיח מבחוץ ואעשה נס בתוך נס" (פסחים ק"ח). "ויבלע מטה אהרון את מטותם... נס בתוך נס" (שבת צ"ז).

בעל הנס (על-פי נידה ל"א, ראה להלן), מי שקרה לו נס: ר' מאיר בעל-הנס.

אין סומכים על הנס (על-פי פסחים ס"ד וקידושין ל"ט, ושם בארמית: "לא סמכינן אנסא") אין אדם צריך לוותר על כל מאמץ עצמי מתוך תקווה שיארע לו נס, כשם שארע למישהו במסיבות דומות ובזמן אחר.

לא בכל יום מתרחש נס (על-פי פסחים נ': ושם בארמית: "לאו בכל יומא מתרחש נסא"). מעשי ניסים אינם קורים בכל יום ולפיכך אין לסמוך עליהם.

עומד בנס (על-פי יומא כ"א, ושם בנס ממש), תלוי בנס, הוא עומד בקושי רב, כפסע בינו ובין הנפילה.

מלומד בניסים. מי שנעשו לו ניסים רבים: "ר' שמעון בר-יוחאי שהוא מלומד בניסים" (מעילה י"ז).

מעשה ניסים. 1. דבר פלא. מעשה מופלא: "אל תתמה, מעשה ניסים יש בדבר" (בראשית רבה ד'). 2. למרבה התמהון, באורח פלא.

ניסים ונפלאות. (על-פי מסכת סופרים כ', ו' ראה לעיל), פלאים גדולים.

האש והאור, השמן והנס

בפתח הפרק

פרק זה עוקב אחר הרבדים שקדמו לחג ב־כ"ה בכסליו, וכן אחרי סמלים ומעמדים טקסיים-פולחניים שנקלטו בו מן הרבדים האלה.

בעקבות הדיון בנס פך השמן נקדיש מקום לסוגייה העקרונית - "האם השכיחה האומה את זכר החשמונאים?" - לבירור עניין זה השלכות חשובות להמשך התחקותנו אחרי מעמדו של החג בעם במרוצת הדורות ועד דור הציונות והמדינה.

פולחן השמש והאש בעולם העתיק

מקובלת עלינו ההנחה הבסיסית בחקר החגים בכל אתר: מקומם של חגים קדומים על לוח-השנה לעולם איננו מקרי, לרבות של אלה הלובשים איצטלה היסטורית. הנחה זו אינה באה לסתור את אמיתותן של התרחשויות היסטוריות מוכחות, אך בקביעת החג ההיסטורי השתדלו קובעיו לשוות לו הילת קדושה קדמונית, כדי לחזק את השתרשותו בתודעת הציבור החוגג.

באשר לחנוכה - כנקודת מוצא לחיפוש אחרי הרבדים הקודמים אפשר לבחור במרכיבים שונים, המובילים רובם ככולם אל אותו מימצא, אנו בחרנו במקור **בספר חשמונאים א'**, שאין סיבה להטיל ספק באמינותו, המספר כיצד טימאו היוונים את בית-המקדש:

וַיְבִיחֻם חֲמֵשָׁה וְעֶשְׂרִים לַחֹדֶשׁ הַתְּשִׁיעִי הוּא חֹדֶשׁ כְּסֵלוֹ בְּשָׁנַת מְאָה אָרְבָּעִים וְשִׁמּוֹנָה בְּבִקְרַת הַשָּׁבָע יי הִקְרִיבוּ קֶרֶבֶן עַל פִּי הַתּוֹרָה עַל מִזְבַּח הָעוֹלָה הַחֹדֶשׁ אֲשֶׁר עָשׂוּ יי בְּעֵת וַיְבִיחֻם אֲשֶׁר טִמְאוּהוּ הַגּוֹיִים, בַּיּוֹם הַהוּא נִחְנַךְ בְּשִׁרְיִים וּבִנְבָלִים וּבְכַנּוּרוֹת וּבְמִצְלָתִים.

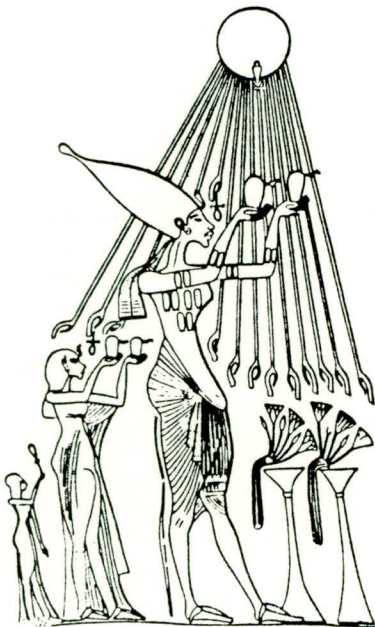
(ד' 52, וגו').

במילים אחרות: תאריך חנוכת המזבח על-ידי בני חשמונאי אחרי טיהור המקדש, היה עם תאריך חילולו על-ידי כוהני הדת הסלבקים-הלניסטים, כאשר העלו עליו קרבנות לאליליהם ביום חגם. מכאן מתבקשת השאלה: מהו אותו חג אלילי שתאריכו חל ב־כ"ה בכסליו או סמוך לו?

סמיכות תאריך זה ליום הקצר בשנה (23.12 - לפי הלוח הסולארי), מקרבת אל הדעת את הסברה, שמקורו בחג מחגי-האור הידועים ממקומות רבים בעולם, הקשורים בפולחן השמש, או אל-השמש. לפי התפיסה המיתו-מאגית מוטל על האדם להבטיח את חידוש מהלכם ולהתגבר על "הנקודה המתה". כדברי החוקר היהודי ת. ה. גאסטר.

"חידוש זה אינו מתבצע בחסדה של השגחה עליונה או על-ידי חוק טבע אוטומטי כלשהו. למושג מעין זה אין מקום בתפיסתו של האדם הקמאי. יתר על כן - יש להילחם על חידוש זה ולזכות בו במאמץ מתואם של בני האדם. נקבע איפוא מכלול מתאים של פעולות, אשר ביצוען החוזר בגושפנקא של החברה, צריך להביא לידי ה"התמלאות" הדרושה של חיים וחיוניות, הם הם הטקסים העונתיים, המתחלקים לשתי גזרות: מצד אחד - טקסי ה"התרוקנות", ומצד שני - טקסי ה"התמלאות" הראשונים מציינים ומסמלים את גוויעתם של חיים וחיוניות בסוף כל עונה, והם מתאפיינים בתקופות של התאפקות, צומות, התנזרות וביטויים אחרים של עינוי עצמי או

שנת 164 לפה"ס

פרעה אחנאתן ואשתו נפרתית לפני גלגל החמה (אתן). לקרניו כפות ידיים. שתי קרניים מגישות למלך ולמלכה ענח' (סמל החיים).

פרישה מפעילות חיונית. ולעומתם - הטקסים המציינים ומסמלים את חידוש החיוניות, הם מתאפיינים במפגש המוני, היטהרות טקסית מאלמנטים מזיקים ומשחיתים (הן גופניים והן מוסריים) וכן בפעולות מאגיות המכוונות לקידום הפוריות, להורדת גשמים ולליבוי מחדש של אור השמש וכדומה".

בטקסים אלה של דומה בדומה מאגי תופס מקום חשוב קיצבם העולה ומתחזק, ושתפקידו להשפיע במהלכו על הגברת האור והאש.

ממקורות לא מעטים של דתות המזרח הקדמון ידוע על חגים עונתיים מרכזיים מסוג זה, בהם סוגדים לאלוהות השמש, אותה מייצג בדת היוונית האל כרונוס. בגילגולו הרומי שמו סאטורן, ובעדויות על חגו - "הסאטורנליה", עדיין ניכרים בבירור המרכיבים הטקסיים העתיקים. תאריכו - ה-17 בדצמבר, סמוך אף הוא ליום הקצר בשנה, ומישכו שיבעה ימים באווירה של קרניבל עליז (כנראה מ"צלע" ה"התמלאות" העונתית), נהגו להעניק בו מתנות זה לזה, כולל --- נרות!...

לפולחן זה שייך גם האל אפולו, שהגיע ליוון בתקופה קדומה מאסיה הקטנה כאל החקלאות. החודשים המקודשים לו היו לפני הקציר ובסתיו. בחורף היה שוהה אצל ההיפרבוראים (בשאלו?) ובפולחן - בהימנונים-תפילות - היו קוראים לו לחזור באביב. בהמשך הזמן היה לאל השמש. בארץ נקראת על שמו, העיר אפולוניוס ופולחנו היה מצוי בארץ כאל השמש והאור. בכתובות כנעניות יש ומזהים אותו עם רשף, אל האש והאור.

אלוהות יוונית אחרת שמקומה בחג העונתי שבקוטב הנגדי, בגלל היום הארוך בשנה (ממנו ואילך היום מתקצר!), היה אדוניס. מוצאו היה מן המזרח השמי, כפי שמעיד גם שמו - "האדון" (הוא "בעל" בדת כנען). לפי המיתולוגיה הוא היה בתחילה עלם יפה-תואר, אהובה של אפרודיטי, אלת האהבה והפריזון (נוצרה מדמו של כרונוס), ואף היא ממוצא מזרחי (גילגול של "עשתורת"). אחרי מות אדוניס בצייד, הירשו האלים לאפרודיטי לשהות איתו במשך שישה חודשים על האדמה עד לקיץ הלוהט המצמית כל כצמח ("מות התמוז"), שעה שהיה עליו לשוב אל השאול עד "לידתו" מחדש בדצמבר - כסליו. בקיץ גם היתה שעת חגו של אדוניס, בו היו פעילות במיוחד הנשים, שנהגו לשיר קינות ולהציב פרחים לפני פסלו, שנבלו במהרה, וכן שברי חרסים.

חומר רב על פולחן השמש בכל הדורות, לרבות עקבותיו בפולקלור כיום, נאסף במחקר האנטרופולוגי. מן הממצא העשיר עולה התופעה האוניברסלית של פחד האדם, שמא היום הקצר בשנה מבשר שעוד מעט תיכבה שמש כליל! כמו-כן דומים האמצעים הטכסיים המאגיים הננקטים במקומות רבים, כדי לעורר מחדש את זריחתה, אורה וחומה של השמש!

1. האל אפולו של היוונים
2. האל רשף של הכנענים

על עקבות פולחן-השמש בישראל

נזכיר בתחילה את מזמור י"ט בספר תהילים, בו מתוארת השמש בלשון מקורית של האנשה, אף כי ניכרת הכוונה להדגיש שהיא היא יציר כפיו של בורא העולם האחד והיחיד:

(תהילים יט)

(א) לַמְנַצֵּחַ.

מְזַמֵּר לְדָוִד.

לראשונה מוזכר פולחן גרמי השמיים בלשון כללית בספר מלכים ב' - "...וישתחוּ לְכָל צְבָא הַשָּׁמַיִם" (י"ז 16), כחלק מחטאי מלכות-ישראל הצפונית.

(ב) הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֱלֹהֵינוּ,

וּמַעֲשֵׂה יָדָיו מְגִיד הֶרְקִיעַ.

לְשֵׁמֶשׁ שֶׁם אֱהָל בָּהֶם;

(ו) וְהוּא, כְּחֶתֶן יְצָא־מִחֶפְתּוֹ,

יָשִׁישׁ כְּגִבּוֹר לְרוּץ אַרְחָ -

(ז) מְקַצֵּה הַשָּׁמַיִם מוֹצֵאוֹ,

וּתְקִיפָתוֹ עַל קְצוֹתֵם,

וְאֵין נֹסֵתֶר מִחֶמְתּוֹ.

המקורות התנ"כיים, המזכירים במפורש את פולחן המאורות (מחוץ למובאה דלעיל על ממלכת-ישראל הצפונית), קשורים בממלכת-יהודה, ובמיוחד במלך מנשה (במאה ה-7 לפנה"ס), שעליו נאמר במלכים ב' (כ"א):

(ג) וַיֵּשֶׁב וַיִּבֶן אֶת הַבָּמֹת אֲשֶׁר אָבֵד חִזְקִיָּהוּ אָבִיו.

וַיִּקַּם מִזְבְּחֹת לְבַעַל וַיַּעַשׂ אֲשֶׁרָה

כַּאֲשֶׁר עָשָׂה אַחְזָב מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל,

וַיִּשְׁתַּחֲוּ לְכָל צְבָא הַשָּׁמַיִם וַיַּעַבְדוּ אֹתָם.

(ד) וּבָנָה מִזְבְּחֹת בְּבֵית יְהוָה

אֲשֶׁר אָמַר יְהוָה "בִּירוּשָׁלַם אֲשִׁים אֶת שְׁמִי".

(ה) וַיִּבֶן מִזְבְּחֹת לְכָל צְבָא הַשָּׁמַיִם בְּשְׁתֵּי חֲצֵרוֹת בֵּית יְהוָה,

(ו) וְהַעֲבִיר אֶת בְּנוֹ בָּאֵשׁ.

עבודת השמש צויינה במפורש בקורות המלך הצדיק יאשיהו (סוף המאה ה-7 לפנה"ס), שנלחם נגדה:

(יא) וַיִּשְׁפֹּת אֶת הַסּוּסִים אֲשֶׁר נָתַנוּ מַלְכֵי יְהוּדָה לְשֵׁמֶשׁ

מִבַּיִת יְהוָה אֵל לְשֹׁפֵת נְתַן־מֶלֶךְ הַסָּרִיס אֲשֶׁר בְּפָרְוִיָם.

וְאֵת מַרְקָבוֹת הַשָּׁמֶשׁ שָׂרַף בָּאֵשׁ;

הדימוי רב-הרושם של מרכבת-השמש האלוהית, היה מוכר ונפוץ, והוא מופיע גם בפרשת הסתלקותו של אליהו הנביא -

"וַהֲנֵה רֶכֶב אֵשׁ וְסוּסֵי אֵשׁ... וַיַּעַל אֵלָיו בְּסַעֲרֵה הַשָּׁמַיִם". (מלכים ב', ב' 11)

ובעיקר בדברי הנביא יחזקאל, עדות ממראה עינו בבית-המקדש: (יחזקאל ח')

(יד) וַיָּבֵא אֹתִי אֵל פֶּתַח שַׁעַר בֵּית יְהוָה

אֲשֶׁר עַל הַצְּפוֹנָה -

וַהֲנֵה שָׁם הַנָּשִׁים יֹשְׁבוֹת,

מְבַכּוֹת אֶת הַתְּמֹנָה.

(טו) וַיֹּאמֶר אֵלַי:

הֲרֵאִיתִי, בֶּן אָדָם?

עוֹד תָּשׁוּב תִּרְאֶה תוֹעֵבוֹת גְּדֻלוֹת מְאֹלָה.

(טז) וַיָּבֵא אֹתִי אֵל חֲצַר בֵּית יְהוָה הַפְּנִימִית,

וַהֲנֵה פֶתַח הַיִּכָּל יְהוָה

- בֵּין הָאוֹלָם וּבֵין הַמִּזְבֵּחַ -

כְּעֶשְׂרִים וַחֲמִשָּׁה אִישׁ,

אַחֲרֵיהֶם אֵל הַיִּכָּל יְהוָה וּפְנֵיהֶם קִדְמָה,

וְהֵמָּה מִשְׁתַּחֲוִיִּים קִדְמָה, לְשֵׁמֶשׁ.

רק פרט אחד העלימו מאיתנו המקורות: באיזה תאריכים היה מתקיים טקס זה של סגידה "קדמה לשמש".

במקורות חז"ל

והנה באה המשנה במסכת סוכות, ופותרת חידה זו, כאשר היא קושרת את המעמד המתואר אצל יחזקאל עם הטקס בשער המזרח בשמחת בית-השואבה של סוכות:

"בתהלוכה בלויית אבוקות של אור... בכינורות ובנבלים ובמצלתיים ובחצוצרות ובכלי שיר ללא מספר".

"הגיעו לשער היוצא למזרח, הפכו פניהן למערב, ואמרו: אבותינו שהיו במקום הזה 'אהוריהם אל היכל ה' ופניהם קדמה, והמה משתחוים קדמה לשמש' ואנו ליה עינינו" (משנה סוכות, ח', ה')

כלומר, בחג העונתי של תשרי, סמוך לשוויון - יום-לילה סתווי, AUTUMN-EQUINOX, נהגו לקיים בישראל הקדומה את אחד מחגי השמש, כפי שעדיין זכור היטב בתקופת בית-השני!

שריד נוסף מתחום זה מצוי קרוב לוודאי במסכת התאריכים של קרבן-העצים, הנדון במשנתנו, שהיה נשרף על-גבי המזבח, ביניהם יש לציין את ה-א' בטבת, הוא היום הקצר בשנה (WINTER-SOLSTICE) ואת חמשת התאריכים בחודש אב, באמצע תקופת תמוז, בה הולך ונחלש כוחה של השמש ("מות תמוז" (WINTER-SOLSTICE).

"...בהמישה באב... בשבעה בו... בעשרה בו... בחמישה-עשר... בעשרים בו..." (משנה תענית ד', ה')

- כל זאת להרבות אש כסיוע לשמש, בשעה הקריטית לבל תיתם לגווע..."

ועוד איזכור של שני תאריכים עונתיים באגדת חז"ל ידועה זו:

"לפי שראה אדם הראשון יום שמתמעט והולך - אמר: 'אוי לי, שמה בשביל שסרתי (חטאתי) עולם חשוך בעדי וחוזר לתוהו ובוהו, וזוהי מיתה שנקנסה עלי משמיים! עמד וישב שמונה ימים בהעניית ובתפילה. כיוון שראה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך - אמר: 'מנהגו של עולם הוא! הלך ועשה שמונה ימים טובים. לשנה אחרת עשאן אלו ואלו ימים טובים..."

הם קבעום לשם עבודה זרה והוא קבעם לשם שמים:

(בבלי עבודה זרה, ח', ע"א)

"יום שמתמעט והולך" - הווי אומר: בתקופת תמוז, אך במקורות על חגי-ישראל לא נותר זכר לשמונה ימים חמורי סבר כאלה בתמוז, אלא אם כן מצוי שריד לכך בצום ה-י"ז בתמוז, לפי המסורת מימי חורבן בית-שני - "יום שהובקעה העיר!"

אותה תפיסה "קצבית" מבצצת למעשה גם בדיון בתלמוד במחלוקת של בית-הילל ובית-שמאי, בעניין נרות-חנוכה:

"בית שמאי אומרים: יום ראשון מדליק שמונה, מכאן ואילך פוחת והולך. ובית הילל ואמרים: יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך.

(ובהמשך מסביר זאת אחד האמוראים): ... טעמא דבית-שמאי - בנגד ימים היוצאין, וטעמא דבית-הילל - בנגד הימים הנכנסין..." (בבלי, שבת כ"א, ע"ב)

גדר מאה 3, תבליט בזלת

הדלקת נרות חנוכה במשך 8+8 ימים -
 כבית-הלל ובית-שמאי בצורה גראפית.

טעם אחר הניתן שם בגמרא לנוהל של בית-שמאי "כנגד "פרי החג", בתורה נאמר (במדבר כ"ט 12-25) כי יש להקריב בשבעת ימי חג-הסוכות 70 פרים בסך הכל, וזאת במספר יורד - 13 ביום הראשון, 12 בשני וכך הלאה. עניין זה מפרש רש"י באותה שיטה: "כנגד שבעים אומות (העולם) המתמעטים והולכים..." כלומר - כשם שמספר הפרים הולך ומתמעט, כך נקווה שגם אויבי ישראל מאומות-העולם ילכו ויתמעטו...

מכאן למקור תלמודי, שבמרכזו ניצבים שני תאריכים קארדינליים אלה - תמוז וטבת:

"... כמה יגעו נביאים ראשונים (הכוונה לבית ראשון) לעשות שער המזרחי, שתהא חמה מצמצמת בו באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז!!! (ירושלמי, עירובין פ"ח, ה"א)

פרט ארכיטקטוני זה בהכרח כרוך בתפיסתם הדתית של בוני השערים והמקדש, ובהכרח עולה השאלה: כאשר קרני השמש הראשונות "מצמצמות" - חודרות דרך שער-המזרח - באותה שעת-שחר, פעמיים בשנה, סמוך ליום הארוך וסמוך ליום הקצר בשנה איזה מעמד פולחני התקיים בבית-המקדש? (ועוד נשוב לשאלה זו להלן).

רצפת הפסיפס באולם התווך בבית-הכנסת בבית-אלפא.

תנו רבנן: מצוות חנוכה נר איש וביתו. והמהדרין - נר לבל אחד ואחד. והמהדרין מן המהדרין, בית שמאי אומרים: יום ראשון מדליק שמונה, מבאז ואילך פוחת והולך; ובית הלל אומרים: יום ראשון מדליק אחת, מבאז ואילך מוסיף והולך. אמר עולא: פליגי בה תרי אמוראי במערבא, רבי יוסי בר אבין ורבי יוסי בר זבידא, חד אמר: טעמא דבית שמאי - כנגד ימים הנכנסין. וטעמא דבית הלל - כנגד ימים היוצאין. וחד אמר: טעמא דבית שמאי - כנגד פרי החג, וטעמא דבית הלל - דמעלין בקודש ואין מורדין בקודש. (בבלי שבת, כ"א ע"ב)

ח' נ' כ' - במילון אבן-שושן:

חנך (ארמית: חנך, ערבית: חנכ)

פע' חנך פ"י 1. חידש, התחיל להשתמש, ערך טקס פתיחה (חנוכה) של בית חדש, של מפעל וכדומה: "ויחנכו את בית-ה" (מלכים א ח סג). "בנה בית חדש וחנכו (תוספתא סוטה ז כ). ראש העיר חנך את הכביש החדש.

2. לימד, הדריך, אימן: "חנוך לנער על-פי דרכו" (משלי כב ו) (במשמעות זאת רווח יותר בניין פיעל: חינך) - (לחנוך את-חונך, יחנוך).

נפ' **נחנך**, 1. חודש, הוחל להשתמש בו, נערך טקס פתיחתו (של בית וכיוצא בו): "בתי ידידות לי זמן בנה אבל לא האריך כמעט עדי יחנכו" (משה אבן-עזרא, כוכבי זקונים). המוסד החדש נחנך במעמד אורחים רבים.

2. נערך טקס כניסתו לתפקיד, צויין מינויו: "היה המלך והכהן נחנכים במשיחה" (מלמד התלמידים, מקץ).

3. נתחנך, אומן: "והנער הזה גדול ולא נחנך" (תנחומא וירא כב). - (להחנך, נחנך).

לדעת **KOEHLER - BAUMGARTNER** במילונם התנ"כי המדעי (ליידן / 1958), קשור השורש חנך בשם העצם חן (בערבית - חנכ), ולפי זה משמעותו הראשונית של הפועל חנך הוא: למרוח בשמן או בתמרים לעוסות את חן הרך הנולד, וזאת על-פי חוקרי ההווי הבדואי בימינו.

חנוכת ביתו של אדם - בחוקי המלחמה בתורה

"ורברו השיטרים אל העם לאמר: מי האיש אשר בנה בית הרש ולא הנכו, ילך וישוב לביתו - פן ימות במלחמה, ואיש אחר יחנכו; ומי האיש, אשר נטע כרם ולא חללו, ילך וישוב לביתו - פן ימות במלחמה, ואיש אחר יחללנו; ומי האיש, אשר ארש אשה ולא לקחה, ילך וישוב לביתו - פן ימות במלחמה ואיש אחר יקחנה".

(דברים, כ' 5-7)

החג הקדום בכסליו -

חג חנוכת המזבח וחידוש אש-התמיד עליו

אם נשוב לאחור 500 שנה לערך, אל ימיו הראשונים של הבית השני: חנוכתו של מקדש זה, או בלשון הנביא חגי - "יום אשר יוסד היכל ה'" (ב' 21,20) - שפירושו חידוש הקרבנות על גבי המזבח - התרחש בדיוק ב"עשרים וארבעה לתשיעי" - כסליו.

על כך כותב **זכריה גורן** במאמרו - "נבואות חגי שנאמרו בכ"ד בכסלו (חנוכה)": "...תאריך שלפי הלוח הגריגוריאני (השמישי) חל ב-18 בדצמבר, כלומר: בראשית השבוע שבו חל היום הקצר (25.12). אם נזכור שחנוכת המקדשים אוהל-מועד - (ויקרא ח"ט-), בית-דאשון - (מלכים א', ח', דברי הימים ב', ז') ארכו 7-8 ימים, יהיה זה סביר להניח שתאריך זה נקבע בהתאם לנתונים אסטראליים..."

בחנוכת אוהל מועד נאמר - "ויצא אש מלפני ה' והאכל על המזבח את העולה וגו'" (ויקרא ט' 24). מכאן נגיע למסקנה המתבקשת, שבישראל הקדומה היה קיים מועד (או שני מועדים) של חידוש אש-התמיד על המזבח. אותו רגע דרמטי, ש"חמה מצמצמת בו" בשער המזרחי, וקרניה נופלות בקו ישר על המזבח, שניצב בכיוו מזרח-מערב - נתפס, ככל הנראה, כירידת האש הקדושה משמיים.

סוכות בחודש כסליו

בספר חשמונאים ב' כלולה מסורת, לפיה נשלחה מן הכהן הגדול בירושלים איגרת לקהילה היהודית הגדולה שבמצרים, אחרי התבססות השלטון החשמונאי בירושלים, ועניינה - החג החדש בחשמונאים ב' (א' 1-9, 17-18, י' 6-7)

י' על הכל ברוך אלהינו אשר מסר את-הקשעים. י' וְלִכְן לְהִיּוֹתֵנוּ מוֹכְנִים לַעֲשׂוֹת אֶת-טְהוֹר הַמְּקֻדָּשׁ בְּחֻמְשָׁה וְעֶשְׂרִים בְּכֶסֶלׁוֹ רְאִינוּ לְהוֹדִיעְכֶם, בְּעֵבֹר אֲשֶׁר תַּעֲשׂוּ גַם אִתְּם אֶת-חַג הַסֻּכּוֹת וְהָאֵשׁ כְּאֲשֶׁר הֵבִיא נְחֻמְיָה וְזִבְתָּיִם אַחֲרָי אֲשֶׁר בָּנָה אֶת-הַמְּקֻדָּשׁ וְאֶת-הַמִּזְבֵּחַ.

י' חָגְנוּ בְּשִׁמְחָה שְׂמוֹנָה

ימים כחג הסוכות, בְּזִכְרָם כִּי לְפָנָי זְמַן-מָה בָּלוּ אֶת יְמֵי חַג הַסֻּכּוֹת בְּהָרִים וּבַמְּעָרוֹת כְּדֶרֶךְ הַחַיּוֹת. י' לִכְן בְּמַקְלוֹת מְקֻשָּׁטִים וּבַעֲנָפִים הַמְּצוּיִים בְּעוֹנָה הַיָּא וּבְתִמְרֵי הוֹדוֹ לְ[ה'] אֲשֶׁר הִצְלִיחַ אֶת-דְּרָכְכֶם לְטַהֵר אֶת-מְקוֹמוֹ.

כבר בראשית המאה הסביר אחד החוקרים את העניין הזה במאמצי הדור שלאחר המרד, לשדל את יהודי מצרים לקבל את חגיגת חנוכה, בבחינת צורך השעה. היות ובשביל יהודי מצרים היה חוק התורה יסוד חייהם והכל נהג לפיו, לפיכך הוסבר באותה איגרת, שלמעשה אף חג חדש זה, שאין לו זכר בתורה, מבוסס על אחד מחגיגה. לפנינו אותה שיטה שנקטה לאחר מכן עקרונית על-ידי חז"ל, להביא "אסמכתא דאורייתא" (מן התורה) להלכות רבות שאחיזתן בתורה - כפשוטה לא היתה מובנת מאליה.

אולם באיגרת ליהודי מצרים אין כותביה עומדים על שני מרכיבים אחרים המשותפים לשני החגים, מחוץ לארבעת המינים (למען הדיוק - רק שלושה נזכרים באיגרת): המזבח והאש.

על המזבח בסוכות

באשר למזבח - אם בחנוכה עומד במרכז המזבח החדש, אף בסוכות הוא תופס מקום חשוב:

"מצוות ערבה כיצד? מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא. יורדין לשם ומלקטין משם מדוביות שלערבה, ובאיץ וזוקפיץ אותן בעידי המזבח, וראשיהן כפופין על גבי המזבח... ואותו היום מקיפין את המזבח שבעה פעמים. בשעת פטירתן, הן הן אומרים: יופי לך, מזבח! יופי לך, מזבח! רבי אליעזר אומר: ליה ולך, מזבח! ליה ולך, מזבח!" (משנה, סוכה ד' ה')

על האש בסוכות

ובאשר לאש - היום האחרון של סוכות, שמחת בית-השואבה, עומד כמעט כולו בסימן של האש: (אחרי תיאור מנורות של זהב והדלקת נרותיהן -)

"...ולא היתה הצר בירושלים שאינה מאירה מאור בית-השואבה. החסידים ואנשי המעשה היו מרקדים לפניהם באבוקות שלאור שבידיהן..." (משנה, סוכה, ד', ג')

על כל אלה יש להוסיף הבלטת מקומן של הנשים - שם וכאן. ההלכה קובעת: "נשים חייבות בנר חנוכה" (בבלי, שבת כג, ע"א), ואילו על החגיגות של בית-השואבה קיימת מסורת וודאית זו:

"במוצאי יום טוב הראשון שלחג ירדו לעזרת הנשים, ומתקנין שם תיקון גדול..."

(שם, ה' ע"ב)

"תנו רבנן: בראשונה היו נשים מבפנים ואנשים מבחוץ, והיו באים לידי קלות ראש, התקינו, שיהו נשים יושבות מבחוץ ואנשים מבפנים, ועדיין היו באין לידי קלות ראש, התקינו, שיהו נשים יושבות מלמעלה ואנשים מלמטה..." (בבלי, סוכה נ"א ע"ב)

לסיכום מרכיב זה - האיזכור בדבר השתתפותן של נשים בחגים העונתיים העתיקים רומז כמעט תמיד לרובד הפריוני הקמאי, והרי האופי העונתי של חנוכה אינו מוטל בספק.

יתכן כי יש בתאור התלמודי רמז להילולה של "פריצות" שנהגה לפניו במועד זה, ואותה ביקשו החכמים למנוע. יש האומרים שכשם שהנביא יחזקאל מעיד על פולחן השמש (בסוכות - לפי המשנה), כך הוא אף מעיד על מקומן של הנשים ב"ביכוי התמוז", הוא "בעל" או "אדוניס" (ונזכיר: במיתוס היווני מבכה אפרודיטי את אדוניס אהובה ביורדו לשאול). ועל כך יש להוסיף, שמועד חידוש האש בסוף כסליו חופף את חג לידתו מחדש של תמוז-אדוניס כעבור שישה חודשים, מועד שבו שוב התבלטו הנשים.

לסיכום הנושא:

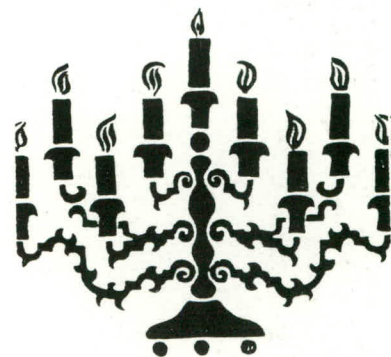
בחקר הדתות המונותאיסטיות ידועה הדרך התמודדותן עם טקסי הפולחן ומערכת הסמלים של הדתות הפוליתאיסטיות שקדמו להן, ונגדן לחמו בשעת היווסדן; באין אפשרות להעביר כליל מן העולם את מירב הנהלים הקדומים של עבודת האלילים, העדיפו חכמי הדתות המונותאיסטיות ל"בולל" אותם בתוך דתם החדשה, ובלבד שכל אלה יופנו מעתה אל האלוהות האחת והיחידה. בכך מוסברת העובדה, שבעבודת הקודש ובסמלים יהודים, נוצרים ומוסלמים רבים ניתן לגלות את הרובד המיתו-מאגי ללא העמקה יתירה, וזאת במיוחד בתחום החגים ועיתויים בגלגל השנה ועונותיה.

בחג החנוכה למדנו להכיר דרך זו, לפרוש רובד היסטורי ואמונתי חדש על גבי הרבדים הקמאיים.

סאטורנליה - חז"ל הכירו היטב את המועד הזה, והמשנה האוסרת כל מגע ומשא ב"אידיהן של גויים", מונה ביניהם במפורש את "סטרנורא", או בנוסח אחר - "סטרנליא" (משנה, עבודה זרה א' ג').

ובאשר לרובד הקדום של העיתוי העונתי - הוא מתגלה לא רק במקור ובמשנה סוכות המצטט מדברי הנביא יחזקאל בהקשר לשמחת בית-השואבה, הרי כבר מצאנו רובד דומה גם לחג החנוכה (מחוץ לרמזים עקיפים על הנרות) בחנוכת המזבח החדש; וזאת בציטוט המובא מספר החשמונאים בראשית פרק זה - **"בעת וביום שטימאווה הגויים!"**

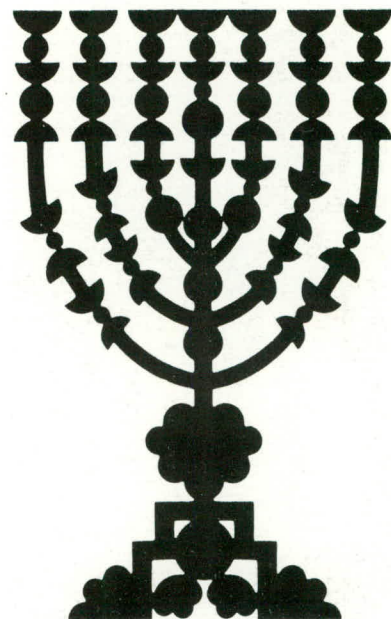
יתר על כן - הרב יואל בן-נון במאמרו: "יום יסוד היכל ה', מודע אף הוא לאופי הפגאני הקדום של החג בתאריך זה, כי בו הוצב "השיקוף" בבית-המקדש לפי אותו מקור בספר החשמונאים. לדעתנו - "אם השלטון הסלבקי, בשיתוף עם מנלאוס הכוהן ואנשיו, בחרו באותו תאריך דווקא להצבת פסל זה, כוונתם היתה לקדם בצורה זו את שילוב אמונתם הישראלית באמונתם הבינלאומית הלניסטית..."

ומסכם את הנושא יוסף רוט רותם:

"לימים כשהחשמונאים סילקו את מלכות אנטיוכוס, הגרעין התרבותי והדתי המרכזי והדומיננטי היה זה של היהדות הלוחמת, אלא שזו נאלצה להתפשר עם המציאות התרבותית - הדתית. אחת מן ההתפשרויות הללו באה בדמותו של חג החנוכה. היינו חג האורים - חג האש הנוכרי שנחוג לאחר היום הקצר, וקביעתו בלוח החגים הרשמי של עם ישראל. החג הזה נתקבל אל תוך חיקה של היהדות הנורמטיבית לא לפני שפשט צורה ולבש צורה ונתעצב ברוחו ובדמותו של עם ישראל שאף הלביש עליו תכנים חדשים. וכך ניתן לשחזר את הדרך שנתעצב בו חג החנוכה. חגיגה כלשהי נחגגה אמנם בכ"ה בכסליו או בתאריך סמוך לו לזכר טיהורו של בית-המקדש וחידוש עבודת הפולחן בו. החגיגה היתה זו של סוכות - נדחה "חג הסוכות של כסליו". אלא שהיה זה מאורע חד פעמי יוצא דופן שהיה עובר מן העולם אילמלא נזקקו לו כתחליף לחג האש או חג האורים הנוכרי. לפיכך דילדלו את כל הסמלים והמעשים הסמליים הנעשים בחג הסוכות (סוכות, ענפי הדס, לולב וכו') וצימצמו אותם לטקס הדלקת הנרות והלפידים שהיה נחוג בחג הסוכות בעת ניסוך המים, שהיה ידוע "כשמחת בית השואבה". על טקס קדום זה הלבישו את סיפור נצחון החשמונאים על היוונים ואת סיפור הנס שבא להמעיט ככל הנראה מתרומתם של החשמונאים לחג לאחר שאלה הבאישו."

(יוסף רוט רותם, התהוותו של חג החנוכה)

נס פך-השמן, מיצוות הנרות ושמונת ימי החג.

וברוח דומה - בריאת האור בכ"ה
בכסליו בדברי המהר"ל מפראג
(רבי יהודה ליווא ברבי בצלאל,
1609-1512, בסיפרו "נר מצווה").

"...התחלת האור שיוצא מן החשיכה
הוא בכ"ה בכסלו, כי בריאת אור
העולם הוא בזמן ששווה היום עם
הלילה... שאז מתחיל האור להתגבר
ולפיכך נעשה הנס בשמן... כל
שמונת ימים... והתחלת האור ראוי
לבית המקדש..."

בספר חשמונאים א', המקור הראשוני והאמין מכולם, אין כל זכר לאגדה על
נס פך השמן. כלומר, אגדה זו הקשורה במצוות שמונה הנרות, איננה שייכת
למרכיבי החג הראשוניים במקורות הקרובים בזמן לכינון החג.
יש הסבורים שכל מטרת אגדה זו היתה לדחות לקרן זוית את זכר גיבורי החג,
על-ידי הדגשת הצד הניסי של פך השמן הקטן.

"מפני שכל כולו של חנוכה עומד בסימן מעשי הגבורה של החשמונאים, הקפידו חז"ל שלא לקרוא
לחג בשם 'חג החשמונאים' או 'חג המכבים'. זאת כדי למנוע הפיכת מעשה גבורה של אדם -
בשר ודם - לפולחן אישיות, כמקובל אצל עמים אחרים. וכשם שלא נקרא שמו של משה על חג
הפסח, ושם של מרדכי ואסתר על פורים, כך לא נקרא שם החשמונאים - המכבים, על חג
החנוכה".

(עלון קיבוץ טירת צבי, חנוכה תשמ"ג)

על רקע התקופה שבה בעיקר, עוצבה מסכת החגים, אחרי חורבן בית-שני
והתחלת היציאה לגלויות, נראה סביר ההסבר של וואהרמן בספרו - "חגי
ישראל ומועדיו", למרכזיות מוטיב הנס: נוכח החורבן ואובדן העצמאות דרוש
היה מתן טעם לחג, שיהיה בכוחו לחזק את רוח העם המדוכא: הרעיון
שההיסטוריה של עם-ישראל נעשית "לא בחייל ולא בכוח כי אם ברוח ה'".
"את הרעיון הזה מצאו חכמינו באגדה על נס-פך-השמן, ואותו העמידו במרכז
חג האורים".

אחד ההסברים שניתן בתקופה מאוחרת יותר - לדבריו, למשך החג, קושר את
הדבר למזבח:

"...ומה ראו לעשות חנוכה זו שמונה ימים? אלא בימי מלכות יוון, שנכנסו בני השמונאי
להיכל ובנו את המזבח, ושדוהו בשיר, ותיקנו בו כלי שרת, והיו מתעסקין בו שמונה
ימים..."
(מגילת תענית פ"ט)

ואילו מקור אחר קושר זאת בסיפור על שמונת השיפודים:

"...ולמה מדליק נרות בחנוכה? אלא בשעה שניצחו בניו של חשמונאי הכהן הגדול
למלכות יוון... נכנסו לבית המקדש, מצאו שם שמונה שיפודין של ברזל וקבעו אותם
והדליקו בתוכם נרות..."
(פסיקתא רבתי ב')

(וכאן יש להעיר: עניין זה כשלעצמו, תמוה, כי השיפודים באו במקום מנורת
הזהב, שהיתה של 1+6 נרות!).

שתי שאלות אלו - למה מדליקין נרות ומדוע שמונה ימים - נשאלו - לדעת
וואהרמן - "אחרי שבמשך הזמן נשתכח הטעם האמיתי לקביעת החג, והיה
צורך לנמק אותו מחדש. כאן באה האגדה על נס-פך-השמן והצילה את המצב..."

גם מעיני יהושע עמיר, במאמרו - "הגילגול הראשון של סיפור נס-חנוכה", לא נעלמה העובדה, שבמרכז התיאור של ספר חשמונאים א' על טיהור בית-המקדש, ניצב חידוש עבודת הקרבנות על המזבח כדת וכדין, אף שם החג מכוון לכך באופן ברור, כי בחנוכה המזבח מדובר. איך קרה איפוא, שנס פך-השמן בא לתפוס מקום כה מרכזי במסורת החג?

יתכן כי בדיקת המקורות מראה שלמעשה בא נס זה לדחוק את רגלו של נס אחר, זה של חידוש האש על המזבח המטוהר. אמנם ספר חשמונאים א', בפרק ד', איננו מתעכב על-כך, והוא מוסר בלשון סתמית:

» והם טָהְרוּ אֶת-הַמִּקְדָּשׁ וַיִּשְׂאוּ אֶת-אֲבְנֵי הַשֶּׁקֶץ אֶל מְקוֹם טָמֵא. ^י וַאֲשֶׁר לְמִזְבַּח הָעוֹלָה הַמְחֻלָּל הִתְיַעֲצוּ

גם בספר חשמונאים ב', בפרק י', נאמר בפשטות -

י טָהְרוּ אֶת-הַמִּקְדָּשׁ, עָשׂוּ מִזְבַּח אַחֵר, הִלְהִיבוּ אֲבָנִים, הוֹצִיאוּ מֵהֶן אֵשׁ, וְאַחֲרֵי שְׁנַתִּים יָמִים הִבְרִיאוּ קִרְבָּנוֹת וַיַּעֲשׂוּ אֶת-הַקְּטֹרֶת, אֶת-הַנִּירוֹת וְאֶת-לֶחֶם הַפָּנִים. אך באיגרת ליהודי מצרים שכבר הזכרנו לעיל מצא מחברו להכרחי לספר באריכות, כיצד התרחש חידוש האש על המזבח באופן פלאי:

להיותנו מוכנים לעשות את-טהור המקדש בתמשה ועשרים בכסלו ראינו להודיעכם, בעבור אשר תעשו גם אתם את-חג הסכות והאש כאשר הביא נחמיה וזכחים אחרי אשר בנה את-המקדש ואת-המזבח. ^י כי כאשר הגלו אבותינו לפרס לקחו הפהגים יראי-השמים בסתר מאש המזבח, הסתירוהו בחלל באר אשר אין בה מים וישמרוהו שם לבטח ולא ידע איש את-המקום. ^כ ואחרי אשר עברו שנים רבות, כשהיה הדבר טוב בעיני האלהים אשר נשלח נחמיה מאת מלך פרס, שלח מצאצאי הפהגים אשר הטמינו את-האש לקחתה, וכאשר ספרו לנו כי לא מצאו אש אלא מים מעבים, ^{כא} צוּם לְשַׂאֲבָם וּלְהִבְיָאָם. וכאשר הובא הדרוש לקרבנות צוה נחמיה את-הפהגים לצקת המים על העצים ועל אשר עליהם. ^{כב} ואחרי אשר נעשה הדבר הוה ועבר זמן והשמש אשר קדם לכן היתה מכסה עננים זרחה, התלקחה אש גדולה וישתוממו הכל.

נפתר - זהו ככל הנראה מדרש לשון על המילה שהובאה במקור היווני NEFTAR או NEFTAI שהתגלגלה בפינו ל"נפט".

יג וכאשר נודע הדבר ולמלך פרס הגד כי במקום אשר בו הסתירו הפהגים הגולים את-האש נראו המים וכי בהם קדשו אנשי נחמיה את-הקרבנות, ^{יד} חקר המלך על הדבר, גדר את-המקום ויקדשהו. ^{יה} והמלך לקח מתנות רבות ויתגן [לפהגים] אשר רצה בהם. ^{יז} ויקראו לו אנשי נחמיה נפתר, אשר פשרו הוא טהרה. ורבים קוראים לו נפתר.

(חשמ"ב א' 18-23, 33-36)

חג האורים הפרסי

רש"י בהסברו להנחת הנר על השולחן בשעת סכנה (בבלי, שבת, כ"א ע"א) טוען כי לפרסים היה חג אור באותה עונה: "שהיה להם לפרסים חוק ביום אידם (חגם) שלא יבעירו נר אלא בבית עבודה זרה שלהם", ומכיוון שחג האור היהודי שבו מדליקים נרות בכל הבית, חל באותם ימים שמותר היה להדליק בו אור דק בבית האל הפרסי, ולא בבית פרטי, היתה סכנה להדליק נר בחלון ולכן התירו להניחו על השולחן.

וכך קובע הרמב"ם:

נר חנוכה מצווה להניחו על פתח ביתו מבחוץ ואם היה דר בעליה - מניחו בחלון הסמוכה לרשות הרבים. בימי הסכנה (כשאסור להוציא אור בחוץ) מניח אדם נר חנוכה בתוך ביתו מבפנים ואפילו הניחו על שולחנו - דיו. (משנה תורה, זמנים, הלכות חנוכה פ"ד ה"ח)

כן יש לשים לב לדברי יוספוס שאיננו יודע את ההסבר לשם החג ויתכן כי זוהי עדות לשמו הקדום של החג: "עד היום הננו חוגגים את החג וקוראים לו(חג) האורים, ונראה לי שנתנו את הכינוי הזה לחג, משום שאותה הזכות (לעבוד את אלוהינו) הופיעה לנו בלי שקיוונו לה". (קדמוניות היהודים)

לוח שיש מחורבות אשקלון. מהמאה השנייה-שלישית לסה"נ. עליו חקוקים ציורי צמחים, מנורה, שופר, לולב ואתרוג. כנראה זהו שריד מארון-קודש של בית-כנסת קדום.

המקור בתורה, המתאר את ראשית האש על המזבח באוהל המועד, מדגיש את מוצאו הקדוש - "והוצא אש מלפני ה' ותאכל על המזבח את העולה..." (ויקרא ט' 24), וזאת ביום השמיני אחרי שבעת "ימי המילואים" ההתקדשות של בני אהרון הכהנים!

(ונעיר, שבהמשך נענשים נדב ואביהוא, בני אהרון, על שהקריבו "אש זרה" על המזבח).
זהו מעתה -

"אש תמיד... לא תכבה" (שם ו' 6).

ואם חלילה תכבה בתהפוכות הזמנים, לא בידי אדם תוכל להתחדש. ואכן גירסת דברי הימים ב' לתיאור חידוש האש בבית-ראשון (שלא כגרסת מלכים ב') הולמת תפיסה זו:

"ובכלות שלמה להתפלל - והאש ירדה מהשמים ותאכל העולה והזבחים..." (א' 1).

לפנינו איפוא המגמה החד-משמעית להסביר את מזבח החשמונאים כחולייה לגיטימית בשרשרת הקדושה: אש זו, בין שירדה מחדש בשעת חנוכת המזבח בידי יהודה המכבי ובין שהיא האש שהתלקחה באורח פלא בשעת חנוכת הבית השני, כביכול בידי נחמיה, ושתוקפה הקיים ועומד נתאשר עתה, כאשר הוחזר הבית לאיתנו אחרי חילולו הזמני, אש זו היא עצם הערובה לקדושת-הבית ולהמשכיות הקדושה המקשרת את הבית השני עם הראשון.

י. עמיר רואה באותה איגרת אל יהודי מצרים מסורת עתיקה, ואמינותה ניכרת במיוחד בתוספת על מלך פרס. מן המפורסמות שדת פרס קידשה את האש כנציג האל הטוב האהורמזדה, ולכן מלך פרס "גדר את המקום ההוא ויקדשהו", והוא מעניק "מתנות רבות" לכוהנים שטמנו את האש. יוצא שלפנינו החולייה של בית שני באותה שרשרת של חידוש האש הקדושה.

בסגידה לאש בדת פרס, ממקד י. עמיר גם את הסברו לאגדה על פך-השמן, שמכורתה בבל, בה עדיין היה מגע בין היישוב היהודי לכוהני האש, בטקסיהם הם השתמשו, בין היתר, גם במעשים של אחיזת עיניים, וחכמי התלמוד הבבליים, שכללו אגדה זו בגמרא, סלדו מכל אבק של עבודה זרה, לרבות פולחן-האש, וכך סברו, לדעת עמיר:

ירידת האש באורח פלא מן השמיים חשופה לאי-הבנה גורלית, אשר תהפוך אותה לפתח של כפירה. מכאן ניתן להבין את רתיעתם של חז"ל מסיפור הנס המסיבי הנוקק לסממנים הנשמעים לכאן ולכאן, ולהמציא במקומו את הסיפור התמים על פך השמן הטהור היחיד שהתגלה בבית-המקדש, שלזכרו אנחנו מדליקים את נרות חנוכה. (עמיר, שם)

לצד הצעת הסבר זו, יש לזכור נקודה מרכזית ומכרעת: העיתוי של חידוש האש ותאריך החג הנובע מכך. אין מקריות במרכיב פולחני מעין זה - לא בעמים ולא בישראל.

"הלל" לא בגלל נס-פך-השמן

אין לומר שחז"ל לא היו מודעים למשמעות ההישג הלאומי של מרד מודיעין, שהביא לעצמאות מדינית. הדבר עולה בדיון על השאלה, מדוע אומרים "הלל" (תהילים קי"ג - קי"ח) בחנוכה ולא בפורים. ההלכה קובעת שבחנוכה "גומרים את ההלל" (בתפילות היום), כדברי גמרא למגילות תענית, משנה כ"ג:

"ומה ראו לגמור בהם (בשמונת ימי החנוכה) את ההלל? אלא ללמדך שכל תשועה ותשועה שהקב"ה עושה להם לישראל, הן מקדימין לפניו בהלל ובשבח ובהודאה..."

יריב בן-אהרון במאמרו "פשר חנוכה בית-חשמונאי", דן בין היתר במקור המאוחר מן המאה השמינית לספירתנו - פסיקתא רבתי, המביאה מדרש על תהילים ל' - "מזמור שיר חנוכה הבית לדוד":

צבי יהודה במאמרו "מדוע קוראים 'הלל' בחנוכה", בבואו להשוות עם פורים, מסתמך, בדיון, על דברי האמורא רבא (מאה 4 לספ'), המדגיש שגם אחרי הישועה בימי מרדכי ואסתר עדיין נשארו היהודים "עבדי אחשוורוש" (בבלי, מגילה י"ד ע"א). רק על הישועה בימי החשמונאים חל המזמור הפותח את ה"הלל" - "הללו עבדי ה'", ונכונים דברי הפירוש:

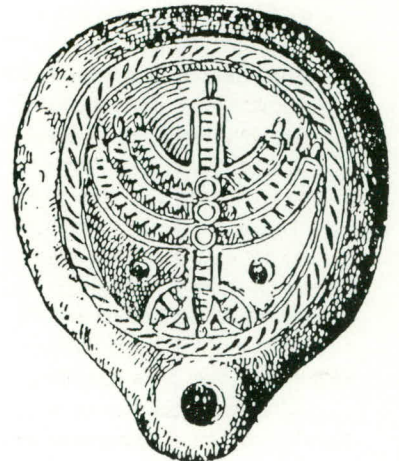
שבע חנוכות הן:

1. חנוכה ברייתו של עולם, דכתיב - "ויכולו השמיים והארץ" (בראשית ב' 1) ואין "ויכולו" אלא לשון חנוכה, דכתיב: "ותכל כל עבודת משכן אוהל מועד" (שמות ל"ט 32).
2. חנוכה משה, דכתיב - "ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן" (במדבר ז' 1). (של אוהל מועד במדבר בשנת 1220 לפנה"ס כמשוער).
3. חנוכה הבית, דכתיב - "מזמור שיר חנוכה הבית לדוד" (תהילים ל' 1). (של שלמה בבית ראשון - בשנת 950 כמשוער).
4. חנוכה בית שני, שנאמר - "והקריבו לחנוכה בית אלהא" (עזרא ו-17). (של עולי בבל, שיבת ציון - בשנת 520 לפנה"ס).
5. חנוכה החומה שנאמר - "ובחנוכה חומת ירושלים ביקשו את הלוויים מכל מקומותם להביאם לירושלים לעשות חנוכה ושמחה" (נחמיה י"ב 27). (בימי עזרא ונחמיה - בשנת 516 לפנה"ס).
6. חנוכה זו עכשיו, של בית חשמונאי, זו שאני מדליקין (בשנת 165 לפנה"ס).
7. חנוכה העולם הבא, שאף היא יש בה נרות, דכתיב - "והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתיים כאור שבעת הימים" (ישעיהו ל' 27). (פסיקתא רבתי, ב')

"...במלכות של יוון, שכילה אותה הקב"ה, התחילו נותנים הימנו ושבח ואומרים: 'לשעבר היינו עבדים לפרעה, עבדים ליוון, ועכשיו עבדיו של הקב"ה אנן..."

ומדגיש צ. יהודה: "אולם על נס-פך-השמן אין כל הצדקה הילכתית לקבוע הלל. ואכן, בשום מקור בחז"ל ובראשונים לא מצאנו שיזכירו נס זה כטעם לקריאת הלל בחנוכה".

נר חרס מעוטר במנורה בעלת חמישה קנים. נמצא על הר הכרמל.

לפי הסדר הזה חנוכה בית-חשמונאי היא האחרונה ב"עולם הזה" הצופה את "חנוכה העולם הבא" בימות המשיח. לדעת בן-אהרון - היות ולפי במדבר (כ"ה 13) ניתנה לבני אהרון "ברית כהונת עולם", יש במדרש זה משום הדגשת מוצאם הכוהני של בני-חשמונאי והאדרת מעמדם כיורשים לגיטימיים של אותה ברית.

ההיבט העונתי-חקלאי -
הזית ושמןו

על "מועד השמן" באחת ממגילות קומראן:

א. ששר במאמרו - "היסוד החקלאי בחג התנוכה", סבור כי: "יודעים אנו מן התורה שבשביל שייחפך חג לנחלת הכלל, חייב כל אחד ואחד בישראל ליטול בו חלק פעיל, ולא די בהקרבת קרבנות בבית-המקדש".

הנסיון להשיג מטרה זו לגבי תנוכה על-ידי העברת חלק מארבעת המינים של סוכות ל"חג טיהור המקדש" - לפי חשמן"ב' ו' 1-8, לא יכול היה לעמוד במבחן, משום שעונה זו של החורף בארץ-ישראל מקשה מאוד על השגת מינים אלה, מה גם שבכך היה ניטל הייחוד של חג הסוכות. לפיכך -

"היה צורך במציאת אביזרים אחרים. והנה, כל הדר בארץ-ישראל יודע שעונת מסיק הזית היא בעיצומו של חודש כסליו. לא היה איפוא דבר פשוט יותר ויעיל יותר מהחדרת חג התנוכה לתודעת המוני עמך בית-ישראל, מאשר באמצעות שמן זית זך. בחודש כסליו מצויים הזיתים בשפע ובזול, ואמילו עניי ישראל יכולים לקיים מצוות הדלקת נרות חנוכה ולהדר בהדלקת נרות של שמן..."

ממקור קדום בלתי צפוי - אחת ממגילות-קומראן - אנו למדים על קיומו של מועד בעל שורשים עונתיים-חקלאיים בסוף כסליו:
"...בעשרים ושניים בו (בחודש התשיעי כסליו) - מועד השמן..."

ש. טלמון במאמרו - "לוחות השנה של כת מדבר יהודה", מסביר את ההפרש של 22-25 בכסליו, בדרכי החישוב הייחודיים של הכת, והוא סבור שלפנינו עדות קדומה ביותר "ואולי הקדומה מכולן, לחג האורות", המכונה בפנינו חנוכה..."

ועוד: כבר ראינו לעיל שלדעת הרב בן-נון, קיומו של רובד טרום-חשמונאי בחג התנוכה, איננו נחשב כפסול מבחינה דתית.

לדעת טלמון מצוי רובד זה בעיתויו החקלאי של החג: זהו מועד הזית והשמן, סוף אסיף היצהר. כנקודת המוצא לטיעון זה משמש לו איזכור התאריך בנבואות חגי וזכריה, שנאמרו בכ"ב בכסליו, זהו - "יום יוסד בית ה' צבאות ההיכל להיבנות" (זכריה ז' 9, חגי ב' 18) - ראשיתו של בית שני. הרקע לנבואות אלו הוא עץ הזית, גידולו והבשלת פירותיו, כמו בדברי חגי על הבצורת:

(ח) שִׁימוּ נָא לְבַבְכֶם!

מִן הַיּוֹם הַזֶּה וּמִעַלָּה,

מִיּוֹם עֲשָׂרִים וָאַרְבָּעָה לְתַשְׁעֵי,

לְמִן הַיּוֹם אֲשֶׁר יָסַד הַיְכָל יְהוָה -

שִׁימוּ לְבַבְכֶם!

(ט) הַעוֹד הַזֶּרַע בְּמַגֹּרָה

וְעַד הַגֶּפֶן וְהַתְּאֵנָה וְהַרְמוֹן וְעֵץ הַזֵּית לֹא נִשְׂא -

מִן הַיּוֹם הַזֶּה אֲבָרְךָ.

שמן זית מהגליל

(ב' 18-19)

מן המחקר הארכיאולוגי בעת האחרונה, עולה, כי עיקר גידול השמן היה ביהודה עד תקופת ממלכת החשמונאים. ואומר על כך מרדכי אביעם במאמרו "ראשית הייצור הנרחב של שמן זית בגליל בעת העתיקה": "ניתן להניח כי במאות הרביעית - השנייה לפנה"ס לא היתה בגליל תעשייה רחבת היקף של שמן זית... עד לתקופה החשמונאית לא תפס שמן הזית מקום חשוב בתוצרת החקלאית של הגליל... שונה התמונה בדרום הארץ. בשנים האחרונות נסקר ונחפר מספר לא מבוטל של בתי בד תעשייתיים מן התקופה ההלניסטית. תעשיית שמן הזית ביהודה ובפלשת התקיימה ברציפות מתקופת הברזל ונקלטו בה גם החידושים הטכנולוגיים של בית הבד ה"תעשייתי" של התקופה ההלניסטית, (לעומת בתי הבד הביתיים שהיו בגליל באותה תקופה)".

כאן גם הקשר עם סוכות ("סוכות של כסליו"), שהרי הלכת המשנה (ביכורים א' ו'), קובעת שסוף הבאת הביכורים הוא בחנוכה. לפי התורה אמנם מצווים בסוכות להביא ביכורים "מגרנד ומיקבד" (דברים ט"ז 23), אך "מן היצהר" לא נאמר שם, כי מסיק אסיף היצהר - הזית, מתחיל בחשוון ודריכת השמן בבתי-הבד מסתיימת רק בחנוכה ואף לאחריה. הרב בן-נון קובע מפורשות, שלדעתו חג זה בכסליו, בהיותו קשור בטבע הארץ, היה ידוע ונהג בפועל בבית ראשון, ואף "יש חומר ששמחה זו קדומה היא".

היבט חקלאי-עונתי זה עדיין זכור לפי אחד ההסברים לשמונת ימי החנוכה, מתקופת הגאונים - מאה שביעית לספירה ואילך:

"...מפני שטימאו היוונים את כל השמנים וכו'. מפני שהשמנים באו מחלקו של אשר, ומקום היה לו שנקרא תקוע, ומשם עד ירושלים מהלך ח' ימים בין הליכה וחזרה...וזה נעשה להם נס לשמונה ימים..." (אוצר הגאונים, על התלמוד הבבלי, שבת כ"א, המקום הנזכר הוא תקוע הגלילית, בין פרוד לרמה).

על פי מסורת זו ב"חלק אשר", נחלתו של שבט אשר בגליל המערבי, מבשילים הזיתים הראשונים בעונת הסתיו של הארץ.

נוכח הצורך להשיג שמן טהור בעונה זו של הבשלת הזיתים, שיגרו בני חשמונאי, לפי מסורת זו, שלוחים דחופים ל"חלק אשר" ("מאשר שמנה לחמו" - בראשית מ"ט 20), שכן זו היתה האפשרות המהירה ביותר להשיגו, והשלוחים חזרו לירושלים בדיוק בזמן - כעבור שמונה ימים...

ועוד באותו עניין: במחקר לא הושם לב לכך שקרבן "התמיד" לפי התורה כלל גם שמן-זית, "ועשירית האיפה סלת למנוחה בלולה בשמן כתיית..." (במדבר כ"ח 3). אמנם עיקר "התמיד" הוא - "שני כבשים בני שנה תמימים, שניים ליום" (שם, שם 5). אך היעדר השמן עלול היה לעכב מעיקרו את חנוכת המזבח לתפקידו המרכזי היומיומי!

ולכן נראה כי הגאונים תארו את גידול הזית בגליל בסוף ימי ממלכת החשמונאים ובמאות הראשונות לספירה, ולא כפי שהיה בימי חנוכת המקדש, בימי יהודה המכבי.

"האם השכיחה האומה את זכר החשמונאים?"

הדגשת "נס פך השמן" במסורת גרמה לוויכוח בין החוקרים ומאמר בשם זה, נכתב על-ידי גדליה אלון בספרו - "מחקרים בתולדות ישראל". בניסוחו הכוללני נוגע בסוגייה המהותית של יחס היהדות לחנוכה. מה שהביא את אלון לכתובת מסתו זו, היתה הדעה הרווחת בעולמם של חוקרים, שהחכמים והעם עימם, מימי בית שני ולאחר החורבן, השתדלו להשכיח את החשמונאים ואת מפעליהם מזכרונם של האומה... בין היתר מתפלמס אלון עם **ברל כצנלסון** שלדעתו פעלה בהיסטוריה העברית מעין צנזורה שדנה למחיקת גילויים שונים של הגבורה העברית, כמו של קנאי מלחמת החורבן ושל מורדי בר-כוכבא לאחר מכן.

"אך אפילו גבורת החשמונאים המתקוממים לא זכתה להיאצר ולהישמר בספר עברי מקורי, זיכרה הצטמצם בשמועות מקוטעות ונתגלגל בנס פך השמן. כל גבורה שלאחר החורבן, כל נסיון לפרוק שיעבוד גלויות, כל הקרבנות העצומים של לוחמים עזי-נפש, שלא השלימו עם מלכות הזדון - נידחו מן הזיכרון, צומקו במעשיות מטושטשות ובניבים סתומים, ונגנזו כפרחים מיובשים בקפלי אגדה והלכה..."

ארבע ראיות מונה אלון אצל הטוענים שהיתה משום השכחה:

א. לא הוקצתה לה לחנוכה מסכת מיוחדת במשנתנו, ואף ההלכות של תנאים ואמוראים בארץ-ישראל בדיני חנוכה בכללן, מועטות הן;

ב. ספר חשמונאים א', שנכתב מעיקרו עברית, נשתכח מן האומה.

ג. התלמוד (שבת כ"א ב') שואל לתומו: מאי חנוכה? הרי שלא ידעה הגמרא מקורו וטיבו של החג;

ד. העמדת עיקר התשועה על נס פך השמן.

וכשאתה מעיין בדבריהם של החוקרים לידע, מה טעם ביקשו חכמים להכריח את זכרם של החשמונאים וזכר עלילותיהם? הרי אתה מוצא תשובה לכך, בהתעצמותם של הפרושים (והעם) עם אחרוני החשמונאים, מיוחנן כהן גדול ואילך. בחינת בנים אכלו בוסר ושיני האבות תקהינה. אותה התנגדות כללית לחשמונאים האחרונים, שפשטה לאחר מכן וקיפלה את בית חשמונאי כולו לדעת החוקרים הללו, נגרמה, לפי ההשקפה הרווחת, על-ידי ארבעה גורמים שלהלן, כולם או מקצתם:

א. התנגדותם של פרושים, שהעמידו את היהדות על הדת גרידא וש"משאת נפשם היתה רפובליקה רוחנית", לפוליטיזציה של האומה, שנעשתה בידי החשמונאים. הרחבת הגבולין של ארץ יהודה והבטחת הגבולות בכוח צבאי ומשטר מדיני תקיף - כל אלה סתרו את רצונם של החכמים והעם שעמם לשמור על אפיים הדתי-רוחני המובהק של חיי הציבור.

ב. הפרושים התנגדו למלכות בכללה, ובמיוחד מפני שאין מלכות אלא לבית דוד, ולפיכך, משעמדו החשמונאים ונטלו לעצמם כתר-מלכות (ו"אכלו את משיח") - נפסלו מן השלטון ונפגמו מעיקרם.

ג. אותם כוהנים גדולים ומלכים מבית חשמונאי שעשו מלחמות הרבה ושפכו דם רב, פסולים היו בעיני החכמים והעם מלשמש בכהונה גדולה.

ד. התחברותם של החשמונאים אל הצדוקים ורדיפתם את החכמים. והנה, עד שאנו בודקים את הראיות דלעיל על השכחת החשמונאים, נעיין תחילה בעובדות האמורות לאחריהן, העשויות לכאורה להסביר ולאמת אותה הופעה כוללת. בדיקת המקורות הממצה של אלון מעלה, שיחסם של הפרושים למלכים החשמונאים לא היה אחיד וחד-משמעי, ולכן אין להסיק מכך מסקנות לגבי

חנוכה. אין ממש בטענה בדבר מיעוט דמותו של חגנו, ויבואו ויוכיחו הכתובים הלא מעטים בסיפור חז"ל, המזכירים אותו. אך מכיוון שכל המובאות הללו דנות אך ורק במצוות של נרות חנוכה, עדיין עומדת הקושייה בדבר השכחת מלחמתם של בני מתתיהו. כדי להפריך אף עניין זה מסתמך אלון על דברי הפסיקתא רבתי פ"ב (על שמונת השיפודים - להלן), כפי שגם במקורות נוספים מצוייה גישה דומה, כמו במדרש:

"ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לבלותם"; (ויקרא כ"ו 44)
 "לא מאסתים - בידי כשרים, ולא געלתים - בימי יוונים שהעמדת להם חשמונאי ובניו..."
 (בבלי, מגילה י"א ע"א)

ואפשר להוסיף על דברי אלון:

את היעדר מסכת מיוחדת במשנה ניתן לתרץ בנימוק זה: רבי יהודה הנשיא קבע במשנתו רק מצוות שנזכרו בתנ"ך או יסודם בו, או בניסים שנזכרו בו, כדברי חז"ל החותכים: "אסתר - סוף כל הניסים" (בבלי, יומא כ"ט 1). אולם גם כאן אפשר להצביע על יחס חיובי למנהיגי בית-חשמונאי, אם נפרש את הקריאה בתורה בבית-הכנסת בחנוכה, לפי המשנה (מגילה ג' ו'), כמכוננת לכבד את זיכרם ופעלם: "בחנוכה (קוראים) - בנשיאים", כלומר - (במדבר ז'), פרק הפותח כך:

"ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן ... ואת המזבח ואת כל כליו... ויקריבו נשיאי ישראל ראשי בית אבותם, הם נשיאי המטות ..." (במדבר ז', 1-2).

במרכז הפרק עומדת התחלת הקרבנות על המזבח באוהל המועד, ומובלט בו מעמדם של "נשיאי ישראל", ראשי השבטים. ייתכן שבחירת פרק זה באה להביע יחס של כבוד וקדושה גם לראשוני השליטים מבית-חשמונאי, שאף הם נשאו בתואר "נשיאים", בטרם נקראו "מלכים".

גם במדרש "שוחר טוב" על ספר תהילים שזמנו אינו אחיד - בין מאה 4 ל-7 לספירה, מצוייה התייחסות חיובית דומה:

"...ז" לבושיץ לבש הקדוש ברוך הוא... (ובהמשך מובאים כתובים שונים בעניין לבוש בתנ"ך) - אחד כנגד יוון, שנאמר - 'ויעט כמעיל קנאה' (ישעיהו נ"ט 17) - כך היו בני חשמונאי לבושי קנאה..."

ולקח כיוצא בזה עולה בהשוואה בין שני מקורות אלה - הראשון - חשמונאים א', ד' 30, מתוך התפילה של יהודה המכבי לפני היציאה לקרב:

בְּרוּךְ אַתָּה מוֹשִׁיעַ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר שִׁבְרַת עֶבְרַת הַגְּבוּר בְּיַד דָּוִד עֶבְדְּךָ וְנָתַתְּ מַחְנֵה הַנְּכָרִים בְּיַד יוֹנָתָן בֶּן שְׁאוּל וְנוֹשָׂא כְלָיו,

כנגד זה, המקור השני במשנה, מתעלם מדוד בנאום שעל המלך לשאת באוזני העם בטרם יציאה למלחמה, ומדגיש את מלכות ה' בניגוד למלכות בשר ודם.

"...אל תערצו מפני קול צווחות, כי ה' אלוהיכם ההולך לפניכם! הן באים בנצחוננו של בשר ודם, ואתם באים בנצחוננו של מקום (אלוהים). פלישתים באו בנצחוננו של גלית, מה היה סופו - לסוף נפל בהרב ונפלו עימו..."

(סוטה ח', א')

גם כעבור כ-250 שנה -

בזמנים של דיכוי ורדיפות, ואולי דווקא בהם, חג החנוכה נשאר "חוקק תדיר בלב העם, מוקד לזכרונות רוטטים, לערגון ולתקווה" (אפרון). אך קיומו גופא היה כרוך בסכנה, כעדות מסורת ארצישראלית זו:

"(מארמית) טריינוס שחיק עצמות ילדה אשתו בליל תשעה באב, והיו היהודים מתאבלים. והוא (התינוק) מת בחנוכה. אמרו זה לזה (היהודים): מה נעשה - נדליק או לא? אמרו: נדליק, ומה שיחיה - יהיה! אמרו (המלשינים) לאשתו של טריינוס: באשר נולד בנך היהודים הללו התאבלו, ובאשר מת הדליקו נרות! שלחה ואמרה לבעלה: עד שאתה כובש ערי הברברים, בוא והכנע את היהודים הללו שמרדו בך!... הקיפן, הוא ולגיונותיו, והרגן..."

(איכה רבה, א)

כלומר, היה חשש כבד שהשלטון הרומי יפרש את הדלקת הנרות כביטוי לשמחת היהודים על מות בנו של המצביא (שנעשה קיסר לאחר מכן: 53-117 לספ'), ואולי גם כהתרפקות על מסורת הגבורה של מורדי מודיעין. אם בכל זאת היו מוכנים למסור את נפשם על כך, הרי - "גופה של האגדה מוכיח עד היכן זהירים היו במצוות נר של חנוכה" - כדברי אלון.

בגירסת התלמוד הירושלמי יש תוספת לסיפור זה, שהיא חשובה לעניינו:

"אמר (טריינוס) לנשיה: נשמעות (מתמסרות) אתן לגיונותי? ואין אני הורג אתכן! אמרו לו: (מארמית) מה שעשית באלה המונחים על הארץ, עשה גם בנו! עירב דמן בדמם, והלך הדם בים עד קיפריס. באותה שעה נגרעה קרן ישראל ועוד אינה עתידה לחזור למקומה עד שיבוא בן דוד..." (ירושלמי, סוכה פ"א, ה"א)

בלשון אחרת בתלמוד על דברי הפסוק - "השבעתי אתכם בנות ירושלים" (שה"ש, ב' 7).

"ג' שבועות הללו (שהשביע הקב"ה את ישראל) למה: אחת - שלא יעלו (ישראל) בחומה, ואחת - שלא ימרדו באומות העולם... ושלא ירחקו את הקץ..." (בבלי, ק"א, ע"א)

כלומר, בל ינסה עוד ישראל למרוד באומות העולם, עליו לקבל בהכנעה את העונש האלוהי, ומכאן ואילך יצפה מתוך מסירות נפש לגאולה לכשיבוא הקץ המשיחי. רק עם בוא משיח בן דוד, בשעה שיבחר האל להביאו, "קרן ישראל" תזרח מחדש, ועד אז אסור לנסות ולקרב את הגאולה בפועל!

על הסתייגות מכוהנים המטמאים בשעת מלחמה בשפיכות-דמים, או לחילופין - על ייחוד כתר המלוכה לצאצאי בית-דוד - אין לנו עדות מאותו דור. ואילו במקורות מאוחרים יותר יש ביטוי לכך, למשל בעניין הראשון הדברים המוטחים לפי אגדת התלמוד כלפי אלכסנדר ינאי:

"רב לך כתר מלכות! הנח כתר כהונה לזרעו של אהרון! (בבלי, קידושין ס"ו ע"א);

ובעניין השני בברייתא הנחרצת: "אין מושחין כוהנים מלכים" (ירושלמי, שקלים פ"ו, ה"א).

לסיכום פרק זה:

כנראה לא האומה כולה "השכיחה"; אילוצי המאורעות הטראגיים הביאו כמשוער חלק מן החכמים ליחס מסוייג לפרשת המרד החשמונאי, וכן לנסיונות להטות את מוקד החג מדמויות גיבוריו אל עבר הניסי, האלוהי, וזאת בוודאי מצד חכמי הישיבות שבבל, כדברי י. אפרון במאמר - "שני תלמודים - שתי דרכים":

"התלמוד הבבלי מתאר את תולדות ישראל ממרד החשמונאים עד כשלוך בר-כוכבא מתוך מגמות פיוס עם השליטים הזרים והסתייגות ממלחמה ומרד, המסורת הארצישראלית האמיתית משתקפת בתלמוד הירושלמי".

אפרון התרכז כאן בעיקר בהבדלי המגמות כלפי מרד בר-כוכבא, הירושלמי רואה את המרד כצודק בעיקרו והוא נמנע מגידוף וגינוי המתקוממים ומנהיגיו, ובייחוד אין בו גינוי פיוס כלפי האויב המנצח.

"...אין הוא דורש להקפיא כל התנגדות ללא תנאי, להמתין באפס מעשה ולייחל עד אשר יתרחש הנס ויופיע מושיע פלאי מהמרום, כדי להרעיף ולהגשים את הגאולה פתאום ומייד, בלי התמודדות צבאית. בן כוזיבא צועד עם המורדים במסילות יהודה המכבי ומחנה בני חשמונאי המייצגים חסידות קנאית ופעילה, כדי לפלס בהיאבקתם דרך לישועה מפתארת.

לעומת הירושלמי מבצבת בתלמוד הבבלי עמדה סבילה קיצונית ואנטי מהפכנית, הסתגלות עקיבה לנסיבות הגולה... ולאילוצי השיעבוד המתמשך... אין התלמוד הבבלי מזכיר מרידות יזומות כדי לא לחטוא ולא להחטיא בקילוס נסיונות מרידה במלכויות, או בהפרת איסור מפורש לדחוק את הקץ. אין (בבבלי) תנועות מהפכניות גורפות המונים, אין כיסופי גאולה, אין סיסמאות משיחיות, אין מנהיגות ציבורית מעוררת להתקוממות..."

כל זאת - בפרק זמן מוגדר. עם השתקעות זכרונות האימים, ובהמשך הדורות חזרה והופיעה ההתרפקות על גבורתם של החשמונאים, עם עליות וירידות מסויימות לפי הנסיבות ההסטוריות.

אם נחזור לבסוף לראשית דברינו על מוצאו הקמאי של חנוכה, חובה עלינו להכיר בעומק התמורות שחוללה היהדות ביסודות ובסמלים, שנגדו את עיקרי אמונתה. ובאשר לחנוכה - מצאנו ניסוח קולע אצל החוקר היהודי האמריקני ת"ה גאסטר בספרו - FESTIVAL OF THE JEWISH YEAR ;

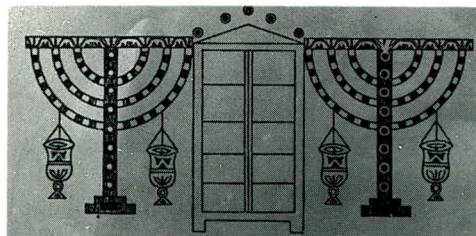
"...היהודים בגניוס האופייני להם, הפכו מנהג זה (של חידוש כוח החמה בחליפת העונות) שהיה זר ואלילי, לסמל המתאים ביותר למסר הממשי של החג, כי האורות נתפסו עתה כמייצגים את מנורות המקדש, שיהודה ועמיתיו הדליקו מחדש, ובדרך זו באו להדגיש את האמת, שאין חנוכה V-DAY (יום הניצחון) סתם, של הנצחון הלאומי של המכבים, אלא בתמציתו הוא חג של הקדשה. מה שבמקורו סימל את תחייתה של החמה או של הטבע, משנה לשנה, נהפך בצורה זו לסמל ההתחדשות במישור הרוחני..."

דוד פלוסר במאמרו ההשכיח עם-ישראל את החשמונאים בימי הביניים טוען כי:

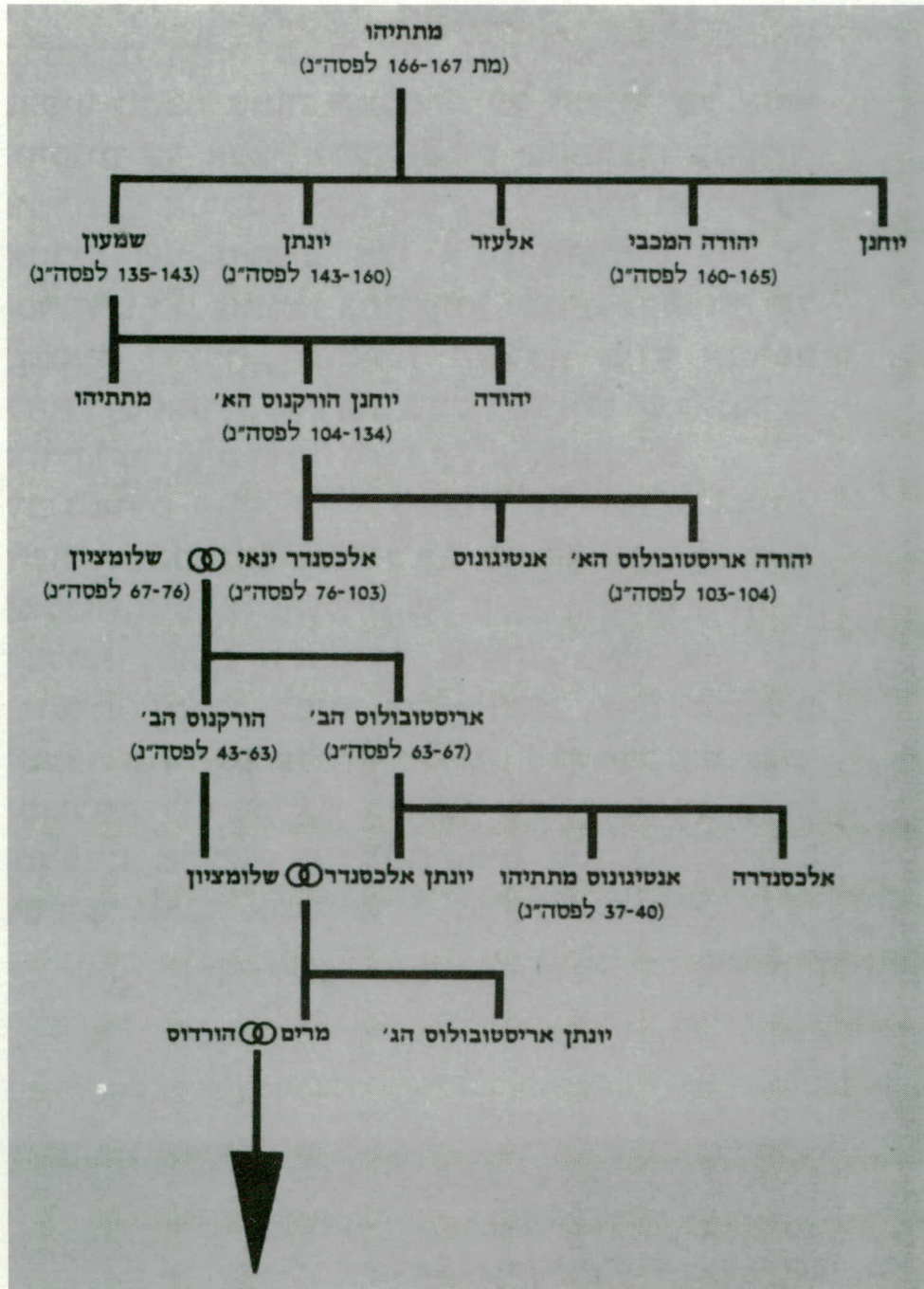
"... בימי הביניים נתחזקה בישראל הערצת גבורת יהודה המכבי ואחיו ועלתה אף על המשתמע מדברי חז"ל... פך השמן המפורסם. נשאר גם בימה"ב מוטיב משני שבא בעיקרו של דבר להסביר את התהוות חג החנוכה".

כן לא נזכר נס פך השמן, בתפילת "על הניסים", ובברכת הדלקת הנרות שנתחברו, כנראה, בתקופת הגאונים, אלא מודגשים דווקא מעשי החשמונאים.

תמונה של שתי מנורות עם מתלים של חמסות וארון קודש במרכז.

בית חשמונאי

הנרות הללו - חנוכה במסורת

הדלקת נר של חנוכה

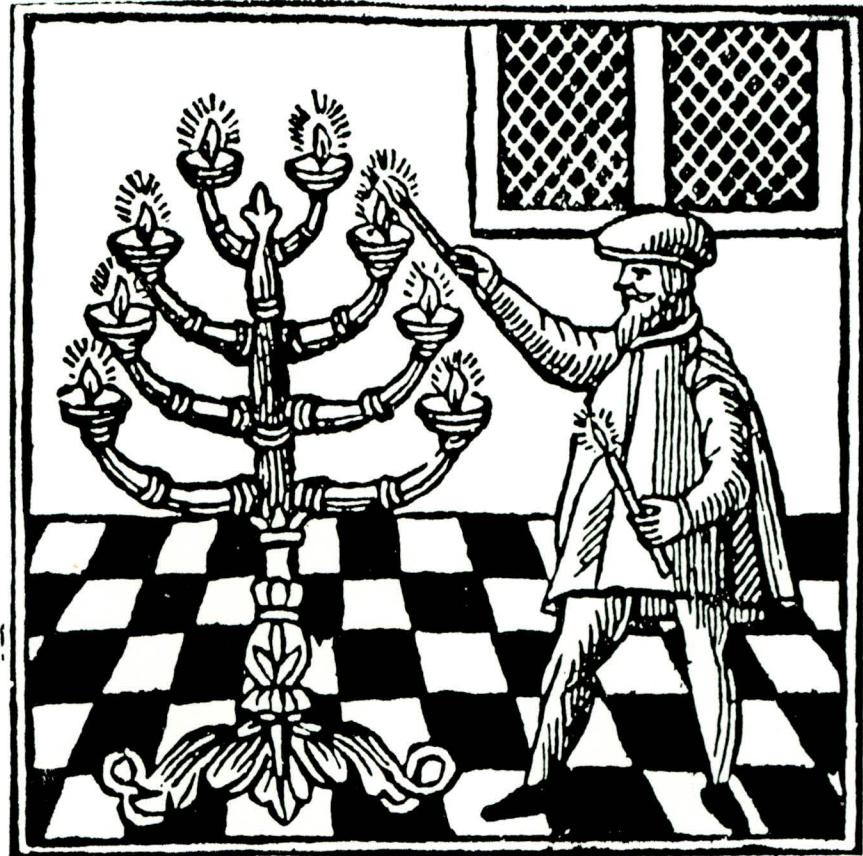
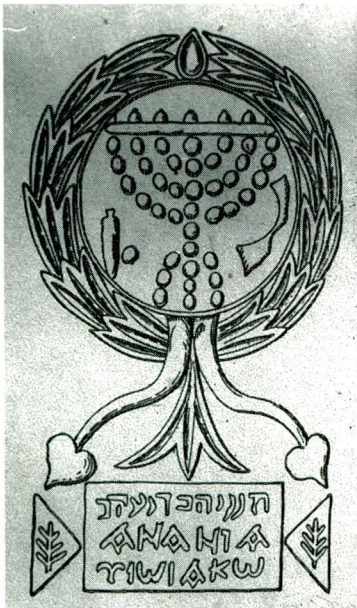
זמן הדלקת נר חנוכה - משתשקע השמש. בלילה הראשון של חנוכה מדליקים נר אחד. ובשאר הלילות מוסיפים נר אחד בכל לילה. בלילה הראשון מברכים ברכה ראשונה ושניה וגם ברכת שהחיינו, בשאר הלילות מברכים רק ברכה ראשונה ושניה:

ברוך אתה, יי אלוהינו, מלך העולם,
אשר קידשנו במיצוותיו וציוונו להדליק נר של חנוכה.
ברוך אתה, יי אלוהינו, מלך העולם,
שעשה ניסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה.
ברוך אתה, יי אלוהינו, מלך העולם,
שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.

מיד אחר הדלקת הנר הראשון של אותו הלילה יאמר הנרות הללו ויגמר הדלקתם בעוד שאומר הנרות הללו.
(מס' סופרים פרק כ' הלכה ו')

הנרות הללו אנו מדליקין על הניסים, ועל הנפלאות, ועל התשועות, ועל המילהמות, שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, על ידי כהניך הקדושים. ובל שמונת ימי חנוכה הנרות הללו קודש הם, ואיך לנו רשות להשתמש בהם, אלא לראותם בלבד, כדי להודות ולהלל לשמך הגדול על ניסוך, ועל ישועותיך, ועל נפלאותיך.

מנורה חקוקה בעמוד שיש מבית כנסת. כיום במסגד הגדול בעזה.

הדלקת נרות חנוכה, (על פי ספר המינהגים אמסטרדם המאה ה-17).

דיני ההדלקה

לקט מתוך קיצור שולחן ערוך

להלן קטעים מתוכו:

כל השמנים כשרים לנר חנוכה. ומכל מקום מיצווה מן המובחר לקחת שמן זית, בדומה לנס שבמקדש שהיה בשמן זית. ואם אינו מצוי, יברור שאר שמן שאורו זך ונקי או נרות של שעה שגם כן אורם זך. ולא יהיו שניים קלועים ביחד, משום שזה כמדורה, אלא כל נר יחידי.

אם מדליק בנר של חרס, כיוון שהדליק בו לילה אחד נעשה ישן ואין מדליקים בו בלילה השני משום שמאוס, ועל כן תהיה לו מנורה של מיני מתכת. ומי שידו משגת יקנה מנורה של כסף, להידור מיצווה.

מנהג פשוט במדינתנו כמהדרים מן המהדרים שמדליקים כל אחד ואחד מבני הבית בלילה הראשון נר אחד ובשני שני נרות וכן מוסיפים עד שבליל שמיני מדליק שמונה.

מיצוות נר חנוכה להדליק בפתח הסמוך לרשות הרבים, משום הנס, וכך היו עושים בזמן המשנה והגמרא, ובזמן הזה, שאנו דרים בין האומות, מדליקים בבית שהוא דר בו. ואם יש לו חלון לרשות הרבים ידליקם שם, ואם לא, מדליקים אצל הפתח. ומיצווה שיניחם בטפח הסמוך לפתח משמאל, שתהא מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל ונמצא שהוא מסובב במצוות. ויותר טוב להניחם בחלל הפתח.

הנרות יהיו בשורה אחת בשווה, לא אחד גבוה ואחד נמוך. ויהייה הפסק בין נר לנר שלא יתקרב הלהב של זה לזה ויהייה כמו מדורה.

סדר הדלקתם כפי מנהגנו: בלילה הראשון מדליק הנר שכנגד ימינו ובלילה השני מוסיף עליו נר כנגד שמאלו, וכן בכל לילה מוסיף כנגד שמאלו, וזה שהוא מוסיף מדליק בראשונה ופונה והולך לימינו.

כל זמן מיצוותם, הינו חצי שעה, אסור להנות מאורם. ולכן נוהגים להניח אצלם את השמש שהדליקו בו, כדי שאם ישתמש אצלם ישתמש לאור השמש. וצריכים להניחו קצת למעלה מן הנרות, שיהיה ניכר שאינו ממנין הנרות.

מדליקים נרות בבית הכנסת משום פרסום הנס.

נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס, ויכולה האשה להדליק בעד כל בני ביתה. וקטן שהגיע לחינוך גם כן חייב.

בערב שבת מדליקים תחילה נר חנוכה ואחר כך נר שבת.

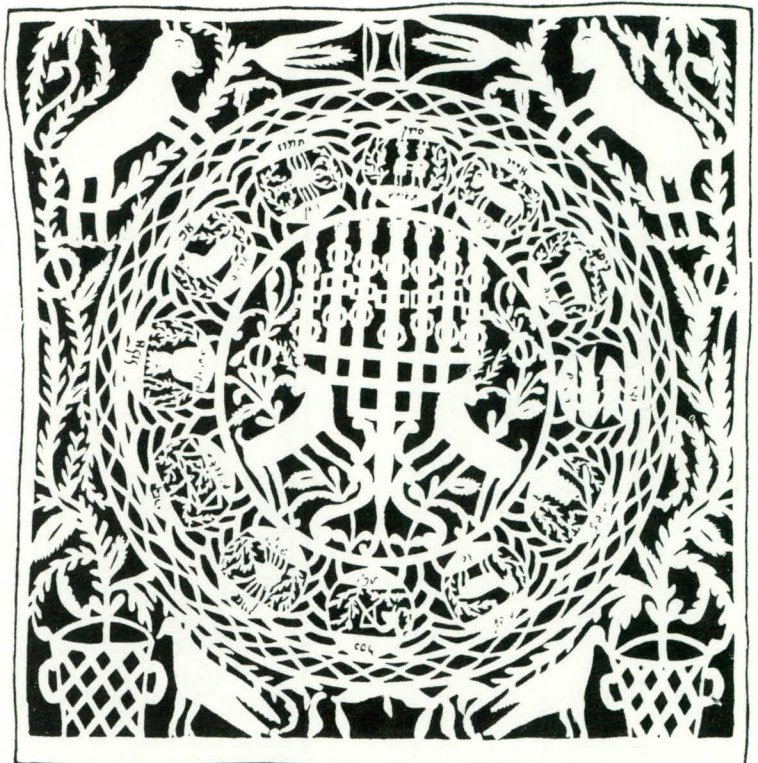
"שולחן ערוך" -

שם של ספר גדול-מידות, ובו סיכום סמכותי של ההלכה היהודית. נתחבר על ידי רבי יוסף קארו, מחכמי צפת במאה ה-16.

במאה ה-19 חיבר רבי שלמה גאנצפריד (הונגריה) את ה"קיצור שולחן ערוך" המכיל, בספר מתומצת אחד, את הדינים הנוגעים לחיי יום-יום, שבת ומועד, חופה וכתובה ועוד.

הוספת נר מדי יום - כלפי שמאל, בהדלקת הנרות - מתחילים משמאל.

הקריאה בתורה ובנביאים בימי החנוכה

הקטעים הנקראים בבית-הכנסת מן התורה ומן הנביאים בימי החנוכה כבר נזכרים אצל חז"ל. עם הזמן נשתקעו נוהלים שונים במקצת, בעדות ישראל, אך כללית - זהו הנוהג המקובל.

בימי החנוכה קוראים מן התורה (כוהן/לוי/ישראל) את "פרשת הנשיאים" (במדבר ז"ח), וזאת בחלוקה לפי הימים:

➤ ביום הראשון (א) ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן - וימשח אתו ויקדש אתו ואת כל כליו ואת המזבח ואת כל כליו. וימשחם ויקדש אתם. (ב) ויקריבו נשיאי ישראל, ראשי בית אבתם (הם נשיאי המטת, הם העמדים על הפקדים) (ג) ויביאו את קרבנם לפני יהוה:

◆ ◆ ◆ (ח) ביום השני הקריב נתנאל בן צוער, נשיא יששכר. (ט) הקריב את קרבנו: קערת כסף אחת - שלשים ומאה משקלה,

➤ ביום השני (י) ביום השלישי - נשיא לבני זבולן, אליאב בן חלון. (יא) קרבנו: קערת כסף אחת - שלשים ומאה משקלה,

◆ ◆ ◆ (יב) ביום השמיני - נשיא לבני מנשה, גמליאל בן פדהצור.

➤ כך עד היום השמיני (יג) וזאת חנכת המזבח, ביום המשח אתו. מאת נשיאי ישראל:

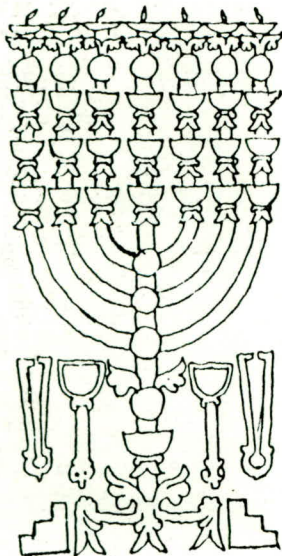
ככשים בני שנה ששים. וזאת חנכת המזבח אחרי המשח אתו.

(א) וידבר יהוה אל משה לאמר: (ב) דבר אל אהרן ואמרת אליו:

נהעלתך את הנרות - אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות.

(ג) ויעש כן אהרן: אל מול פני המנורה העלה נרותיה - כאשר צוה יהוה את משה.

(ד) וזה מעשה המנרה: מקשה זהב; עד ירכה. עד פרוחה, מקשה הוא. כמראה אשר הראה יהוה את משה - כן עשה את המנרה.

ההפטרה של שבת-חנוכה:

(א) וַיִּשֶׁבּ הַמֶּלֶךְ הַדָּבָר בִּי
וַיַּעֲרַנֵּי - כְּאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲזֹר מִשְׁנָתוֹ -

(ב) וַיֹּאמֶר אֵלַי:

מָה אַתָּה רֹאֶה?

וַיֹּאמֶר:

רְאִיתִי -

וְהִנֵּה מְנוֹרַת וְהִב כְּלָה,

וְנָלָה עַל רֵאשָׁה;

וְשִׁבְעָה נִרְחִיָּה עָלֶיהָ;

שִׁבְעָה וְשִׁבְעָה מוֹצְקוֹת לַנְרוֹת

אֲשֶׁר עַל רֵאשָׁה;

(ג) וְשֵׁנִים וַיְחִים עָלֶיהָ;

אָחָד מִיַּמִּין הַגְּלָה וְאָחָד עַל שְׂמֹאלָה.

(זכריה ד')

(מח) וַיַּעַשׂ שְׁלֵמָה אֵת כָּל הַכֵּלִים אֲשֶׁר בֵּית יְהוָה:

אֵת מִזְבַּח הַזָּהָב;

וְאֵת הַשִּׁלְחָן אֲשֶׁר עָלָיו לֶחֶם הַפָּנִים - וְהִב;

(מט) וְאֵת הַמְּנֹרוֹת,

חֲמֵשׁ מִיַּמִּין וְחֲמֵשׁ מִשְׂמֹאל, לַפְּנֵי הַדָּבָר -

וְהִב סָגוּר;

(מלכים א', ז' 48-51)

תפילת על הניסים

מאז תקופת-הגאונים, במאה התשיעית, נוספו בתפילה היומית, תפילת "שמונה-עשרה", הקטעים הבאים בימי חנוכה ופורים:

על הנסים

וְעַל הַנְּסִים וְעַל הַפְּרָקוֹן וְעַל הַגְּבוּרוֹת וְעַל הַתְּשׁוּעוֹת וְעַל הַנִּפְלְאוֹת וְעַל הַנְּחֻמוֹת
וְעַל הַמַּלְחָמוֹת שֶׁעָשִׂיתָ לְאַבוֹתֵינוּ בַּיָּמִים הָהֵם בְּזִמְנֵי הַזֶּה:

לפורים

בַּיָּמִי מְדַכֵּי וְאֶסְתֵּר בְּשׁוֹשֵׁן
הַבִּיָּרָה, כְּשֶׁעָמַד עָלֵיהֶם הַמֶּן
הַרְשָׁע, בְּקֶשׁ לְהַשְׁמִיד לְהַרְג
וּלְאַבֵּד אֶת כָּל הַיְּהוּדִים מִנְעַר
וְעַד זָקוֹן טַף וְנָשִׁים בְּיוֹם אֶחָד,
בְּשִׁלְשָׁה עָשָׂר לַחֹדֶשׁ שְׁנַיִם
עָשָׂר, הוּא חֹדֶשׁ אָדָר, וְשִׁלְלָם
לְבוֹ: וְאַתָּה בְּרַחֲמֶיךָ הַרְבִּים
הַפְּרַת אֶת עֲצָתוֹ, וְקַלְקַלְתָּ אֶת
מַחְשַׁבְתּוֹ, וְהַשְׁבֹּתָ לוֹ גְּמוּלוֹ
בְּרֵאשׁוֹ, וְתָלוּ אוֹתוֹ וְאֵת בְּנָיו
עַל הָעֵץ.

לחנוכה

בַּיָּמִי מִתְתַּיְהוּ בֶן יוֹחָנָן כְּהֵן גָּדוֹל חֲשֵׁמוֹנָאִי
וּבְנָיו, כְּשֶׁעָמְדָה מַלְכוּת יוֹן הַרְשָׁעָה עַל עַמְּךָ
יִשְׂרָאֵל לְהַשְׁכִּיחַם תּוֹרַתְךָ וּלְהַעֲבִירָם מִחֻקֵּי
רְצוֹנְךָ. וְאַתָּה בְּרַחֲמֶיךָ הַרְבִּים עָמַדְתָּ לָהֶם בַּעַת
צָרָתָם, רַבַּת אֶת רִיבָם, דָּוַת אֶת דִּינָם, נִקְמַתְךָ אֶת
נִקְמָתָם, מִסְרַת גְּבוּרִים בְּיַד חֲלָשִׁים, וְרַבִּים בְּיַד
מַעֲטִים, וְטַמְאִים בְּיַד טְהוּרִים, וְרָשָׁעִים בְּיַד
צַדִּיקִים, וְזָדִים בְּיַד עוֹסְקֵי תּוֹרַתְךָ, וְלֶךְ עֲשִׂיתָ
שֵׁם גָּדוֹל וְקָדוֹשׁ בְּעוֹלָמְךָ, וְלַעֲמֶךָ יִשְׂרָאֵל עֲשִׂיתָ
תְּשׁוּעָה גְדוֹלָה וּפְרָקוֹן כְּהַיּוֹם הַזֶּה. וְאַחַר כֵּן בָּאוּ
בְּנֵיךְ לְדַבֵּר בִּיתְךָ, וּפְנוּ אֶת הַיִּכְלָד, וְטָהְרוּ אֶת
מִקְדָּשְׁךָ, וְהִדְלִיקוּ נְרוֹת בַּחֲצֵרוֹת קִדְשֶׁךָ, וְקִבְּעוּ
שְׁמוֹנֵת יָמֵי חֲנֻכָּה אֱלֹהֵינוּ לְהוֹדוֹת וּלְהַלֵּל לְשִׁמְךָ
הַגָּדוֹל.

בשבת-חנוכה קוראים את פרשת-השבוע
שהיא בדרך כלל "מקץ" - (בראשית מ"א)
שש "עליות", מספר-תורה אחד - ול"עליה"
השביעית - "מפטיר", קוראים
מספר-תורה שני את הקטע המתאים ליום
של חנוכה מתוך במדבר ז'.

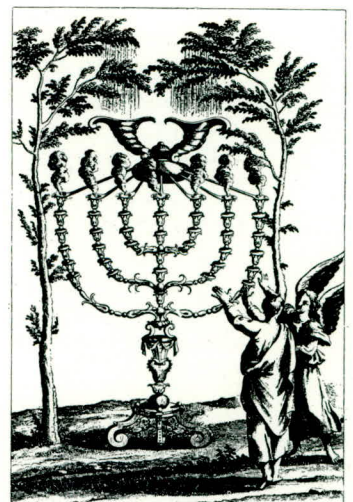
ואם חל עוד שבת בימי חנוכה, ההפטרה
היא ב"נרות שלמה".

בעדות שונות נוהגים בשינויים מסויימים,
בעבר היתה מקובלת מסורת, לפיה
בראש-חודש-כסליו שחל בשבת, קראו
כהפטרה את הפרק על אליהו בכרמל -
(מלכים א', י"ח).

"זאת חנוכה"

יום אחרון של חנוכה מכונה "זאת
חנוכה", משום שביום זה קוראים
בבית-הכנסת מן התורה בפרשת
הנשיאים את הקטע המתחיל ב-
"זאת חנוכת המזבח", ו"זאת" בגימטריה
= 408 = 7+1+400, כמו "חת" = 8+800
408, כלומר - היום הח', השמיני של
החג...

מנורת זכריה

שמחת-החג בפיוטים

הציפייה לישועה בעתיד, בדומה לישועה בימים ההם, מתלווה לחגנו לאורך כל דורות הגלות והיא מתלקחת בחוזקה מדי פעם בזמנים של התגברות הרדיפות. זהו למעשה גם המוטיב במרכז "הימנון" החג - "מעוז צור ישועתי".

מַעוֹז צוֹר יְשׁוּעָתִי תְּכוֹן בֵּית תַּפְלָתִי לְעֵת תְּכִין מַטְבַּח אֶז אֲגַמּוֹר בְּשִׁיר מְזֻמָּר תְּנַחֵת הַמְזֻבָּח.	כְּרוֹת קוֹמַת בְּרוּשׁ בִּקֶּשׁ וְנִהְיִיתָ לֹא לְמוֹקֶשׁ רֹאשׁ יְמִינִי נִשְׂאֵת, רַב בְּנָיו וְקִנְיָנָיו עַל הָעֵץ תִּלְיִית.	לֵךְ נָאָה לְשִׁבְחָה. וְשֵׁם תוֹדָה נִזְבַּח. מִצַּר הַמִּנְבַּח, רַב בְּנָיו וְקִנְיָנָיו עַל הָעֵץ תִּלְיִית.
רְעוֹת שְׁבַע נִפְשֵׁי חַיִּי מְרֹרוּ בִקְשֵׁי וּבִידוּ הַגְדוּלָּה חֵיל פְּרַעָה וְכָל זָרְעוֹ יָרְדוּ כְּאֶבֶן מְצוּלָה.	לְנָנִים נִקְבְּצוּ עָלַי וּפְרָצוּ חוֹמוֹת מַגְדְּלִי וּמְנוֹתֵר קִנְקָנִים בְּנֵי בִינָה יְמֵי שְׁמוֹנָה קִבְּעוּ שִׁיר וְרִנָּנִים. קִבְּעוּ שִׁיר וְרִנָּנִים.	בְּגִזּוֹן כַּחֵי כְּלָה, בְּשַׁעְבוֹד מַלְכוּת עֲגָלָה, הוֹצִיא אֶת הַסְּגָלָה. יָרְדוּ כְּאֶבֶן מְצוּלָה.
דְּבִיר קְדוֹשׁ הַבֵּיאֲנִי וּבֵא נֹגֶשׁ וְהַגְלֵנִי, וְיִין רַעַל מִסְכָּתִי קֶץ כְּבֵל, וְרִבְבָל, וְגַם שֵׁם לֹא שִׁקְטִיתִי, כִּי זָרִים עִבְדִּיתִי, כְּמַעַט שְׁעִבְרִיתִי, לְקֶץ שְׁבַעִים נוֹשַׁעְתִּי.	חֲשׂוֹף זְרוּעַ קְדֻשָּׁךְ נָקַם נִקְמַת עֲבָדֶיךָ כִּי אָרְכָה הַשְּׁעָה, דַּחַה אֲדַמּוֹן בְּצַל צְלַמּוֹן הֶקַם רוּעִים שְׁבַעָה, וְקָרַב קֶץ הַיְשׁוּעָה, מֵאַמָּה הַרְשָׁעָה, וְאִין קֶץ לִימֵי הַרְעָה, הֶקַם רוּעִים שְׁבַעָה.	וְגַם שֵׁם לֹא שִׁקְטִיתִי, כִּי זָרִים עִבְדִּיתִי, כְּמַעַט שְׁעִבְרִיתִי, לְקֶץ שְׁבַעִים נוֹשַׁעְתִּי.

הפיוט "מעוז צור"

"פזמון זה לחנוכה מקובל בעדות-אשכנז זה כ-800 שנה. מחברו הוא מרדכי, איש יהודי שחי במאה ה-13 בגרמניה. לפי רוב הדעות אפשר לעמוד על זמנו ומקומו לפי עיון בבית האחרון של הפזמון. שלושת החרוזים הראשונים מדברים על "נקמת דם עבדיך השופך מאומה הרשעה", ועל הציפייה לימי "הקץ" המשיחיים. כי היתה זו שעה קשה לישראל - מסע-הצלב השלישי על ירושלים, שאירגנו מלכי-אירופה וביניהם פרידריך הראשון "ברברוסה" - מאיטלקית: בעל הזקן האדום, הנרמז בשורה האחרונה - "דחה אדמון וגו'". יהודי אירופה זכרו בחרדה את הזוועות של המסע הראשון וחששו להישנות הרדיפות. אמנם הם הצליחו להשיג את הגנת המלך על ידי תשלום מס כבד, אך בליבם התפללו על תבוסת הצלבנים ששפכו את דמם וטימאו את ירושלים. כאשר הגיעה הבשורה שחיל-פרידריך ניצח את צבאות צלח-א-דין וכבש את בירתו, כתב מרדכי דברים אלה על "אדמון" היושב "בצל צלמון" (בצל הצלם). וכפי שמנבא מיכה הנביא על "אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרוך בארמנותינו" (מיכה ה' 4) - אף הפעם מקווה המשורר שהאל יתערב - "והקימונו עליו שבעה רועים" (מיכה ה' 4). ואכן, פרידריך לא זכה להמשיך בדרכו לירושלים וטבע בנהר בקיליקיה...

הרמז על הקיסר הגרמני, מסוכן היה ליהודים, ועל כן השמיטו קטע אחרון זה מרוב הסידורים, או שינו במקום "דחה אדמון" - "מחה פשע וגם רשע". לפעמים הכניסו חרוז חדש במקום המקורי, או לא פירושוהו כאת שאר הבתים".

(יום טוב לוינסקי, ספר המועדים)

לגילגולו של ניגון "מעוז צור"

"מנגינת "מעוז צור", שהיתה בדורות האחרונים וביחוד בארץ-ישראל - מנגינה טיפוסית לחג השחרור הלאומי-הדתי, לחג קוממיות ונצחון על התבוללות ועל חיקוי דרכי זרים - אינה, ביסודו של דבר, אלא מנגינה עממית של עם לועז, שמקורה דווקא בשירי העם של ימי הביניים הגרמניים,

(מעוז צור ישועתי - שם המחבר מרדכי חתום בראשי החרוזים מרדכי חזק. מעוז צור ישועתי - על שם הכתוב: "היה לי לצור-מעוז" (תהילים ל"א, 8) תכון - תבנה. בית תפלתי - בית המקדש. תכין מטבח - כירה, טבח-בשר לציון השמחה. המנבח - המגדף את מערכת ה' בקטי - בעבודה קשה. מלכות עגלה - מלכות המצרים, על שם הכתוב "עגלה יפהיה" (ירמיהו מ"ו, 20). הסגולה - ישראל שנקרא עם סגולה. דביר קדשו - למקום דביר קדשו, לארץ הקדש. ובא נוגש - הכוונה לנבוכדנאצר. כי זרים עבדתי - עבדתי אלהי נכר. ויין רעל מסכתי - כנוי לצרות הרבות על שם הכתוב: "השקיטנו יין תרעלה" (תהלים ס"ו, 5).

מסכתי - כאן פרושו שתייתי. כמעט שעברתי לבבל, הגיע קיצה של מלכות זו וישראל נושע על יד זרבלל לקץ שבעים שנה.

כרות קומת ברוש - המן בקש לכרות את קומת הברוש, הכוונה למרדכי (מגלה י', ע"ב) ימיני - מרדכי איש ימיני. קניניו - רוב בניו שהם קניניו. השמנים - חשמונאים. לשושנים - לישראל. בני בינה - חכמי הדור. חשוף - גלה. כי ארכה לנו הישועה - אחר הקץ. דחה אדמון בצל צלמון - דחה את עשו בצל החושך הקם לנו רועים שיבעה - אלה אבות האומה.

ונעיר לפיסקה "לעת תכין מטבח":

יש ונשמעים קולות מסתייגים מן המילה "מטבח", כאילו באות בה לידי ביטוי שאיפות כמוסות של נקמה צמאת-דם בגויים...

הפירוש של מטבח-טבח בטעות יסודו: כוונת הפייטן היא, שעם הניצחון על ה"צר המנבח" - הבה נערך משתה ומטבח, כלומר - נאכל מטעמי-חג שהוכנו בידי טבח מומחה להשוואה בפיוט "איכלו משמנים" להלן.)

מפיוטי החג

בימי-הביניים חדר לכמה סידורי-תפילה בגרמניה שיר לשבת-חנוכה לשעת הסעודה, שנימטו נראית זרה לשירי-קודש:

איכלו מישמנים וסולת רבוכה, תורים ובני יונה לשבת וחנוכה. האי האי בית כור, תמכור תחכור תשכור בית כור. לצורך שבת וחנוכה.

ברבורים אבוסים, בשיפודים צלויים, וכליל לאישים, אחד מן המנויים. האי האי בית כור, תמכור תחכור תשכור בית כור, לצורך שבת וחנוכה.

דך טוב ושמן, צלי אש ומצות, ענו ואמרו אמן, ואכלו בדיצות. האי האי בית כור, תמכור תחכור, תשכור בית כור, לשבת וחנוכה.

הקולות יחדלון, מנסוך המים, בבית היין נלון, בכל יום פעמיים, האי האי בית כור, תמכור תחכור, תשכור בית כור, לצורך שבת וחנוכה.

מקולות מים רבים תצילנה אוניכם, ומשרת ענבים לא ימוש מפרכם. האי האי בית כור, תמכור תחכור, תשכור בית כור, לצורך שבת וחנוכה...

כותב השיר לפי ראשי-התיבות - "אברהם", לא זוהה במחקר. משערים שהוא חי באמצע המאה ה-14, באחד מגלילות הריינוס, גרמניה. לפי תוכנו של השיר כפשוטו, החג הוא סיבה לשמחה והנאה יתירה. אולם לשיר זה קמו מתנגדים המסתמכים בין היתר על דברי רבי מאיר מרוטנבורג (1215-1293 - המהר"ם), לפיהם סעודת-חנוכה איננה סעודת-מצווה כלל, ואפילו אמרו שמחבר השיר הוא "מכת ליצים ופוחזים, מחללי הקודש"... למרות המחאות והנסיגות לדון את השיר לגניזה, הוא לא נעלם והוסיפו להדפיסו בסידורי-התפילה, סימן לכך שהוא מצא מסילות ללב העם, ששרו אותו על השולחן בשבת-חנוכה!

בהם עבודת אלילים וגבורה טבטונית משמשות בערבוביה. ועוד יותר מפתיעים גילגולי מנגינה זו על אדמת איטליה. אותה מנגינה, שבגרמניה היתה שגורה במקהלות הפרוטסטנטים, עברה, באמצעות היהודים, לאיטליה לכנסיה הקתולית. פזמון זה, בו אנו מוצאים הד לפרעות שבאו עלינו בימי מסעי הצלב ורחשי נקמה ל"אומה הרשעה", לא הושר תחילה אלא בבית, לאחר הדלקת הנר של חנוכה, בהשתתפות כל בני המשפחה ובעיקר האשה. מכאן נובעת כנראה השפעת הנגינה העממית הגרמנית.

המנגינה נושאת את סימני התנועה הפרוטסטנטית, המתנתקת מהדת הקאתולית. צורת הביטוי החדשה נוקטת בעיקר בסולם המז'ורי, סמל המסגרת הצבאית הצפונית ומנגינות-העם הגרמניות. לא בכל העדות התקבלה מנגינה זו, מה גם שיהודי מזרח-אירופה היו רגילים לטון של תוגה שבסולם המינורי. ואילו במזרח לא נהגה בדרך כלל מנגינה לפזמון זה.

לאיטליה הגיעה המנגינה באמצעות פליטים מגרמניה, אך ברוב קהילות-איטליה, שנהגו לפי המינהג המקורי שהובא מארץ-ישראל, לא היה "מעוז צור" מקובל כלל. יוצאי-גרמניה האשכנזים נעשו עם הזמן לאיטלקים בכל הליכותיהם, אף כי הם לא רצו לוותר על המנגינה שהתחבבה עליהם. וכך הפכו את הכוראל האיטי והקפדני של שיר-המלחמה הגרמני לריקוד מעודן, עליז... בסיכום - ניכרים היסודות ה"שאוליים" מזמר עם-לועז במנגינת "מעוז צור", כאשר, במרוצת הדורות, הוכנסה בה הנימה היהודית.

יש ובפולקלור התרקמו נוסחים פארודיים על הפזמון האהוב: למשל (בתרגום מאידיש): "מעוז צור ישועתי - מעות אין לי, מה איתי?" ובעברית באותו מובן: "מעות צור ישועתי". ועוד בעברית: "מעוז צור ישועתי לקנאה לשוחח, תיכון בית אכילתי ושם יעלה הריח" - כעין פזמון לפורים... (ל.לוי, ספר המועדים)

הפיוטים בעדות השונות

בדורות הבאים, עם הופעת הקבלה, תורת-הסוד היהודית, במאות 16-17, ינקו הרעיונות המשיחיים, האופייניים בעיקר לזרם השבתאי, השראה רבה מ"חשמונאי ובניו להיות אמיץ בגיבורים... לנקום נקמת ה'..." (חמדת ימים / איזמיר 1731).

ההתרפקות על זיכרון הגבורה שבחג באה לידי ביטוי בכל העדות, וכבר ציינו את הפיוט של "מעוז צור" שבעדות-אשכנז. ובדומה לכך בפיוט-החג "אל מסר רב ביד מועט", הנוהג בקהילות בגדד ויוצאיה מאז ימי-הביניים:

"...עשה לו חרב פיפיות, זרת רוחבה כפל אורכה...
וייהרוג כל חילו סוס ורובבו,
ויפלו חללים כל צר ונשיא.
ואחר כך ניכנסו הכוהנים
ומצאו פך שמן זית בסימנים
וטיהרו המקדש מכל המינים
והדליקו המנורה בהיכל קודשי..."

בחסידות מזרח-אירופה, בעיקבות גישות אחרות בקבלה, התפרשה הדלקת נרות-חנוכה כסמל לרוחניות יתירה, מאור-פנים, זכות הנשמה, וזאת בנוסף לאור הגנוז של המשיח. אולם בשעה זו המלווה בניגונים וריקודים של התלהבות עילאית, לא באו חסידים אלא להודות ל"שכינה" על הניסים ולהתייחד עימה ב"כוונה" עמוקה...

זה מעשה המנורה

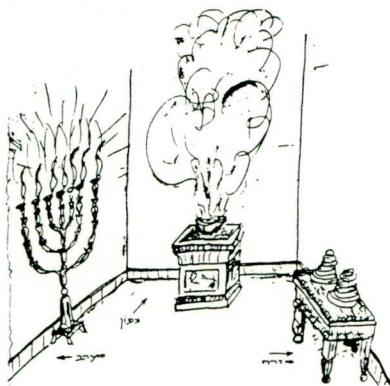
הנר, החנוכיה, ארץ זית שמן

היכן עמדה המנורה בבית-המקדש:

שיחזור משוער של פנים ההיכל, ובו גם השולחן עם "לחם הפנים" ומזבח הקטורת. המנורה ניצבת ליד הקיר המערבי, כאשר להבותיה פונים צפונה (לפי אחת המסורות).

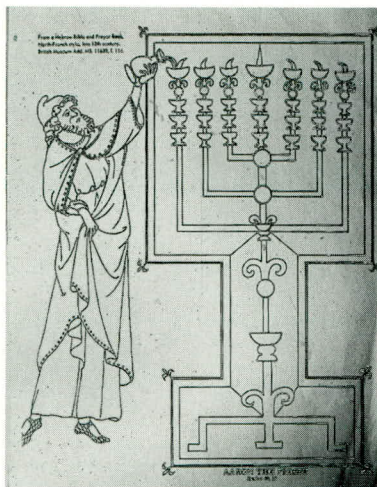
בפתח הפרק

במסורת, בסיפור חנוכת בית המקדש על ידי החשמונאים המנצחים, הודגש המרכיב של נס פך השמן והתגלמותו הסימלית ניקבעה במצווה של הדלקת שמונה הנרות בחנוכה. העיון השיטתי במצוות הדלקת הנרות מחייב תחילה בחינת מקומה ומהותה של המנורה, ובזה פותח פרק זה. לאחר מכן נדון בתולדותיו של נר החרס. להשלמת עניין זה נעסוק בחנוכה על צורתיה. לבסוף, בהמשך לעיונו בנרות השמן, נדון בעץ הזית ושמונו.

המנורה

המנורה הינה כלי שמתקנים עליו נרות. אפשר שבכמה כתובים בא "נר" במשמעות קיבוצית, כלומר - נרות, ושמה אף - מנורה. מהאלף השני של הספירה ואילך מופיעים במימצא הארכיאולוגי של ארץ-ישראל וסוריה נרות בצורת קערה עמוקה, שבשוליה עשויים שיבעה פיות לשרבוב פתילות למאור. יש שקערות נרות מושמת על קנה של חרס, אבן או מתכת, ובכך היא כבר נהפכת למנורה.

המנורה המשוקדת

במקרא נמסרו פרטים על צורתן וקישוטיהן של שתי מנורות: **מנורת המשכן** - (שמות כ"ה 31-40, ל"ז 17-24); את עיצוב המנורה מבליט אופיו המיקצבי של הקטע והמנורה השניה היא **מנורת זכריה** (ד' 6-1).

(א) וְעִשִּׂיתָ מְנֵרֶת זָהָב טָהוֹר.	מִקְשֵׁה תִיעֲשֶׂה הַמְּנֹרָה:
יִרְכָּה וְקִנָּה, גְּבִיעִיהָ, כְּפֹתְרֶיהָ וּפְרָחֶיהָ - מִמֶּנָּה יִהְיוּ.	
(ב) וְשֵׁשֶׁת קָנִים יֵצְאִים מִצְדֵיהָ: שְׁלֹשָׁה קָנֵי מְנֵרָה מִצְדָּה הָאֶחָד	
וְשְׁלֹשָׁה קָנֵי מְנֵרָה מִצְדָּה הַשֵּׁנִי:	
(ג) שְׁלֹשָׁה גְּבָעִים מִשְׁקָדִים בְּקִנָּה הָאֶחָד - כְּפֹתֵר וּפְרָח; וְשְׁלֹשָׁה גְּבָעִים מִשְׁקָדִים בְּקִנָּה הָאֶחָד - כְּפֹתֵר וּפְרָח; כֵּן לְשֵׁשֶׁת הַקָּנִים.	
(ד) וּבְמְנֵרָה אֲרָבְעָה גְּבָעִים מִשְׁקָדִים, (ה) וְכְפֹתֵר תַּחַת שְׁנֵי הַקָּנִים - מִמֶּנָּה, וְכְפֹתֵר תַּחַת שְׁנֵי הַקָּנִים - מִמֶּנָּה, וְכְפֹתֵר תַּחַת שְׁנֵי הַקָּנִים - לְשֵׁשֶׁת הַקָּנִים, יֵצְאִים מִן הַמְּנֵרָה -	
(ו) כְּפֹתְרֵיהֶם וְקִנָּתָם מִמֶּנָּה יִהְיוּ:	
כֹּלָה מִקְשֵׁה אַחַת, זָהָב טָהוֹר. *	
(ז) וְעִשִּׂיתָ אֶת נֵרֹתֶיהָ שְׁבָעָה - וְהָאִיר עַל עֵבֶר פְּנֵיהָ, וְהָעֵלָה אֶת נֵרֹתֶיהָ.	

צורת המנורה שבמישכן לפי זה היתה כלהלן: מן הקנה האמצעי יוצאים שישה קנים, שלושה-שלושה לכל צד. הקנה האמצעי עומד על "ירך", שצורתו לא פורטה בבירור. כל הקנים מקושטים בגילופי גביעים משוקדים, כלומר - גביעים הדומים בצורתם לתפרחת השקד, וכל גביע נחלק לכפתור ולפרח. בכל קנה צדדי מגולפים שלושה גביעים, ובקנה שבאמצע - ארבעה. הפרח שבקצהו של כל קנה, בראשו של גביע עליון, משמש מצע לנר.

בארכיאולוגיה לא נמצאה דוגמה למנורת המישכן, פרט לתמונות של מנורת בית שני. עם זאת אין ספק שלפינו סגנון-אמנות ריאלי מן המציאות.

(שמות כ"ה 37-31)

המנורה במקדש שלמה
(על פי המירש)

"אף על פי שעשה שלמה עשר מנורות, בולץ כשרות לעבודה ולא היו משתמשין אלא בזו של משה... ומה תלמוד לומר: חמש מימין וחמש משמאל: (מל"א, ז, 49) חמש מימין מנורה של משה וחמש משמאל מנורת משה, שנאמר 'מנורת זהב ומנורותיה, לבערם כמשפט לפני הדביר זהב סגור' (שם).
(ברייתא דמלאכת המשכן, י)

'זיעש את מנורת הזהב עשר (דה"ב, ד', 7) - כנגד עשר הריברות, וכל מנורה יש בה שיבעה נרות, הרי שבעים, כנגד שיבעים אומות, שכל זמן שהנרות דולקות, האומות מתבבשין, ומיום שבער הנרות מתגברין...
ואף על פי שעשה שלמה עשר מנורות לא היה מבעיר תחילה אלא של משה... ואחר כך היה מבעיר בולם, שנאמר: 'ואת המנורות לבערם כמשפט' (דה"ב, ד' 20).

מנורת הזהב שעמדה בבית השני, הוצאה משם ב- 169 לפנה"ס על ידי אנטיוכוס הרביעי. במקומה העמידו החשמונאים בשנת 164 מנורה אחרת, שבמשך הזמן צופתה זהב, והיא שנתקיימה במקדש-הורדוס עד לחורבנו. לאחר החורבן לקחו הרומאים לרומא ובשנת 81 לספירה הוקמה קשת-טיטוס לכבוד מצביא הניצחון. על קירותיה נראה הקיסר על מרכבת-הניצחון והשלל מבית-המקדש, ובתוכו גם המנורה.

תיאור השבויים והשלל לפי יוסף בן מתתיהו

"ויטיטוס נסע אל מצריים... לצאת באניה אל איטליה... ומן השבויים לקח עמ' את שמעון ואת יוחנן, ומן הנותרים הבדיל לו שבע מאות בחורי-חמד, העולים על חבריהם בקומתם ויפי-מראהם, וציווה להובילם בחיפזון אל ארץ איטליה, למען יעביר אותם לפניו בתהלוכת-הניצחון... ומכל השלל ניפלאו ביותר הכלים, אשר לקחו בבית-המקדש בירושלים: שולחן-הזהב... והמנורה העשויה גם היא זהב טהור. ואמנם שונה היתה מלאכת המנורה הזאת, מדרך כל המנורות אשר בידינו. כי מן הבסיס התרומם הגזע (העמוד, הירך) בתווך, וממנו ניטשו ענפים דקים, אשר דמו בצורתם לקילשון שלוש-השיניים. בראש כל קנה מלמעלה נר-נחושת. ומספר הקנים היה שיבעה לכבוד שיבעת ימי השבוע אשר ליהודים... ושמעון (בן גיורא) היה האיש אשר ניגזר עליו למות אחרי עברו בתהלוכה עם יתר השבויים. עתה הפילו חבל על צואריו וסחבו אותו אל מקום אשר ממעל לשוק... כי בא קצו (של שמעון), הריע העם תרועת-ששון..."
(תולדות מלחמות היהודים)

מנורת בית-המקדש נישאת על כתפיים (70 לספירה). תבליט על שער טיטוס ברומא.

"מנורת זהב יש לה שיבעה נרות כנגד: שיבעה מאורות בעולם, שיבעה כוכבים (המשמשים ברקיע), בשנה - שיבעה ימים טובים ושיבעה שערים בנפש: שני עיניים שני אוזניים, שתי אפים (נחיריים), ופה אחר.

מנורה בדרום כנגד חמה שהיא מאירה לחכם, ועל ימין היא, שנאמר: "לב חכם לימינו" (קהלת י' 2)... המנורה בדרום כנגד העולם הבא, שאין שם אוכל, אלא אור שבינה".

(מדרש תדשא, י"א)

מנורה זו משער טיטוס שימשה דגם למנורה שהיא סמל מדינת ישראל היום.

המנורה כעיטור על נרות שמן

"אמר שמואל משמיה דסבא:
גובהה של מנורה שמונה עשר
טפחים:

הרגליים והפרה ג' טפחים,
וטפחיים חלק,

וטפח שבו גביע - וכפתור - ופרח,
וטפחיים חלק,

וטפח כפתור ושני קנים יוצאין
ממנו - אחד אילך ואחד אילך,
ונמשכיז ועוליז כנגד גובהה של
מנורה,
וטפח חלק,

וטפח כפתור ושני קנים יוצאין
ממנו - אחד אילך ואחד אילך,
ונמשכיז ועוליז כנגד גובהה של
מנורה,
וטפח חלק,

וטפח כפתור ושני קנים יוצאין
ממנו - אחד אילך ואחד אילך,
ונמשכיז ועוליז כנגד גובהה של
מנורה,
וטפחיים חלק,

נשתיירו שם ג' טפחים שבהן
ג' גביעין וכפתור ופרח.

וגביעין למה הן דומין -
כמיז כוסות אלכסנדריים.

כפתורים למה הן דומים -
כמיז תפוחי הכרתיים.

פרחיה למה הן דומין?
כמיז פרחי העמודין."

(מנחות כ"ח ע"ב)

מנורת בית המקדש אסורה היתה בחיקוי: "לא יעשה אדם בית תבנית היכל, אכסדרא כנגד אולם, חצר כנגד עזרה, שולחן כנגד שולחן, מנורה כנגד מנורה, אבל עושה הוא של חמישה ושל שישה ושל שמונה, ושל שיבעה לא יעשה ואפילו משאר מיני מתכות". (בבלי, מנחות כ"ח, ראש-השנה כ"ד, א'). איסור זה חל כנראה על עשיית מנורה של מתכת ולכן היא מופיעה רק בציור ובפיסול, וידועה לנו בתקופה קדומה זו רק במספר מועט של מקרים: על מטבע של מתתיה אנטיגונוס (40-37 לפסה"ג), בחרייתה על קיר "קבר יאסון" בירושלים ועל טיח שנמצא בחפירות הרובע היהודי בירושלים וכן בעיטור על נר מן העיר קיריני שבלוב.

בגלל סמיכות התקופה אל חורבן הבית, לא ציפינו למצוא את המנורה על-גבי נרות אולם, להפתעתנו, נמצאו ארבעה נרות הנושאים עיטור של מנורה. ציור המנורה על-גבי הנרות הוא ביטוי לרוח העם היהודי באותם ימים. בימי הפריחה אשר ידעו היהודים, בזמן קיומו של הבית השני, עמדה המנורה במרכזו של בית-המקדש והיתה קדושה לכל העם היהודי.

בלקייחת המנורה שלל לרומא, רצו הרומאים להדגיש את נצחונם ואת השפלתו של העם היהודי. החורבן היה עזוע קשה ועמוק, והאיסור להתגורר בירושלים ולהקים את בית-המקדש מחדש, הוליד את הצורך לקדש את זכרו בדרכים חדשות. ואכן, מנהיגי העם, התנאים, תיקנו תקנות חדשות ברוח זו. סביב התקווה והכמיהה לבנות את בית-המקדש מחדש אוחד ולוכד, איפוא, כל העם וציור המנורה על-גבי הנרות היה בבחינת קריאה למרד ולהתקוממות. המנורה המופיעה בנרות שונה בצורתה ובסיגנונה מכל המנורות שהכרנו עד כה. היא עשויה במחוגה, ובתוך המעגל שנוצר משורטטות זרועותיה בחצאי-מעגלים חד-מרכזיים. על הטבלה שבראש המנורה מצויות הלהבות. לרגל צורת חרוט, בדומה לרגל המנורה שנמצאה בחפירות הרובע היהודי בירושלים ולרגלי המנורות שעל מצבות-הקבורה ברומא. משני צדי המנורה שתי ידיות, המעידות שהמנורה היתה גדולה והיה צורך לשאתה ולטלטלה בשתי ידיים.

צורת המנורה דומה מאד לצורה בה תוארו הקנקנים על-גבי הנרות. לא ברור אם דמיון זה הוא מקרי או מכוון כדי "להסוות" את המנורה בדמות כד בן-התקופה, בגלל האיסור לתאר מנורה.

רוב המנורות המופיעות על הנרות הן בעלות יותר משבעה קנים, כנראה גם-כן מפאת האיסור לתאר מנורה. בגלל ציור המנורה במחוגה, נוצרה כעין ידית-סל מעל למנורה.

ורדה זוסמן - נרות חרס מעוטרים. מוזיאון ישראל.

מנורות שלא בעלות שמונה קנים

דוגמאות רבות של דמות המנורה בעלת שבעת-הקנים, הסמל היהודי המובהק, נמצאו על חומרים וחפצים שונים, דבר המשמש בדרך כלל "תעודת זיהוי" יהודית לכלל המימצא. והנה לפני כמה שנים נמצא בחפירות העיר של טבריה לוח בזלת, ועליו תבליט-מנורה בעלת חמשה קנים בלבד!

מסתבר שמרובות הדוגמאות של המנורות שאינן בנות שבעה קנים, והן מכילות 5,6,8,9 ואפילו 11 קנים - הכל על פי הברייתא התלמודית הנ"ל! לפיכך אין בגילוי מנורות שאינן בנות שבעה קנים כדי להפתיע. עושיהן היו וודאי יהודים "כשרים" הממלאים אחרי ההלכה, אולי לא פחות מאלה שחיקו בדיוק את מנורת שבעת הקנים.

עם חורבן בית שני, וברוח המגמה הדתית להטיל מעתה מצוות דתיות אישיות על בני העם, במקום עבודת הקודש הציבורית (קרבנות וכד'), ובעיקר כדי לקבוע לדורות את חג החנוכה - באה עתה החנוכה, או בלשון חז"ל - "נר איש וביתו".

תולדות נר-השמן נר השמן - מאור עתיק.

זה כעשרת אלפי שנים, מאז החלו לסגת הקרחונים צפונה, לא הישתנה כמעט האקלים על פני כדור הארץ. בתנאי אקלים דומים לאלה של ימינו התחילו עמים ושבטים שונים להתיישב על פני היבשות והאיים מירכתי הצפון ועד לקו-המשווה. היו איזורים רבים, בעלי אקלים ממוזג או טרופי, בהם מצא האדם שפע רב של יערות. במקומות אלה שימשו העצים ומוצריהם השונים (כגון שרף) כחומר הסקה ותאורה. המדורה והלפיד מוצאם מאיזורים אלה. כדי להתקין לפיד טוב תרו אחרי עצים, אשר להבתם היתה בהירה, או טבלו ענפים בשרף או בשמן, כדי להאריך את זמן בעירתם. כך שימש הלפיד כדוגמה ראשונה ליצירת נר החלב והשעווה.

אך היו איזורים, שבהם נעלמו היערות העבותים, או שלא גדלו בהם עצים בכלל (איזורי הצפון הקרים). במקומות אלה נאלץ האדם לחפש חומרים אחרים להסקה ולמאור: שמן חיות ודגים, זפת ועוד. בסביבות שלנו, בארצות המזרח הקדום, בא לעזרת האדם, בחיפושיו אחרי חומר מתאים לתאורה, תושב ואזרח ותיק - עץ הזית. שמן הזית הזך, אשר הופק מאז ימי-קדם, שימש בארצות המזרח לא רק כמזון חשוב, אלא גם להזנת נרות-חרס, שאורם הצנוע האיר את משכנות האדם בערבים. הזית, מקור לא-אכזב של השמן, נמצא בארצות אלו כעץ-בר, וכבר בתקופה הכנענית הקדומה (לפני 5.000 שנה) טיפל בו האדם, נטע אותו בכרמים והשביח את פירותיו כדי להפיק מהם כמות גדולה יותר של הנוזל היקר.

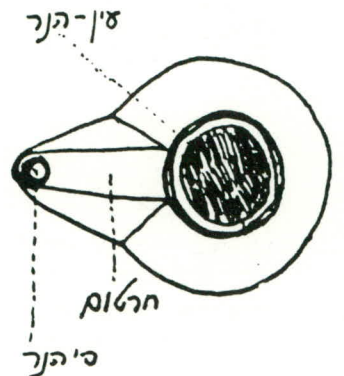
נרות השמן הראשונים מופיעים בארצנו לפני 4.000 שנה. במשך זמן קצר נפוצו כלי חרס פשוטים אלה על פני כל ארץ-ישראל. הארכיאולוגים מצאו נרות רבים בכל תילי ארצנו. מוצאם מהתקופה הכנענית התיכונה (החל מהמאה ה-19 לפני הספירה) והם מספרים על חיי יום-יום של דורות רבים.

את נרות-השמן הכינו קדרים ב"בית-היוצר". כחומר גלם שימש - כמו בתעשיית הכדים - הטיין. הוא עורבב במים ונלוש עד שהפך לחומר גמיש, פלאסטי וקל לעיצוב צורות. את הנרות הקדומים הכינו על אובניים בצורת קעריות פתוחות. בתקופה מאוחרת יותר השתמשו ב"תבניות" העשויות משני חלקים: לחצו את החומר הרטוב לתוך התבניות ואחרי שהחלקים התייבשו, הדביקו את התחתית עם המיכסה לגוש אחד. החל מהתקופה הרומית המאוחרת מופיעים גם נרות עשויים ממתכת.

נר-השמן בתור מגדיר תקופות

נרות-השמן הכנעניים, שהם הקדמונים ביותר בארצנו, נעשו בצורת קעריות עגולות. הקדר דאג לכך, שהפתיל לא יגלוש לתוך השמן וככה. לשם כך הידק וקיפל את ארבעת הדפנות של הקערית ויצר ארבעה "חרטומים" להחזקת הפתיל. לימים הסתפקו הקדרים בקיפול רק במקום אחד בלבד. על-ידי שיכלול זה קיבל הנר צורת קונכיה וסבורים שצורה זו באה בהשפעת הפיניקים, שהשתמשו בקונכיות כנרות. בתקופה הישראלית הושם הדגש על שיכלול החרטום המקופל: על ידי העמקתו שיוו לפי הנר צורה של חריץ מאורך וצר, בו נתון היה הפתיל ביציבות-יתר. הפרסים הביאו איתם שיכלול נוסף: הם שיטחו ועיגלו את הקיפול הרחב משני צידי הפה ולקערה המכילה את השמן הוסיפו שוליים נמוכים ורחבים כדי שהשמן לא יישפך ממנה. הנרות הסגורים הראשונים מופיעים בתקופה ההלניסטית. גוף הנר עגול, העיץ צרה, החרטום ארוך. הנר של התקופה הרומית שטוח יותר, החרטום קצר ורחב, והנרות מעוטרים, בעיקר סביב לעיץ. בתקופה הביזנטית מקבל הנר צורת "סנדל" והחרטום מתמזג עם הגוף. גם נרות אלו מעוטרים ומצויות עליהם כתובות. ולבסוף - הנרות הערביים, שהם לרוב ממוזגים וצורתם כצורת "נעל".

הנה כי כן ראינו, כי לכל תקופה ותקופה נרות אופייניים משלה. לעובדה זו נודעת חשיבות רבה.

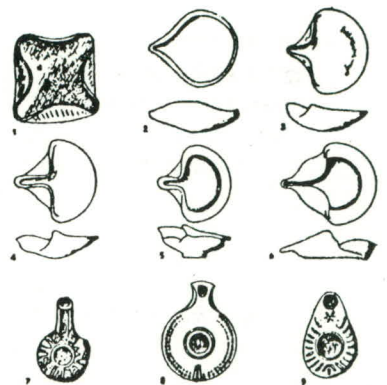
בצירוף א':

רואים אנו נר מהסוג "הסגור", מצויד ממבט מלמעלה, כשחלקי הנר מסומנים בו.

בצירוף ב':

מופיע אותו נר כשהוא "חתוך" לאורכו ובמרכזו, כדי להראותו בפעולה. את הנר מלאו שמן דרך "עיץ הנר" מכדים מיוחדים, שאף הם נמצאו במספר רב בחפירות. הפתיל השזור העשוי סיבי צמחים או חוטי צמר, הועבר דרך "פי הנר" וקצהו, שבלט מעל לפה הנר, הודלק.

צירוף ג':

מראה "לוח זמנים" של התפתחות נר השמן לפי תקופותיו על פי סגנון נרות-השמן, המצויים למכביר בתלי הארץ, ניתן להגדיר את השתייכותה של כל שכבה לתקופה מסוימת.

מיצוות נר חנוכה

בהמשך לסוגייה התלמודית של "מאי חנוכה" - בא בגמרא דיון בפרטי הלכה שונים. להלן מספר קטעים ממנו:

- **נר מיצווה** (על-פי משלי ה כג: "כי נר מצוה ותורה אור"), כנוי לנר שמדליקים בערב שבת או בערב חג: "פניה מאירים כנר מצוה בין הערבים" (הזו, יעיש).

- **נר-שבת**, נר שהאשה מדליקה בערב שבת עם חשכה: "כדימעת אם חשאת על נר-שבת" (ביאליק, הולכת).

- **נר-תמיד**, 1. אש שהיתה דולקת תמיד במנורת-הזהב שבמשכן ובבית-המקדש: "ויקחו אליך שמן זית זך כתית למאור להעלות נר תמיד" (שמות כז כ).
2. כנוי לנר שמדליקים בבית-הכנסת לפני ארון-הקודש בשעת התפילה.
3. נר או לפיד שהותקן באופן שידלוק יומם ולילה ליד מצבת זיכרון.

- **נר לרגלו**, 1. מאור ללכת לאורו: "נר-לרגלי דברך" (תהלים קיט).
2. (בהשאלה) יסוד. עיקרון שלפיו אדם נוהג וממנו לא יסור: "צדק ירדוף והאמת תהיה נר לרגלו" (אחד העם).
"ומושיבים עד דכא אותו... אשר האמת נר לרגלו" (ברנר)

- **נרו יאיר** (בראשית-יב: נ"י) דבור של כבוד וברכה לאדם חי, שמוסיפים לאחר הזכרת שמו: "הלא הוא החתן המופלג, והנעלה כמר שפטיה נרו יאיר" (עגנון, כלה)

- **בית-הנר** (כלים ה ג') פמוט לשים בו נר.

- **דעך נרו** (בהשאלה) 1. באה עליו צרה: "מקלל אביו ואמו ידעך נרו באישון חושך" (משלי כ ט).
2. גסס, גווע: "אחרי הפסח התחיל נרו לידעוך באמת" (י.ד. ברקוביץ).

- **העלה נר** (שמות כז כ) הדליק נר.

- **חיפש בנרות** (בהשאלה) חיפש בהקפדה יתרה, השתדל והתאמץ למצא דבר-מה: "בעת ההיא אחפש את-ירושלים בנרות" (צפניה א יב). "שהיו מחפשים אותו בנרות אתמול כל היום וכל הלילה" (מנדלי מ"ס).

- **נר לאחד** - **נר למאה** (שבת קכב).
1. האור היוצא מן הנר יכול להאיר באותו זמן לאחד או לרבים - בלא שיגרע על-ידי-כך אורו ממנו.
2. משל למי שמהנה ומזכה בתורתו את הרבים.

- **כאדם המדליק נר מנר** (במדבר רבה יג). משל למי שעושה טובה לאחרים והוא אינו מפסיד כלום, זה נהנה וזה לא חסר.

תנו רבנן: מיצוות חנוכה נר איש וביתו. והמהדרין - נר לכל אחד ואחד. והמהדרין מן המהדרין - בית-שמאי אומרים: יום ראשון מדליק שמונה, מכאן ואילך פוחת והולך. ובית-הלל אומרים: יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך.

(בבלי, שבת כ"א ע"ב)

ההלכה המסתפקת בנר אחד לכל המשפחה, התחשבה בפשוטי העם, שלא יכלו להרשות לעצמם לצרוך הרבה שמן, כי הוא מצרך-יסוד ויקר מאוד. אם בהמשך הדורות פשט המנהג של "המהדרין" הכרוך בהוצאות יתירות, סימן הוא לחיבה המיוחדת שעם-ישראל רחש לחג זה.

(דיון בעניין המחלוקת בין בית-שמאי לבית-הלל)

תנו רבנן: נר חנוכה מיצווה להניחה על פתח ביתו מבחוץ. אם היה דר בעלייה - מניחה בחלון הסמוכה לרשות הרבים. ובשעת הסבכה - מניחה על שולחנה, ודיו. אמר רבא: צריך נר אחרת להשתמש לאורה.

• "נר אחרת" - כלומר: נרות-חנוכה לא צריכים לשמש למטרות של חולין.

אמר רבה: נר חנוכה מיצווה להניחה בטפח הסמוכה לפתח. והיבא מנח ליה: רב אחא בריה דרבא אמר: מימין, רב שמואל מדפתי אמר: משמאל. והילכתא - משמאל, כדי שתהא נר חנוכה משמאל ומזוזה מימין.

אמר רבי יהושע בן לוי: כל השמנים בולץ יפיץ לנר, ושמן זית מן המובחר. בעי רבא: נר חנוכה וקידוש היום מהו: קידוש היום עדיף - דתריד, או דילמא: נר חנוכה עדיף, משום פרסומי ניסא: בתר דעביעיא הרר פשטה: נר חנוכה עדיף, משום פרסומי ניסא.

• מצווה להקדים הדלקת נרות-חנוכה לקבלת-שבת ונרות-שבת.

השימוש בנרות-שעווה

בימי המשנה והתלמוד השתמשו אבותינו בנרות שמן בלבד והסיבה ברורה: הנס היה בשמן דווקא, והשמן היה החומר הנפוץ ביותר להדלקה גם בשימוש הביתי היומיומי. אך בארצות רבות באירופה אין עצי זית, ושמן הזית הוא יקר ונדיר. לכן נפוץ שם עם הזמן השימוש בנרות שעווה, שהם מצויים וזולים, ואורם יפה ויציב.

הבדל זה בין האיזורים הגיאוגרפיים ניכר בסיפורת ההלכתית. אנשי המזרח מדברים בעיקר על שמן, ואילו האשכנזים מזכירים גם נרות-שעווה. "שמן זית מצווה מן המובחר", אומר הרב יוסף חיים מבגדאד, ובזה מודה גם הרב שלמה גאנצפירד, בעל "קיצור שולחן ערוך", הנפוץ אצל האשכנזים. אך הוא מוסיף: "ואם אינו מצוי - יבורר שאר שמן, שאורו זך ונקי, או נרות של שעווה שגם כן אורו זך" (קל"ט: ד'). כך אומר גם רבי משה איסרלס (מאה 16, הרמ"א): "והנהגין במדינות אלה להדליק בנר של שעווה" (שולחן ערוך, אורח חיים תרע"ג: א'). הרמ"א מביא את מינהגי אשכנז: למרות זאת היו גם באירופה רבים שהשתדלו להדליק בשמן דווקא: "ומכל מקום - מצוה בשל שמן יותר מנרות של שעווה, שעל ידי השמן נעשה הנס" (משנה ברורה, שם).

תולדותיה של החנוכה

אף שהדלקת שמונת הנרות היא המרכיב המרכזי בחנוכה, לא נותר באוצרנו הסיפורתי הקדום ובמימצא הארכיאולוגי זכר למנורה מיוחדת, בעלת שמונה קנים "חנוכה" בלשונו ככלי העיקרי המאפיין את חגנו. חיסרון מפתיע זה ניתן לכאורה לפירוש, בהסתמך על איסור התלמוד, לבנות או לעשות דבר בדמות המצוי בבית-המקדש:

"לא יעשה אדם בית-תבנית היכל, אכסדרה תבנית אולם, חצר כנגד עזרה, שולחן כנגד שולחן, מנורה כנגד מנורה. אבל עושה (מנורה) של המישה (קנים), ושל שישה, ושל שמונה. ושל שבעה לא יעשה."

(בבלי ראש השנה כ"ד ע"ב)

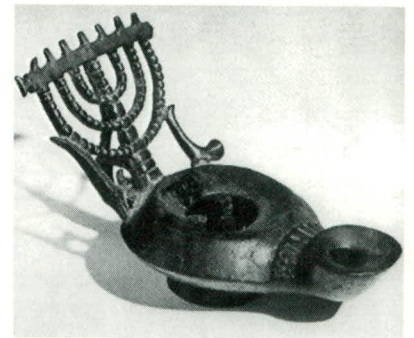
כלומר - מפני החשש של זיהוי מנורה של שמונה קנים עם מנורת-המקדש אסרו עשייתה. אולם התשובה על שאלה זו היא כנראה פרוזאית לגמרי, לדברי **מיכאל ששר** במאמרו - "החנוכה - מאימתי?"

לכשנקבעו דפוסי הקבע לחג החנוכה ועוד מאות שנים לאחר מכן, לא היתה כלל בנמצא ובשימוש מנורה מיוחדת בעלת שמונה קנים, להדלקה בחנוכה. המקורות כולם מדברים על "נר חנוכה" - וכך גם הברכה שאנו מברכים עד היום בעת הדלקת הנרות ונראה שנהוג היה להשתמש בנרות שמן בודדים - כמו אלה המצויים למאות ולאלפים במוזיאונים - ולהניחם זה סמוך לזה, לשם קיום מיצוות הדלקת נר חנוכה. ביום הראשון - נר אחד, ביום השני - שניים, ביום השלישי - שלושה וכן הלאה עד שמונה נרות שמן שהודלקו בשורה זה לצד זה. יתר על כן: נרות אלו שנעשו מחרס, היו זולים ושווים לכל נפש והם נועדו לשימוש חד-פעמי, כנאמר במקורות:

"בר של חרס שהרליק בו לילה אחד, נעשה ישן ואין מדליקין בו לילה אחרת" (מסכת סופרים, פרק כ'). אר-אז לא שימשו עדיין הנרות עצמם ככלי-קודש שבעיצובו וקישוטו השקיעו בעלי מלאכה ואומנים את מיטב כוחם וכשרונם - כפי שנהוג כיום - אלא ככלי אין חפץ בו לשמן הזית, שבו נעשה נס חנוכה! ולתוכו הוכנסו הפתילות ולאחר הדלקה חד-פעמית בטל השימוש בהם. כך, למשל, מסופר אפילו על המהר"ם מרוטנבורג (שחי במאה ה-13) שלא היה מדליק בשל חרס, אלא בשל מתכת, וכשלא היה לו אלא של חרס, היה לוקח נרות חדשים בכל לילה. מן המקורות משתמע, אפילו, שלעיתים השתמשו בקליפות של ביצים ושל בצלים, של אגוז הודי וקליפת אלו, שמהם עשו כלי קיבול לשמן להדלקת הנרות.

רבי טרפון אמר: אין מדליקין אלא בשמן זית בלבד! עמד רבי יוחנן בן נורי על רגליו ואמר: מה יעשו אנשי בבל שאין להם אלא שמן שומשומין, ומה יעשו אנשי מדי שאין להם אלא שמן אגוזים, ומה יעשו אנשי אלכסנדריא שאין להם אלא שמן צנונות, ומה יעשו אנשי קפוטקיא שאין להם לא כך אלא נפט! אלא: אין לך אלא מה שאמרו חכמים: אין מדליקין. (כלומר: יש להדליק בשמנים שהתירו חכמים!) (בבלי שבת כ"ו ע"א)

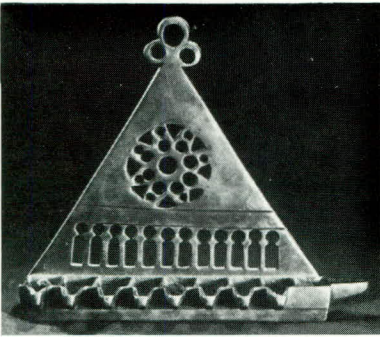
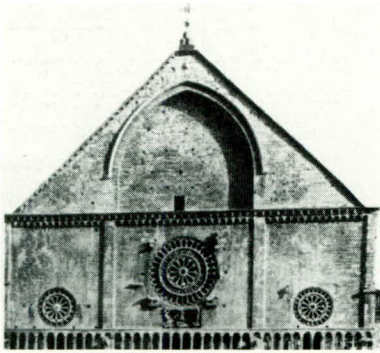
נר ברונזה יהודי מסוריה.

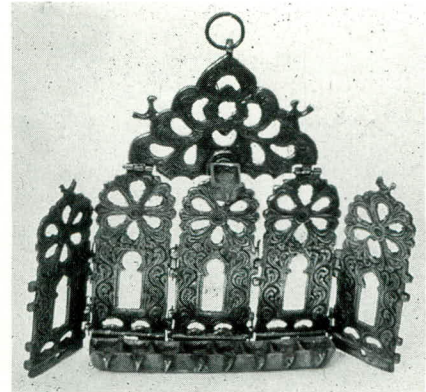
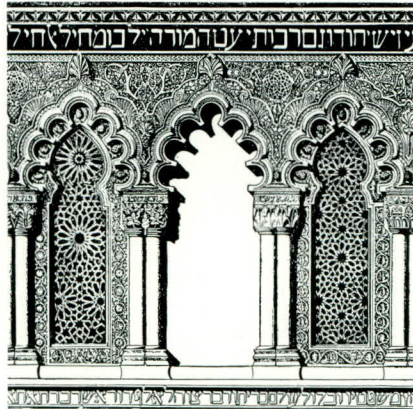

מנורה ובניין באומנות

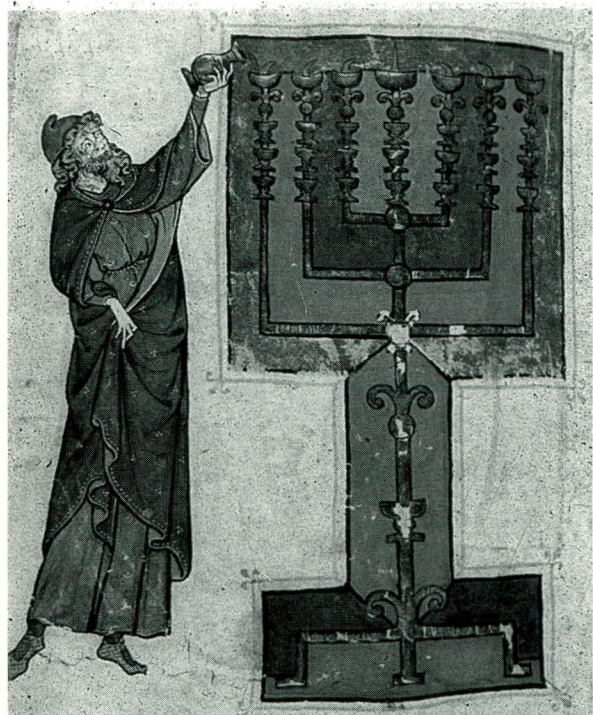
המתעניין באמנות של חפצי קדושה יהודים מכיר את התופעה המשותפת לקופסאות בשמים של מוצאי-שבת ולחנוכיות: חלק מהם דומה בצורתו לפרטים ארכיטקטוניים המצויים לרוב בערי אירופה (מגדלים וכד'): אם נעמיד זה לצד זה צילומים של תשמישי קדושה אלה ושל בניינים מן התקופה המקבילה בערי אירופה, נמצא דמיון רב.

דמיון רב יש בין שתי יצירות אמנות אלה מבחינת הסגנון, למרות שהן נוצרו לצורך שתי דתות שונות ולתכליות שונות. חנוכיה ראשונה מן המאה ה-14. בתמונה השנייה קטע מגג הקתדרלה סן רופינו. שים לב לצורת החלונות ולשושנה המרכזית.

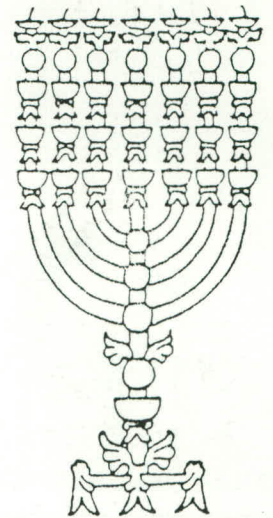
השווה חנוכיה זאת, שנוצרה במרוקו או באלג'יריה, לשער בית-הכנסת בטולידו, ספרד.

איור לפסוק "בהעלותך את הנרות", מתוך תנ"ך וסידור תפילה עברי.
צרפת / מאה 13 לספירה.

זה מעשה המנורה

מתוך שער מעוטר של תנ"ך.
קלף, דרום-צרפת 1300 בערך.

מתי נולדה המילה "חנוכיה"?

המילה חנוכיה נולדה כפי הנראה בפיה או בעטה של חמדה בן-יהודה, שנישאה לאליעזר בן-יהודה לאחר שנתאלמן מאחותה דבורה. היא שקדה על לימוד העברית וסייעה הרבה לבעלה בעבודתו העיתונאית והבלשנית. ברשימה שפירסמה בשנת תרנ"ז (1897) בחתימת "חידה", בעיתון של בעלה "הצבי", היא כותבת:

"שמעתי ספרדי אחד אומר לחברו איך פעם, לפני שנים אחדות, היה בחוץ לארץ, ובתור 'יהודי' מארץ-ישראל', מחזה יקר אז בעיני כולם, הזמינו אותו לבית פרטי של גביר אחד, ושם התאסף עם רב מבני ישראל וגם נוצרים אחדים, ושמו, ניגנו וריננו לזיכרון החג הזה, וחנוכייה של זהב נוצצת ומזהרת היתה תלויה באמצע הסלון הגדול והגבוה".

לילנבלום שלחם בממציאי המילים החדשות, הטיל ספק בכשרותה של המילה החדשה:

"היום תאמרו להם 'חנוכייה' למנורה של שמונה נרות ויקבלו, גם אם אין שום עניין למנורה עם השורש 'חנך', ובשם זה נוכל לקרוא גם את 'הסובבת' (סביבון) שהילדים משחקים בה בחנוכה..."

אפשר שגם דעתו של בן-יהודה לא היתה נוחה מהמילה חנוכיה. מכל מקום היא איננה מופיעה במילונו.

(ראובן סיוון "מילים ראשונות")

התיאור הפלסטי - הדרמטי -

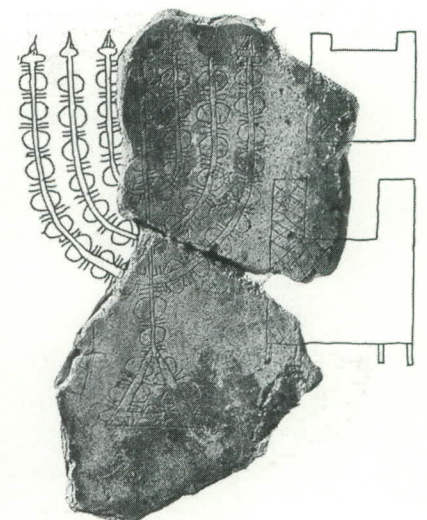
הקדום ביותר של המנורה שבידינו

לפחות כמאה שנה לפני זה שעל שער טיטוס - נתגלה בשנת 1970 בחפירות בעיר העתיקה בירושלים ב"בית השרוף": על אחד הקירות חרת מעטר אלמוני את צורת המנורה בטיח כעיטור סמלי, וזאת בשעה - "כשעדיין ניצבה המנורה בבית המקדש במקומה במרחק כ- 270 מטרים בלבד מאתר התגלית" - **דבי נ. אביגד** ("העיר העליונה של ירושלים". שקמונה 1980). לדעתו, יש יסוד להניח שתיאור זה משקף את המנורה המקורית.

לסיכום הפרק

עיצוב החנוכיה לבעלת 8 נרות+שמש, במקום מנורת המקדש של 7 כנים - פתר את הבעייה ההלכתית של "לא יעשה אדם של שבעה וגו'", קירב את סמל המנורה לבית היהודי ולעיני בני המשפחה, סמל למקדש שחרב ולזה שלעתיד-לבוא, עורר את התקווה לגאולה ולעצמאות, בהאירה את הבית היהודי בגולה - מ"יהודה השבויה", בשער הניצחון של טיטוס ברומי ועד להתעוררות הציונית ולירושלים העצמאית.

בחנוכיה תש"י הכנסת עוברת לירושלים

ארץ זית שמן

תרבות הזית והשמן - היא ארץ-ישראל. עוד מהתקופה הכלכוליתית ומתקופת-הברונזה נמצאו גרעיני זיתים בחפירות הארכיאולוגיות של יישובים עתיקים, וכן כדים לאגירת-שמן ובתי-בד עתיקים.

איור של פרופס לפרק השלום, בהגדה של פסח של הקב"א.

יונה וענף זית בפיה. בול ישראלי. דאר אוויר. לפי פסיפס ברצפת בית-כנסת בגרש, מהמאה ה-6 לסה"נ.

סמל מדינת ישראל, מנורה וענפי זית

חרב וענף זית - סמל צה"ל

עץ-הזית מבטא יותר מכל עצי ארץ-ישראל לדורותם את גורלה וקורותיה של אדמת הארץ הזו: את אוהביה, כובשיה ומהרסיה, ואת אוכלי לחמה בכבוד, טבול בשמן זיתיה. כמה נפשות החייה אותו עץ בפרי, כמה שפות ותפילות של יהודים, ערבים, נוצרים, תושבי הארץ הזאת - קלטו עליו המרטטים.

מי שיוצא אל מטעי הזיתים בגליל העליון, אל עמק בית-הכרם, אל הגליל התחתון, אל עמק בית-נטופה, אל שפלת-יהודה ואל הרי-שומרון, יגוש לא אחת "סבא-עץ" עתיק-יומין; ואז יוכל להתבונן בו ול"האזין" כיצד הוא כובש בגזעו סיפורי-לחש מימים רחוקים... ואז ניתן לגלות את פניו הרבות של "סבא" זה, את גיזעו העיקש הנאחז באדמת הסלע, את ליבו הפצוע והנקוב באבני המקום בל-ימוט. מסביבו ניצבים זקופים, רעננים וגאים יוצאי חלצו - הגרופיות-הנצרים, ותמיד מחדש מעטרת הפריחה את ראשו הסב בלובן מכסיף.

כשלושים מינים של עצי-פרי גידלו בארץ והחשובים שבהם היו חמשת המינים, שנתברכה בהם: **גפן-זית-תאנה-תמר-רימון**. שני לגפן הוא הזית, ואכן שיוט באיזורים החקלאיים יגלה כי אמת בפסוק "זיתים יהיו לך בכל גבולך" (דברים כ"ח 40). השרידים הרבים של בתי-בד שנמצאו באיזורי הארץ, מעידים שאכן הייתה ארצנו "ארץ זית שמן" (דברים ח' 8), והאדם - עץ הזית בצלמו בדמותו. ארץ-ישראל גם מכונה "ארץ זית-יצהר" (מלכים-ב', י' 12 ועוד), מלשון צוהר-זוהר-אור, אשנב שבעדו חודר אור-השמש, צהריים - האור בעיצומו. והכוונה לשמן-הזית המשמש לתאורה.

עץ הזית אינו בן-תמותה: בהגיעו לזיקנה - בניו שמסביב לגזעו - הגרופיות - הנצרים - מצמיחים עצים חדשים על ידי התחדשות מתמדת. איש המטע היה כורת גרופיות ונוטען בבור כרוי, משקה אותן עד כי יכו שורש; ואז הוא מוציא את השתילים עם גוש-השורשים ונוטע עצים חדשים. תופעה זו בחר הנביא ישעיהו לתאר כשדימה את בית-דוד לעץ-זית המחדש את נעוריו מאות שנים: "יוצא הוטר מגזע ישי, ונצר משורשיו יפרה". (י"א 1)

תחת העץ היו יושבים ולומדים תורה: "וישבו שניהם תחת הזית והירצה לפניו" (תוספתא, חגיגה ב' ו'). בגלל חשיבותו של העץ אסור היה לכרות אותו אלא רק כאשר נזדקן וחלה. אסור היה להשתמש בעץ לשריפה על המזבח: "כל העצים כשרים לגבי מזבח הוץ משל זית" (משנה, מנחות ט' י"ד).

כוח הישרדותו של העץ מפליא, וגם אם חלל הגזע נאכל או נחרך, איש המטע ימלא אותו באבנים ויתמוך בו. כי כל עוד הגזע החיצוני חי ופעיל, הוא יצמיח ענפים צעירים חדשים.

לאחרונה, נתגלו במערות שבאחוזה-חזן באיזור הר-חברון, בתי-בד מהמאה הראשונה והשנייה לספירה. גם בשפלת-יהודה ובאיזור-מרישה נתגלו בתי-בד רבים מימי בית שני. מלוד ועד איזור-רמון (להב) הפיקו שמן. כל זאת מימי בית-שני ומרד בר-כוכבא; התושבים אספו וריכזו את השמן במחסנים תת-קרקעיים, כדי לעמוד במצור ובהתנכלויות הרומאיות.

פריחת עץ-הזית חלה בין פסח לשבועות ("עצרת"), בימי ספירת-העומר. להאבקת הפריחה זקוק העץ לרוח דרומית, שהיא "יפה לזיתים" - כדברי המסורת.

הבשלת הפירות מתחילה אחרי חגיגת הסתיו בחודש-תשרי: המסיק הראשון - בעוד הזיתים ירוקים; אט-אט הם משחימים ומשחירים ומתמלאים, והמסיק נמשך לתוך עונת-הגשמים, ברביעה הראשונה עד חשוון, וסופו בכסליו. כדברי התלמוד - "הגשמים יורדין עליהן והם פולטים את השמן" (ירושלמי, ביכורים פ"א ה"ג). ואז יוצאות משפחות - זקנים עם ילדיהם - למסיק: כך קרוייה הורדת הפרי הבשל מן העץ בלשון בית שני. מציבים סולמות, מטפסים על העצים כפי גילם וכוחם של המסיקים, מקלות ארוכים בידיהם, והם חוטפים-נוקפים גם מהקרקע על ענפי העץ.

מסיק הזיתים

פרי הזית נזכר פעמים רבות כמאכל העם: "זית דרכו לאכל חי, יבש ומלוח. חי - טובל במלח ואוכל, ופוצעין את הזיתים שיצא מהם שרף" (ירושלמי, פסחים ב', ה').

מצוות-התורה הסוציאלית של "לקט ושיכחה" חלה גם על הזיתים, ואסור היה "לפאר אחריו" - להוריד את הנשאר-נשכח על העצים אחרי המסיק: "כי תחבוט זיתך - לא תפאר אחריו, לגר ליתום ולא למנה יהיה." (דברים כ"ד 20)

את הזיתים היו מכינים למאכל בדרכים שונות: כבישה, יבוש, שליקה ובישול: "כזית חי, כזית נא, כזית שלוק, כזית מבושל" (תוספתא, מכות ד', ר').

והמשנה מפרטת:

"מאימתי כל אדם מותרין בלקט?... ובזיתים משתרד רביעה שנייה: אמר רבי יהודה: "הלא יש שאינם מוסקיין את זיתיהם אלא לאחר רביעה שנייה: אלא כדי שיהא העני יוצא ולא יהא מביא בארבע איסרות." (פאה ח' א'). (פירוש: גם במקומות כאלה מותר לעני ללקט, אם אין בידו לקנות מזון לביתו בעד "ארבע איסרות").

גלעיני הזית שימשו גם כאמצעי הקלה בעת כאב שיניים. בתלמוד בבלי (עבודה זרה) אנו מוצאים, כי מי שחש בשיניו מביאים לו גרעיני זיתים: "שלא הביאו שלישי" (זיתי בוסר) וקולים אותם על גבי מעדר מלובן באש, ומדביקים אותם על טורי השיניים - ומשעושים כך - יתראו אלה.

לקט זה נקרא "ניקוף", וכך עוד בלשונו של הנביא ישעיהו: "... ונשאר בו עוללות בנוקף זית" (י"ז 6). על זיתים אלה לא חלה חובת המעשרות, וההלכה דנה בבעייה המתעוררת במקרה זה - "זיתי מסיק שנתערבו עם זיתי ניקוף" (משנה, חלה ג' ח').

בחודשים ספטמבר - אוקטובר מבשילים הזיתים, והם מביטים בנו ביות לענפי עץ הזית. צבעם ירקרק-כסוף ולעיתים מנוקד בנקודות לבנות. נראה כי אלה מוכנים עתה לקטיף.

הזית במקרא ובסיפורת חז"ל

למראה עץ-הזית בתמורותיו קמים ומצטללים פסוקי-תנ"ך בחיותם, אימרות מימי בית ראשון במינהג, בסמל ובחוכמת-חיים של "עם-הארץ" ושל מוריו הרוחניים.

בשלות הזית: בבואנו לבחון את הפרי, נקטוף זית אחד מהעץ ונלחץ אותו באיטיות בין האצבעות. כאשר הזית אינו בשל דיו, או שהוא יבש, אין הוא נענה ללחיצה, אך כאשר הוא בשל, הוא מתרסק תחת לחץ האצבעות, פוקע וטיפות נוזל מימי ושמן נוטפות ממנו.

הזית נתברך בין שבעת-המינים, בהם נשתבחה ארצנו מראשית פגישתנו איתה, והשלישיה הייצוגית מתוכם היתה לסמל הברכה לקיומו החומרי של עובד-אדמתה: הדגן (חיטה-לחם), התירוש (גפן-יין) והזית (שמן-יצהר). בתפריט היומי של כל משפחה נכלל תמיד הקמח והשמן: "מלא כף קמח בכר ומיעט שמן בצפחה" (מלכים-א', י"ב 12), ולקינוח - היין. שלושה אלה באים לביטויים הטקטי מאז ועד היום בכל ליל-שבת על שולחנו של כל יהודי: הברכה על הנר (נר-שמן!), והקידוש על היין ועל החלה. וכך תיזכר לעד ברכת-הארץ, בניינה ופוריותה:

מובן שיהיו כאלה שיאמרו: "אם כך, נחכה עד שכל הזיתים יבשילו על העץ". ובכן את הפרי צריך למסוק זמן מועט בטרם הגיע לבשלות, שכן פרי בשל אינו מתאים לכיבוש. מאידך, זיתים בשלים הם מצוינים לבישול.

"ונתתי מטר ארצכם בעיתו, יורה ומלקוש. ואספת דגנך ותירושך וי צה רך ו-אכלת ושבעת." (דברים י"א 14).

ועוד משמש הזית בתנ"ך כסמל ליופי ורעננות - "זית רענן, יפה פרי תואר" (ירמיה י"א 17 ועוד הרבה); הוא מסמל פוריות, ביטחה והמשכיות - "בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך" (תהילים קכ"ח 3); ושמןו מסמל שמחה - "שמן ששון" (ישעיהו ס"א 3).

פרי הזית הנמסק צריך להיות קשה מעט ולא רך. את הזיתים הנושרים מאלהם מהעץ אין לערבב עם הזיתים הנמסקים. מפני שנשירת הפרי מהעץ לארץ באה לרוב מסיבות כגון: מחלה, תולעת שתקפה את הפרי, או פגיעה אחרת בפרי. ולאו דווקא מסיבת בשלותו. (ניסים קריספל ילקוט הצמחים)

ואילו במשל-יותם מובלט מעמדו של הזית בין העצים - מלכותי ומכובד:

"הלוך הלכו העצים למשוה עליהם מלך, ויאמרו לזית: מלכה עלינו. ויאמר להם הזית: ההדלתי את דשני אשר בי יכבדו אלוהים ואנשים..." (שופטים ט' 8-9).

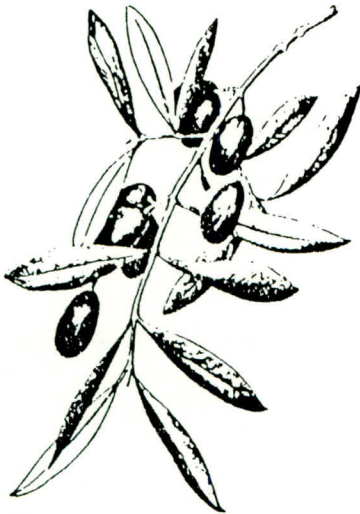
מקום מקודש במיוחד נועד לשמן בהזנת הנרות במנורה שבמשכן במדבר, ובבית-המקדש הראשון והשני בירושלים - "שמן זית זך בתית למאור להעלות נר המיד". לפי זה השמן המעולה מכל השמנים הראוי למטרה זו הוא איפוא שמן-זית, מהגליל בעיקר - "אלפא לשמן" בלשון חז"ל, גם אם היה קיים שמן-שומשומים, שמן-אגוזים, שמן-צנונית, שמן-וורדים, שמן-אפרסמון ושמן-דגים. והדגש היה על שמן "זך", כלומר - הזיתים היו צריכים להיות נקיים, לא פגומים וללא חומרים זרים כמו עלים ואדמה, ולכן נהגו לשטוף ולנקות אותם לפני הכנת השמן. ועל הדגש השני - "כתית" - להלן.

שמן-הזית שימש גם לטקסי משיחה של כוהנים, מלכים וכלי-קודש.

ובל נשכח את היונה "ועלה זית טרף בפיח" (בראשית ח' 10-11) המבשרת את תום המבול שכילה הכל - חי וצומח, כסמל לבריאה חדשה ושלוש. לא פלא שחז"ל רקמו היבטים נוספים על דימוי זה:

"ומהיכן הביאה אותו, רבי לוי אמר מהר המישיחה הביאה אותו שלא הצירף את ארץ-ישראל במבול (ולא נעקרו אילנות). רבי ביבי אמר נפתחו לה שערי גן עדן והביאה אותו. אמר רבי אבהו אילו מגן עדן הביאה אותו לא היתה מביאה דבר מעולה: או קינמון או אפרסמון; אלא רמז רמזה לו, אמרה לו לנוח מוטב מר זה ולא מתוק מתחת ידך." (בראשית רבה ל"ג, ט')

הר המישיחה - ששם היו גדלים זיתים הרבה ועל שם כך נקרא הר המישיחה.

ענף זית עם פרות.

מקורות מימי בית שני ואילך עשירים בתיאורים ריאליים בנושא הזית, וכך למשל מתמקדת הברכה בעמלו של עובד האדמה באותם שלושת המינים שכבר הוזכרו:

"ברוך אתה בשדה" (דברים כ"ח 3) - שיהיו נכסיד משולשים: שלישי בתבואה, שלישי בגפנים ושלישי בזיתים." (ילקוט שמעוני, תתקל"ח).

ועל הרצף שבאסיפת יבולם אמרו: "יצא קציר היטים ונכנס בציר, יצא בציר ונכנס מסיק..." (ירושלמי יבמות טו ה"ב).

כציון גיאוגרפי לנחלת שבט-אשר בגליל המערבי - "טובל בשמן רגלו" (דברים ל"ג 24) - זה חלקו של אשר שמושך שמן במעיין..., (מנחות פ"ה ע"ב).

כסגולה לבריאות ורפואה - "חמין ושמן שסכהני אימי בילדותי הן עמדו לי בעת זיקנתי..." (חולין כ"ד ע"ב).

מסיק-חיבוט ביוון העתיקה
ציור על אגרטל מן המאה ה-6 לפה"ס.

הר הזיתים.
מפה משנת
1900 בקרוב.

דרכי הפקת השמן

"הזית הזה עד שהוא באילנו, מגרגריץ אותו (מחכים עד שיבשיל), ואחר כך מוריריץ אותו מן הזית ונחבט. משחובטיץ אותו מעליץ אותו לגת ונותנים אותו במיטחץ. ואחר כך טוחנים אותו, ואחר כך מקיפיץ אותו בחבלים ומביאיץ אבנים, ואחר כך נותנים את השמץ."

(שמות רבה ל"א א').

בשיטה הקדומה ריסקו וכתשו את הזיתים תחילה במעגילת-אבן, ואחר כך נתנום בסלים שהונחו על אגן חצוב בסלע - הגת. במכבש-קורה לחצו וסחטו את רסק הזיתים שבסלים ושמנם טיפטף אל תוך האגן - והכל בידיים. לכך הכוונה בלשון התנ"ך על "בתית למאור": לפי המשנה (מנחות ח' ד') כשר "למאור" רק השמן שהופק בדרך זו.

למשנה אף מילה מיוחדת לאותו אגן - "מכתשת" (טהרות ט' ה').

בשיטה המשוכללת יותר היה נסחט השמן מהזיתים שבסלים בעזרת קורת-עץ ארוכה (קורה בלשון חז"ל - בד) הנעוצה בקיר, וזאת בעזרת משקלות-אבן כבדות שניתלו בקצה הקורה: "טועניץ קורת בית-הבד..." (משנה, שבת א' ט').

"שלא נקרא בית-הבד אלא על שם הקורה..." (בבבלי, בבא בתרא ס"ז ע"ב).

"אם איץ קורה - אינו קרוי בית-בד..." (ירושלמי, בבא בתרא פ"ד ה"ה).

מתקן זה נקרא גם "מעצרה" מלשון עצירה - סחיטה. כאן נסחט הנוזל והוא נאסף ב"עוקה" - בור חצוב מלמטה או מן הצד. מכאן מועבר הנוזל לכלי-הפרדה, בו מפרידים את ה"מוהל" מן השמן.

שרידי הזיתים לאחר שנסחטו הם ה"גפת", ששימשה בעיקר כחומר-הסקה. גם כיום היא משמשת את הערבים הכפריים להסקת תנורים ומוקדים. כמו כן היא משמשת להפקת שמן באיכות ירודה לתעשיית-הסבון.

עם שיכלול השיטה שפכו את הזיתים לפני העצירה לכלי-קיבול עגול-רחב - "הים"; בתוכו היה מונע גלגל-אבן כבד - "הממל" (מלשון מולל-מועד-מרסק), אותו מסובבת בהמה, והוא כותש-מרסק אותם בצידו המעוגל (לא בצידו הרחב, כמו אבני-הריחיים הטוחנות גרעיני-חיטה). הזיתים המרוסקים נטענים עתה בסלים שטוחים, קלועים מסיבים צמחיים או מנצרים - "העקלים", ואלה מועברים למתקן עם הקורה. בתקופה מאוחרת יותר הוחלפו משקלות-האבן שעל הקורה בבורג-עץ משוכלל. בעזרת סיבובו ולחצו על "מגדל" - העקלים הופק השמן.

הזית במסורת ובמינהג

מענפי-זית היו קולעים זרים לראש נערות ונערים בימי חג ובימי נישואין. כך גם בספר החיצוני יהודית (ט"ז) בתיאור חגיגת הניצחון: "...ותיקח ענפים בידיה ותתן לנשים אשר איתה. ותעשינה להן עטרות עלי-זית היא והן, ותצא במחול..."

בענפי-זית עטרו קרנו של הפר (סמל הפוריות) שהלך בראש התהלוכה של עלי-הרגל בהבאת הביכורים.

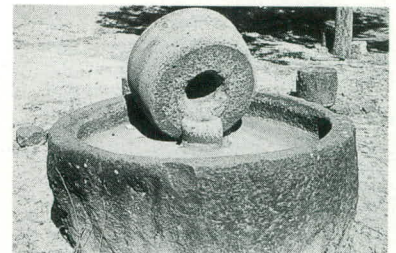
בכל שמחותיו יזכור יהודי את האבלות על ירושלים. יש שנהגו לשים אפר על ראש-החתן, ויש שנהגו לשים על ראש-הכלה עטרה עשויה מעלי-זית שטעמם מר - "להעירו על מרירות לב ירושלים..."

במיתולוגיה היוונית הענישו האתונאים כל מי שפגע בעצי-זית שהיו בשבילם סמל השלום, החופש, הצניעות והתקווה. האתונאים בבואם לשאול את פי הנביאה בעיר דלפי, החזיקו בידיהם ענף-זית, כי כך יכלו לצפות לתשובה הרצויה...

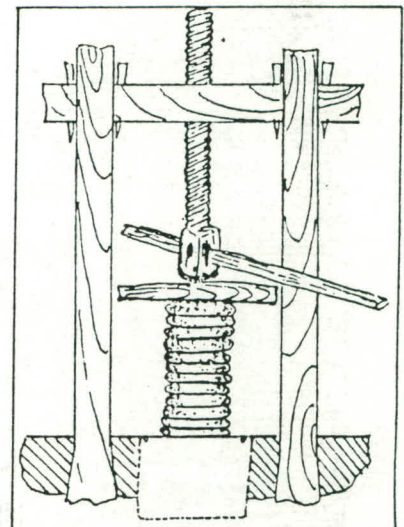
"למה נמשלו ישראל לזיתים: לאמר לך - מה זית זה אינו מוציא שמנו אלא על ידי כתיחה, אף ישראל איץ חוזרים למוטב אלא על ידי ייסוריץ." (בבלי, מנחות י"ח ע"ב)

ועוד מדרש על הזית עם מוסר-השכל:

"והנה עלה זית טרף בפיה" - אמרה יונה לפני הקרוש-ברוך-הוא: ריבונו של עולם, יהיו מזונותי מדורים כזית ומסוריץ בידך, ואל יהיו מתוקים כרפש ותלויץ ביד בשר ודם!" (בבלי, עירובין י"ח ע"ב).

מערכת סחיטה במכבש בורג.

עץ הזית מתאבל

כשמת שלמה המלך, התאבלו כל בעלי החיים והצמחים. בעלי החיים יללו וסיירו לאכול. חלקם מת וחלקם המשיך לחיות בצער. העצים השירו את עליהם ולא נתנו פרות וסחו בנייהם על אודות טוב-ליבו של המלך שלמה. רק הזית שתק ולא התאבל, ועליו לא נשרו. הטילו העצים חרם על הזית, שלא דיבר בשיבוהו של המלך. הם לא ראו כי ליבו של הזית נשבר בקרבו מרוב צער. יום אחד נשמע רעש אדיר. כל העצים היפנו מבטם לכיוון הרעש, והינה גזעו של עץ-הזית מבוקע. אמרו זה לזה: הזית התאבל יותר מאיתנו על שלמה המלך. בסתר-ליבו התאבל וליבו נאכל עד שהתבקע. ומאז ועד היום גזעו של כל עץ-זית עתיק חלול ומבוקע מרוב כאב-ליבו של הזית על מותו של שלמה המלך.

גם במסורת הפולקלור הנוצרי יש לזית מקום-כבוד. הוא סמל-המזל ונוהגים לתת אותו במתנה ביום ראש-השנה הנוצרי. כמו כן תולים אותו על דלת חדר-הכלה עם כניסתו של החתן. נופי ילדותו ואיזור הנדודים של ישו עשירים במטעי זיתים. לפי המסורת הנוצרית היה הצלב, עליו מת ישו, עשוי מגזעיהם של ארבעה עצים: זית, תמר, ארז וברוש. לפי האגדה - הזיתים של גת-שמנים כאילו כורעים ברחל לאות-אבל על מות ישו וענפיהם נוגעים בקרקע...

במטעים ערביים כיום עדיין משתמשים במסיק במקל, בו חובטים על ענפי-העץ, והנשים והילדים מאספים את הפרי מן הקרקע. גם במשק היהודי מוסקים את הזיתים בידיים: "חולבים" או "סורקים" את הענף, שלא לפצוע את הפרי או להזיק לעץ. בלשון הערבית עץ הזית: זיתון, שמן הזית: זית.

מולדתו של הזית וחלק גדול מאזור תפוצתו מאוכלסים זה קרוב ל-1400 שנה על ידי מוסלמים. משום היות העץ בעל חשיבות כלכלית, הוא מוזכר בקוראן וגם במקורות המאוחרים זכה הזית לכינוי "העץ המבורך" (סג'רת על מבורכה") "ששמנו מזין את אור התמיד, המאיר ללא אש" נשבע אלוהים לנביא "בהאנה, בית ובהר סיני" (בסורת התאנה פסוק א').

נוסח השבועה: "בחית סג'רת אל נור" "בחיי עץ האור", מקובל גם כיום בין הפלאחים. "אכלו את השמן ומרחו עצמכם בו כי הוא בא מהעץ המבורך" (מקורות שלאחר הקוראן)...

לפי החזון שבספר-זכריה, מימי הקמת הבית השני - עוטרה המנורה בשני ענפי-זית לצדדיה: "והנה מנורת זהב... ושבעה נרותיה עליה... ושניים זיתים עליה, אחד על ימין... ואחד על שמאלה..." (ד' 2-3). בה' באייר תש"ח נקבע סמל מדינת-ישראל כדוגמת חזון-זכריה: מנורת-המקדש מעוטרת וחבוקה בשני ענפי-זית.

עצי זית עתיקים בעזה. מצוירו של האנגלי ק. גורקה - 1903.

אשריך וטוב לך -
 בירכתי ביתך
 סביב לשלחנך:
 ירא יהוה:
 וראה בטוב ירושלים
 וראה-בנים לבניך
 תהילים קכ"ח

יגיע כפיך כי תאכל
 אשתך כגפן פריה
 בניך כשתילי זיתים
 הנה כי-כן יברך גבר
 יברכך יהוה מציון
 כל ימי חיך:
 שלום על ישראל:

תמונה לנעורים
 איך...
 רק זית בצוק
 וענתי-כרמים
 בעמקים
 והדר-בנים
 זקופים שזופים
 ובני-בנים
 כפתורים ופרחים;
 השנים עטרו ראשיכם
 לבן -

אסתר ראב

זית אחד במולדת
 יקר מכל הון העולם.

מישל חדד

כי הצמחים עם אחר
 מאתנו,
 חוץ מעצי הזית
 שהם חכמים ועצובים כאנשים.
 זלדה

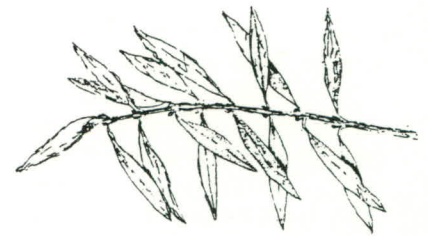
ערב טוב, רבי עץ הזית,
 ערב טוב לשלוח חכמתך הקמוטה.
 מלך גא וענו שעניו לא כסה את
 הליכיו בין עמו כאחד בני תמותה.
 ערב טוב החמור ובודד בעצינו.
 אלכסנדר פן

בחלומי אלוהים נצב מעלינו
 בכרם זיתים של אבא
 ואומר לי ליד סלם המסיק:
 השמים פתוחים אלי.
 אורי שוהם

על אם הדרך זית שבעימים,
 בודד כמותך משרש עד צמרת
 הפקיר ראשו השב לרוח-עדר.
 לאה גולדברג

יום, יום,
 נגדע ענף -
 והגזע, הולך
 ומט:
 אבל מן השרש -
 יצא חטר -
 לקראת שמש עולה -
 ירעד.
 אסתר ראב

כעץ זקן בגן,
 המחריש אל פנימו
 וכל נצרו
 מרחישים:
 כמה נפשות החיה
 בפריו וצלו
 הציל
 לכמה צפרים היה מקלט ולאט
 נחומים?
 מה מותר האדם מגרופית
 של זית מלבד
 יסורים?
 זרובבל גלעד

שמן זית מגוש-חלב

"מעשה שנצרכו להם אנשי לודקייא בשמן, ומינו להם פולמוסטוס (שלית) אחד. אמרו לו: לך והבא לנו שמן במאה ריבוא. הלך לירושלים.

אמרו לו: לך לצור. הלך לצור.

אמרו לו: לך לגוש-חלב. הלך לגוש-חלב.

אמרו לו: לך אצל פלוני לשדה הלז. ומצאו שהיה עוזק תחת זיתיו.

אמר לו: יש לך שמן במאה ריבוא שאני צריך?

אמר לו: המתן לי עד שאסיים מלאכתי. המתין עד שסיים מלאכתו. לאחר שסיים מלאכתו, הפשיל כליו לאחוריו והיה מסקל ובא בדרך.

אמר לו: יש לך שמן במאה ריבוא? כמדומה אני ששחוק שחקו בי היהודים. כיוון שהגיעו לעירו, הוציאה לו שפחתו קומקום של חמין, ורחץ בו ידיו ורגליו.

הוציאה לו ספל של זהב מלאה שמן, וטבל בו ידיו ורגליו, לקיים מה שנאמר: 'טובל בשמן רגלו' - (דברים ל"ג, 24). לאחר שאכלו ושתו, מדד לו שמן במאה ריבוא.

אמר לו: כלום אתה צריך ליותר?

אמר לו: הן, אלא שאין לי דמים.

אמר לו: אם אתה רוצה ליקח, קח, ואני אלך עמך ואטול דמיו. מדד לו שמן בשמונה עשר ריבוא.

אמרו: לא הניח אותו איש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בארץ-ישראל שלא שכרו. כיוון שהגיע לעירו, יצאו אנשי עירו לקלסו.

אמר להם: לא לי קלסוני, אלא לזה שבא עמי, שמדד לי שמן במאה ריבוא, והרי נושה בי בשמונה עשר ריבוא, לקיים מה שנאמר: 'יש מתעשר ואין כל, מתרושש והון רב' - (משלי י"ג, 7)

(מנחות פ"ה ע"ב)

דיוקי לשון

מחבט - המקל בו חובטים את הזיתים, כדי להשירם מן העץ.

מסיק - זמן לקיטת הזיתים.

מסוק זיתים - ללקוט את הפרי במשיכת יד לאורך הגבעול.

נקוף זיתים - לאסוף את העוללות מן הזית לאחר החביטה.

נוקף - חיבוט והכאה לשם השרת הפירות.

עקל - סל בו נותנים את הזיתים

המיועדים לעצירה שניה.

עצור שמן - לסחוט את השמן מן הזיתים.

פטמים - האנשים העוסקים בהכנת השמן המפוטם.

שמן מפותם - שמן ששמו בו בשמים למפונקים ולמעוננים.

שמן כתיב - שמן זית זך.

גפת - פסולת הזיתים הכתושים.

גרופית - ענף של זית על שורשו, שלוקח לנטיעה, או לשתילה.

גרגר זיתים - לקטוף זיתים אחד אחד מן העץ.

דרוך זיתים - להוציא את שמנם של הזיתים על-ידי רמיסתם.

דשן - שמן מאכל מובחר.

זג - קליפת הזית.

חבוט זיתים - להכות על ענפי הזית

במטה עץ, כדי להשיר את הפרי ארצה.

יצהר - שמן טרי.

כתוש זיתים - לכתות זיתים לפירורים; לשחוק.

השמן בצירופי לשון

שמן זית זך - שמן טהור ומובחר שהוכן מזיתים.

בהשאלה: כינוי לאדם מיוחס "ואתה תצווה את בני ישראל ויקחו אליך - שמן זית זך - כתית למאור ההעלות נר תמיד" (שמות כ"ז, 20).

משתה שמנים - סעודה שמנה. "ועשה ה' צבאות לכל העמים בהר הזה משתה שמנים" (ישעיהו, כ"ה 6).

חלק משמן - דבר חלקלק ביותר. "חלק משמן חכה" (משלי, ה' 3).

מסלתה ומשמנה - החלק הטוב ביותר. בהשאלה: האנשים הנבחרים בחברה. "והביאה אל בני אהרן הכהנים וקמץ משם מלא קמצו מסלתה ומשמנה" (ויקרא, ב 2).

בא כשמן בעצמותיו - הדבר נעם לו מאד. "ותבא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו" (תהלים, קט 18).

טובל בשמן רגלו - חי ברווחה ובשפע. "ברוך מבנים אשר, יהי רצוי אחיו וטובל בשמן רגלו" (דברים, לג 24).

טוב שם משמן טוב - המעשים הטובים מקנים לאדם כבוד יותר מהידור חיצוני. "טוב שם משמן טוב" (קהלת ז' 1).

הוסיף שמן למדורה - בהשאלה: הגדיל את הכעס והרוגז.

לקראת חנוכה - עצירת שמן-זית

1. כיתשו זיתים בשלים בתוך מכתש ותנו אותם לתוך מים רותחים.
 2. לאחר 5-10 דקות תנו לתוך הכוס חתיכת קרח. (הקרח מחיש את צבירת השמן למעלה)
 3. קילטו את השמן הנקי הצף למעלה. צקו אותו לתוך בקבוק או מבחנה והניחו למשמרת עד חנוכה.
- (על-פי יהושע מרגולין, "הזית")

עצירת שמן-זית

(עם הילדים)

1. כחודש לפני חנוכה יוצאים למסוק זיתים מעץ זית שבסביבה. (אם אפשר).
2. ממלאים גרביים ישנים בזיתים ומועכים אותם, בתוך כלי מתאים בעזרת מערוך או אבנים.
3. סוחטים לסיר כל גרב. (הילדים, בעזרת המבוגרים). אוספים גם את הגפת (הגרעינים והקליפות).
4. מחממים את החומר שנאסף בסיר כמעט עד רתיחה. כדאי להוסיף קצת מים כדי לסייע לשמן לצוף.
5. אחרי שמתקרר סוחטים את הכל בתוך מטלית בד גדולה.
6. את הנוזל מוזגים לצנצנות, ואוספים יום יום בכפית את השמן שצף למעלה, לתוך כד זכוכית קטן.

עד חנוכה נקווה שיהייה לנו כד קטן עם שמן זית זך כתית למאור..

הכנת זיתים כבושים

1. להשרות זיתים ירוקים שלמים במים שלושה ימים. החליפו יום יום את המים. (אם ניתן אפשר לצאת עם הילדים למסוק את הזיתים כמה ימים קודם).
2. לאחר שלושה ימי השרייה - טעמו את הזיתים, האם פגה מהם מרירותם מעט או הרבה.

3. תנו את הזיתים לתוך צנצנת או פחית, הוסיפו עליהם תמיסת מלח בת 10%-12%. (כוס מלח + 5 כוסות מים)
- הוסיפו עלי לימון טריים, פלפל ירוק, שום, לפי הטעם. סגרו את הצנצנת או את הפחית. זיתים אלה ראויים לאכילה רק לאחר 2-3 חודשים.
4. בדרך זו אפשר לכבש גם זיתים ירוקים פצועים. אלא שיש להשרותם במים יום אחד כשהם שלמים, ורק אחר כך לחתוך בהם חתך בסכין, או לכתוש אותם במקצת.
- להשרות אותם עוד יומיים. להחליף מים כל יום. זיתים אלה ראויים לאכילה אחרי חודש.

על הגבורות

שבילי גבורה במסורת הדורות

הניסים ועל הפורקן ועל הגבורות ועל
התשועות ועל המלחמות שעשית לאבותינו
בימים ההם בזמן הזה *

לחנוכה

בימי מתתיהו
בן יוחנן
כהן גדול חשמונאי
ובניו כשעמדה מלכות
יון הרשעה על עמך
ישראל להשכיחם
תורתך ולהעבירם מחקי רצונך ואתה

בפתח הפרק

במוקד תוכנו של החג ניצב ערך הגבורה, והוא מלווה את עם ישראל מאז ועד ימינו בשינוי צורה והתייחסות. ניסחה זאת בבהירות החוקרת שרה שוב:

"...קשה שלא לתמוה, מניין צצה ומופיעה בכל פעם מחדש, ובעוצמה כזאת, תכונת הגבורה - גבורת הקרב - אצל עם, שבמשך אלפיים שנה היה נרדף ומוכה פיזית, ושכל הווייתו היתה שם נרדף לרוחניות. את שימורו וטיפוחו של ערך הגבורה בתכונתו של עם ישראל יש לזקוף לזכות פעולתו החינוכית המתמשכת של חג החנוכה. סיפורי הגבורה של המכבים, אשר סופרו והושרו שנה שנה בלילות הארוכים של החג, העמידו מופת ודוגמה והפיחו רוח של אמונה ומסירות נפש בבני-בניהם של המכבים - לוחמי ישראל בדורות האחרונים..."

ישנה גבורה בהתמודדות עם איתני הטבע,
נדרשת גבורה להתקומם נגד מעשי-רשע אנושיים,
יש מעללי גבורה לעיני צופים בזירה, ויש גבורה צנועה - בבדידות,
יש גבורת רוח ואמונה,
יש גבורה של התעלות על סבל ונכות,
יש גבורה מנוצחת, כמו "קידוש השם".

המשותף לכל אלה - הוא אומץ הלב, וכן חלה על כולם הגדרה ערכית של מושג הגבורה, למען הצבתו כמושג-ערך וכאתגר מוסרי וחינוכי - ובהקשר שלנו - למען הערכה שלמה של סיפור חנוכה ואישיו.

הרצאת דברינו תתנהל לפי הסדר של מוקדם ומאוחר, תוך עיון בהגדרות שונות של הגבורה בזמנים שונים ובהשקפות-עולם שונות, החל ממקורות התנ"ך ועד ימינו.

בחלק השני נדון בגבורת האישה היהודיה, מוטיב שמצא לו מקום במסורת של חנוכה.

יהודה המכבי (המאה ה-2)

הלפיד במודיעין

מושג הגבורה במקורות

הרבה קודם למאורעות מודיעין מצאנו שלתכונת הגבורה במקורותינו מתלוות כמעט תמיד ממידות הרוחניות, האמונה והמוסר. עיקרה של הגבורה והגיבורים בכונה להציל ולהושיע מדוכאים ולחוצים, ולהוציא מייד עושקים ומכף מבקשי נפש. הגיבור מופיע בשעה של איום אויבים, של מתנכלים ליבול, של שודדי מקנה וקרקע. הופעתו בלתי צפויה ופתאומית, ועלילות גבורתו אינן מקנות לו מעמד מיוחד. עם זאת מודגש בדרך כלל, שגבורת אנוש - כמו חכמתו, תבונת כפיו ותכונותיו המעולות בכלל - מחסדי האל הם מוענקים. האלהת הגיבורים, הנוהגת בכל העולם העתיק, נדחתה בתוקף בישראל, משום שהגיבורים המושיעים נתפסים כשליחי האל, אך הם ככלות-הכל בשר-ודם.

אמנם במקורות העתיקים האל הוא "גיבור ונורא" (דברים י' 17), הוא "איש מלחמה" (שמות ט"ז 2), "עזוז וגיבור, איש מלחמה" (תהילים כ"ד 8), הוא בא "בחזק... וזרועיו מושלת לך" (ישעיהו מ' 10), באחת - הוא "ה' צבאות" פשוט-כמשמעו. אך עם התפתחות המושגים הדתיים נאמר על האל - "לך עצה ותושיה, אני בינה, לך גבורה" (משלי ח' 14) ועוד הרבה ברוח זו. ואם האל כך, אף על האדם להתאמץ ללכת בעיקבותיו, והמעבר לגבורה אנושית של הרוח - זו הנמנעת משימוש בכוח גופני - כבר

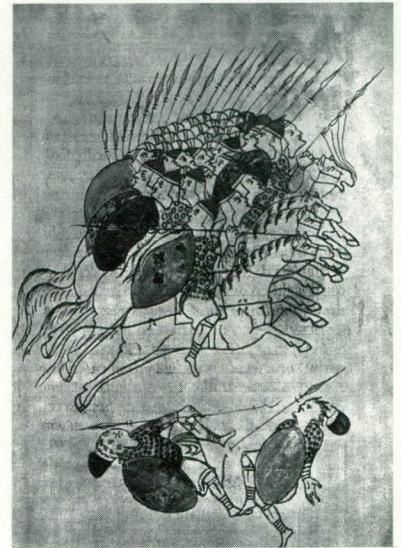

מצוייה בהשקפה הנבואית בתנ"ך. וכך אומר על עצמו הנביא מיכה (פרק ג'):

(ה) וְאוֹלָם אֲנִכִּי
מִלְאֲתֵי כַח אֶת רוּחַ יְהוָה
וּמִשְׁפָּט וּגְבוּרָה
לְהַגִּיד לְיַעֲקֹב פְּשָׁעוֹ
וּלְיִשְׂרָאֵל – חַטָּאתוֹ.

והנביא ירמיהו דוחה בתוקף את התפארותו של הגיבור, מאחר ומלפני האל רצוים דווקא עושי חסד, צדקה ומשפט: (פרק י')

(כב) כֹּה אָמַר יְהוָה:
אֵל יִתְהַלֵּל חָכֵם בְּחָכְמָתוֹ,
וְאֵל יִתְהַלֵּל הַגִּבּוֹר בְּגִבּוֹרָתוֹ,
אֵל יִתְהַלֵּל עֲשִׂיר בְּעֲשָׂרוֹ,
(כג) כִּי אִם בְּזֹאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל –
הַשֶּׁכֶל יִדְעֵ אֹתִי:
כִּי אֲנִי יְהוָה,
עֹשֶׂה חֶסֶד, מִשְׁפָּט וְצְדָקָה בְּאֶרֶץ;
כִּי בְּאֵלֶּה חֲפָצָתִי.
נְאֻם יְהוָה.

איור לספר מכבים: פרשים בקרב
(המאה העשירית)

המלך האידיאלי שעתיד לצאת "מגזע ישי" לפי הנביא ישעיהו, יהיה מחונן בתכונות אלו: (פרק יא')

(א) רָצָא חֹטֵר מִנּוּעַ יְשִׁי,
וְנָצַר מִשְׂרָשְׁיוֹ יִפְרָה;
(ג) וְנָחָה עָלָיו רוּחַ יְהוָה –
רוּחַ חֲכָמָה וּבִינָה,
רוּחַ עֲצָה וּגְבוּרָה,
רוּחַ דַּעַת וְיִרְאַת יְהוָה.

שונה ההשקפה היוונית על הגבורה, וזאת בעיקר מן התקופה הקלאסית ה"הירואית": מידת הגבורה, Andreia ביוונית, יחד עם האומץ וחיסול הגוף, המתגלים בעיקר במלחמה, הם שמבטיחים לפרט ולכלל את קיומם הבלתי מופרע והעצמאי עלי אדמות. עמידה איתנה זו במלחמת הקיום היא הערך העליון ותכלית האדם בעולמו, ואפילו במחיר של מעשים שפלים. האימון הגופני המחמיר מגיל צעיר, תחרויות הספורט והסגידה לגוף בכלל - כל אלה שואבים את הנמקתם מהשקפה זו.

השניות (דואליות) שבסוגי הגבורה כבר נתעוררה בפילוסופיה האפלטונית, בהגותו של סוקרטס: לצד גבורת הכוח הוא מציג את גבורת הרוח, יחד עם חתירה להגדרה אחידה. הוא מנסה להוכיח -

"גבורה אחת היא לנו... ואף לא במה שנוגע לנלחמים בלבד, אלא אף בנוגע לאלה, שמראים גבורה בסכנות-הים וביחס למחלות ולעוני או אף לענייני המדינה. ויתר על כן: לא רק בנוגע להמראים גבורה במה שעלול להכאיב או להפחיד, אלא גם בנוגע לאלה, שיודעים להילחם בתאוות ובתענוגים, בין אם הם עומדים בפניהם ובין אם הם בורחים והופכים להם פנים." (כתבי אפלטון, א. "לאכס").

גבורת הרוח

אצל חז"ל הועדפה הגדרת הגבורה כתכונה רוחנית לעילא עד כדי כלל גדול; מן האמירות הרבות-מספור ברוח זו - הידועה מכולם היא זו של בן-זומא: **בן זומא אומר: ...איזהו גבור? הכובש את יצרו, שנאמר: 'שוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלובד עיר'. (משלי טז, לב).** (משנה, אבות ד' א').

ובגירסה הרחבה יותר באבות דרבי נתן: **"בן זומא אומר: ...איזהו גיבור שבגיבורים - הכובש את יצרו... ואין גיבורים אלא גיבורי תורה... ויש אומרים - מי שעושה שונאו - אוהבו".** (אבות דרבי נתן, נו"א כ"ג).

אמנם ההעמדה במרכז של "גבורה של תורה", על דרישותיה המוסריות ומצוותיה הפולחניות, התחילה להתגבש הרבה לפני החורבן ומרד בר-כוכבא: אך אין ספק שמאורעות אלו השפיעו על הגותם של חכמים ומנהיגי העם, שביקשו למנוע פעילות כוחנית נוספת.

בהלכה

לא כן בהלכה, שלא קיבלה את הפרשנות האליגורית בדבר "גבורה של תורה", ולדידה נשארה הגבורה כמקובלת בעולם - גבורה של כוח גופני. וכך למשל - בדיון על ההלכה, הקובעת באיזה תנאים תופסים קידושיה של האישה, נזקק התלמוד להגדיר את מושג הגיבור לדיוקו המקובל - **"האומר לאישה - התקדשי לי ... על מנת שאני גיבור... (התסכימי להינשא לי, משום שאני גיבור? כהוכחה שלא היתה זו התפארות-שווא, צריך לחול התנאי הזה): ... שבל חבריו מתייראים ממנו מפני גבורתו..."** (בבלי, קידושין מ"ט ע"ב).

ועוד ברוח זו: הכרעת מתתיה ואנשיו להתיר לחימה בשבת, מן הסתם היתה ידועה לרבי אליעזר בן הורקנוס החולק במשנה (שבת ו' ד') על האיסור שלא לצאת בשבת **"לא בסיף ולא בקשת ולא בתריס ולא באלה ולא ברומח"**, וזאת בנימוק ש"הבשיטין הן לו". גם אם בתלמוד מבקשים לבסס את נימוקו על הכתוב - **"הגור הרבך על ירך, גיבור, הורך והדרך" (תהילים מ"ה 4), כמכוון ל"גיבור של תורה" - נשארת על כנה הכרעת המשנה: "אינך אלא לגנאי, שנאמר - וכיתתו הרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישא גוי אל גוי הרב ולא ילמדו עור מלחמה" (ישעיהו ב' 4).**

אלעזר והפיל / אברהם עומרי (שער העמקים)

מתתיהו ובניו תחריט נחושת מהולנד מהמאה הי"ט

גבורתם של מורדי-מודיעין

בבואנו עתה לעיין בגילויי הגבורה בסיפור - חנוכה באמצעות מאמרו של **מרדכי גיחון** "לסוגיית הגבורה, הגיבורים והמנהיגות על רקע ימי המכבים" נמצא אבחנה בין שני סוגי גבורה:

מעשה-הגבורה יכול להתבטא גם באי-עשייה, כדוגמת המסופר על הנאמנים לדת-אבותיהם בגזירות-אנטיוכוס, שנמלטו למערות, וכאשר נתגלו על ידי קלגסי היוונים נמנעו מלהשיב מלחמה בשבת - ונקטלו כולם. לפנינו גבורה קבוצתית של אי-עשייה, של עמידה על עקרונות מקודשים מתוך הכרה, ואם נחוץ - עד המוות!

המעשה של מתתיהו בקריאתו למרד הוא מסוג אחר של גבורה: של מנהיג הדור חדור-הכרה בכורח מעשיו למען אנשיו, המראה גבורה אישית כמופת.

עוצמת גבורתו היתה של דת והנהגה, ובנכונותו ליטול יוזמה בשניהם: דחיית הכניעה לצווי ההתייוונות והרמת נס־המרד בפועל והנהגתו כשעודו באיבו.

עם מות מתתיהו קיבל בנו השני יהודה, המכונה "המכבי", את הנהגת המרד, והוא היה, במרוצת הדורות, לסמל הגיבור הלוחם לחירות דתית ולאומית, ב־הלבב ואציל־הרוח.

אמונתם הדתית של מתתיהו ובניו לא גרסה אפס־מעשה וציפייה לישועה משמיים. היא היתה כרוכה בעוז־רוח להוציא לפועל תוכניות מיבצעיות מחושבות היטב. זאת לאור הנחיתות המספרית של המורדים, שתבעה מלחמת גבורה ממנהיגים צבאיים בשטח מונהגים כאחד. לשכאלה "יאה הכינוי 'צבא־גיבורים', לגייס קטן זה, העומד בעוז מול גייסות כבירים ממנו - ויכול להם" - דברי מ. גיחון.

מפורסם מעשה־הגבורה של אלעזר אחי־יהודה, בקרב בית־זכריה, המהווה דוגמה וסמל לנכונות ההקרבה למען ישועת הכלל, שהיתה ככל הנראה ל"נורמה" ב"צבא הגיבורים" הזה:

"בידי חילו קל־החימוש של יהודה לא היו אמצעים למנוע את התקדמות הפילים, ואז זינק לפתע אלעזר אל עבר הפיל הגבוה מכולם, בעל שריון משוכלל ומהודר במיוחד, אשר נדמה היה כי רוכב עליו המלך הצוער אנטיוכוס ה־5 בכבודו ובעצמו, ישוב במגדל־העוז שהותקן על גב כל אחת מבהמות אלה. אלעזר פילס לעצמו דרך עד לפיל, אשר נותק מעט, ככל הנראה, באותו רגע מעל מאבטחיו, בא מתחתיו ודקרו בנקודת התורפה - בעור הרך של בטנו. היה זה מעשה התאבדות מחושב, שכן הפיל חייב היה לקרוס ולהתמוטט מעל לדוקרו ולמחוץ אותו למוות בשעת נפילתו. ואכן כך קרה.

וכך גם יהודה במותו, בנפילתו בקרב־אלעשה. למרות חוסר־הסיכוי לנצח הפעם, ועל אף ההגיון שבנסיגה ובהמתנה לנסיבות סבירות יותר, הוא חש חובה להיענות לאתגר הקרב, משום שהוא וחייליו היו זה מכבר לסמל גבורת הלחימה היהודית. הוא האמין שמותם בקרב תנציח את גבורתם ושדוגמתם תשמש מופת להמשך המאבק:

יֵאָזְרָאֵל אָמַר יְהוָה: חָלִילָה לִי מַעֲשֵׂוֹת הַדָּבָר הַזֶּה לְנוֹס מִפְּנֵיהֶם: אִם הִגִּיעַ קֶצְנֹנוּ, נָמוֹת בְּגִבּוֹרָה בְּעַד אֲחֵינוּ וְלֹא נִשְׁאִיר אַחֲרֵינוּ עֶוֹן לְכַבֹּדְנוּ. חש"מ"א ט', 10

"זיבוא עד־הפיל ויכרע בין ברכיו וידקרהו, ויפול הפיל עליו וימות ובנפלו המית גם אותו" גוסטאב דורה

"הילה מיוחדת אפפה את גבורתו של יהודה. משום שבשום מקום לא הוזכר שעשה את מנהיגותו קרדום לחפור בה. עד סוף ימיו לא נטל תואר רשמי - לא של מלך, לא של נשיא ולא של כהן גדול. דבר זה מעיד, אגב אורחא, יותר מכל על סמכויותיו הטבעיות הרבות של יהודה. שנונו, בין הייתר, מן ההכרה הכללית בגבורתו האישית. גם לא נמסר לנו על נכסים אשר צבר לעצמו ועל בנייני פאר אשר הקים לביתו. כל אימת שהתפנה מלחימה, היפנה את מלוא מרצו לצרכי ציבור: לטהור ולשקום בית־המקדש, לעבודות־בצוע, לדאגה לשלום האוכלוסייה היהודית במדינות השכנות, ליצירת קשרים מדיניים עם רומא וכיוצא באלה. נדמה, כי יהודה מילא את תביעת המשורר, מתבר פרק התהילים כ"ד: "מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו. נק־כפיים ובר־לבב, אשר לא נשא לשווא נפשו ולא נשבע למרמה" (שם ג'ד'). האדם הפשוט, הנאבק על קיומו הפרטי, הנדרש מדי פעם לתרום לכלל ובשעה שהוא יוצא לצבא להקריב אף את חייו, ציפה בכל הדורות למנהיגות ישרה ומוסרית וחיפש גבורים טהורים ואביריים. אשרי העם אשר נמצאו לו כאלה, שכן היו לו למקור השראה רב־עוצמה באותו דור ובדורות שלאחר מכן. (מרדכי גיחון לסוגיית הגבורה)

גבורת האישה היהודיה

מה הסיבות לכך שמוטיב גבורת האישה היהודיה מצא לו מקום כה מובלט בחג־החנוכה?
במקורות ההיסטוריים המאושרים לא מדובר כלל על חלקן של הנשים במרד החשמונאים, ואין לבטל את הטענה של י.מ.גרינץ בספרו על ספר־יהודית:

”... בדור החסידות שבתקופת החשמונאים (האיסיים) ואף לפניהם ודאי שהיו מקפידים שלא להעלות דמות אישה לבמה ציבורית, אלא אם כן נאמר, שיש כאן חיקוי למקרא...”

אולם ניתן להניח שבגזירות שקדמו למרד היו נשים יהודיות מטרה להתנכלות בפני עצמה.

יתכן ולגזירות ההן רומזו במקורו הטעם הניתן בתלמוד, מאוחר יותר, לחיוב הנשים בהדלקת נר־חנוכה - ”שאף הן היו באותו נס” (בבלי, שבת כ”ג, ע”א), ולפי פירושו של רש”י:

”שגזרו יוונים על כל בתולות הנשואות להיבעל לטפסר תחילה, ועל יד אישה נעשה הנס...” (טפסר - בלשון חז”ל: פקיד מלכותי בכיר)

ובאשר לספר־יהודית:

המסורת העממית שביקשה לפאר את גבורת האישה היהודיה בקשר למרד־החשמונאים, נזקקה לספר־יהודית החיצוני (על זמן כתיבתו חלוקות הדעות במחקר): מסופר בו על מעשה גבורתה כאשר צבא־אשור עלה על עיר מושבתה, היא יצאה אל מצביא האויבים הולופרנס וביופיה לקחה שבי את ליבו, בלילה הסירה את ראשו ובזה גרמה למנוסת האויבים ולהצלת עירה.

בגמרא למגילת־תענית, המאוחרת בהרבה מן המגילה עצמה, מובא סיפור דרמטי זה על ”בת־מתתיהו”:

והיו יוונים מתעללים בבתולות ישראל ונהגו ברבר זה שלש שנים ושמונה שנים (חדשים) עד שבא מעשה של בת מתתיהו כהן גדול ונישאת לבן חשמונאי ואלעזר היה שמו, כיוון שהגיע יום שמחתה הושיבוהו באפריון, וכשהגיע זמן הסעודה נתקבצו כל גדולי ישראל לכבוד מתתיהו וחשמונאי, שלא היו באותו הרור גדולים מהם. וכשישב לסעוד עמדה חנה בת מתתיהו מעל אפריון וספקה בפיה זו על זו וקרעה פורפירא (שמלת כלולות) שלה ועמדה לפני כל ישראל כשהיא מגולה לפני אביה ואחיה וחותנה. כיון שראו אחיה כן נתביושו ונתנו פניהם בקרקע וקרעו בגדיהם ועמדו עליה להורגה. אמרה להם: שמעוני אחי ורודי, ומה אם בשביל שעמדתי לפני צדיקים עדומה בלא שום עבירה הרי אתם מתקנאים, ואיך אתם מתקנאים למוסרני ביד ערל להתעלל בי? לא יש לכם ללמוד משמעון ולוי אחי דינה שלא היו אלא שניים וקנאו לאחותם והרגו כרך בשכם ומסרו עצמן על יהודי של מקום ועזרם ולא הבלימם. ואתם המשה אחים: יהודה, יוחנן, יונתן, שמעון ואלעזר פרחי כהונה יותר ממאתים בחור, שימו בטהונכם על המקום והוא יעזור אתכם, שנאמר ”כי איך לה” מעצור להושיע ברב או במעט” (שמואל א’ י”ד, 6). פתחה פיה בבכיה ואמרה: רבנו של עולם, אם לא תחוס עלינו חוס על קדושת שמך הגבור שנקרא עלינו ונקום היום נקמתנו. באותה שעה נתקנאו אחיה ואמרו בוא ונטול עצה במה נעשה, ונטלו עצה זה מזה ואמרו: באו ונקח אחותנו ונוליכה אצל המלך הגדול ונאמר לו: אחותנו בת כהן גדול ואיך בכל ישראל גדול מאבינו, וראינו שלא תליך אחותנו עם ההגמון אלא (עם) המלך, שהוא גדול כמותנו. וכנס עלינו ונהרגנו ונצא ונתחיל בעבדו ובשר, והשם יעזרנו וישגבנו. ונטלו עצה וגו’. ועשה להם הקב”ה תשועה גדולה...

יהודית, חיתוך עץ, מאת בורגמאיר, ברלין המאה ה־13

הסיפור על האם ושבעת בניה

שונה אופייה של גבורת האישה **בסיפור על האם ושבעת בניה**, הנקשר לגזירות אנטיוכוס: כאן מדובר על גבורה של קידוש-השם, של הנכונות להקריב אפילו את החיים למען דת-ישראל. יצויין שזהו מקרה ראשון של מעשה מרטרולוגיה של אישה בקורות-ישראל כסיפור, כאשר האם מוסרת, מתוך הכרה אמונתית צלולה, את נפשות בניה ואת נפשה על קידוש-השם.

סיפור זה, וכן הקודם לו, על אלעזר הזקן, מבוסס לרוב הדעות על מעשה מזעזע, שהיה ידוע לבני הדור החשמונאי וגם לבאים אחריו. וזו דעת ההיסטוריונים על שני הסיפורים:

1. הם מתבססים על מעשה שהיה ואינם בדויים;
2. המאורע היה ככל הנראה באנטיוכיה, מקום מושבו של המלך הסלבקי.
3. מלשון וסגנון הסיפורים עולה הסברה, שהם קשורים ביום אזכרה לקדושים אלה בקהילת אנטיוכיה (אולי בקהילות נוספות בתפוצה), וזאת ייתכן באחד מימי חנוכה. במאה ה-4 לספירה היה באחד הרבעים של אנטיוכיה קבר קדוש הנקרא "קבר בני החשמונאית", שהיה ברשות הנוצרים, ליידי בית-כנסת יהודי, שנהפך לכנסייה אחרי שהקהילה היהודית לא התקיימה עוד. בזמנו כנראה היו עולים לרגל לקבר זה ונואמים נאומי-אזכרה לזכר הקדושים.

סיפור האם ובניה מובא בשתי גרסאות: בחשמונאים ספר ב' וספר ד', והן נבדלות זו מזו במגמה ובצורה. כאן נביא את הגרסא הראשונה, בה ניכרת המגמה הפנימית-חינוכית, שמא הרדיפות יביאו את העם למחשבה שהאל עזבו, ולידי ייאוש בפני כליון צפוי. לפיכך מוסבר בה שהעונש המידי על חטאי ישראל בא למרק את העם, עד שהאל יגאל אותו, בסופו של דבר, מרודפיו. לא כן אומות העולם: הקדוש-ברוך-הוא מחכה עד שתמלא סאת עוונם, כדי לאבדם כליל מן העולם. ובאשר למגמה כלפי הקורא שלא-מישראל, הרושם שהסיפור מבקש לעורר אצלו הוא של הערצה כלפי הגיבורים הנאמנים בכל מחיר לדת אבותם, ושל גינוי המלך למעשיו ושסופו להיענש, תמציתו של לקח זה מנוסח חד-משמעית בדברי הבן הצעיר לפני מותו. יש כאן אזהרה לשלטון ברוח המושגים המקובלים בדת-יוון; המתיימר להפר עת עצת האלים, והמרים יד על ה', הוא כופר-בעיקר וגורל-עונשו יהיה מר. מושג זה של חטא המלחמה באל "תיאומאכיה" ביוונית - היה, איפוא, ידוע בחוגי היהדות ההלניסטית, ומחבר הסיפור השתמש בנשק זה נגד נסיונות הרדיפה של השלטון.

* ועוד היה מעשה בשבעה אחים ואמם אשר נתפסו ונאנסו מאת המלך לאכל מבשר החזיר האסור וילקו בשוטים ובגידים. ואחד מהם דבר בעדם ואמר: מה ברצונך לשאל וללמד ממנו? מוכנים אנחנו למות מלעבר על תורת האבות. והקצף המלך ניצו ללבן מתכות וסירות. ואחריו אשר התלבנו צוה מיד לכת את-לשון המדבר בעדם. להפשיט את-עור ראשו ולקצץ את-אבריו לעיני שאר אחיו ואמו. וכאשר היה תדל תועלת צוה להביאו למוקד בעודו חי ולצלותו במחבת. וכאשר העלתה המחבת אד חזק עודדו הם ואמם זה את-זה למות בגבורה לאמר: יהי אלהים משגיח עלינו ומנחמנו בקמת. כאשר גלה משה בשירה המעידה בהם לאמר: ועל עבדיו יתחם. ואחריו מות הראשון בדרך זו הביאו את-השני לחרפה ובהפשיטם את-עור ראשו מסביב עם השערות שאלוהו אם יאכל בשרם יענה גופו אברים אברים. והוא השיב בשפת אבות: לא! ולכן גם הוא כראשון קבל מיד את-הענויים. ועם נשימתו האחרונה אמר: אתה, הרשע, מוציא אותנו מתי העולם הזה ומלך העולם יעיר אותנו. המתים על תורתו, ונתורנו לתי עולמים. ואחר-כך התעללו בשלישי. וכאשר בקשו ממנו הלשון הוציאה מיד ואת-ידיו הושיט באמץ לב * ויאמר בעז רוח: אלה נתנו לי מן השמים ובעד תורתו אני מזולזל בהן ואני בוטח כי ממנו שוב אקבלן. * עד כי המלך עצמו והאנשים אשר אתו התפלאו על נפש הנער אשר שם לאין את-המכאובים. * ואחריו אשר החליף זה (את-החיים) ענו כן את-הקריבי. * וכאשר נטה למות אמר: נבחר למות בידי אדם ולצפות לתקות הנתונות ממאלהים לשוב לחיים על-ידיו. ולך לא תהיה תקומה לחיים. * אחר-כך הביאו את-החמישי ונעוהו. * ובהביטו אליו אמר: יען כי שלטון לך על בני אדם, אף כי בך תמותה אתה תעשה את אשר תחפץ. אף אל תדמה כי נטשתי את-עמו. * ואתה המתן ותראה את-כחו הגדול כאשר יסיר אותך ואת-ורעך. * ואחר-כך הביאו את-הששי וכאשר נטה למות אמר: אל תשעה בשקר, בשל עצמנו

האם השכולה מבכה את בנה השביעי.
(עפ"י יוספון הוצאת פירט, 1758).

אָנחנוּ סוֹכְלִים אֶת-אֱלֹהֵי כִי חָטְאוּ לְאֱלֹהֵינוּ, עַל כֵּן הִפְלִיא לְהַשְׁמִנוּ. * וְאֵתָהּ אֵל תְּדַמֶּה לְהַמְלִט מֵעַנֵּשׁ כִּי אֶסְרֶת מִלְחָמָה בְּאֱלֹהִים. * וְעַל הַכֹּל רְאֵיהָ לְהַתְּפִלָּאוֹת וּלְזִכְרוֹן טוֹב הָאֵם אֲשֶׁר רָאָתָה אֶת-שִׁבְעַת בְּנֵיהָ מוֹמְתִים בַּיּוֹם אֶחָד וְסִבְלָה בְּנִבְרָה מִבְּטַחְוֶנָה בַּה'. * כִּי עוֹדְדָה כָּל-אֶחָד מֵהֶם בְּשִׁפְתֵי הָאָבוֹת מִלֵּאָה רוּחַ גְּבוּרָה וּבְאִמְצָה אֶת-לֵב הָאִשָּׁה בְּרוּחַ גְּבוּרָה דְּבָרָה אֲלֵיהֶם לֵאמֹר: ** לֹא יִדְעֵתִי אִיךָ נְגִלְתִּים בְּבִטְנִי וְלֹא אֲנִי נִתְמִי בְּכֶם אֶת-הָרוּחַ וְאֶת-הַחַיִּים וְלֹא אֲנִי הִתְאֲמִיתִי אֶת-אֲבָרֵי כָל-אֶחָד מֵכֶם. ** לָכֵן בּוֹרֵא הָעוֹלָם אֲשֶׁר יָצַר אֶת-הַתְּהוֹמֹת הָאָדָם וְהַמְצִיא אֶת-הַתְּהוֹמֹת הַכֹּל יַחְזִיר לְכֶם בְּרַחֲמָיו גַּם אֶת-הָרוּחַ (גַּם אֶת-הַחַיִּים עֵקֶב אֲשֶׁר לֹא חִסַּתֶּם עֲלֵיהֶם לְמַעַן תּוֹרְתוּ. (חש"מ"ב' פרק ד')

גבורת הנשים בפרעות תתנ"ו

"וגם הנשים הטהורות היו זורקות את המעות והכסף בעד החלונות אל האויבים כדי שיהיו טרודים ללקט הממון ולעכבם מעט... ויהי כאשר באו האויבים אל החדרים ושיברו הדלתות ויכו הנותרים ולא שאירו בהם שריד ופליט וכן עשו לכל החדרים. רק חדר אחד אשר היה חזק מעט, וילחמו גם עליהם האויבים עד הערב... ואחר כך הצדקניות היו משליכות את האבנים מן החלונות על האויבים, והאויבים מסקלים כנגדן באבנים והיו מקבלות האבנים עד שנעשה כל בשרן ופניהן חתיכות חתיכות, והיו מחרפות ומגדפות את התועים...".
ואחר כך התאבדו הן עם כל בני משפחתן. (הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ע' ל"ג)

עם היציאה לגלות והחרפת הרדיפות הדתיות, מתרבות העדויות המתועדות על מעשי גבורה של נשים יהודיות, המקריבות את חייהן ואת חיי בניהן במו ידיהן על קידוש-השם, ובלבד שלא לכפור בדת האבות. בתקופה זו כתב רבי יוסף בר' שלמה (זמנו המדויק לא ברור, רש"י במאה ה-11 כבר מזכירו) את **הפיוט לשבת-חנוכה**, הקושר את סיפור אם הבנים עם חנוכה (לעומת פיוט לתשעה-באב, שחובר באותה תקופה בקירוב, הקשור עם חורבן בית שני):

ואביעה עוד מקרה שבעה וותיקים אחים תמימי דעה - וקולם באש בשווא נתעה...
זנחתי להשתחוות לאל אחר - חם ויחר מושל רשע - חזק מכיתיו בלי פסע
חוסם הילד ולסובלם שעשע - חזתה הורתם (אימם) משפטי פניה
המטה נפשה על ניניה - הלפח ותשב רוחה לקנייה".

מסורות אין ספור על גבורת נשים מקדשות-השם בתקופות הגלות השונות נרשמו לרוב על ידי עדי ראייה.

בדורות הגלות ובדורות אחרונים

כאשר ירד המסך על הנסיונות הנואשים האחרונים להחזיר לעם-ישראל את עצמאותו בארצו, נסיונות שטבעו בים של דם ושל רדיפות דת, הכירה המנהיגות בכורח הגורלי "שלא לדחוק את הקץ", שמא תבוא כלייה גמורה על שארית הפליטה.

מציאות החיים בגולה היתה של חולשה ותלות בחסדי אומות העולם המארחות, העוינות לעיתים קרובות. אין זה אומר שלא רבו גילויים של גבורה יהודית בגולה, אך זו היתה גבורה פאסיבית כמעט תמיד, של נכונות למות על קידוש-השם. אם כי בתולדות יהודי-ספרד מצאנו גם גיבורי-מלחמה לכל דבר, ומצביאים מהוללים משיעור קומתו של שמואל הנגיד (המאה ה-11), שקהילות-ישראל התכבדו במעמדו הרם.

כאשר **רבי נחמן מברצלב** (1772-1810) בא להציב בפני כל איש יהודי את הדרישה לעלות לארץ-ישראל, הוא בוחר במינוח של "ניצחון במלחמה":

הרוצה להיות יהודי, הינו לילך מדרגה לדרגה חייב לנצח במלחמה. כי רק המנצח במלחמה נקרא איש, וקדם שמנצחים - "אל יתהלל חוגר כמפתח", ועיקר הנצחון ליהודי שהוא בא לארץ ישראל. כוונתי ארץ ישראל בפשיטות עם אלו הבתים והדירות, שבני ישראל נוסעים לשם; כל מי שרוצה להיות יהודי באמת, חייב לסוע לארץ ישראל. ואם יש לו מניעות רבות צריך הוא לשבור את המניעות ולילך שם, כי זה עיקר הנצחון במלחמה.
יש שנדמה להם שרוצים ונכספים מאד לבוא לארץ ישראל אם היו יכולין לסוע לשם בהרחבה, לא בצער ודחק. ובאמת אין זה רצון שלם, כי שרוצה לבוא לארץ ישראל צריך לילך גם רגלי.
(ליקוטי מוהר"ן)

יעל; יהודית; אסתר

עם ראשית הציונות

שינוי מן היסוד בא עם ראשית הציונות, שמימוש מטרתה דרש גבורה אקטיבית. ביאליק ביטא זאת כמסקנה מפוגרום-קשינב ביצירתו השירית "בעיר ההרגה", וברנר ב"הוא אמר לה". זה היה צו השעה, האישי, החינוכי, הלאומי התנועתי. יש לחנך להיות יהודי של כבוד עצמי, ולכן להיות חזק! יש להכשיר כוח-מגן יהודי. ההכרה שחישול כוח הוא הכרחי, היתה בציונות לערך מוסרי.

קריאתו של נחמן סירקין אחרי פרעות קשיניב ב-1903

חובה על היהודים להתאגד בכל מקום ולהזדיין ולצאת בנשק נגד הפורעים. נגד רצח אין להתגונן אלא בנשק, ואם נגזר על הדם שיישפך, מוטב שיישפך במלחמה בראש חוצות, מאשר בפשיטת צואר לטבח בתוך מרתפים. הגבירים נותנים למפקדי המשטרה ולקציני המחוז כמה מאות רובלים, שייגנו עליהם, והם עצמם מתחבאים בבתי-המלון. ההמון ובני-הנוער חייבים להתאגד לאגודות ולצאת לקראת האויב ברחוב ועם נשק ביד. די להם, ליהודים, להשתחוות בפני כל שליט ולבקש רחמים מכל פקיד, הגיעה השעה, שהיהודים לא יוסיפו עוד לתת את גוּםם ללוחצים, ללא כל התנגדות. הגיעה השעה שנתייצב בכוח נגד לחץ, ובנשק נגד רצח. ואף-על-פי שהיהודים שואפים לצאת מן הגלות ולייסד חברה חדשה וחרות עצמאית, הרי הם מצוים בגולה ללכת בקומה זקופה. כל זמן שהם בגולה כוחם יפה ככוחם של אחרים והם זכאים ליהנות מכל מנעמי החופש. ובשעה זו, כשהשונא עבר בגלוי לשפיכות דמים, עלינו לקרוא בקול:
התאגדו וצאו אל הרחובות בנשק ביד, באקדוחים ובפגיונות!
צו חיינו הוא, צו כבודנו האנושי והלאומי!

רשימתו של י.ח. ברנר - "הוא אמר לה":

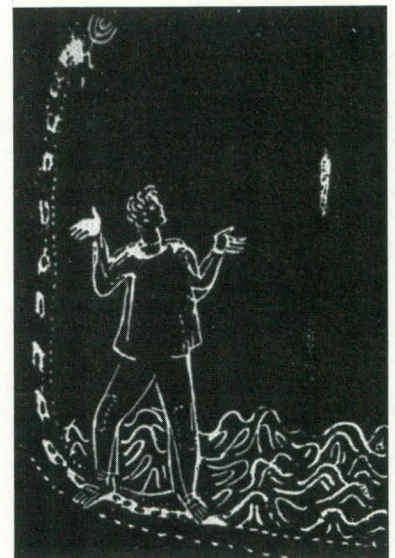
המתבר קובל באוזני אימו, שחינכה אותו לשים את מבטחו באמירת פרקי תהילים בבוא "המוראים הגדולים - הפרעות...."
אביו הרוכל הנודד, נרצח בידי איכרים אוקראיניים בטרם ילדה אותו, ועתה הוא הכריע בנפשו ש"על המטה להראותם נפלאות" - לגויים צמאי הדם היהודי. על כן הוא פונה לאימו:
"הניחיני, אני הולך. ארור האומר: מתבואא!"

נחום גוטמן

כי נשבע נשבעתי בחיורת לחיי המוארכות של אבי ההרוג, בנדוד-האימה שהיה אז בעיניו המהופכות, בעקימה המשונה של שפתיו הצהובות, המתחננות.... נשבע אני באותו הרגע האחרון האין-סופי, בהתבוססו בדמו ונפשו טרם יצאה, בהכיר נשמתו הגוועת, מתוך דממת הסכסוך, כי רבון העולמים לא יציל את חסידיו מרדת שחת, ובחזות עיניו, ההולכות וכבות, את האבדן הנצחי הפרוש לפניו ולפני כל העולם עד אין קץ - נקם אקח!
והיה ביום ההוא, אמי, ונשארה האשה מבעלה ומילדה האחד. הרג רב, אשר לא נשמע עוד כמוהו, יהיה בארץ, והגשם ירד, גשם של אבנים וחצים, של בליסטראות וקלעי מות, של כדורי שרפה "ושפייערס" (אקדחים) מוריקי אש.
זה הדבר אשר אנכי דובר אליך, אמי!
(לונדון, תרס"ה/1905)

ח.נ. ביאליק נשלח לקשינב אחרי הפוגרום לשם איסוף עדויות. יצירתו "בעיר ההרגה" נכתבה תחת הרושם המזעזע של מראות הזוועה שניגלו שם לעיניו. רובה ככולה של היצירה הזו - זעקת ייאוש על שקהילה יהודית הלכה כצאן לטבח:

וְעָמָה לֶךְ וְהִבְאֵתִיךָ אֶל-כָּל-הַמְתַּחְבְּאִים:
בְּתֵי מְתָרְאוֹת, מְקַלְאוֹת חֲזִירִים וְשָׂאֵר מְקוֹמוֹת צוּאִים,
וְרֵאִיתְ בְּעֵינֶיךָ אִיפֹה הִיוּ מִתְתַּחְבְּאִים

שדה יצחק

1890-1952. מראשי ה"הגנה", מפקדו הראשון של הפלמ"ח ואלוף בצבא ההגנה לישראל. סופר ועיתונאי. נולד בלובלין שבפולין. התקרב אל יוסף טרומפלדור וסייע לו באירגון "החלוץ". בשנת 1920 עלה ארצה והיה ממייסדי גדוד העבודה. היה ב"הגנה" מראשיתה, אך נתבלט במאורעות 1936 כשהביא לתפישות טאקטיות חדשות ולפעולות יזומות ב"הגנה". פיתח את הניידות ואת "היציאה מן הגדר" לקראת האוייב. הקים יחידות חדשות בהגנה: את "הנוודת" בשנת 1936 בירושלים, את "פלוגת השדה" (הפוש) בשנת 1937 ואת ה"יחידות לפעולות מיוחדות" (פ"מ) בשנת 1939. מפעלו הנחשב ביותר היה הקמת הפלמ"ח, והוא פיקד עליו מאז הקמתו בשנת 1941 ועד שנת 1945. בפלמ"ח נתקיימה תביעתו לקיים כוח צבאי קבוע. השפעתו היתה על ההווי המיוחד של הפלמ"ח וכן על דור המפקדים הראשון של צה"ל. יצחק שדה היה דמות כריזמטית. "הזקן" היה כינויו בפלמ"ח.

אחיך בני צמח ובני בניהם של המכבים,
 בני האריות שב"אב הרחמים" חרע ה"קדושים",
 עשרים נפש בחור אחד ושלשים שלשים,
 ונגדלו כבודי בעולם וקדשו שמי ברכים...
 מנוסת עכברים נסו ומחבא פשפשים החבאו,
 רמותו מות כלבים שם באשר נמצאו,
 ומחר לבקר - רצא הבן הפליט
 ומצא שם פגרי אביו מגאל ונמאס - - -

ביאליק אסף גם עדויות על נסיונות של הגנה עצמית מצד קבוצות ויחידים, אך האם באותה שעה הוא האמין בסיכוי של ממש ש"חמת הנקם" תגרום להתעוררות ולמפנה ברוח העם? למרות זאת הוא מודע לחובת שליחותו האישית שאולי תבוא שעתה "ביום רעם".

בין תקופת השואה הנוראה באירופה לבין התארגנות היישוב היהודי בארץ-ישראל לעמוד נגד פלישה גרמנית-ערבית, תוך התארגנות הפלמ"ח, באים במקור דברי ה"זקן" יצחק שדה, מפקד הפלמ"ח, בנושא שלפנינו.

שבילי גבורה

הגבורה אינה פסגה. היא דרך העפלה. דרך שאין בה קפיצות. גם בה, כבכל דרך, יש הסתעפויות. עתים ההסתעפות מוליכה למטה. דרך הגבורה הצרופה היא זו המוליכה כל הזמן בכוון אחד, - אל ראש ההר. ננסה, אפוא, להאיר לעצמנו את הדרך, כי יש בה סכנת ירידה וטעויות. נקדים ונאמר: היסוד שבגבורה אינו האומץ, אלא הנכונות להקרבה עצמית. לאומץ שבגבורה יכול להגיע גם האיש המפחד, אם חזקה בו נכונות ההקרבה. הפחד הוא מעצור והאיש הנכון יתגבר גם על המעצור הזה.

הגבורה אינה מושג צבאי. כל מקום שאתה מוצא בו הקרבה, גם גבורה תמצא שם. אדם ההולך לערוך תצפיות מטאורולוגיות על אי בודד, באזור של חשכה ושלגים, גבור הוא ודרכו קשה פי כמה מזדרכו של איש היוצא להסתכנות חד-פעמית. הרופא העובד במחקר מסוכן ועושה את גופו עצמו שפן-נסיונות, גבור הוא. וגבור הוא גם המתישב-החלוץ, גם איש הרוח החי למען רעיונו ומפעל חייו. הגבורה האמיתית מתגלה גם בחולין של יום-יום.

אנו רגילים ליחס את מושג הגבורה לצבאיות, מסיבה מובנה: מהלוחם נדרשת הסכמה למפרע להקרבה מכסימלית, לקרבן חיים. אך אין זו הדרך היחידה. אפשר זו דרך-המלך של הגבורה, אולם למעלה מוליכים אלפי שבילים. הגבורה כמו כל כשרון אינה רכוש פרטי. היא סגולה המעשירה את כל הכלל. לכן נפשנו סולדת כל כך מגנדרנות והתפארות של אנשים אמיצים. בכך הם מרחיקים את עצמם מהפסגה. לא הפחדנות היא היפוכה של הגבורה אלא האנוכיות. האיש האנוכי יכול להיות אמיץ, אך גבור לא יהיה. אין גבורה בבנדיטיזם, אף לא בנועז ביותר. הגבורה היא קודם כל מידה מוסרית.

יכולים יחידים, אם מעטים ואם רבים, להתאחד לשם מטרות אנוכיות, בלתי מוסריות, והיחידים הללו אפשר שיהיו נטולים כל תחושה של פחד; אבל שכינת הגבורה לא תשרה עליהם, בין אם הם חבורת שודדים בשיקגו ובין אם הם שליטים של מדינה פשיסטית בגרמניה.

הגבורה, שהיא הקרבה, אינה אכזרית ביסודה. היא אינה מתאכזרת. זו היא הצורה הנעלה ביותר של השרות. ביסודה היא אהבת הזולת.

דרכה האנושית ביותר של הגבורה היא השליחות. יש עושה למען הכלל ופעולתו המשתבשת ביסודות זרים כמו יהירות, סיפוק יצרים, רצון להשתלטות, אנוכיות קיבוצית של קבוצה קטנה. ואז מופיעים גם הסימנים החיצוניים: פגיעות בבלתי אשמים, אכזריות מיוחדת, אי-נקיון בבחירת האמצעים, אי-הערכת החיים.

לא כן השליח, הפועל רק בשם שולחיו ולמען שולחיו, ובמדה שזה נחוץ לשולחיו. רוחב הבסיס קובע את גובה הפסגה. הגבורה - היא תכונה אנושית חיובית. אין גבורה בלי מטרה הומנית ובלו הומניות, כי עיקרה חיוב החיים, החיים על כל גילוייהם הטובים. לכן קשה לו לאדם המחונו בסגולת הגבורה להרוג. הוא מגיע לכך רק באין מוצא אחר, כשאין צל של ספק בצדקת ההריגה, כשהמעשה נחוץ למען החיים.

ההקרבה איננה התבטלות. אין היא מבקשת את טשטוש עצמיותו של האיש. רק האדם שיש לו הרבה יכול לתת הרבה, והאישיות הדלה אין בה כל טובה לכלל. ארצנו תדרש כח הקרבה רב מן הנוער שלה. משום כך נחוץ לה נוער עשיר רוח, צמא חיים ואושר, ונכון להקריב את אושרו ואת חייו. הבור לא יוכל להיות גבור, כי הבורות היא חוסר עניין למסובב אותו. חוסר-עניין הוא חוסר אהבה, ובאין אהבה אין הקרבה ואין גבורה. הקרייזם הוא היפוכה של הגבורה. יריבתה של הגבורה היא גם חולשת-האופי. ההקרבה תובעת את כיבוש כל היצרים ולכן דרוש אופי חזק. דרכנו היא דרך השליחות. על כל אחד מאתנו לראות עצמו כשליח ולפתח את כל כוחות-נפשו ושכלו, את כל כושר-הקרבנות, למען השליחות. קשה הדרך, אבל היא הנכונה. ורק ההולך בה אל הפסגה הוא בלבד נושם לרוחה אור צח של חיים עשירים ומלאים.

(יצחק שדה "מסביב למדורה")

- נסכם את עיקרי הדברים של יצחק שדה:
- הגבורה אינה מושג צבאי - היא קודם כל מידה מוסרית.
- היא מתגלה בחולין של יום-יום, אצל המתיישב החלוץ ואיש הרוח.
- צורתה הנעלה ביותר היא של השרות והשליחות, של אהבת הזולת והנכונות להקרבה עצמית.

על גבורה והכרעה ערכית

בול שהוצא ע"י דואר ישראל לזכר גיבורי ישראל

אין זה מפתיע שבקוטב האחר של תפישת העולם היהודית ניצב **ישעיהו ליבוביץ'**, שעל אף גישתו הדתית הצרופה ניכרת קירבה עם זו של יצחק שדה הלוחם, וזאת משום ששניהם כורכים יחד את הגבורה עם הכרעה ערכית. עם זאת יש לזכור שלהתבטאויותיו יש כמעט תמיד השלכות אקטואליות-פוליטיות. הוא רואה בעובדה שבמסורת היהודית אין למצוא הערכה של הגבורה המלחמתית, וזאת לא מתוך גישה פציפיסטית הפוסלת את הלוחם. המלחמה מוכרת ביהדות כעובדה במציאות האנושית, ואף ניתנת לה הצדקה בנסיבות ובתנאים מסויימים: מכאן שהלוחם ממלא פונקציה הדרושת ממנו גבורה. אבל לא נמצא במקורות היהדות הערצה של גבורת האדם הלוחם. אף על החשמונאים לא נאמר ב"על הניסים" אלא שלחמו את מלחמת השם והצילו את התורה: ואילו גבורתם במלחמה אינה נזכרת כלל. (אמנם נאמר באותה תפילה "גיבורים בידי חלשים" - אבל התואר "גיבורים" מתייחס כאן דווקא ליוונים!) אנו יודעים מן ההיסטוריה האנושית שגיבורי-מלחמה היו גם טובים וגם רעים, צדיקים ורשעים גם יחד. הקובע הוא למען מה לחמו. אולם מעבר לסוג זה של גבורה מביע לייבוביץ' הערכה מודגשת לסוג אחר: מי שמתגבר על יצריו - אף הוא מגלה גבורה לא פחותה הראוייה לכל הערכה. (לפי מאמרו: המשמעות הרוחנית והדתית של גבורה וניצחון)

היבטים נוספים על הגבורה מוצא הרב **י.צ. סולוביצ'יק** בדרשתו על אברהם העברי:

גבורה וכוח

גיבור איננו מי שחזק במובן הגופני, אלא אדם שיש לו מידת הגבורה, הירואיזם. הירואיזם ועוצמה, גבורה וכח הינם פעמים רבות בבחינת שני כתובים המכחישים זה את זה. אם אדם הינו באמת בעל-כח, אין לו צורך בהירואיזם כאשר הוא מתאבק עם מתנגדו החלש ממנו. אולם כאשר החלש, במובן הפיסי-צבאי, מתייצב למאבק עם בעל-כח החזק ממנו במספרים, בנשק ונמצא במצב

אסטרטגי יותר טוב, אז הוא מפגין את מידת הגבורה ההירואית. כאשר מדינת ישראל, למשל, היתה נתונה במאבק עם כל שכניה הערבים, היה הכח לצדם של אויביה; מידת הגבורה, לעומת זאת, הופגנה רק על ידי המדינה הקטנה.

במלים אחרות: גבורה משמעה להאבק גם כאשר האפשרויות לנצחון הן קטנות מאוד, כאשר ההגיון מיעץ להיכנע, מכיוון שמצד השכל נראה המאבק אבוד. גבורה משמעותה לעשות את הפרדוכסלי, את האבסורדי. לפעמים, כמובן, טועה ההגיון הרגיל, ודווקא כאשר גבורה עומדת בניגוד לכח, מנצחת הגבורה ולא הכח. "על הנסים ועל הגבורות" - הנס הוא בזה, כי הגבורה ניצחה את הכח; "דברים בעד מעטים". אותו הפלא זכינו לראות עם תקומתה של מדינת ישראל, כאשר גבורה ניצחה את הכח.

מהו האופייני בתולדות ישראל בכללותו, מימות אברהם אבינו עד מדינת ישראל? אענה לכם, כי הדבר האופייני מתבטא בקיום הגבורה ההיסטורית-הירואית שלנו. מימות אברהם אבינו עשינו דברים, אשר לפי ההגיון היו צריכים להוליך לתבוסה הגרועה ביותר. תמיד היינו בבחינה של "כל העולם כולו מעבר אחד והוא מעבר אחד". מנקודת-מבט הכח אי-אפשר היה מעולם לערוך השוואה בין כוחותינו המוגבלים והכוחות העצומים של שכנינו. למרות כל זאת עלה בידינו להתקיים כ"עם לבדד ישכון" על ידי מידת הגבורה. המוטו של ההיסטוריה שלנו הוא "אף על פי שיתמהמה עם כל זה אחכה לך". אף על פי, למרות ההגיון ההיסטורי, אף על פי למרות חוקי-היסוד של קיום-ההיסטורי; אף-על-פי שהסבלנות והכח לסבול מוגבלים הם, וכבר זמן רב שהיו צריכים להיות נדלים, אנו קיימים כעם הנבחר.

אם תשאלוני: מיהו יהודי? אענה לכם: מי שחי חיי גבורה הוא יהודי. בעיני, יהודי הוא מי שמוכן לחיות כגיבור, להיות תמיד במיעוט, להיות מוכשר להלחם נגד עצמו ונגד ההגיון הרגיל שלו. הקיום שלנו הירואי הוא מהרבה בחינות. שמירת המיצוות בלבד קשורה עם הירואים. הכשרון של שבירת הרצון והיכולת לנצח את כח-הדחיפה הטבעי-אינסטנקטיבי באדם, הם חלק של הסגולה היהודית לחיות חיי הירואים.

לשאלה האם גם כיום צריכים ערכי גבורה ועמידה על הנפש לעמוד במרכז חינוכו של הדור הצעיר, הוקדשה שיחה: "היש להמשיך לחנך על ערכי הגבורה?" - עם יגאל ידין ונתן רוטנשטרייך.

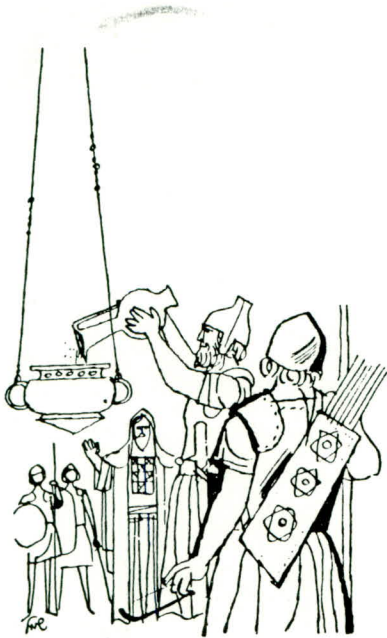
בעיקר נתבקשו שני האישים להגיב על דברי ליבוביץ' על הגבורה, וכן על דברי יהושפט הרכבי שטען כי מרד בר-כוכבא הביא את השואה הצבאית והחורבן הגדולים שבתולדותינו. התבוסה היתה צפויה, שכן ליהודים לא היה סיכוי להביס את הצבא הרומי. אין זו רק חוכמה שלאחר המעשה. מחוללי המרד לקו בחולשה בחשיבה ריאליסטית. לדעת הרכבי - "הרפתקנות" זו, "ציפיות שנתבדו ונתחווירו כבלתי-מציאותית", מפלות שבאו משום "אי-חשיבה ריאליסטית" - כל אלה מחייבים לקח גם לזמן הזה...

בעניין מרד בר כוכבא, סבור יגאל ידין שהנקודה המכרעת היא: "האם עבור הדבר שאתה מאמין בו, שבלעדיו חיך אינם שווים את החיים... יש לעשות הכל, אפילו ליהרג, כדי למנוע שדבר הפוך ממנו יקרה..." לדעתו - בר-כוכבא והעם היה נתון באותו זמן במצב כזה, שכדי לחיות אחרת בתנאים כפויים - פירושו היה כאילו לא לחיות:

"דבי עקיבא לא היה מסוגל לחיות בתנאים הללו, לא הוא ולא רוב בני העם. על כך מוכנים היו גם למות, או נכון יותר: להילחם מתוך אמונה, שמא בכל זאת, על ידי מלחמתם ישנו את התנאים הקטלניים הללו. והם עשו זאת בידיעה שעלולים הם גם ליפול במלחמה.

בסופו של דבר, מה שיכריע את הקו תהייה המוטיבציה החיובית, המוטיבציה של ההקרבה, והיא-היא שלמעשה תאזן גם את מה שנראה, אולי, כאי-איזון מראש, אי-איזון א-פריורי...

כל ההיסטוריה האנושית מתחלקת למנהיגים גדולים ולעמים גדולים, שהצליחו או שטעו. אולי מחצית ההיסטוריה היא כזאת. אבל גם רבים מאלה שטעו, יצאו למלחמה מתוך כנכונות ואמונה באמיתות דרכם, לכן, כשבאים היום ואמרם: הנה, כמו שהלכו בר-כוכבא ואנשיו נגד הצבא הרומאי, נגד האימפריה הרומאית עם 'הראש לקיר', ככה גם אנחנו היום הולכים עם 'הראש לקיר'...

--- אבל אם אתה מאמין במשהו גדול, ואתה מוכן להקריב עבורו את החיים - האם השיקול היחיד שצריך להתוות את דרכך זה הביטחון במאה אחוז שאתה תצליח? זה נקרא 'חשיבה ריאליסטית'? איפה הוא הגבול בין מאה אחוז ובין האפס כאשר מדינאי או עם נלחמים על מה שאפשר לקרוא לו 'חיים רוחניים'? והדוגמה הכי בולטת לכך והקרובה לנו ביותר, שאינה ניתנת לעירעור ואיננו זקוקים להסתמכות לגביה על ספקולציות מעורפלות של היסטוריונים ועל קטעי־קטעים של דוקומנטים - זוהי ההכרזה על הקמת מדינת־ישראל ב ה' אייר תש"ח...

--- מי שטוען כטענתו של הרכבי, שיש לשקול כל מעשה של העזה ב'חשיבה ריאליסטית' כהגדרתו, צריך היה להצביע בתש"ח נגד הקמת מדינה יהודית. שכן, כל הטיעונים נגד קריאת התיגר של 600 אלף יהודי ארץ־ישראל, היו אז חסרי־גיגון. ובכל זאת - זה הצליח! אילו היינו נכשלים במלחמתנו זאת, כעבור שלוש שנים, כבימי בר־כוכבא, היה ללא ספק קם משהו ואומר, ש'היהודים לקו בחוסר חשיבה ריאליסטית'. נסיון ההווה מורה, איפוא, שאין לבסס את הכל על חשיבה שכזאת ולהסיק מכך מסקנות."

אף נתן רונשטרייך סבור כידין, בהבדלי ניסוח, ש'אידיאל בחייו של עם זהו עיצוב העתיד על ידי מעשים של בני אדם', לדעתו - כאשר אנו באים להעריך מעשה של גבורה, של אומץ לב, של עמידה על נפשו של אדם - "נודעת חשיבות גדולה לכוונותיו של האדם: מה הוא רוצה להשיג, במיוחד בתחום המוסרי, יגאל ידין צודק, אפשר לטעות בשיפוטם, בשיקולים, בהערכת המצבים. השאלה היא לגבי הכוונה. אם כוונתך היא להבליט כוח, ל'הראות להם', להוות 'לגיזן זרים' נגד ברית־המועצות וכו' - זה אינו דומה לכוונה לעמוד על קיומו הקיבוצי של העם היהודי ולראות את היחס הקיים שבין קיומו הקיבוצי לבין קיומו האנושי. אין עם אלא בעל קיום קיבוצי, וקיום אנושי הוא מעין שם נרדף לקיום קיבוצי."

לוחם יהודי קדמון. ליליאן

ובאשר לשאלה, האם מופת הגבורה של העבר צריך לתפוס מקום מרכזי בחינוך כיום, כמוטיבציה בכוונות להגנה על קיומנו - סבור ידין: "תמיד חשבתי, ואני ממשיך לחשוב גם עכשיו, שהבעיה המרכזית בחינוכו של דור צעיר מהבחינה הלאומית היא: מהו האידיאל שבגללו הוא מוכן להקריב נפשו? מותר לי לצטט אמירה, שהייתי חוזר עליה עוד בהיותי רמטכ"ל, אמירה של קרומול, שאמר אותה לקציניו, במצב קשה: "תנו לי אנשים היודעים מה שהם רוצים ואוהבים את מה שהם יודעים - ואכבוש את העולם!" במשפט האחד הזה נמצא, לפי דעתי, את התשובה לשאלת החינוך.

החינוך שלנו מוכרח להמשיך ולטפח את נכונות האדם לתת את חייו על "מה שאתה רוצה", ועל מה שאתה אוהב". ומה שאתה רוצה", הווה אומר: מהי המטרה שלך. לדידי, מטרה זו יכולה להיות "עם יהודי מתחדש בארצו בחברה מוסרית" ועוד כמה וכמה דברים, שמציינים אותם היום, כגון "מדינה יהודית דמוקרטית". כי עלינו לומר זאת דווקא עתה, כי מדינה יהודית לא דמוקרטית היא בעיני כמי שיאמר: "אני בעד מדינה דמוקרטית גם אם תהיה לא יהודית".

עלינו, לכן, לחנך לשני האלמנטים האלה כשהם ממוזגים יחדיו. וכשאני אומר: "אני רוצה לחנך לך", כוונתי, לחנך לערך, לערכים. כי החינוך שלנו צריך להיות קודם־כול, לערכים, ומדובר על ערכים מסוימים. ופה יש מקום גם להביא דוגמאות מההיסטוריה של העבר, ומההיסטוריה של היום, שהיא לעתים חזקה מההיסטוריה של העבר.

לשם הגשמת הערכים האלה אדם צריך להיות מוכן גם לתת את חייו. שכן אותו אדם אומר: "חיי אינם חיים בלי ערך זה, או ערכים אלה". וכאן אנו מגיעים לענין שבו התחלנו את דברינו כשאמרנו: אם אתה מאמין במשהו, ואם אתה מוכן להילחם על דבר זה - הרי ההיסטוריה מוכיחה, שגבורה אישית והקרבה אישית במקרים הנראים לכאורה, שאינם בני־השגה, חסרי־תקוה - ניתנים להשגה אם נלחמים עליהם.

שילוב דברים אלה בחינוכנו חייב להיות, לדעתי, הקו המנחה."

מתוך סקירתנו עולה תהליך היסטורי ברור: מבלי לזנוח "גבורה של תורה", צומחת בעם־ישראל הערכה חדשה־ישנה לגבי גבורה של מעשים, של התגוננות בתחילה, ושל מעשים מחוללי תמורות בגורל האומה - בסופו של דבר. תהליך זה קשור בתמורה שעברה על מעמדו של חג החנוכה וגיבוריו במשך דורות הגלות הארוכים, נושא שנקדיש לו את הפרק הבא.

מדור לדור

חג החנוכה במהלך הדורות

בפתח הפרק

בפרק "ועל הגבורות" הצבענו על כך, שהמפנה מגבורה פאסיבית לאקטיבית, שחל עם ראשית הציונות, חולל מהפך גם בדמותו של חגי-החנוכה. למעשה זהו תהליך, שראשיתו בדורות רבים לפני כן, לעיתים "בקול דממה דקה", עד שבאה שעת התגברותו המלאה.

חנוכה בגולה

בתקופת הגאונים

"על שעשו מלחמה"

עם חורבן הבית השני ודיכוי המרידות שלאחריו, תם פרק טראגי בתולדות-ישראל. לא היו אלה זמנים שהאירו פנים לזכרון הגבורה והניצחון בחג החנוכה, אולם עם היציאה לגלות, על מצוקותיה ועינוייה, לא נשכח מלב העם זיכרם של מתיהו ובניו ופעלם, והוא המשיך לפעם בתפילת "על הניסים", שהותקנה בתקופת הגאונים. בתחילה נהג כנראה נוסח "פושר" במקצת, לפי מסכת סופרים מראשית אותה תקופה:

"... ואומרים בהודייה והודאת פלאות וישועות כוהנים, אשר עשית בימי מתתיהו בן יוחנן כוהן גדול וחשמונאי ובניו, ובן עשה עימנו ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו ניסים ונפלאות ונודה לשמך לנצח. ברוך אתה ה' הטוב..." (פרק כ', הלכה ח')

אך באותו זמן בערך (או קצת יותר מאוחר), בפסיקתא רבתי (מאה 8-9), מודגשת מלחמתם וניצחונם של בית חשמונאי בזו הלשון:

"...וזאת החנוכה שאנו עושים זכר לחנוכה בית חשמונאי על שעשו מלחמה וניצחו לבני יוון אנו עבשיו מדליקין..." (סימן ו')

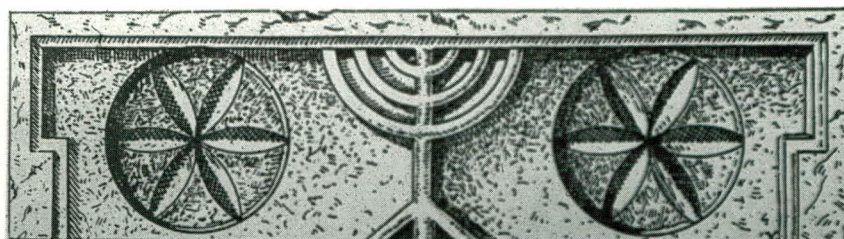
למעשה זו התפיסה שהונצחה לדורות בתפילת "על הניסים" שנקבעה במסורת עד היום.

גם אם לפי לשון התפילה מכריע בה חלקו של האל - "דבת את ריבם, ודנת את דינם, נקמת את נקמתם" - אין בה התעלמות מ"מתתיהו כוהן גדול חשמונאי ובניו"; יש בה "גבורות ומלחמות" וכן "תשועה גדולה". רק בסיומה נאמר - "ואחר כך באו בניך אל דביר ביתך"; הדלקת הנרות ב' היא רק חלק במבצע של חידוש הפולחן, ואין לה כל קשר עם קביעת "שמונת ימי חנוכה אלו", שכל טעמם "להודות ולהלל לשמך הגדול".

נוסח זה כלל סיום (הושמט בנוסח הנוהג כיום), המביע תקווה לעתיד לבוא, ללמדנו שראו בחג לא רק זכר למאורע בעבר, אלא גם סימן למה שעתיד להתרחש "בימים האלו": "... כשם שעשית ניסים ראשונים, כך תעשה לאהרונים והושיענו בימים האלו כבימים ההם!"

הדלקת מנורת חנוכה עומדת, חיתוך עץ מספר המנהגים

בימי הביניים

על "מגילת אנטיוכוס"

מתקופת הגאונים יש בידינו גם ידיעות ראשונות על קיומו של "ספר בני חשמונאי", או "מגילת בני חשמונאי" או בכינוי של "מגילת אנטיוכוס" בארמית. זהו מעין מדרש עממי שנועד למלא את החלל הריק שבהיסטוריוגרפיה היהודית על חנוכה, כאשר ספרי החשמונאים בלאטינית עדיין היו ברשות הכנסייה בלבד. מזכירים אותו לראשונה רב סעדיה גאון (מאה 10) ורב ניסים גאון מקירואן (מאה 11). שלא כמו בסיפור התלמודי והמדרשי, בחיבור זה זכו עלילותיהם של מתתיהו ובניו לתשומת לב רבה, אם כי תוך סתירות דמיוניות רבות מן המקור המהימן של ספר החשמונאים א', למשל:

"... אחרי כן (אחרי תיאור יוחנן, הראשון בין האחים הנחלץ למרד והורג את ניקנור במבצע יחיד דמיוני...) יצאו חמישה בני מתתיהו... וילחמו בעמים ויהרגו בהם ויגרשום לאיי הים, כי בטחו בה' אלוהי השמיים... ויצא מתתיהו ביום ההוא עם בניו... כל אוחזי חרב וכל מושכי קשת, שרי החיל והסגנים - לא נותר בהם שריד וינסו שאר העמים... אחרי כן באו בני חשמונאי לבית המקדש... ויטהרו את העזרה..."

היו כאלה שדחו את המגילה, ורב סעדיה גאון (מאה 9-10) השתדל להוכיח את חשיבות נצחונם של החשמונאים, וכי לחגם יש תוקף של קדושה מן התורה. הודות למאמציו התקבל החיבור כחלק מתפילות החג, שקריאתו בבתי הכנסת נעשתה לנוהג מקובל, ואולי אף מחייב. ייתכן שהדבר עורר את הצורך לתרגמו לעברית כ"מגילה" (החל מן המאה ה-13) בין אם לשוות לו אופי קדום יותר, ובין אם לדמותו ל"מגילת אסתר". כניראה, נתחברה ה"מגילה" בסוף המאה השמינית לספירה.

"ספר יוסיפון"

תקווה לגאולה דומה פיעמה גם בלב היהודי עלום-השם באיטליה, עליו נודע משנת 1000 בערך, מחברו של "ספר יוסיפון". הספר כתוב על יסוד ספרי יוספוס פלאוויוס, בצירוף מסורות עממיות ומדרשים רבים. במעשהו זה -

"הוא הקיץ את הגיבורים האלמונים (מתתיהו ובניו) מתודמתם... סיפרו היה אחת הגחלות העוממות שהאירו פרשה נשכחת ומושכחת בתולדות העם, ושחיממו את הלבבות הכמהים לגאולה" - כדברי יעקב רבי (במאמרו - "על הגבורות ועל המלחמות", בסיפרו - תשובת השנה).

להלן קטעים מתורגמים מתוך נוסח ישן של ספר יוסיפון ביידיש-גרמנית, מלפני כ-120 שנה: (וורשה 1867 בדפוס של ר' גרשון ור' פסח לעבענזאהן).

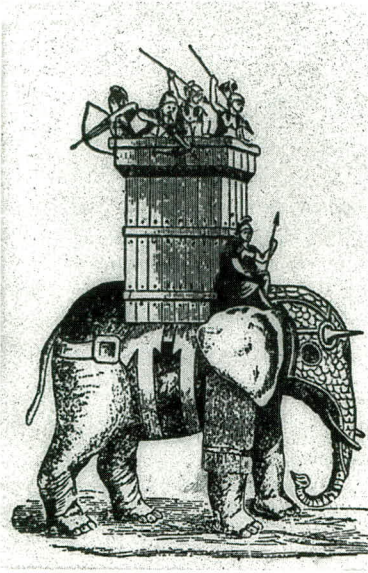
... ויהי אחרי כן ואנטיוכוס ביקש לצאת לארץ מוקדון, ואז הוא ציווה על מפקדו פיליפוס, שאם ימצא בדרכו יהודי - שיהרוג אותו. וכך השמיד פיליפוס את כל היהודים מגדול ועד קטן - ואז נמלט מתתיהו בן יוחנן "כוהן גדול" אל ההר מודעית, כי לא רצה לשאת בכלימה ובדברי הלהג של אדונים אלה. והוא אמר לבני יהודה, שיאמרו לכל היהודים בסתר: מי שמבקש להיות עם אלוהים, שיבוא אלי! ואז התאספו אצלו הרבה אדוקים בכוח גדול והם באו איתו לאביו מתתיהו. ואז אמר להם מתתיהו: שלום לבואכם! אין אנו יכולים לדבר הרבה, רק להתפלל לאלוהינו שיעזור לנו! והם החליטו להתנגד ולנהל מלחמה עם פיליפוס. כאשר שמע זאת פיליפוס הוא ריכז הרבה מאוד אנשי מלחמה וגם הרבה יהודים רעים, והוא יצא לנהל מלחמה עם מתתיהו בהר מודעית...

על הניסים, מתוך כתב-יד של סדר ברכת המזון, מזרח אירופה המאה ה"ח.

מגילת אנטיוכוס

בדרכו הוא שם מצור על מערה, בה הסתתרו יהודים, ובעשן מחניק־הרג את כולם "וילך" פיליפוס משם להר מודעית ואמר למתתיהו: אתה, אדון "הכהן גדול" של ישראל, עשה כמצוות מלכנו, ואז תישאר בחיים. ואז אמר מתתיהו בעוז לב: אני אשמור על מצוות האל שלי, שהוא מלך כל העולם. ואתה תעשה כמצוות המלך שלך, שאינו אלא בשר ודם. ואז אמר יהודי רשע אחד: מדוע שלא נעניש את מתתיהו?! לקח חרב וכרת ראש של חזיר אחד והביא אותו למזבח של האלים. וכאשר רואה זאת מתתיהו, חרה בו אפו, שלף את חרבו, קופץ מן ההר על המזבח וכורת ראשו, וגופו נופל על אותו מזבח ונשרף יחד עם החזיר. והוא הורג הרבה מאוד "שונאים" ודרך אחריהם עד שטיהר את כל הארץ מהם. והיהודים גדלו בימיו ואת כל הרשעים השמיד.

מות מתתיהו

...ובנו יהודה מכבי יצא עם כל עמו נגד ה"שונאים" והורג מהם תשעת אלפים גיבורים חזקים והשמיד את כל היהודים הרעים. ואז אסף הגנרל העליון אפולונוס־הרבה צבא של גיבורים חזקים לנהל מלחמה, וכאשר מתחילה המלחמה, רואה יהודה את אפולינוס בין כל החיילים, עם השריון שלו, הוא רץ אליו בכעס גדול, והוא מנצח את ה"מוקדנים" מאחור ומקדימה, והוא מפיל את ה"מוקדנים" כמו שמפילים הקוצרים את השיבולים בשדה. והוא מגיע עד אפילאנוס והורג אותו בחרבו. ואנשי יהודה רודפים והורגים אותם ולוקחים שלל גדול, וגם את חרב אפילאנוס. וכאשר סרון, המרשל העליון של ארץ מוקדון, שמע זאת, אמר: אני רוצה לעשות לי שם גדול ואילחם עם יהודה הגיבור הגדול!

יהודה מנצח את סרון, אלוהים מעניש את אנטיוכוס הרשע במחלה קשה ואיומה ... ואז הודה אנטיוכוס בחטא שעשה, שלעג לאל היהודי והוא אמר: צודק אתה, אלוהים, שהענשת אותי, כי עשיתי הרבה רע לעמך. לכן היכת בי. ואם תרפא אותי מן המחלה, אלך לירושלים ואמלא את העיר בכסף וזהב, ואכסה בבגדים ופנינים את הרחובות. את כל אוצרות ההורים שלי אמסור ל"בית המקדש" ואף אתגייר ואלך מממלכה לממלכה ואכריז - 'אין אלוהים בכל העולם מלבד האל הקדוש היהודי!' אבל אלוהים לא שמע בדבריו, כי ליבו לא היה לגמרי עם האלוהים. הוא לא התרפא ובשרו החל ליפול

מות אנטיוכוס, חיתוך־עץ מתוך התנ"ך של גוסטאב דורה

מעצמותיו והוא מת בארץ זרה... וכל האדוקים באו לירושלים, והם שוברים את ה"במות" שהגויים עשו בירושלים, והם בונים מזבח חדש, ו"שוחטים" הרבה קרבנות עליו, ושמים עצים לשריפה - אבל האש לא באה מן השמיים. ואז הם זועקים לאלוהים וקוראים אליו. ופתאום באה האש מבין אבני המזבח, שנשארה שם כאשר גורשו היהודים מן הארץ הם חנכו את הבית הקדוש בעשרים וחמישה יום בכסליו, והם עשו חנוכה שמונה ימים...

הערה:

התרגום משתדל לשמור על נימת הלשון העממית, על חוסר האחידות בשמות, על אווירה אגדתית ועל רוח הנחמה וההתעודדות באזני המאזינים, בני העם היהודי שבגלות הארוכה...

הרמב"ם - "גברו בית-חשמונאי והושיעו את ישראל והעמידו מלך כוהני"

סמוך לאותו זמן, כאשר מעלה על הכתב הרמב"ם (רבי משה בן מימון, 1153-1204) את "הלכות מגילה וחנוכה", לצד הדגשתו את רחמי האל וישועתו, הוא מציין את בני חשמונאי, הגוברים על האויבים והורגים בהם, אף על פי שלדעת המקטרגים, זהו פגם חמור של "טומאת מת" לדידם בתור כוהנים: "בימי בית שני כשמלכי יוון גזרו גזרות על ישראל... ולחצום לחץ גדול עד שריחם עליהם אלוהי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכוהנים הגדולים והרגום, והושיעו ישראל מידם, והעמידו מלך מן הכוהנים וחזרה מלכות לישראל יותר על מאתיים שנה עד החורבן השני..." לא זו בלבד שאין הרמב"ם מגנה את התמלכותם של החשמונאים, ניכרת בדבריו נימה של ציון לשבח על שהודות להם "חזרה מלכות לישראל".

הרמב"ן - "אין מושחין מלכים כוהנים"

הרמב"ן (רבי משה בן נחמן, 1170-1270), סבור אחרת גם בעניין זה, ובפירושו על הפסוק בברכת יעקב - "לא יסור שבט (המלכות) מיהודה" (בראשית מ"ט 10), הוא מותח ביקורת קשה על מלכי בית-חשמונאי:

"...עניינו שלא יסור שבט מיהודה אל אחד מאחיו, כי מלכות ישראל המושל עליהם, ממנו יהיה... כי השבט ירמוז לדוד שהוא המלך הראשון אשר לו שבט המלכות... וזה היה עונש עליון ואלמלא הם נשתכחו התורה והמצוות מישראל. ואף על פי כן נענשו עונש גדול כי ארבע בני חשמונאי... עם כל גבורתם והצלחתם נפלו בידי אויביהם בחרב, בעבור זה שמלכו ולא היו מזרע יהודה ומבית דוד... ואפשר גם כן שהיה עליהם חטא במלכותם שהיו כוהנים ונצטוו 'תשמרו את כהונתכם' לכל דבר המזבח... רק לעבוד את עבודת ה'. וראיתי בירושלמי - 'אין מושחין מלכים כוהנים' - אמר רבי יהודה ענתודריא על שם 'לא יסור שבט מיהודה'... (ירושלמי, שקלים ו' מט/ג) עם זאת - לצד ביקורתו על התמלכותם אין הרמב"ן בא למעט בגדולתם כ"חסידי עליון" ובקדושת חגם מעיקרו.

פיסלון עשוי-אלון של כהן גדול, שנעשה בהולנד במאה השמונה-עשרה

חיזוק נוסף לכך שבעיני הרמב"ן היתה משפחת מתתיהו רצוייה בפני הקדוש ברוך הוא, ניתן לראות בפירושו על במדבר ח' 1, 2: "ידבר ה' אל משה לאמר: דבר אל אהרן ואמרת אליו - בהעלותך את הנרות: אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות".

ואלה דברי הרמב"ן:

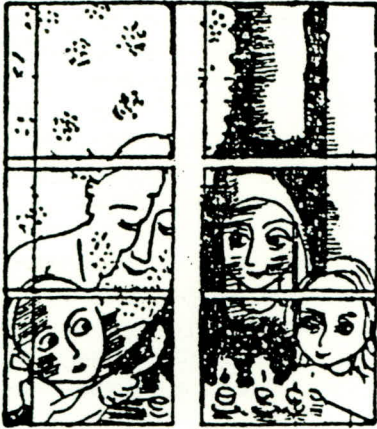
"ובלשון זו מצאתי במגילת סתרים לרבנו ניסים, שהזכיר האגדה הזו ואמר: ראיתי במדרש, כיוון שהקריבו שנים-עשר שבטים ולא הקריב שבט לוי - אמר הקב"ה למשה: דבר אל אהרן ואמרת אליו - יש חנוכה אחרת, שיש בה הדלקת הנרות, ואני עושה בה לישראל על ידי בניך ניסים ותשועות. וחנוכה קרוייה על שםם והיא חנוכת בני חשמונאי".

יוחנן הורקנוס הב' מתפלל בבית-המקדש, מתוך ספר יוסיפון, אמשטרדם 1743

חנוכה בדור התקומה

תאורנה עיני בנינו כנרות
ציור נחום גוטמן

התהליך של החזרת תפארת חנוכה ליושנה קרב להבשלתו המלאה באמצע המאה הקודמת עם תנועת "חיבת ציון", התעוררות השאיפה לחיי קוממיות במולדת, יחד עם מלחמה בהתבוללות שלאחר האמנסיפציה באירופה. המחקר ההיסטורי-גיאוגרפי הרחיב בהדרגה את הידיעות על נסיבותיה של מלחמת-החשמונאים, על ריקעה החברתי ועל גילויי גבורתה. החג עצמו צויין מעתה בחגיגות רבה במערכות החינוך, בתנועות נוער, בתחרויות-ספורט ובהתכנסויות של אסיפות קטנות וגדולות. במיוחד השתקף החג מעתה כחג הניצחון של הפעילות האנושית במישור הלאומי והסוציאלי וכחג-החירות. ערכים אלה תאמו את מטרות הציונות, שאף נאמניה תבעו מעצמם מסירות-נפש לעמם ולערכיו הלאומיים.

על מפנה זה כותב **מתתיהו שלם** (רמת יוחנן), ממעצביו היצירתיים הבולטים של החג הקיבוצי:

"דורות על דורות העלו פזורי ישראל בגולה את נרות החנוכה ברטט שבלב על הנסים והנפלאות שנעשו לאבותינו, ואגדת פך השמן הפרתה דמיון ילדי ישראל בכל הזמנים. לחג דתי-עממי זה נתלוה פולקלור עשיר בהווי בית המשפחה, בנוהג, ועל הכל - הדלקת נרות שמונה ימים בשירה, בתפילה ובהלל. אורות דלקו בבתי היהודים ברוב חום וחמימות. סייעו לכך לא מעט ימי כסלו הגשומים או המושלגים, נרות החנוכה בלילות החורף השרו אווירה מיוחדת של נועם, כשבני המשפחה וקרוביהם רכונים סביב שולחנות ושקועים בשיחה ובמשחק. בחוץ לילה עטוף חושך וקור, ובבית פנימה יגבר החום והאור (חורף טורף צורב קור / על החלון פרחי כפור / ובבית רב האור / רב האור, רב האור - "מעות חנוכה" - לשלום עליכם).

מאז מחצית המאה הקודמת, עם ההתעוררות הלאומית, טולטלה אידיליה זו משאננותה. השאלה "מאי חנוכה?" שוב נישאה וביתר תוקף מפי צעירים אשר לא הסתפקו בתשובת מלמדיהם ויצאו בעצמם לחפש תשובה כעדותו של מנדלי בסיפורו "מאי חנוכה":
"מכת הלחי שקבלתי מידי אבי, לא היתה מכה לבטלה. היא נקבעה בזכרוני עם כל המאורע ודברי השיחה באותו הלילה על 'מאי חנוכה?' והם העירוני עדיין בנעורי לעמוד על השאלה הזו ולהגות בה. - - - כי היה יהודה המכבי בעולם ואחיו גבורי מלחמה כולם - - - לא ידעתי ולא שמעתי וגם רבי לא אמר לי עליהם כלום. - - עד שנתפתיתי מיצרי לעיין בספרים חיצונים ונפקחו עיני לראות מעשים רבים ואנשי מופת, גבורי כוח שהם תפארת לעמנו. - עכשיו רבותי, ידעתי 'מאי חנוכה'."

אחריו המשיך המשורר **ש. טשרניחובסקי** המרדן להתקומם על התפיסה המקובלת ועל הווי החג בבתי היהודים, ובשירו "בליל חנוכה" (1896) מהרהר המשורר הרהורים נוגים על ההווה העגום והמדכא לאור העבר וזכרון המכבים כדבריו החותכים:

"אין רוח, אין חיים בעדת הגבורים - - ידם יבשו, העורקים אין דמים" ומסיים הוא בהתעודדות:
"כי יש יום, קול שופר בלבנון יריע / יקומו גבורים, נס ציון יופיע."

עם התגברותן של התנועה הציונית ושל הספרות העברית החדשה באה עדנה לחג החנוכה. נתחדשה משמעותו הלאומית וצורפו לו מובנים חדשים שלא הובלטו עד כה. הוא נעשה לחג המכבים, לחג האורים. התנועה הלאומית, כאילו, שבה וגילתה את החג שהיה לה למקור גאווה ולאמצעי חינוך. מלחמות המכבים, גבורותיהם ונצחונותיהם משמשים סמל לעוז רוח ולאומץ לב. התנועה הציונית עשתה רבות כדי לעורר בלב העם את מובנו ההיסטורי של החג. בימי חנוכה כונסו כינוסים ונועדו ועידות להגביר הכרת העם בעברו, בתקופות מלחמתו לחירות. סייעה בכך השירה העברית החדשה, אשר העלתה והחדירה את המושג "בני מכבים" וקראה להתעוררות ולהסקת מסקנות מן העבר על העתיד.

עוד יל"ג קבע בשעתו: "הנרות הללו אנו מדליקין: כי אותות הם לנו לזכר ראשונות/ ומופתים - לבטח ולתקות אחרונות."

הדלקת נרות חנוכה
מארק שאגאל

על המחזה "החשמונאים" לילדים 1890

וביאליק מכריז: "הוי בני המכבים/ העמידו את עמכם, הקימו הדור / חשפו אור, חשפו אור".
(למתנדבים בעם).

חג החנוכה בצורתו המחודשת חדר עוד בגולה לבתי הספר העבריים - בשירים, בסיפורים ובהצגות. חגגו הילדים את חגם הלאומי היחיד כמעט, ומשהו מזה הביאו גם לבתי הוריהם. וכאשר גדלו הניפו את דגל חנוכה באגודות הנוער השונות, ואור-חג זה הצית לב רבים.

אך במיוחד הוסיף החג להתגבש בארץ-ישראל. הרבו לעשות המחנכים והמוסדות הלאומיים בטיפוח החג. הועלו טקסים, תהלוכות ומחזות חדשים. בישובים ובארץ כולה חודשו חגיגות-עם, מרוצי לפיד, עליית המונים למודיעין אל קברות החשמונאים. נקבעו חנוכיות דולקות על בניני מוסדות ועל מגדלי ישובים. משוררים, וסופרים הרבו לפאר ביצירותיהם את חג המכבים ולעורר את רוח המכבים בעם.

הגענו בדור זה למלוא משמעותו הלאומית והעממית של חג החנוכה וניתן איפוא להכלילו בשלושה עיקרי יסוד:

- א. יסוד הגבורה בעם, מאבק לחירות לאומית. וצחון רוח המעטים על כוחם המספרי של הרבים - מוטיב שקיבל חיזוק גם על ידי מאורעות זמננו.
 - ב. היסוד הסמלי שבאור - אור גבורה ואור אמונה.
 - ג. היסוד החברתי של שמחה עממית.
- על שלושת היסודות האלה בנוי כיום החג במשמעו המחודש".
(מתתיהו שלם "חג האורים")

רעיון וסמליות האור שבחנוכה מתגלה בטקסט שכתב מייסד הציונות בנימין זאב הרצל ב-1897:

("המנורה" - "די-וולט")

"בראשית דולק אור אחד, ועוד אחד
ועוד אחד, ועוד אחרים.
החושך יחלוף כליל.
מתוך הצעירים, בני דלת-העם,
ייבקע האור בראשונה,
ואחר ילוו עליהם האחרים, אוהבי הצדק והאמת,
החופש והקידמה האנושית, היופי.
ובהיות הנרות כולם דולקים,
ישתאו וישמחו על העבודה שנעשתה.
אין לך תפקיד חשוב ומביא אושר יותר
מתפקיד השמש משרת-האור".

יהודה המכבי; המלך דוד; יוסף

הוא התכוון לחנוכה, אבל מונח זה עדיין לא היה בשימוש. הוא משבח את השמש מכל הנרות, כי העיקר, לתפישתו, זה לשרת ו"להדליק" את בני-העם היהודי לרעיון הציוני, ולהיות להם שמש, שרת...

בימי הרצל קמו אירגונים ציוניים ואגודות סטודנטים יהודים בפרג ובווינה שקראו לאגודותיהם בשם "בר-כוכבא", ובכלל טיפחו את הסמלים של המכבים ושאר המורדים-הגיבורים בהיסטוריה הארוכה שלנו.

וכאשר משוררנו הלאומי חיים נחמן ביאליק תוהה על כך מדוע ב"ספר" - הוא התנ"ך, לא ניתן מקום לספר-החשמונאים, בהמשך דבריו הוא מעלה על נס את תחיית חג-החנוכה בארץ-ישראל:

תחיית חג החנוכה

אין אנו יכולים לבאר את הסיבה הנסתרת והנפלאה, מדוע חסר מן "הספר" כולו, ספר יקר אחד ונפלא מאוד, מדוע נידון לגניזה הספר ההוא, זה שמסופרים בו תולדות הניצחון הגדול ביותר, ניצחון הרוח וניצחון הכוח של עם-ישראל, ספר החשמונאים? מדוע גנזו בלשוננו העברית ונשאר לנו באחת מלשונות של ארבע מלכויות, שאנחנו היינו שרויים בה, בלשון היוונית? קשה לבאר את הסיבה. אולי זה אסון מיקרי, פגע, ואולי יש כאן חשבון.

יש משערים, שגרמו לכך מגמות פוליטיות מצידם של מתנגדי בית החשמונאים, אבל גם על זכר החשמונאים וגם על החג הזה שמר בכל-זאת העם העברי שמירה מעולה, כי בחגים שמר העם את גיזי נפשו ועברו...

החגים מתרוממים מעל המישור של ימי החול, כמו ההרים המתרוממים מעל המישור של האדמה. וכל הר גבוה מעיד על שינויים וזעזועים שהתחוללו מתחת להר הזה בכמה זמנים עתיקים ושהיצטברו בזה אחר זה, ומאז הרימו שטח ידוע מן המישור והגביהו אותו למעלה. כך גם כל חג מעיד על זעזועים עמוקים, לפעמים וולקניים, שהתחוללו מתחת לקרקע האומה, ולא פעם אחת כי אם הרבה פעמים בזה אחר זה. ואמנם, כשאנו באים לחפור ולחטט מתחת לחג לאומי, אנו מוצאים מתחתיו שיכבה מתחת לשיכבה ורובד מתחת לרובד, ולא טעם אחד לחג, כי אם טעמים הרבה לו.

אין ספק כי חג החנוכה הזה, שהוא במידה ידועה ניטשטש בהיסטוריה שלנו על ידי אובדן הספר, גם לו היגיעה עתה שעתו, שידבקו בו מאורעות כבירים וזעזועים, שהתחוללו בעמנו. עם תחיית החג הזה, תקום לתחייה לפנינו תקוותנו לגאולה לא רק לזכר החשמונאים, כי אם גם לזכר הקנאים, הפריצים, אשר כבר נימחה שמש מן ההיסטוריה שלנו.

גם הם ישובו לתחיה יחד עם חג התחיה, חג החנוכה המחודש, תחיה שאין אחריה גלות. יחד עם זיכרון הפריצים תבוא גאולה לכל אלה, אשר בקפלים את הספר תחת ראשם, בזמן שהיו חולמים מתוך השעבוד חלומות חולניים על הגאולה והתגעגעו לתחיה ולארץ-המולדת.

ח.ג. ביאליק
(דברים שבעל-פה א')

גם בשעות האפלות ביותר של השואה, במחנה ההשמדה של אושוויץ, ליווה זכר חג-החנוכה את החיים עדיין כעדות הרב סיני אדלר:

נר אחד של תקווה

בצריפנו - צריף הנוער במחנה אושוויץ היו מרוכזים בחורים מארצות שונות המשועבדות תחת שלטון הנאצים....

ימי חנוכה הגיעו. הצלחנו להשיג נר אחד, אשר היה בשבילנו דבר רב משמעות. בלילה הראשון של חנוכה התאספנו בקומה העליונה של אחד הדרגשים והדלקנו בצוותא את הנר היקר לנו עד מאוד. הנר הדולק הזה הדליק גם בלבנו תקוות חדשות לעתיד טוב, וחזק את בטחונו ב"מעוז צור ישועתי". ברגע כזה התעוררו בנו הגעגועים הגדולים לעבר, אשר בו חגגנו את ימי החנוכה כל אחד בבית הוריו בשמחה, אבל העבר הזה נעלם ואיננו, ולכן התעוררה ביתר שאת הבקשה הבוקעת מעומק לבנו לעתיד שאמנם היה עדיין רחוק מאתנו, אבל בו התקיים התפילה ששרונו אז, והיא - "תכון בית תפילתי ושם תודה נזבח... אז אגמור בשיר מזמור חנוכת המזבח".

על כוח עברי לוחם בימינו וזכר המכבים

המפעל החלוצי שימש בית גידול הולם לכוח לוחם עברי חדש. הקמת המדינה הוסיפה להעמיק את המודעות לכך, שבלעדי חישול כוח זה לא יובטח קיומו של היישוב במסגרת ממלכתית, והוא לא יוכל למלא את תפקידו כמקום-מבטחים לשארית הפליטה. לגבי דור התקומה קיבלה מלחמת המכבים משמעות שונה מזו של דורות הגלות הארוכים. היה מובן לו, לא רק טעם המערכה על קיום העם בארצו, אלא גם האופן בו היא התנהלה. בדור זה קיבלו אף שמות המקומות המוזכרים בספרי-החשמונאים משמעות מחודשת וריאלית. משמות ערטילאיים וסתמיים הם נהפכו למושגים טופוגראפיים חיים בנוף ארצנו, ובמעקב אחריהם הובן מעתה כיצד התחוללו הקרבות.

המכבים היו לדורנו לא רק אחים קדומים לנשק, מהם גם יכולנו ללמוד כיצד מתגברים על שלטון זר עויין, ובאיזה אורח-לחימה יש לבחור נגדו. אך מעל לכל למדנו מהם שגם כיום רק טיפוח שיטות לחימה משלנו ויחסי מפקד-חייל ללא חיקוי תורות איסטראטגיות של מעצמות - הם שיעניקו ללוחמינו עליונות בשדה הקרב. נזכור שלחיתם ינקה מאוצר ערכים איתן, וכך גם מוטל על הכוח הלוחם העברי העצמאי לקבוע לו מטרות וערכים מוסריים, שיגבילו את השימוש בכלים שברשותו.

לבסוף - קווים מקבילים בולטים גם בכור מחצבתם של הלוחמים - של אז ושל דורנו. אז - עבדי אדמה וכוהנים כפריים - "חסידים", ובדורנו - התנועה ההתיישבותית ותנועת העבודה הלאומית הישראלית, מתוכם צמחו ההגנה והפלמ"ח, או "מגש הכסף" עליו ניתנה מדינת היהודים...

על המסורת של עלייה לקברי-המכבים

מאז 1911 בהפסקות של ימי מלחמה ומהומות, קיים הישוב בארץ בחנוכה מסורת של עלייה לאתר הסמוך למודיעין (הכפר הערבי מידיה, דאז), שנחשב עד לפני זמן לקברי המכבים. התחיל במסורת זו הנשיא הראשון חיים ויצמן. ואחריי המשכו בה כל הנשיאים.

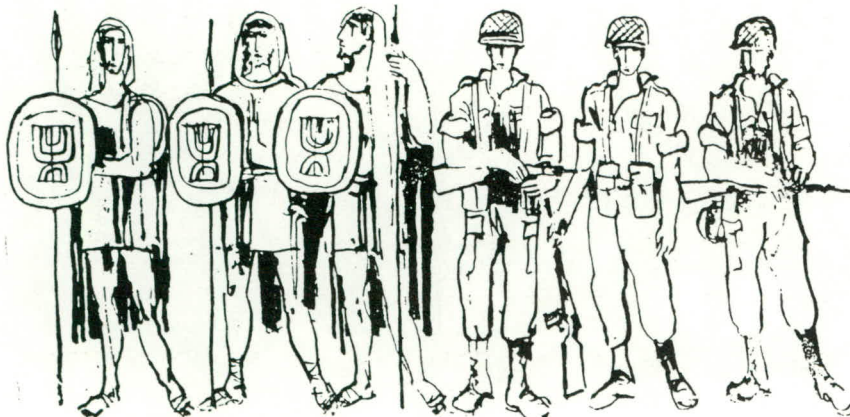
גם אחרי שהארכיאולוגים קבעו שזיהוי זה בטעות יסודו, הציון לגבורה היהודית נשאר סמוך לאותם קברים קדמונים - באתר ההנצחה של צה"ל לחללי הקרבות באזור. בשנים האחרונות שינה האזור כולו את פרצופו: ישובים יהודים חדשים צצו על אדמות הטרשים, והולכת ומוקמת עיר חדשה ושמה - מודיעין...

מן הנס אל גבורת החלוצים

מה הותירה המסורת היהודית מהמאורע ההיסטורי והדרמטי של מרד החשמונאים: לא עלילות גבורה, לא סמלי קרבות, לא סיפורי נצחונות שרדו בתנ"ך או במקורות המקודשים, אלא רק נס פך השמן ומצוות הדלקת נר בבית חז"ל החשיבו את הימים שלאחר הנצחונות, כי גם לאחר מפלות צבאיות חשובות אורח-החיים, מערכת ערכי החינוך - כיצד להתקיים בעולם של חושך אלילי ועויין. הם הורי לשאת אור, לשמור על ניצוץ שבלב, למען לא יכבה נר-ישראל! וכך הנס והנרות נשארו לדורות ואף הוכנסו לסיפור התפילות ונקבעו בהלכה ובמנהג. סמל דתי וחינוכי זה מתמיד באורו בכל בית יהודי משך מחשכי הגלויות ורדיפות הדת, מאז כשלון מרד בר-כוכבא ועד לראשית ההשכלה וראשית הרעיון הציוני.

בימים ההם בזמן הזה. שמואל כץ.

כי תבוא אל מודיעין

כי תבוא אל מודיעין

והבאת שם גרעין.

וטמנת הגרעין

בשממה של מודיעין.

בזכותו של הגרעין

יתרחש במודיעין,

נס ברכה, נס הגרעין

ויפרח הר מודיעין - -

אברהם ברודיס

והמכבים יקומו לתחיה

עם ראשית תקופת התחיה הלאומית-ציונית החל מתרקם אתוס חדש, מהפך בתפישה ובדגשים, מעין אנטיטיזה לתפילה הניסית. תהליך של חילון התפישה המסורתית, לא עוד כיבוד כוח ההשגחה האלוהי, אלא כיבוד כוח הגבורה הגנוזה ביחיד ובעם. לא נס פך השמן במקדש, אלא גילוי ניצוצות אמונה ומסירות נפש חלוציים של שבי מולדת. כל תנועה זקוקה לסמלים, ומהו הסמל המדבר אל דור התחיה הלאומית יותר מאשר המכבים? הרצל מסיים את הרומן החזוני שלו "מדינת היהודים" ב: "והמכבים יקומו לתחיה". לא החשמונאים כמונח תלמודי מסורתי, אלא דווקא "המכבים", כי לשינוי השם יש משמעות והתייחסות ותוקף חדש. וכך, חג החנוכה על במותיה הלאומיות-חינוכיות בארץ ישראל, הפך להיות החג הלאומי איתו אפשר להזדהות.

חג החנוכה - מה המסר החינוכי שלו לדור התקומה בארץ המכבים? העם הוא שהתעורר אז - הכפריים. לא ירושלים ולא הכהונה. כך גם היום - המיעוט החלוצי הוא שנקרא שוב לקחת גורלו בידו, לשנות את ההיסטוריה היהודית ולעצבה. העם הוא הגואל והנגאל.

המשורר זאב ביטא בשירו "הנס על הלב האמיץ" או בלשונו "אנו נושאים לפידים", את תחושת החלוצים שלהם לא ארע כל נס והם הגיעו אל האור הגנוז רק כי בסלע חצבו עד דם!

אף בשירה הלאומית כך, בשירו של **שאל טשרניחובסקי** "אומרים ישנה ארץ": מפגיש המשורר את רבי עקיבא עם המכבי החלוץ -

רוח הקדושה של ישראל-סבא נאצלת על החלוצים והעולם כולו, על מעשיהם וגבורתם. ומשוררנו הלאומי **ח.ג. ביאליק**, בשירו "למתנדבים בעם" (נכתב ב-1900), שיר שהפך להימנון תנועת העבודה בשנות ה-30 והימנון תנועת הנוער החלוצית, כאן המכבים הם סמל לאחדות ולהתחדשות. המכבים - החלוץ היוצא לפני המחנה. "בני המכבים - לעזרת העם". לעזרת העם!

המשורר המכנה את נחשוני העליות הראשונות "בני המכבים", להם הוא נותן ברכתו בשם שר האומה. אותם הוא מעודד וקורא לעם בגלויות לגלות עוז ולחשוף בנפשם אור האמונה הציונית ולצעוד בעוז אל ארץ המכבים.

לבסוף למרות כל החיוב שבתחיית החג עדיין יש מקום להירהורי האתראה של **אליעזר שבייד** בספרו - "ספר מחזור הזמנים", בשאלתו האם באמת החזירה הציונות את חנוכה למשמעותו המקורית:

התנועה הציונית שבה אל היוזמה העצמאית של העם ואל השאיפה לעצמאות מדינית בארץ-ישראל. אבל היסוד הרוחני-אמונתי במפעלם של החשמונאים הושמט כליל (כמובן, הדברים אמורים ברוב החילוני שבציונות). לגבי רוב זה השיבה לארץ-ישראל לא היתה מעשה של "קידוש השם", וההצלחה לא היתה עדות לנס שאירע:

נס לא קרה לנו

פך שמן לא מצאנו...

משפטים קצרים אלה משירו הידוע מאוד של זאב לחג-החנוכה ממצה את השקפת-עולמה של הציונות החילונית בזיקתה למסורת הדתית, ועל פי דימויה בעיני עצמה דמתה ותיארה גם את מפעלם של המכבים. צא וראה: לפנינו לא רק העדר הרגשה של נס, או העדר אמונה בייחנותו, אלא הרבה יותר מכן: לפנינו סירוב לרעיון של ההישענות על רצון שמים ועל מנהיגותם, סירוב לציפיה לאישור ולעזרה מגבוה. הציונות החילונית, ב"שלילת הגלות" הנוקבת שלה, שללה את הציפיה לחסדי שמים. בעיניה ציפיה זו היא כמיצוי תכונתה הפסיבית, השלילית של הגלות.

אין שבייד משלים עם הניתוק של חנוכה מן המסלול הרוחני-מסורתי. לדעתו אנו מצווים על חשבון נפש נוקב על יחסו של העם למורשתו בעבר ועל חזון תקוותו לעתיד, וברוח זו הוא מציב בסוף את השאלה:

"ואולי תיתכן עוד תפנית, שתשווה משמעות רוחנית-אמונתית גם להתנסות הכבדה של העם הנאבק בכוחות עצמו על חירותו ועל ייחוד יצירתו הרוחנית?..."

אנו נושאים לפידים -
בלילות אפלים
זורחים השבילים מתחת רגלינו.
ומי אשר לב לו,
הצמא לאור -
ישא את עיניו ולבו אלינו,
לאור -
ויבוא!

נס לא קרה לנו -
פך שמן לא מצאנו,
לעמק הלכנו,
ההרה עלינו,
מעיינות אורות
הגנוזים גילינו.
נס לא קרה לנו -
פך שמן לא מצאנו,
בסלע הצבנו עד דם -
ויהי אור!

למתנדבים בעם

ח. נ. ביאליק

כל פליטת הטוב, שריד העז והאורה,
שהותיר עוד אל בלבבנו פנימה,
הבה נלקט, לאחדים נאגרה,
ועל-נס ביום חילנו נרימה;
וילקטו אלינו מקדם עדיים
חיל גדול לעזרת העם!

חשפו האור! גלו האור!
אם הררי נשף עלינו נערמו -
לא דעכו כל הניצוצות, לא תמו;
מהרי הנשף עוד נחצב להבה,
מנקיקי הסלעים - ספירים לרבקה.
על-קרקע העם ובתחתיות נשמתו -
עוד תגה ותנוצץ שכינתו.
הוי, הברנא יחדו לעבודה הגדולה!
נגלה-נא הרי הנשף, נגלה!
נחשפה-נא שכבות האורים הרבים!
הוי, בני המכבים!
העמידו את-עמכם, הקימו הדור!
חשפו אור, חשפו אור!
(תר"ט / 1899)

לבשו-נא עוז! דרכו-נא עוז!
במערות הצורים, חרשים מצילים,
התלקטה הפליטה בימי חשמונאים,
צחצוח חרבות עם רגנת התהלים
כאחד השיקו דמי יערים וסלעים,
ובמחבא חרשים, במערות אפלה,
ישועה גדולה גמלה.
ואנחנו דור דכא, קצרי-יד, בני עס-עני
על-לבבות בנינו נהלמה-נא חוצץ,
ודבר אדני עמודנו הימני,
והוא פטישנו המפוצץ!
עוד לא כל-כחנו נתנו לבז -
באלהים לנו עז!

לעזרת העם! לעזרת העם!
במה? אלת-שאלו - באשר נמצאה!
במיז אל תבדקו - כל לבו ידבנו!

מי צרת האמה בלבבו נגעה -
המחנה יאסף, אל-נא נבדילנו!
כל-קרבן - ירצה, כל-מתת - נאמנה;
אין בודקים בשעת הסכנה!

הזרה מדורה

שיר: נתן אלתרמן
לחן: יואל ולבה

באנו בלי כל וכל
אנו עניי אתמול
לנו הגורל מסר
את מליוני המחרי!

צא-נא למעגל
תן-נא שיר מזמור לדל.
הנה נאספו לרקוד
בני העני והשוט!

הזרה, עלי, עלי -
אש הדליקי בלילי
טהורה, רבת אורה,
הזרה - מדורה.

ברכת עם

ח. נ. ביאליק

השיר הפך להימנון ההסתדרות שנוסדה בחנוכה 1920

גוי קורקו אנחנו! מקו לקו קוממו
שממות עולם ובנו בנין-עד!
יש-יום - ומים עדיים יצאו ושתוממו
לראות מה-פעל קטון גויים, עם נד.

ולמה, המפגרים, פעמיכם כה בוששו?
העבד ישראל, האם בני מרוז?
הוי, כוחות נפרדים, התלקטו, התקוששו?
עבדו שכם אחד בחיל ועוז!

אלת-אמרו: קטנו - הטרם תתבוננו
פני אביר יעקב ההולכים בקרב;
מימי זרבבל ידינו לא-כוננו
מפעל אדירים כמוהו זרב.

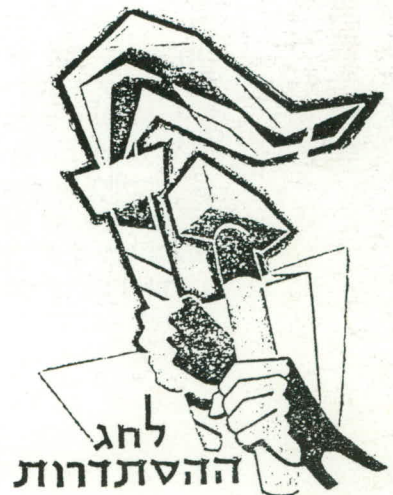
מי בז ליום קטנות? הבזו למתלוצצים:
מלטו את-עמכם ואתים עשו -
עד-נשמע מראשי ההרים מתפוצצים
קולות אדני הקוראים; עלו!

תחזקנה ידי כל-אחינו המחוננים
עפרות ארצנו באשר הם שם;
אל יפול רוחכם - עליונים, מתרוננים
באו שכם אחד לעזרת העם!

הן סופרים אנחנו את-ינוכם וחובבים
נטפי הדמעות וזעת האף,
היורדים כטל לישראל ומשובבים
נפשו הנלאה, השומה בקף.

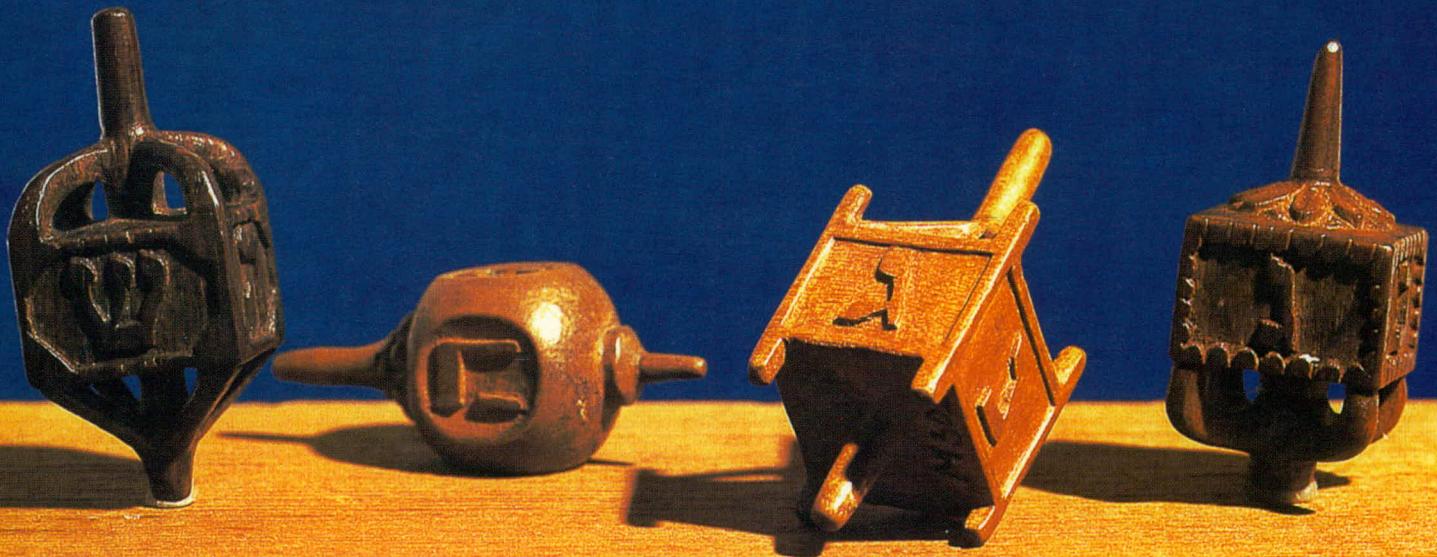
ולעולמי עד תקדש כל-דמעה שצללה
ביום דמעתנו, נדבה לעם,
כל-טיפה של זעת אפים, שסללה
דרך אדני - כחלב נדם.

אם-לא את הטפחות - רק מסד יסדתם
רב-לכם, אחי, עמלכם לא-שוא!
הבאים - ובניתם וטחתם ושדתם,
עתה רב-לנו אם נטוי הקו.

חנוכה לי יש

במינהג, בשיר ובסיפור

בפתח הפרק

בילקוט הקודם (תשמ"ט), הוקדש מקום רב לדמותו של החג בקיבוץ. בילקוט זה הנושא תופס מקום מצומצם יותר, משום שרבות מן הפעילויות שנוצרו בקיבוצים: משחקים, שעשועונים, והצעות למפקדי-אש ולערבים בנושאי חברה שונים, נאספו בעת האחרונה בכרך החורף של ה"הפעלופדיה", הכולל בתוכו פרק המוקדש לחג החנוכה וכן משום שפעילות החג בקיבוץ הפכה היום לפעילות המתאימה לשכבות נרחבות, הן בחברה והן בחוג המשפחה. נראה כי תרומתו של הקיבוץ, ניכרת בעיצובו של המועד, כפי שהוא מוחג היום בארץ וכי גם בפרק זה העוסק בהוויית החג בתחום היחיד, המשפחה והקהילה, במנהג, בסיפור ובשיר נמצא את הפנים המיוחדות שתרם הקיבוץ לחג זה.

מערכת העשייה המקנה לכל חג את דמותו, מורכבת מ"מצוות-עשה" וממינהגים, ויש הבדל עקרוני בין השניים: המצוות נקבעו על ידי החכמים פוסקי-ההלכה, ואילו המינהגים מהווים גורם חברתי חשוב, משום שחיי הקהילה והמשפחה סובבים סביבם וקושרים אליהם את האדם, בייחוד את צעירי החברה. הם מסוגלים להזין את הצרכים הרגשיים של ההשתייכות לבית, לעדה ולעם - יותר מאשר המצווה ההלכתית המסויימת.

חכמי-ישראל התייחסו בכבוד רב למינהגים שצמחו מן הרובד העממי בקובעם בתלמוד: "המינהג מבטל את ההלכה!" (ירושלמי, יבמות יב, ג), וברוח זו גם בסיפורת הפוסקים בימי-הביניים: "מנהג אבותינו תורה היא" (תוספות על הבבלי מנחות כ' ע"ב): וזאת משום שהכירו בכוחם הרב של המינהגים לקיים את המסורת - לרבות המצוות - לאורך הדורות. הדברים אמורים במינהגים בכלל וביתר תוקף במינהגי-החגים.

לצד המינהגים שהתקמו על מערכת המצוות וזכו לגושפנקא בחזקת "מינהג כשר", התהווה סוג אחר של מינהג, חופשי במהותו וללא דינים: ויש והוא אפילו הושאל מהסביבה בה חיו היהודים. קרה ומינהג מושאל כזה חדר למסורת בניגוד לסמכות הרבנית. רק לאחר מכן באה ההשלמה עימו, ולרוב עבר עליו תהליך של "גיור" ו"ייהוד" עד לאימוצו המוחלט.

עם קיבוץ הגלויות במדינת-ישראל ניתן היה להעריך נכונה את האוצר היצירתי העשיר הזה של מינהגי העדות השונות, סימן לכך שלא נס ליחו של כושר היצירה היהודית העממית למרות דורות ארוכים של גלות ומצוקה.

מאז ראשיתה של ההתיישבות החדשה בארץ ישראל, קיבל החג פנים חדשות. למען טיפוח החג הועלו טקסים, תהלוכות ומחזות חדשים. בישובים ובארץ כולה חודשו חגיגות-עם, מפעלי מרוץ הלפיד, ועלייה למודיעין אל קברות החשמונאים. נקבעו חנוכיות דולקות על מיבנים בישובים השונים בארץ, משוררים וסופרים הירבו לכתוב יצירות על חג המכבים ולעורר את רוח המכבים בעם.

את משמעותו הלאומית של החג ניתן היה להכליל בשלושה עיקרי יסוד:

- א. יסוד הגבורה בעם, במאבק לחירות לאומית. נצחון רוח המעטים על כוחם המספרי של הרבים מוטיב שקיבל חיזוק גם על ידי מאורעות זמננו.
- ב. היסוד הסמלי שבאור - אור גבורה ואור אמונה.
- ג. היסוד החברתי של שמחה עממית.

ערכים אלה הם שליוו את החג בארץ ועל פיהם עוצבה דרכו המיוחדת של החג. מכיוון שחג זה עשיר במוטיבים הקרובים לרוחה של החברה הישראלית המתחדשת ולקיבוץ בתוכה, מעטות היו בו ההתלבטויות העקרוניות. אופיו פתח שערים לדמיון, וכך התגבש חג-החנוכה משנה לשנה, וקיבל צביון מיוחד לחברה הקיבוצית. כמו את רוב המועדים, חגגו אותו כחג של הקהילה, אם בהתכנסות לטקס ומסיבה בחדר-האוכל, במפקד אש, או בפעילות משותפת אחרת. הפרט קיבל את השראתו החגיגית מן הכלל ומן המעמד החגיגי. נוצרו בקיבוץ מסורות של ערבי חנוכה העוסקים בנושאים שונים הקשורים לחג. וכן הצטברו פעילויות ומשחקים שונים העוסקים בתכניו של החג. בשנים האחרונות מושם דגש רב יותר על החג בתחום המשפחה, לצידו של החג בציבור.

חנוכה בעדות ישראל תהלוכות הילדים

מנהג קדום הוא בירושלים שבימי חנוכה היו המלמדים עם תלמידיהם יוצאים אל הרחובות והיו שרים בלדינו ומודיעים על בואם, ומבקשים מצרכי מזון: שמן, קמח, שום, בצל. ומברכים את הנותנים. וזו לשון השיר: "תנו לנו, כי אנחנו חפצים ללכת, יחי החכם עם התלמידים, הנה הם נותנים לנו, יחי החכם עם התלמידים, כה לחי וירבה טובכם" מכל מה שנאסף היו מכינים ארוחת-חג, וביום - "זאת חנוכה" - היום האחרון של החג היו מביאים קערות גדולות אל תלמוד תורה, ליד בית הכנסת "יוחנן בן-זכאי". שם היה מתאסף כל הציבור, לתפילת הגשם. הראשון לציון היה עומד על הבמה, קוראים את שיר השירים ומתפללים על הגשמים.

בדמשק, לפני שיצאו הילדים לאסוף מתנות לסעודה, הם התאספו בבית הרב ורקדו ושרו. הרב עמד במרכז ו"סביב הרב יחנו ובפה מלא הם יענו: "לכו שובו שברו לנו מעט אוכל". הם יוצאים "ובכל חוצות משוטטים אוחזי חרבות בידיהם, כובע ארוך על ראשיהם וכלי נשק על מתניהם, תופסי מגן וצינה". מעניין שיש כאן תערובת של התחפשות בפורים ושל חגירת נשק וכלי נשק כפי שהיה נהוג בעדות אשכנז בל"ג בעומר.

בכורדיסטאן נהגו לבנות בובה מעץ ומסמרטוטים וזקן על לחייה, מיקטרת בפיה ונר גדול בידה, את הבובה כינו "חנוכה" והיו עוברים איתה ברחובות ומבקשים מתנות. הילדים האחרים ליוו את הילד ושרו שירים. בובת חנוכה היתה סמל לאנטיוכוס הרשע, שאת מגילתו קוראים בחנוכה. בסוף חנוכה היו הילדים תולשים את זקן הבובה ושורפים אותה.

בתימן היו הילדים אוספים ביום האחרון של חנוכה את שאריות הנרות מכל הבתים, וכן אוספים מחצלות קרועות ומדליקים מדורה גדולה מחוץ לעיר. בימי חנוכה, נדקר אפס של יהודי עדן שבתים בריח של גופרית. בצאתם מתפילת מעריב, שאפו מלוא נחיריהם את ריח העשן המחניק. כי רחוב בית הכנסת המה כולו ממוכרים וקונים כל מיני פצצות העשויות מגופרית הנידלקת בפתילה. כל מיני זיקוקין נידלקים, ומתפוררים לכוכבים נוצצים בשלל צבעים מרהיבים. גפרורים מתלקחים וצובעים את האוויר.

ויד הילד המדליק רועדת משמחה ומפחד. ברחוב שורות שלמות של שולחנות מוכרים, וילדים סובבים אותם. בני העשירים שיש בכיסם פרוטות של דמי-חנוכה, קונים ומדליקים ומרעימים קולות ורעמים, ובני העניים צוהלים ומשתעשעים לא פחות מהם.

העוברים והולכים לפי תומם שומעים פתאום קול "בום" או כקול טרטור מכונת-ירייה, וריח גופרית מתפשט לאורכו ולרוחבו של הרחוב. מי מאנשי עדן הנהיג את המינהג הזה להרעים ולטרטר ולבשם את רחובות היהודים בריח הגופרית לב מי נתעורר ועורר את הלבבות האחרים להזכיר למעשה את מלחמתם וגבורתם של המכבים מנצחי היוונים, לא ידוע, אף כי נשאלו על כך רבים מזקני הדור.

בעדות אשכנז, נהגו לתת מעות לילדים, דמי חנוכה, כדי לשמחם, לשתפם באווירה ולחבב עליהם את החג. חנוכה הוא חגם של ילדי ישראל, כי אלמלא ניצחו החשמונאים את היוונים היתה תורה משתכחת ולא הייתה נלמדת. על כן, בצד חלוקת "דמי חנוכה", נוהגים היו לשחרר את הילדים בשעה מוקדמת מלימודיהם.

מטרה נוספת היתה להפחית את קינאתם של ילדי ישראל בשכניהם הנוצרים החוגגים באותו זמן את חג המולד וזוכים למתנות מסנטה קלאוס.

סביבונים

צריך לאהוב מעט את מה שהיה ולרצות להנחיל את זה הלאה כי זה מן בושם העושה את החיים יותר מובנים ופחות אכזריים. מה מונע תעשיין נבון מליצור סביבונים מעופרת יצוקה כל שנה, כל עוד חי העם הזה היושב בארץ הזאת? ואז היו הילדים משחקים פעם בשנה, פעמיים בשנה באותם משחקים ששיחקו הוריהם. וכך נוצר אותו קשר שהוא גם קשר של שבירה, משום שמאוחר יותר ימרדו הילדים ויחפשו דרכים משלהם והסביבון מעופרת יצוקה יהיה הגשר הקטן, גשר הפשר שבין הילדים הללו להוריהם. והסביבון הזה ימשיך ויסתובב ויהיה הגשר גם בינם לבין ילדיהם... יורם קניוק.

מנהגי הנשים והמשפחה

בעיר **משהד**, בצפון מזרח פרס, חיו היהודים שנים רבות כאנוסים. בתי הספר היהודיים היו פתוחים כל החג כדי להסוות את בוא החג. ובבתים היו מגיפים את התריסים כדי שהמוסלמים החיים בעיר לא יראו את אור הנרות.

וכך, מסוגרים בבתיהם היו בני המשפחה מדליקים את הנרות. הנרות היו עשויים מפחיות בודדות (שאינן מאוחדות לחנוכה), המתמלאות שמן. כל אישה, שוזרת במשך השנה פתילות דקות מצמר-גפן ושמה אותן בפחיות להדלקה, כל יום היו הנשים מחליפות את הפתילות הישנות בחדשות. הפחיות היו אסורות בשימוש אחר, ולכן הן היו שמורות במשך כל השנה באריזה מיוחדת המוצפנת, בתוך גומחה שבקיר, או בעלייה.

באפגניסטן, מתחילות הנשים להכין פקעות של צמר גפן, זמן רב לפני החנוכה, הן מוציאות מפקעות הכותנה את הגרעינים, מעבדות את החוטים וטוות פתילים. מיצווה זו מיוחדת לנשים, כי לפי המסורת היתה דבורה הנביאה יושבת מתחת התומר וטווה פתילים למישכן, את הפתילים של ימות החול היו טוות משלושה או חמישה חוטים, ושל נרות שבת היו טוות בשבעה חוטים. הנשים לא נהיו עושות שום מלאכה בלילות חנוכה, כמו גם בלילות ראש חודש. בלילות החורף הארוכים יושבת האישה עד שעה מאוחרת, תופרת, מטליאה או עושה עבודות אחרות. אך בלילות חנוכה יושבת כל המשפחה יחד אחרי הארוחה, במיוחד היו מכינים ארוחה חגיגית ל"זאת חנוכה". בכל ימי החנוכה היו היהודים מרבים להשתמש במאכלי חלב וגבינה, לזכר כד החלב שלקחה איתה יהודית בלכתה למחנה הולופרנש כדי לכרות את ראשו.

סביבון מעופרת יצוקה

(ספור מפייה של לאה קרליץ)

לפני הרבה שנים כשבית השיטה עוד היתה קטנה, היו בה מעט בתים, מעט חברים, מעט ילדים, וגם מעט כסף. לילדים לא קנו כמעט ממתקים, וגם האוכל היה בצמצום. התלבשו בבגדים פשוטים, ולכל חבר היתה חליפה אחת לעבודה, וחליפה אחת לערב. כשהתקברו ימי חג החנוכה רצו בכל זאת לתת לכל ילד מתנה לכבוד החג, וכסף ליקנות ממתקים וסביבונים לא היה.

היה חבר אחד שקראו לו עקיבא, הוא אהב מאד ילדים. עקיבא חשב איזו מתנה אפשר לתת לילדים לכבוד החג? ולבסוף עלה בראשו רעיון מצוין. ערב אחד לפני חג החנוכה הוא ניגש ללאה ובסודי-סודות שאף אחד לא ישמע, שזאת תהיה הפתעה גמורה, לחש לה: בואי נעשה לילדים סביבונים מעופרת יצוקה לכבוד החג. ובלילה כשכולם כבר שכבו לישון, הלכו עקיבא ולאה למיכוורת, שם היה פרימוס גדול עומד באמצע החדר.

הם לקחו עופרת התיכו אותה, חיממו אותה. היא התרככה, הפכה לנוזל, ואז יצקו אותה לתבניות שצורתן צורת סביבון. כאשר התקררה העופרת, הפכה שוב לקשה ומוצקה. אז הוציאו אותה מן התבנית, וצורתה היתה צורת סביבון יפה. הרבה סביבונים יצקו עקיבא ולאה לכל ילדי בית-השיטה. הם עבדו כל הלילה, התיכו עופרת ויצקו סביבונים ובבוקר נר ראשון של חנוכה, הם אספו את כל הסביבונים בקופסה גדולה ובשקט שלא ישמע קול צעדיהם, נכנסו לכל בתי הילדים וחילקו את הסביבונים. לכל ילד שמו סביבון מעופרת יצוקה בתוך הנעל שעמדה ליד המיטה.

בבוקר כשהתעוררו הילדים, ורצו לנעול את נעליהם, גילו את המתנה היפה שהכינו עקיבא ולאה לכבוד חג החנוכה - סביבון מעופרת יצוקה.

בתורכיה, היו שומרים את הפישתן שבו מניחים את האתרוג בסוכות, ושזורים ממנו פתילות לחנוכה.

ועוד מינהג הנוהג כמעט בכל העדות וגם הוא קשור במסורת האגדתית על גבורת האישה היהודיה בחנוכה: אם כי לפי ההלכה נשים שובתות ממלאכה רק בזמן שהנרות דולקות בחנוכה, ברוב העדות אין הן עושות מלאכה לא ביום ולא בלילה, ובמיוחד אסור שיעסקו בעבודת תפירה.

בכורדיסטאן עושות להן הנערות הפטורות מהדלקת נרות-חנוכה, נרות שעווה חדשים משאריות של נרות. למחרת בבוקר הן מדליקות אותן תוך אמירת ברכות.

בעדות-ספרד ובארצות-ערב קיים מנהג לכנס את הבנות אור ליום ז' של חנוכה, = זאת חנוכה, בליל ראש-חודש-טבת, ולערוך להן חג מיוחד - "חג הבנות". אוכלות מאכלי-חלב, שותות יין ויוצאות לרקוד... יש מייחסים גם מינהג זה למעשה יהודית והולירנס שלפי המסורת אירע בליל זה.

זא"ת חנוכה - כינוי ליום השמיני והאחרון של חנוכה נקרא כך מפני שמסיימים בו את פרשת הנשיאים וקוראים בתורה "זאת חנוכת המזבח" (במדבר ז', 84)

נימוק אחר: זא"ת בגימטריה ח"ת - יום ח' של חנוכה.

מאכלי חנוכה

שני סוגים של מאכלי חנוכה מקובלים בעדות שונות זה מאות בשנים: מטעמים מטוגנים או אפויים בשמן, ואחרים בחלב.

למה אוכלים בחנוכה מאכלים מטוגנים בשמן? על שם האותיות **שמן** החוזרות כמה פעמים בפרשת החג: **שמונה ימים חשמונאים** (בשתי המילים מצוי שורש ה"שמן"), ולכבוד **פך השמן** הטהור. על כן מקיימים גם אנו מצווה זו ואוכלים סופגניות ולביבות מטוגנות בשמן.

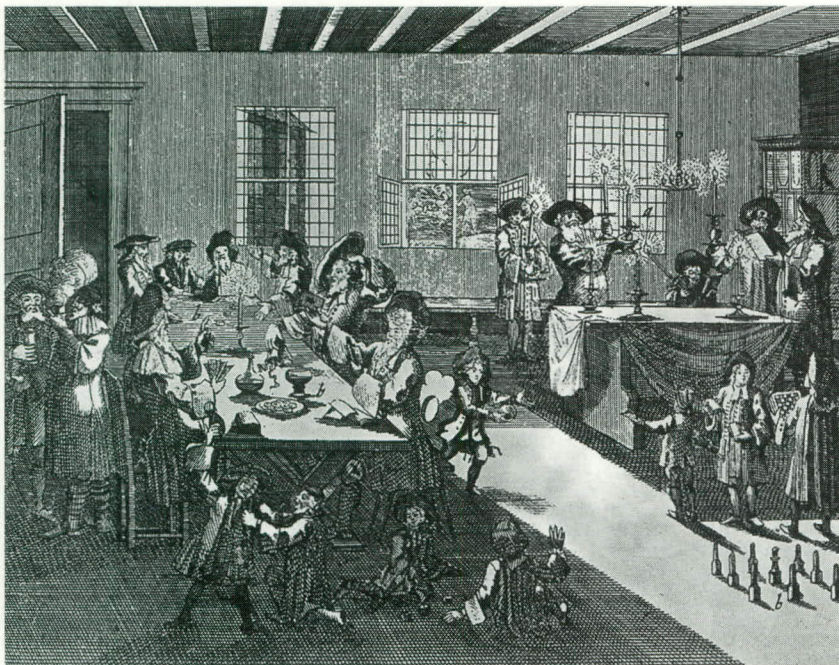
כך נהגו גם להרבות **במאכלי חלב** לזכר אגדת יהודית, שהישקתה את הולופרנס הרשע חלב, ומשנרדם התיזה את ראשו, היתה זו הישועה לישראל. והיא קשורה בחנוכה... (בהשפעת הסיפור על יעל שהישקתה חלב את סיסרא והרגה אותו...)

אכילת לביבות מתפוחי-אדמה בחנוכה הוא מנהג "חדש", הנהוג מזה 300 עד 400 שנה. לפני גילוי אמריקה (1492) לא ידעו באירופה תפוח אדמה מהו ואחר כך היה תפוח אדמה מאכל יקר מאוד.

מאוחר יותר נהגו הנוצרים ברוסיה לאכול לביבות בחג המולד ובחג הפסחא. היהודים קיבלו מינהג זה מהרוסים וייחסו אותו לחנוכה, שהיא קרובה לחג המולד מבחינת הזמן.

מכאן שמנהג הלביבות קנה לו אצלנו זכות אזרח עוד בימי הביניים במערבה של אירופה. אלא שכל עדה מכינה לביבותיה לפי טעמה ומקומה: **מזרח אירופה** - לביבות תפוחי אדמה או של קמח מרובך בשמן. **בגרמניה** מקמח וביצים. **בדמשק** שמו בלביבה נתחי בשר. **בבוכרה** בצק ממולא בשר כבשים. **בתורכיה** ובעדות בלקן אחרות - סופגניות ממולאות גבינה, לכבוד יהודית החשמונאית. **במרוקו** מכין הרבי ב"חדר", מהמנות שהביאו התלמידים קמח, שמן, סוכר וביצים: לביבות "זאלבייה", ו**באלג'יר** מכינים לביבות מכוסכס, ממולאות בשר ומתובלות יין. בהונגריה נהגו לטגן לחם בשום. **בישראל** - יש למצוא לביבות לפי מטעמי כל העדות.

כיסלו - כיסלב: אימהותינו דרשו את צלילי חודש כסליו כ"כיס+לב". לכן נהגו להכין **כיסני** בשר או גבינה ולביבות.

חגיגת היין בחנוכה:

בימי הביניים נהגו היהודים, בעלי תעשיית היין בצרפת, לפתוח לקראת שבת חנוכה את כדורי היין החדשים שנטמנו באדמה בסוף הקיץ. במוצאי שבת היו חוגגים את חגיגת היין, ובשעת החגיגה קראו - "ויאמרו העצים לגפן - לכי את מלכי עלינו..." (שופטים ט', 1)

הכנת סופגניות לחנוכה

החומרים:

- 2 כוסות קמח
- 3/4 כוס חלב, לבן או מים.
- 15 גרם שמרים.
- 3 חלמונים.
- 2 כפות שמן או מרגרינה.
- 2 כפות סוכר.
- קורט מלח.
- 1 כף קוניאק.

דרך ההכנה:

מכינים עיסה מהשמרים, מעט סוכר, הקמח והחלב. עד שהתערובת תופחת. מנפים את הקמח, צרים גומה ומכניסים את העיסה, שאר הסוכר, השמן, הביצים והקוניאק. לשים עד שהבצק נעשה גמיש ואיננו נדבק לידיים. מניחים את הבצק בקערה, מקומח קלות ומכוסה במגבת במקום חמים. עד שתופח. מקמחים את משטח העבודה ומרדדים עלה בעובי של כ-חצי סנטימטר. קורצים עיגולים בכוס ונותנים לעיגולים לתפוח פעם נוספת. (לכסות במגבת נקייה). מרתיחים שמן בסיר עמוק ומטגנים את הסופגניות עד שישחימו קימעה (להזהר לא לשרוף, הוספת גזר שלם לשמן, מונעת את שריפתו). הופכים, ומחכים שישחימו. מוציאים מהסיר למסננת, מזריקים ריבה, מפזרים אבקת סוכר. בתיאבון. אפשר להזריק סירוף רום קר: מרתיחים כוס סוכר, כוס מים, וכף רום, עד שהסוכר נמס, ומקררים.

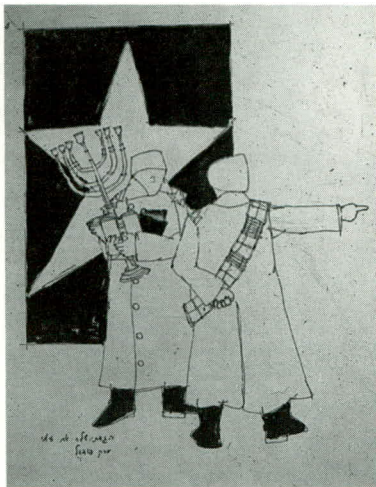
לביבות תפוחי אדמה:

החומרים:

- 2 כוסות תפוחי אדמה מגורדים בפומפיה (לסחוט את המים לפני המדידה).
- 2 ביצים.
- 1 כף קמח.
- קורט מלח.
- 1 כפית שטוחה אבקת אפייה.
- 1 בצל קטן. חתוך דק. (אם רוצים).

דרך ההכנה:

מערבבים את כל החומרים. שמים במחבת בתוך שמן רותח לביבות קטנות ומשטחים אותן. מטגנים בשני הצדדים. מגישים חם, עם תוספת מתוקה או מלוחה.

אבן הבוחן:

ובחדש השמיני בכסלו,
 קול המון שלו
 לכבוד מתתיה בן יוחנן לא לגנאי
 ולכבוד בן חשמונאי
 יאספו הנשים החשובות
 בקיאות לעשות הבריה וללבו הלבבות.
 עגלות גדולות בהקף המרחשת
 ומראיתן טוב ייני וארגמני, כמראה הקשת,
 יאפו את הבצק ומינים יעשו מטעמים מהעסה,
 חבוץ קדרה וכן דיקא,
 ועל הכל יקחו סלת חטין,
 ויעשו ממנו הספגנין והאסקריטין,
 והשתיה כדת בשמחות וגיל על כל כוס וכוס,
 להעביר רעת ניקנור ובגרים וצרת אנטיוכוס...

קולונימוס בן קולונימוס
 איטליה, (המאה ה-13)

גשם סוחף ובוץ דביק אילצו את אנשי יחידת הג'יפים של חטיבת "הראל" להקשיב ל"פקודת המבצע" בין יריעות אוהל ששימש חדר-אוכל ארעי. הבחורים היו דחוקים זה על גבי זה, קולטים בקושי את דבר מפקדם, שקרא להם את פקודת מבצע "חורב". מכל הפירוט הרב שהכילה הפקודה הבינונו שלושה דברים: א. הלילה עולים על עוג'ה אל חפיר. ב. הדבר לא פורט אומנם בפקודה, אבל ברור היה לכולנו שיש לכבוש את עוג'ה, לכבוש - ובלי חכמות.

ואילו לפרט השלישי לא כולם שמו לב, כשם שבדרך כלל אין שמים לב לציון תאריך בסופם של מכתבים רשמיים. וכיוון שהייתה זו פקודת מבצע, רשום היה בה תאריך. וכיוון שמפקד היחידה קרא את כל הפקודה ולא פסח גם על התאריך, קרא גם אותו ואז התברר שלפנינו ערב ראשון של חנוכה, שבו מדליקים נר ראשון. כשיצאנו מהאוהל הוסיף הגשם להטריד, אולם החלטתנו הייתה נחושה, אם אמנם ערב חג החנוכה היום, הרי יהייה ערב שמח, ויהייה זה ערב-לביבות, ויהייה זה ערב עם שירי חג, בדיוק אלה ששרנו בגן-הילדים בבית הספר, כשהיינו עדיין ילדים ובמקום מלחמה של ממש שיחקנו ב"שוטרים וגנבים".

התחילה פרשת החיפושים. כדורים, מקלעים ורובים מצאנו לרוב. תפוחי אדמה לעומת זאת לא היו בנמצא. מה עושים? תתפלאו בוודאי אבל אנו עשינו משהו. ראשית חכמה עמדנו, היבלטנו את החזה ואמרנו: פלמ"ח או לא פלמ"ח? שנית ניזכרנו כי אנו צאצאי המכבים ושלישית התיישבנו בג'יפ ונסענו לקיבוץ הסמוך, היצענו קופסאות שימורים כתחליף לתפוחי אדמה, התחליף נראה בעיני האחראית למחסן המצרכים, ציידה אותנו בתפוחי האדמה, ולאח ששקלה בדעתה, החליטה לוותר על קופסאות השימורים: "שיהייה לכם לבריאות". אמרה, "העיקר שתצילו את המולדת".

"נציל אותה", הבטחנו, "ועוד איך נציל אותה, ולו רק למענד". חזרנו למחנה האוהלים, השתלטנו על המטבח, סילקנו את הטבחים, היצבנו שמירה בפתח: "שאישי לא יעז להיכנס".

איש לא נכנס פנימה. כעבור שעתיים היו לביבות, אנשי היחידה שהוזמנו להסב סביב השולחנות, לא האמינו למראה עיניהם: לביבות, לביבות של ממש! זמן רב לא התפלאו למראה עיניהם, חבל היה על הלבבות שתתקררנה, והחליטו כי מוטב שתחממנה את קיבותיהם. החליטו וביצעו את החלטתם. עד מהרה התחילה גם האווירה להתחמם: שרנו שירים, דקלמנו דקלומים, ולו היו כאן סביבוניים - היינו משחקים בהם. ואז לא היה עוד גשם שניתך ארצה, ולא היה בוץ סמיך שדבק לסוליות הנעליים, ולא היתה מלחמה. אלא פשוט היו אלה נערים מגודלי זקן שהיה להם מאוד חם ומאוד טוב על הלב. לפתע נזכר מישהו: "איפה הנרות? רוצים נרות דולקים, רוצים חנוכייה של אש".

"אש תקבל בעוג'ה אל חפיר", היתה התשובה. גם לאחר הקרב לא קיבלנו נרות, ובמקומם קיבלנו אש, גם השיבונו אש, ועוג'ה נפלה לידינו.

מדקדק במיצוות

אדם אחד הזמין אורח לחנוכה. בעלת הבית הכינה לביבות מטוגנות בחמאה, וכיבדה את האורח.

האורח - ריח הלביבות העיר בו את תיאבון האכילה מייד נטל לביבה אחת ואמר: אחת אני נוטל כנגד הקדוש ברוך הוא

חזר ונטל שתי לביבות ואמר: שתיים אני נוטל כנגד שני לוחות הברית.

חזר ונטל שלוש ואמר: שלוש אני נוטל כנגד שלושה אבות.

חזר ונטל ארבע ואמר: ארבע אני נוטל כנגד ארבע אימהות.

הלביבות ערבו לחיכו, ותיאבונו גבר והלך עם האכילה,

עד שחזר ונטל שתיים-עשרה לביבות, הכניסן לקערתו ואמר: תריסר אני נוטל כנגד שנים-עשר השבטים.

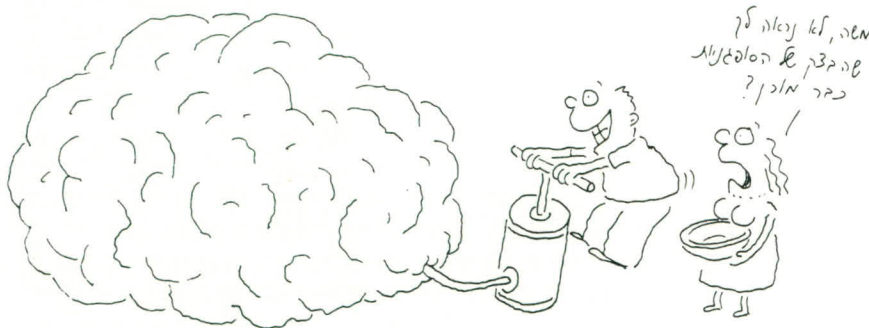
ראה בעל הבית כי תיאבונו של האורח גדול, ועוד ידו נטויה לקחת ולקחת עד גמירא

הזדרז ואמר לאישתו: מהרי נא לסלק מייד את הקערה מעל השולחן. חוששני שאורחנו הנכבד ייטול עכשיו כנגד ששים ריבוא מישראל.

"הכל טוב ויפה, אך איך מיישבים את הסתירה הזאת, שמצד אחד ריבוי סעודות הוא מיצווה, ומצד שני המנהג אומר שעל הנשים אסורה המלאכה בחנוכה? הלכו והתחכמו והפכו את מלאכת הבישול לתחביב, ומי יכול לאסור על עיסוק בתחביבים בחג?"

(אריאנה הרן, "פתחון פה").

עייף רבי קלמן נפשו עצובה נועל מגפיו וחושב על לביבה לשוק הוא חוזר רעב עוד יותר סוכר הוא קונה והביתה דוהר.

הנה חנה זלדה זוגתי האהובה הנה הסוכר הכיני לביבה כי בחנוכה נפשי מה חשקה לאכול לביבה חמה ומתוקה.

הוי רבי קלמן, אישי היקר שמא נדחה הלביבות למחר בעלי היקר, הן איך זה אפשר, להכין לביבה כשהכוח נגמר?

אז רבי קלמן חולץ מגפיו לובש הוא סינר מפשיל שרוליו ולש הבצק יוצק ויוצק צוחק אחרון רק מי שצוחק.

הוי רבי קלמן, אישי היקר אצלי במטבח שמן לא נותר בעלי היקר ואיך יתכן לאכול לביבה אם שמן אין לי

שוב משנס רבי קלמן מותניו חובש כובעו ונועל מגפיו השוקה דוהר, קונה הוא מהר, כד שמן טהור והביתה חוזר.

הנה חנה זלדה, אישתי האהובה, הנה לך השמן להכין לביבה כי בחנוכה נפשי מה חשקה לאכול לביבה חמה ומתוקה.

הוי רבי קלמן אישי היקר אצלי במטבח לא נשאר סוכר בעלי היקר, ואיך זה אפשר להכין לביבה בלי טיפת סוכר?

הוי חנה זלדה, אשתי האהובה חג חנוכה הגיע ובא ובחנוכה נפשי מה חשקה לאכול לביבה חמה ומתוקה

הוי רבי קלמן, אישי היקר אצלי במטבח קמח לא נשאר בעלי היקר ואיך זה אוכל להכין לביבה בלי קמח בכלל?

אז רבי קלמן שנס את מותניו חבש כובעו ולבש מגפיו השוקה דוהר, קונה הוא מהר, שק קמח לבן והביתה חוזר.

הנה חנה זלדה, אשתי האהובה הנה לך הקמח להכין לביבה כי בחנוכה נפשי מה חשקה לאכול לביבה חמה ומתוקה.

שעשועים לחנוכה סביבון, קלפים וקוביות

מורי הביא כירכר לי
בן עופרת יצוקה.
יודעים אתם לכבוד מי?
לכבוד החנוכה!

(מתוך "לכבוד החנוכה", ח.נ.ביאליק)

שטינברג קרא לו "גלגילון".
אברונן הציע את השם "סבסב".
גור כותב במילונו את השם "פרפרה"
כתחליף ל"דריידל". אפשר שגור המציא
מלה זו בהיותו מושפע מה"פרפרה" (או
מה"פוררה") הערבית. אין יודעים בביטחון
מי יצר את המלה "סביבון". שניים נטלו
בעלות על השם, האחד הוא זילברווש.
י.פ. מרחביה טוען ש"סביבון" הוא חידושו
של זילברווש וזה אף התפרסם בעיתון
"הצפירה".
הטוען השני ל"כתר הבעלות על השם"
הוא איתמר בן אבי (בנו של אליעזר בן
יהודה), שלמיטב זיכרונו הוא המציא את
המילה "סביבון" בהיותו בן 5.
(מתוך - תמר טלשיר. ספר המשחקים.)

שח

אַרְץ בְּלֵי אֲדָמָה,
מְלִכְיָהּ וְשָׂרֶיהָ
הוֹלְכִים בְּלֵי נִשְׁמָה
אִם הַמֶּלֶךְ - שְׂמָמָה,
לֹא תַחֲיָה כֹל נִשְׂמָה.

אברהם אבן עזרא

נולד בסרגוסה ב'1090, נפטר ברומא ב'1164

משחק-הסביבון אינו מנהג יהודי, הוא עתיק יומין והיה נפוץ אצל עמים קדומים רבים. בחורבות הבבלים ובקברות המצרים העתיקים, וכן בחפירות יוון ורומא, מצאו קוביות שדמו במקצת לסביבון של ימינו. עובדי-האלילים נהגו לקשט את צדי הקוביה בדיוקניהם של אלים.

קוביות סביבוניות הדומות לאלה של ימינו היו ידועות בסין וביפאן עוד בימי קדם. האותיות נ'ג'ה'ש' אינן אלא ראשי-תיבות בכתב עברי של מילים גרמניות שהיו מסומנות על הסביבוניים, וזה פירושו S/ש - שים, H/ה - חצי, HALB, G/ג - הכל, GANZ, N/נ - לא-כלום, NICHTS.

היהודים הפכו את ארבע אותיות אלה ל-נ'ס', ג'דול, ה'יה, ש'ם, ואילו בארץ-ישראל שינו את האות האחרונה: נ' ג' ה' פ'. כלומר - נס גדול היה פה, ללמדך על נס-האורות שהתרחש בארצנו בבית-המקדש בשנת 164 לפה"ס.

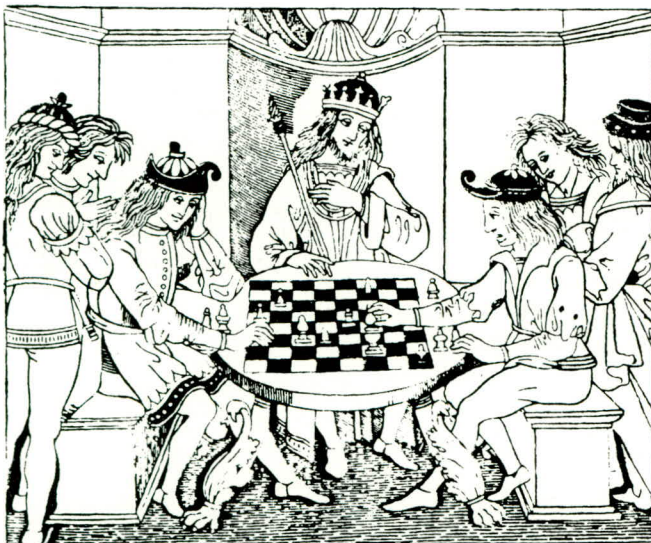
היו שניסו לפענח את האותיות האלה כך: נ'שיא ג'דול ה'יה ש'מעון (החשמונאי). בעלי הקבלה ראו בצירוף סכום ארבע האותיות - גימטריה ל"משיח" = 358... בזמן גזירות-אנטיכוס אסרו ללמוד תורה, ואף על פי כך למדו. מספרת האגדה: כשנתפסו הילדים בלימוד-תורה היו עונים: "רק שיחקנו בגלגילון..." ולא ידעו האויבים שעל הסביבון כתובות היו אותיות הא"ב.

משחקי הקלפים והקוביה היו בבחינת משחקים אסורים במשפחה היהודית וב"חדר". אך בגלל ימות-החופש והשמחה, בגלל ההשפעה החזקה של החברה הגויית, הותרו המשחקים בלילות-חנוכה, ובאילו קהילות רק לשני לילות בלבד. והרי קטע מספר איטלקי עתיק:

"שלא יהיה רשאי שום יהודי מתושבי הקהילות העבריות באיטליה, בכרכים או בכפרים, לצחוק בשום צחוק מצחוק הקוביות, ולא בשום צחוק אחר, לא הוא, לא אחרים בעדו ולא הוא בעד אחרים, לא עם יהודים ולא עם נוצרים, לא בביתו ולא בבית אחרים, לבד מן חול-המועד וחנוכה ופורים".

וכך דרשו: "קרטן" (קלפים) בגימטריה "שטן" = 359...

משחק האישקוקי - שח, היה נהוג לשחקו במיוחד בחנוכה, כי ה"שחור" וה"לבן" סימלו את מלחמות היריבים הנצחיים - ישראל ויריביו...

דברי הרבי על משחק ה"דמקה" בחנוכה

באחד מימי החנוכה נכנס פתאום הצדיק רבי. נחום, בנו של הצדיק הרוז'יני, לבית מדרשו, וראה שאילו אנשים יושבים ומשחקים במשחק "דמקה", כמנהג העולם בחנוכה. האנשים בראותם, כי רבם ניצב עליהם, נבהלו מאוד. פתח הצדיק ואמר: ...הידעתם את כללי משחק זה?

שתקו האנשים.

אמר להם הצדיק:

...אני אגיד לכם את הכללים. נותנים אחד, בשביל לקחת שנים, שני צעדים בבת אחת אסור ללכת. הולכים רק למעלה, ולא למטה, כשמגיעים למעלה, אפשר כבר ללכת לכל מקום שרוצים.

(ספורי חסידים)

שעשועי גימטריה ונוטריקון (ראשי תיבות) לחנוכה / זכריה גורן

בישיבות בגרמניה ובאירופה המזרחית עד למאה ה-19 מקובל היה משחק הכתובות, שעיקרו למצוא בפסוקי התנ"ך ושל התורה בפרט רמזים על דרך הגימטריה והנוטריקון לחנוכה, או למספר הנרות שמדליקים בה (36 בלי השמש, 44 עם השמש).

חשמונאי - מכבי - מקבי כידוע לא נשתמר כינויו של יהודה "המקבי" במקורו העברי, אלא בתעתיק יווני, ועל כן קיימים חילוקי דעות האם הכוונה למקבי מלשון פטיש - מקבת, או אול לקיצור השם מכבני אחד מגיבורי דויד בצקלג (דה"א י"ב 13).

כנוטריקון פורש השם מכבי:
מתתיהו כהן בן יוחנן,
משמרת כהונת בני יהויריב.
ממלכת כהנים בית ישראל
מי כמוך באלים יה' כסיסמה שחרת יהודה על דיגלו.

את השם חשמונאי דרשו בנוטריקון:
חודש (=לבנה), שבתאי, מאדים וחמה נכנעים אל ישראל. או כמצוות שנאסרו על היהודים על ידי היוונים: חודש, שבת, מילה, גידה, ארוסה, ייחוד השם. (עניין הארוסה רומז לסיפורים על מנהג הלילה הראשון שנקשר לשלטון יוון ביהודה).

חנוכה

השם חנוכה אינו מתקשר בנקל לא עם סיפור הגבורה של המכבים ולא עם סיפור פך השמן, דורשי הנוטריקון השתדלו, איפוא, למצוא רמזים לקשר ברור יותר.

ב"שבלי הלקט" כתוב חנוכה: "וסימן הוא בידינו כי חנו בכ"ה בכיסליו". (נחו ממלאכה, כמנהג הנשים בחנוכה, אאו נחו ממלחמותיהם).

משמעויות אחרות הן:

ח' נרות והלכה כבית הלל.

חוצה נדליקם וזמנה כל הלילה.

ח' נרות ובחודש כסליו התחלתן.

חשמונאים נתגברו והרגו כל האויבים.

ויש עוד אפשרויות רבות אחרות.

כ"ה המלה "אור" בפרק א' בבראשית היא המילה ה - כ"ה בפרק והמילה הקודמת "יהי" היא בגימטריה 25.

למשמעות הסמלית של ה"אור" רומז החישוב כי הביטוי "את האור" (שם) בגימטריה תרי"ג כמניין המיצוות.

בזמן נדודי ישראל במדבר, החנייה ה - כ"ה הייתה ב"חשמונה" (במדבר ל"ג 29-30).

בחנוכה קוראים מן התורה את פרשת קרבנות הנשיאים בחנוכה המשכן (במדבר ז'). לפי המסורת נגמרה מלאכת המשכן גם היא בכ"ה בכסליו.

36 (מספר הנרות שמדליקים בחנוכה בלי השמש).

אמרו כי ל"ו הנרות של חנוכה הם כנגד ל"ו המסכתות המפורשות בתלמוד. כי התורה אור ולכן מקיימים את נס חנוכה לדורות בדומה לאורה של התורה, המאיר נתיבות לעולם ועד. ל"ו הם גם כנגד ל"ו הצדיקים בעולם.
ל"ו הנרות הם כנגד ל"ו השעות ששימש אור הגנוז לאדם הראשון: י"ב שעות של ערב שבת ו"ב שעות של ליל שבת וי"ב שעות של שבת.

שמן

המהדרין מדליקים פתילות חנוכה בשמן כי - שלמים מסרו נפשם. המילה שמן מזכירה גם את החשמונאים וגם את המילה שמונה.

השמן שיצק יעקב על האבן אשר שם למראשותיו, הוא השמן שנמשחו בו כל הכלים של המשכן ושל בית המקדש, ובו משכו את כל המלכים וזה היה כד השמן של אליהו ועובדיה - הוא פך השמן שנעשה בו נס חנוכה והוא נגנז למלך המשיח.

על כן נבין מדוע ייחסו סגולות מרפא לשמן שנתור בחנוכיות ובפתילות לאחר שמונת ימי החג.

זכריה גורן.

מירוץ-הלפיד

אחת המסורות שהתגבשו בארץ היא לקיים מידי שנה, בחנוכה, את מירוץ הלפיד. מאז מלחמת ששת הימים, יוצא המירוץ המרכזי ממודיעין, מקיבוצים המכבים ומגיע לירושלים ולכל קצות הארץ. ישובים שונים עורכים מירוץ לפיד באזורם. הלפיד מודלק בנקודה בעלת חשיבות היסטורית או אקטואלית והוא מביא את האור והאש למרכז הישוב. דוגמא לכך מירוץ הלפיד בקיבוץ כברי.

מירוץ הלפיד בקיבוץ כברי

אנחנו מקיימים את מרוץ הלפיד כ- 25 שנים. משתתפים במרוץ כל ילדי ביה"ס מב' עד י"ב.

מקום ההזנקה משתנה כל שנה. בדרך כלל משתדלים למצוא מקום שיש לו משמעות מיוחדת באותה שנה, כמו לדוגמא: דגניה - ביובלה, הגולן - אחרי מלחמת ששת הימים, משגב-עם - אחרי פגיעת המחבלים.

ההכנה למרוץ מתבצעת במסגרת שיעורי הספורט ע"י מדריכי הכיתות. הילדים רצים בחוליות - בתוך החוליות הילדים מתחלפים ביניהם. כל גיל רץ מרחק מותאם לגילו.

מאז מלחמת ששת הימים, הרחבנו את המסגרת אל מסגרת המועצה האזורית.

אחרי מלחמת ששת הימים רצו בשלושה ראשים: גולן, עמק דותן ואל-עריש, כשהלפיד הודלק אצלנו ע"י בן של אחד הנופלים. לאחרונה חזרנו למסגרת המצומצמת של כברי בלבד. המרוץ מאורגן ע"י חבורה של צעירים משוחררי צבא, בעזרת בני שיכת הנעורים. במקום ההזנקה מתכנסים למיפקד. לכל מרוץ. "דבר המרוץ", שתוכנו קשור במקום הדלקת הלפיד. משתדלים לספר גם את סיפור המקום (משגב-עם, דגניה וכו') ע"י איש הקשור למקום ולאירוע. כל הילדים מגיעים למקום הזינוק. הקטנים הם הראשונים ברצים ואחר-כך ממשיכים ונוסעים לאורך כל המסלול הביתה.

הילדים מקבלים צידה לדרך.

בבית - מחכה כל הקיבוץ, בשעה מסויימת, במגרש הספורט, לבואו של הלפיד. הילדים מתאספים על מגרש הספורט - הלפיד מגיע - נמסר למדליק החנוכה - סבא בדרך כלל. קוראים את "דבר המרוץ", שרים שירי חנוכה וזיקוקין דינור, המפקד מסתיים.

דבר המרוץ / תשכ"ז

במרומי זרעית, בלב ההתיישבות החדשה, באזור בירנית, הדלקנו השנה את הלפיד ו- 160 ילדי בית הספר ובני נוער העבירוהו במרוץ לאורך מסלול של 35 ק"מ אל ביתנו, להדליק בו נר ראשון של חנוכה.

זו הפעם השביעית עלתה השלהבת באחד המקומות בגליל, המסמלים בהווייתם את גבורת עמנו בימים ההם ובזמן הזה.

יהיו הנרות, שאנו מדליקים, קודש לתפארת העוז ולמסירות הנפש של קדמוני עמנו ועובדי אדמת הארץ, אשר השליכו נפשם מנגד ולתמו במשעבד - לחרות ישראל. יהיו הנרות קודש לקוממיותנו.

גם בשנה זו כבשנים הקודמות קשרנו מרוץ זה בשמו של חיים מנדל ז"ל, אשר ליווה אותנו במרוץ הראשון לפני שבע שנים ונהרג חודש לאחר מכן בתאונת דרכים קטלנית בשעת מילוי תפקידו. אות לברית חיים לעצמאותנו, עצמאות שוחרת שלום ואחוות עמים. יאירו האורות לעם בתפוצות, לזקוף קומתו, להסיר

דבר המרוץ - תשל"א

עשר שנים עורכים אנו את מרוץ הלפיד המסורתי. עשר פעמים הדלקנו את הלפיד במקומות המסמלים את גבורת עמנו בימים ההם ובזמן הזה. ובשנה העשירית היקדשנו את המרוץ לעמידת הגבורה של יושבי הצפון. שהינו שעה קלה ב"אביבים", המושב שידע את השכול, ששילם ביקר מכל - בחיי הפעוטים - את מחיר השמירה על בטחון המדינה ובטחון חיינו. חלפנו על פני יושבי הספר העומדים בקו האש במשך חדשים רבים - ובלבנו נשאנו תפילה לשלום. הדלקנו את הלפיד על יד מושב "דובב", ולאורך מסלול של 35 ק"מ נישא בידי ילדי בית הספר ובני נוער אל ביתנו, להדליק בו נר ראשון של חנוכה.

דבר המרוץ - תשל"ב

בבירה שבהרי הגליל העליון הדלקנו את הלפיד. עם הלפיד הבער חלפנו בדרכנו על לפני גבול הצפון, מרחק ארבעים ושניים ק"מ, להביא את האש לביתנו. בירה הרי היא חוליה בשרשרת הגבורה של עמנו מימי המכבים ועד היום. כבימי המכבים - עמדו גם לוחמי בירה מעטים מול רבים, דלים וחסרי נשק - מול אויב שביקש לגזור על קיומנו הלאומי. כלוחמי בירה עומדים אף אנו כיום במאבק ממושך. לוחמי בירה - כמכבים עצמם - אנשי אדמה והתיישבות היו - ובדרך ממשיתים אף אנו לבנות את יישובי הספר שעל פניהם עברנו. נושאים אנו תפילה לעומדים בעול העבודה והבטחון, ובלבב - תפילה לשלום.

חרפת גלותנו; יזרח אורם לכל, הנושאים חזון עמם בסתר ליבם, השואפים למולדת בכמיהה ובגעגועים - בכל אתר ואתר. יהיו הנרות הללו מאירים את ביתנו הקיבוצי, בית היוצר ועבודה המשותפת, לחיי שיתוף ולהגשמת החזון של גאולת אדם ועם.

המכבים הנחילו לנו את האש. נשמור עליה. נישא בגאון את מורשת הדרור, אהבת המולדת והעם, אהבת האדם, השלום והיצירה. שלהבת החירות תוסיף להאיר את דרכנו ונשאב ממנה עידוד ועוז...

דבר המרוץ / תשכ"ח

באזור חאן יונס בדרך לסיני, במבואות ג'נין שבהרי שומרון, ובמרומי תל-עזזיאת בואכה רמת-הגולן - הדלקנו את הלפידים, נטלנו מאש גבורתם של לוחמי מלחמת ששת הימים, אשר השליכו נפשם מנגד ולחמו באויבים, שהכריזו עלינו מלחמת השמד.

עלתה הלהבה במקומות, שהיו סמל לתפארת העוז ולמסירות הנפש, אשר קודשו בדם חיילינו, ועל במותיה נפלו חלל גם שבעת החברים מיישובי הגליל המערבי.

נשאנו את האש לאורך מאות קילומטרים - קודש לחיילי צה"ל, ולזכר כל אלה, אשר נחלצו וקידשו שם ישראל בהקריבם את חייהם למען חירות המדינה ובטחונה.

גורל ישראל וגבורת ישראל גשרים על פני הדורות. הנרות שאנו מדליקים בחג החנוכה, ניצוצות הם מאותה שלהבת גדולה אשר העלו המכבים לפני דורות רבים - להבה, שעלתה מנבכי נפשו של עם שליו, עובד אדמתו, שהתנכלו לקיומו. כאז כן עתה עלתה הלהבה ותיקוד בלבבות. אש המכבים נשתלבה מחדש ונישאת בקרבות עקובים מדם למען כבודו, קיומו וחירותו של עמנו.

יהיו הנרות, שאנו מדליקים, קודש לגבורה המופלאה בימים ההם ובזמן הזה. יביאו הלפידים אשר יודלקו כאן, את הבשורה לכל יושבי הגליל המערבי, כי נושאים אנו בגאון את מורשת הדרור, את אהבת העם והמולדת, ואת אהבת האדם, היצירה והשלום.

דבר המרוץ / תשכ"ט

ממרומי הר חזון ליד ההתיישבות החדשה, הדלקנו השנה את הלפיד ו-145 ילדי בית הספר ובני נוער העבירוהו במרוץ לאורך מסלול של 44 ק"מ אל ביתנו, להדליק נר ראשון של חנוכה. זו הפעם התשיעית עלתה השלהבת באחד המקומות בגליל, המסמלים בהוויתם את גבורת עמנו בימים ההם ובזמן הזה. והנה אנו כאן, עשינו דרכנו מביתנו להר חזון, שממנו נשקפות שרשרת ההרים של הגליל התחתון ואגם הכנרת.

דומה כי שמו של הר זה מסביר את משמעות חגנו - חג של החזון. חזון גבורה וחופש.

נדליק את הלפיד ונעבירונו, אל ביתנו, להדליק בו נר ראשון של חנוכה. לפיד זה יהא לפיד גבורה - לפיד שלום.

דבר המרוץ / תשל"ל

מעל מבצר יודפת, בואכה עמק בית נטופה, בין הרי הגליל התחתון, הדלקנו את הלפיד ולאורך מסלול של 32 ק"מ נישא בידי ילדי ביה"ס, בני נוער ומתנדבים אל ביתנו, להדליק בו נר ראשון של חנוכה.

עלתה הלהבה במקום שקודש בדם אבותינו, איכרי יהודה ועובדי אדמתה, אשר השליכו נפשם מנגד ולחמו במשעבד למען חירות ישראל. גורל ישראל וגבורת ישראל מגשרים על פני דורות.

שבחי האור

יהי אור

כמה פעמים תוכל לקרוא את המילה אור בטבלה שלפנינו? מותר לקרוא אותה אות פעמים אחדות, אבל בכל פעם יש לשנות כיוון: למעלה ולמטה, ימינה ושמאלה.

ר	ו	א	ו	ר
ו	ר	ו	ר	ו
א	ו	א	ו	א
ו	ר	ו	ר	ו
ר	ו	א	ו	ר

"...והושך על-פני תהום ויאמר אלהים: יהי אור!... ויהי אור". החושך היה בטרם בריאה. האור הוא מעשה הבריאה הראשון של בורא העולם. החושך מצוי וממלא הכל, כל עוד לא מצוי נושא אור. והאדם הוא נושא האור משחר האדם.

החושך מפחיד. החושך הוא מוות. בקבר חושך נצחי. האור מגרש פחדים. לכן המנהג הקדום להניח נרות בתוך הקבר. המצאת האור (האבוקה) כנר מיטלטל עשתה את האדם בטוח בחייו בעולם הטבע.

אור הוא קידמה. אור מאיר בחשיכה גם את אשר לפני וגם את פני זולתי. גם את פני המשפחה מסביב לשולחן שבת: אור הנר בבית מסמל את השמחה והחיים. חסרונו של הנר מסמל את הצער והקללה: "והאבדת מהם קול ששון וקול שמחה - ואור הנר" (ירמיהו, כ"ה); "אור צדיקים ישמה ונר רשעים ידעך" (משלי, י"ג).

הנר נמשל לנשמת אדם: תחילה נוצר הגוף, גוש חומר - כך האדם וכך הנר. משנכנסה נשמה בגוף, הלהבה רוטטת ואחוצה בפתיל הנר ויש בה חיים. בכל רגע מחיי הנר היא מאירה ואוזלת, עד כי כלה.

"נר ה' נשמת אדם" (משלי, כ'). "מקלל אביו ואמו - ידעך נרו באישון חושך" (משלי, כ').

לפי סיפורי הבריאה בספר בראשית האדם נוצר אחרון בסדר הבריאה. כי כל אשר נברא בו להנות את האדם. ביום השבת האדם שבת; במוצאי שבת (מספר המדרש), משמתחיל החולין, והאדם צריך לצאת לעבודתו ולמלאכתו, נתן הקדוש-ברוך-הוא דעת באותו אדם בכך שנטל שתי אבנים והקישן זו בזו, יצא ניצוץ והעלה אור ואור. למרות האיסור המקראי להדליק אש בשבת, פירשו ופסקו הפרושים בבית שני, שחייב אדם להדליק נר או נרות לקראת כניסת השבת בליל שבת, בכדי שהמשפחה תשב באור. כי השבת ניתנה להנאה ולשמחת הנפש. בשבת זוכה אדם לנשמה יתירה.

הנר המקראי והנר של בית שני היה נר חרס, ובבית קיבולו - שמן זית זך, אותו עץ זית שנתגלה ראשון עם שוך המבול ההרסני: "ויתבוא אליו (היונה) לעית ערב, והנה עלה זית טרף בפיה".

הזית מסמל כאן את ראשית התחדשות החיים והמשכיותם, את מקור המזון והאור בשימוש האדם עובד האדמה.

מה הותירה המסורת ממלחמות החשמונאים? לא סמלי גבורה, ולא אבזרי מלחמה, אלא נר. חובת הדלקת נר בכל בית היא כסמל לנצחוננו על כוחות החושך והרוע, כרמז לחובת איכות החיים שלאחר הניצחון.

אנו חייבים בחנוכה להדליק נר ובכל ערב מוסיף והולך עד שמונה נרות. יותר אור פנימי אישי. יותר אור במשפחה. יותר גילוי אור באומה: "חשפו אור, גלו אור, בני המכבים", קורא המשורר.

וממתי צריך להדליק? "משתשקע החמה". החושך הוא הגולה, החושך גובר סביבנו באיבת שכנים. לכן נקרא כל בית יהודי להדליק על פתח ביתו וחלונו - כלפי חוץ וכלפי פנים.

וכך שרנו כילדים וכנערים:

"באנו חושך לגרש, בידינו אור ואש.

כל אחד הוא אור קטן, וכולנו אור איתן.

סורה חושך, הלאה שחור! סורה מפני האור!" (שרה לוי)

וכך עד היום אנו שרים יחד עם בנינו ונכדינו בחנוכה:

"אנו נושאים לפידים, בלילות אפלים... ויהי אור"

חנוכיה

על החלון אדליק חנוכיה

כמו החלום, תקווה לעליה.

חנוכיה, ודרך לילה כה שחור

אני אראה ה' ישלח לי אור.

שמונה נרות אני רוצה לשאול:

קצרים הנרות - כל העולם גדול,

מאין הכוחות - במנורה מדור

לדור?

כי בנרות שלח האור.

בחג האורים נדליק חנוכיה

לכל הקרובים ולכל העליה,

נרות - סימן שכל הרע יעבור,

כי יש ה' והוא ישלח האור.

אילנה מרמרשטיין
(מוסקוה 1987)

על סמליות האור

יוסף בן מתתיהו אומר: "אנו חוגגים את החג מן הזמן ההוא עד ימינו אנו, וקוראים לו חג האורים או חג הנרות, מכיוון, כפי שסבור אני, שהאפשרות לחיות לפי דתנו ניתנה לנו באופן כה בלתי צפוי, כמו ברק-אור הבא פתאום".
 ייתכן ששני שמות אלה: "חג האורים" ו"חג הנרות" היו נהוגים, כנראה, בסוף ימי הבית השני ומסמלים שני עניינים, אשר בהתלכדותם מעלים הם את המשמעות השלימה של חג החנוכה.
 האור (האש), סמל מעורב הוא, אפשר להתחמם כנגדו, אבל בקירבה יתירה הוא שורף ("אש אוכלת"). האור מסמל איפה, את התחממות הלב, את ההתעוררות, התסיסה, והמרד - מחד, ואת השריפה, ההרס, המלחמה ואובדן החיים - מאידך.
 לעומת זאת האור - הוא סמל חד משמעי, הוא מסמל את הישועה, את הגאולה, את התבונה, את הטוב והיפה.
 חג החנוכה מעלה בזיכרונו, מדי שנה, את מרד העם בהנהגתם של המכבים, את המרד ואת המלחמה, ואת האור שהביא לבסוף לעם את האור, את הישועה, את החירות, את חידוש אור התורה והחיים הלאומיים החופשיים.
 יש טעם באור אם הוא מביא את האור.
 בזמן הזה - כבימים ההם - איננו יכולים, לדאבון ליבנו, להגיע אל האורות - בלי האורים, אך נזכור, האור הוא העיקר, הוא תכלית כיסופינו.
 על כן נבין את האמור: "הנרות הללו קודש הם", האורים הם רק אמצעי, הכוח לא יגונה, אך האורות - הנרות בלבד, הם אורות הקודש.
 (דויד צימרמן).

אורו עיניו - חיתה נפשו, התאושש.
 "ראו נא כי אורו עיני, כי טעמתי מעט דבש" (שמ"א, י"ד 29).
מאיר עיניים - בהיר וברור.
 "מצוות ה' ברה, מאירת עיניים" (תהלים, י"ט 9).
אור שבעת הימים - אור שבעת ימי הבריאה, משל לאור גדול, "ואור חמה יהיה שבעתיים כאור שבעת הימים". (ישעיהו, ל' 26)
הלך באורו - הלך בדרכיו.
 "הלכו גויים לאורך" (ישעיהו ס' 3).
מורד אור - אדם חשוך, שונא דעת והשכלה.
 "חמה היו במורדי-אור, לא הכירו דרכי" (איוב, כ"ד 13).
הפיץ אור על - הסביר, גילה דברים סתומים.
יצא לאור - הופיע בדפוס.
ראה אור - הופיע, נתפרסם בדפוס.
שנת אור - המרחק שבו קרן-אור עוברת במשך שנה. יחידה המשמשת לציון מרחקים גדולים. מבוססת על מהירות האור שהיא: 300,000 ק"מ בשניה.
אור תעתועים - אור מדומה, שאינו קיים במציאות.
אורות וצללים - צדדים חיוביים ושליליים
לאור הדברים - לאחר העיון בדברים.
לאור המצב - מבחינת המצב
בני-אור - כינוי לשבטי ישראל במגילות הגנוזות, להבדילם מאויבי ישראל הנקראים "בני-חושך".
 "בשוב גולת בני-אור ממדבר העמים" (מגילת בני-אור, א, 3).
פנים מאירות - סבר פנים נעים למראה.
 "שיביט בך בפנים מאירות ולא בפנים זעומות". (במדבר רבה, י"א).
האירו פניו - הביעו פניו שמחה.
 "היין הזה - כל מי ששותה ממנו פניו מאירות" (ויקרא רבה, ל"ו)
אור-הגנוז - (א) אור שלושת ימי בראשית הראשונים שנגנו לצדיקים לעתיד לבוא, לפי מדרש חז"ל (חגיגה י"ב)
 (ב) מאור פנימי של אדם - בהשאלה.
אור-יקרות - אור נעים - בהשאלה.
 המקור: "לא יהיה אור יקרות וקפאון" (זכריה, י"ד 6)
אור-תורה - ידיעת התורה והבקיאות בה.
 "כל המשתמש באור התורה - אור תורה מחיהו" (כתובות ק"ח):
פתח פיך ויאירו דבריך - דבר באופן ברור. המקור: (ירושלמי ברכות ו, ג)
התחמם כנגד אורו - נהנה מתורתו.
 "והוי מתחמם כנגד אורן של חכמים" (אבות, ב, ו)

רבי חייא הגדול, ורבי שמעון בן-הלפתא
 היו מהלכים בבקעת ארבל
 וראו איילת-השחר שבקע אורה
 אמר רבי חייא הגדול לרבי שמעון בן הלפתא
 - כך היא גאולתם של ישראל -
 בתחילה קימעה קימעה
 כל מה שהיא הולכת - היא רבה והולכת
 (תלמוד ירושלמי, ברכות פ"א ה"א)

תנו לנו מאה שנים של אהבה, של שלום,
 ונמציא תרופה למוות.
 הגבורה עוברת בווריד העם.
 מלחמה היא מחאה נגד צחוק.
 הצחוק והחיים הם מחאה נגד המלחמה.
 אם נכפים עלינו קברים וגבורה,
 נכפה על הגבורה והקברים
 עולם של חיים שוחקים.
 נבנה כאן משהו שיהיה יותר מאור-לגויים,
 הוא יהיה אור לאור!
 למי ששכח שהוא הוא אי-חושך.
 (יורם קניוק).

הלכה כבית הלל

רמז יפה מן התורה, לסדר הדלקת הנרות כבית הלל מצינו בכתובים, בפרשת "וייגש".

יוסף פונה אל אחיו ושואל: "היש לכם אב או אח?"
"ונאמר אל אדוני - יש לנו אב זקן" (בראשית, מ"ד 19-20).
שאלת יוסף: היש לכם "אב" - האם אתם נוהגים כבית הלל:
הולך ומוסיף - א', ב', וכ"ו.

או היש לכם "אח" - ואתם נוהגים כבית שמאי:
ביום הראשון (א') מדליק שמונה (ח') - ופוחת והולך.
ענו השבטים: "יש לנו אב" - אנו נוהגים כבית הלל - מעלין בקודש ומוסיפין באור.

עיקר התכלית של המיצוה הזאת היא -
ההדלקה:
החשק, ההתלהבות, האש המתלקחת
בנשמה!
(רבי לוי יצחק מברדיצ'ב)

"אמר רבי אלעזר:

אור שברא הקדוש ברוך הוא ביום ראשון -
אדם צופה בו מסוף העולם ועד סופו.

כיוון שנסתכל הקדוש ברוך הוא
בדור המבול ובדור הפלגה וראה שמעשיהם מקולקלים
עמד וגנזו מהם

ולמי גנזו? - לצדיקים לעתיד לבוא" (חגיגה, י"ב ע"א)
שאלו חסידים: - היכן גנזו?

השיבו: בתורה.

שאלו: אם כן כלום לא ימצאו צדיקים
משהו מן האור הגנוז כשהם לומדים תורה?
השיבו: ימצאו וימצאו.

שאלו: אם כן, מה יעשו צדיקים
כשימצאו משהו מן האור הגנוז שבתורה?
השיבו: - יגלוהו באורח חייהם.

(מרטין בובר, "האור הגנוז").

הלילה הזה נדלקים האורות
במרומי מגדלים

הלילה הזה שוטפים לפידים
את הרחוב כגלים

הלילה הזה מאירים הנרות
בחלונות הבתים

וכעיני-ילדים נוצצות,
מחלון ואשנב ניבטים.

הלילה הזה חוזרים ומספרים,
אותו הסיפור העתיק,

אותה אגדה נושנה.

על נס חנוכה, על מורדים - מכבים
בנוגשים יוונים

וגבורת הבן הקטן מכל שבעת הבנים
על הפך הקטן, שהספיק לכל שמונת

הימים

על כאלה ניסים שיכולים לקרות
גם עכשיו לפעמים...

כי יש אי-מי הרוצה גם עכשיו
לכבות את האור

כי יש כובשים ונוגשים
בכל מקום וכל דור

אך האור הקטן בחלון הוא מזכיר ורומז
כי תמיד, כשרוצים מאד,

יכולים לחולל את הנס,
שכל אור הנדלק הלילה הזה

אי שם בעולם

יהיה מאיר בכל הלילות ובכל המקומות
ולכלם!

מרדכי אמיתי

אימרות על אור

- שלושה דברים ניתנו במתנה לעולם ואלו הם: התורה המאורות והגשמים
- הרבה מאורות יש באור
- האור מעיד על עצמו ועל החושך
- יתרון לחכמה מן הסיכלות, כיתרון האור מן החושך (קהלת, ב' 13)
- הרואה הצל של עצמו מיטיב לראות האור שבזולת
- אור השמש פותח בפני את שער העולם, אור האהבה - את אוצרו
- מצא הלהב את מנורת החרס-אשר בי ומה רב פלא האור
- אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהילים, צ"ז 11)
- יוחג החג באלף אור
- שמחה ואורה בחג האורים

הבעל-שם טוב חיבב מאד את האור. פעם בליל חורף ישבו תלמידי הבעל-שם טוב בבית המדרש בחשיכה משום שלא השיגו נרות להאיר. הם הצטערו על העובדה שהבעש"ט עתיד לבוא לבית-המדרש ולא ימצא בו אור. אך לא יכלו לשנות את המצב. כשהבעש"ט הגיע ושאל לפרש החשיכה - הסבירו לו שאין ברשותם נרות. הורה הבעש"ט לקחת את "נרות הכפור" התלויים על הכתלים והגגות - היו אלה גבישי קרח דמויי נר שנוצרו מן הכפור - ... ולהדליק אותם. עשו כך התלמידים וה"נרות" דלקו! הבעש"ט הראה כיצד גבישי כפור הופכים לאור וחום. לא שהם חדלו ממציאיותם, כי אם הכפור עצמו, במציאותו וצורתו, הפך להיות חומר המביא אור וחום.

למה הרשעים דומים
לאדם המתהלך באפלה
הגיע לאבן ונכשל בה.
אבל הצדיקים דומים
לאדם המתהלך ונר לפניו,
הגיע לאבן,
משמר עצמו שלא ייכשל בה.
(פסיקתא רבתי)

ארבעה נרות הם:

- יש נר-נשמה הבוער שם עירי
- על-גבי שידה או ארון -
- נר-צער הוא.
- יש נר שבת, המפיץ אור-יקרות
- בהתקדש ליל שביעי -
- נר-קדושה הוא.
- יש נר-כיפור, שמעמידים על-יד הפתח בבית-הכנסת -
- נר-אמונה הוא.
- ויש נר-חנוכה,
- שאינו עומד במקום אחד ביממה אחת,
- אלא מוסיף הולך מיום ליום
- עד כדי משך תקופת שמונה ימים רצופים -
- נר-גאולה הוא. (ד. פרסקי)

המנורה האחת

נר אור
נרותיים אורותיים

שמונה נרות הרבה אורות

דור
דורותיים
דורי-דורות

יספרו את קורות הגבורות:

איך גבר החלש ונפל החזק
ששדד וחמס וגזל ועשק
איך נצח הננס וכשל הענק
ותואר המנורה ויהי אור, ויהי חג!

דוד	יהודה	שמעון	מגינים	יוסף	מורדי	החיש	צה"ל
ההורג מתייון שבגד	הרועה, הגובר על גולית	בר-כוכבא, שברומא מרד	אלמונים בנזרות תי"ח ות"ט	איש תל-חי גזום ידו האחת	גיטאות, שעמדו ללא-חת	הפלמ"ח וכובשי כל משלט	שלנו מדן עד אילת

הם שמונת הקנים במנורה האחת !

כתמי אור

ובחומר הזה האפל נטבעו כתמים של אור
ולא נשמע בהם קול ורחש במ לא יעבור
והם כמו שמן המור ניגרים וזולפים מן הפך.

והם ניגרים כבשמים ורכה ושלווה תנועתם
ובחומר הזה האפל הם נקווים למבוע קטן
ויש בהם חן וחמדה שגואים ועוברים על גדותם.

ובחומר הזה האפל ניבעה מכרה של זהב
והחומר הזה האפל מגלה את מעמקי
ויש אהבה ענוגה בין האופל לבין הזהב.

והם חבוקים ושלווים ואין בהם קול ומשב
והאור מנטף ונושק את החומר הזה בשפתיו
והאופל הופך את גופו כבאר לכתמי הזהב.

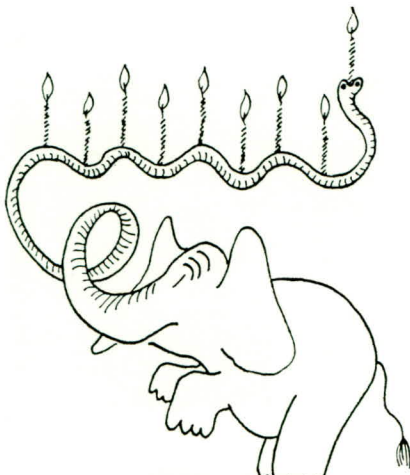
בחומר הזה האפל נטבעו כתמים של אור
ולא נשמע בהם קול ורחש במ לא יעבור
והם כמו שמן המור ניגרים וזולפים מן הפך.
דליה רביקוביץ

חידונים לחג האורים

ישובים בארץ ששם קשור באור ואש

אבוקה / אודים / אור-הנר / אור-יהודה /
 אור-עקיבא / אורה / אורון / אורות /
 אוריאל / אורים / אשתאול / אשכול /
 איילת-השחר / בית-מאיר / ברקאי / זוהר /
 זיקים / זרחיה / טל-אור / טל-שחר /
 כוכב-מיכאל / כסלון / להב / להבות
 הבשן / להבות-חביבה / מאור / מאיר /
 שפיה / משואות יצחק / נהורה / נוגה /
 נוה-אור / רמות מאיר / רשפים / שביב /
 שחר.

חֲנוּכָה

12. ננס
13. אַננס
14. קנס

חפש את הנר!

1. ברנר
2. קלויזנר
3. וגנר
4. מיליונר
5. אבנר
6. דינר
7. מונרכיה
8. פוקנר
9. נרקיס

חפש את האור!

1. שניאור
2. מטיאור
3. נאור
4. אורן
5. מאורע
6. אורווה
7. אורך
8. אורגן
9. אורלוגין
10. אוריון
11. אורלי
12. אורניום
13. אורגינל
14. אורטוריום
15. אורקל
16. אורלית
17. אורגן

מתוך אלפיים מישחק ומישחק

ג. חפש את האור!

דוגמה: שם פרטי - אורי

1. משורר עברי
2. כוכב נופל
3. קבוצת כוכבים
4. להתמצאות
5. שדה תעופה
6. מתקדם בהשקפותיו
7. שם עץ
8. מקום מגורים לחי
9. מחסה לבהמה
10. מידה
11. כלי נגינה
12. שיעון
13. מתכת יקרה
14. מקורי
15. יצירה מקהלתית
16. על נושא תנ"כי
17. מוסד דבר האלים
18. ביוון
19. תקופה בילדות
20. המוקדמת

תשובות:

א. היכן הנס?

1. כלונס
2. נסיוב
3. קורנס
4. מכנסיים
5. כנסת
6. פלפונס
7. נס-קפה
8. נס-הרים
9. מעלה על נס
10. משנס מתניו
11. נס-ציונה

חפש את

הנס, הנר והאור

א. היכן הנס?

דוגמה: מאיר בלילה - פנס

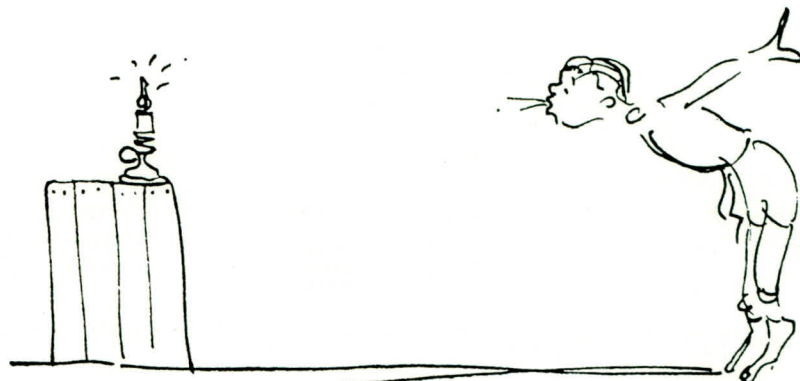
1. מקל ארוך
2. נוזל רפואי לזריקה
3. פטיש גדול, מקבת
4. לבוש
5. בית מחוקקים בישראל
6. קבוצת איים ביוון
7. משקה
8. ישוב
9. בפרוזדור
10. ירושלים
11. משבח ומפאר (אמרה)
12. מחזק מתניו
13. מושבה ותיקה
14. גמד או מכשיר לנקוי
15. פרי מאכל
16. עונש כספי

ב. חפש את הנר!

דוגמה: שם משפחה של חבר -

ריבנר

1. סופר, איש העליה השניה
2. היסטוריון יהודי
3. קומפוזיטור גרמני מובהק
4. עשיר כקורח
5. מצביא - דמות תנכ"ית
6. מטבע
7. שלטון יחיד
8. סופר אמריקני
9. שם פרח

חנוכה בסיפור ובשיר

לפנינו לקט של סיפורים, קטעי מקרא ושירים לחנוכה. זהו כמובן, מעט מהרבה. חומר זה יכול לשמש את הקורא היחיד, למקרא בחוג המשפחה ולמסיבות חג בקהילה, לילדים, נוער ומבוגרים.

סיפור חנוכה / צבי שוע (מעבד)

מעובד לגיל הרך על פי המקורות
(ספר חשמונאים א' ד', תלמוד בבלי שבת כ"א)

המלך אנטיוכוס הרשע וגזירותיו

לפני שנים רבות היה המלך יווני ושמו אנטיוכוס. ויעל על ארץ-ישראל בחיל כבוד, בפילים, רכב ופרשים, ואף השתלט על ירושלים. ויכנס לבית-המקדש בכוח, ויקח משם את כלי-הקודש מזהב, שלל לארצו. אבל גדול ירד אז על היהודים בכל הארץ.

ויכתוב המלך אנטיוכוס לכל ארצות ממלכתו לעזוב כל איש את חוקותיו ואת דתו. ורבים מישראל נכנעו ויזבחו לאלילי יוון. והמלך ציווה לטמא את המקדש ולבנות היכלות ופסילים ולהקריב חזירים ובהמות טמאות. ומיסים כבדים של כסף רב ציווה ליטול מכל איש ואיש. וכל מי שלא יוכל לשלם - לעבד יימכר ליוונים. וימנה פקידים על כל ערי יהודה, ואת ספרי התורה אשר מצאו - קרעו ושרפו באש. אך רבים מישראל היו אמיצים להישאר נאמנים למצוות התורה.

משפחת החשמונאים והמרד במודיעין

בימים ההם קם מתתיהו בן יוחנן בן שמעון, הכהן ממודיעין. ולו תמישה בנים: יוחנן הנקרא גדי, שמעון הנקרא תרסי, יהודה הנקרא מכבי, אלעזר הנקרא חורן, יונתן הנקרא חפוש. ושם משפחתם - משפחת החשמונאים. כפר לא גדול היה מודיעין, קרוב לירושלים. עובדי-אדמה חרוצים היו אנשי הכפר, שדותיהם וכרמיהם מעובדים יפה. וגם אם עמלו קשה בכל ימות השנה - שמחים היו בחלקם ונאמנים היו למסורת אבותיהם.

ויהי היום ויבואו גם למודיעין אנשי המלך המאלצים לזבוח לאלילי יוון. ויזעיקו את כל הכפר וגם מתתיהו ובניו נאספו. וידברו אנשי המלך אל מתתיהו לאמור: "ראש וכבוד אתה במקום הזה. עתה - קרב ראשון ועשה מצוות המלך, כאשר עשו כל העמים. והיית אתה ובניך מידידי המלך, ותיכבדו בכסף ובזהב ובמתנות רבות!"

ויען מתתיהו ויאמר בקול גדול:

"אם כל העמים בממלכת המלך שומעים לו, יסורו כל איש מעבודת אבותיו ויבחרו במצוותיו. אך אני ובני ואחי נלך בברית אבותינו!" כך כילה מתתיהו לדבר, והנה קרב איש יהודי לעיני כולם לזבוח על הבמה במודיעין כמצוות המלך. ויכעס מתתיהו עד מאוד על הבוגד וירץ ויהרגו. ואת פקיד המלך המאלץ לזבוח, אף אותו הרג, ואת הבמה הרס. ויקרא מתתיהו בקול גדול לאמור:

"מי לאדוני - אלי! וכל הנאמן לתורה - ילך אחרי!"

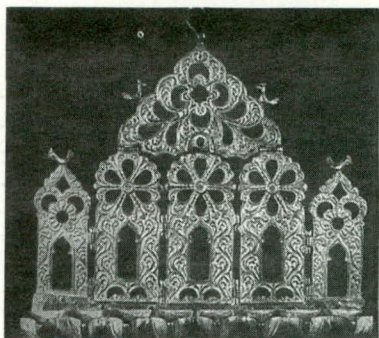
ויעזבו הוא ובניו את כל אשר היה להם במודיעין ואל ההרים ברחו. אז באו אליו רבים מבקשי צדק ומשפט, הם ובניהם ונשיהם, כי רבו הרעות עליהם. ויוגד למלך כי ירדו אנשים יהודים, אשר עברו את מצוות המלך, למחבואים בהר ובמדבר, וירדפו אחריהם ויערכו עליהם מלחמה.

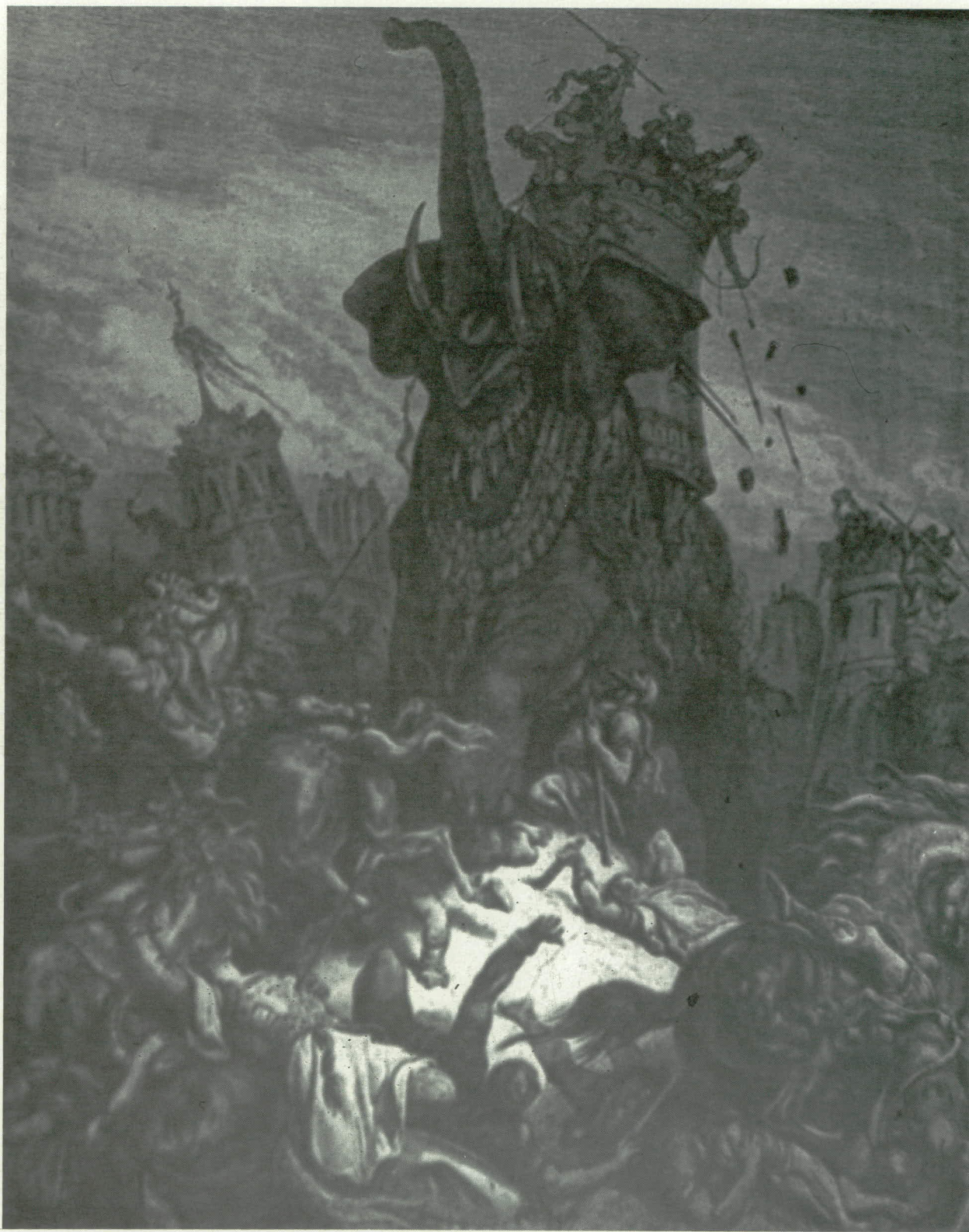
מלחמתו ומותו של מתתיהו הזקן

אז נאסף אל מתתיהו ובניו קהל גיבורי-חיל מישראל, כל המתנדב לתורה וכל הבורח מפני הרעות. וינהג בהם מתתיהו הזקן, ויהרסו את במות היוונים, ויחלו להכין לעצמם כלי-נשק ומזון, וילמדו את ידיהם למלחמה שלא ידעו לפני כן, כי עובדי-אדמה היו מנעוריהם.

ויקראו ימי מתתיהו למות ויאמר לבניו:

"שמעו בנים! גברה הסכנה, כי אנטיוכוס הרשע לא ישקוט ולא ינוח מרוב צמאון לנקום ולהשחית. ועתה היו נכונים לתת את נפשותיכם על ברית אבותיכם, ונחלתם כבוד גדול ושם עולם!"

והנה שמעון, ידעתי כי איש עצה הוא - אליו תשמעון כל הימים, הוא יהיה לכם לאב. ויהודה המכבי, גיבור-חיל מנעוריו - הוא יהיה לכם לשר-צבא ונלחם את מלחמת העם. השיבו גמול לאויבים והחזיקו במצוות התורה!"
ויברך אותם וימת, ויקברו אותו בקברי אבותיו במודיעין, ויבכו אותו בכי גדול. ויקם תחתיו יהודה בנו, הנקרא מכבי, ויעזרו לו כל אחיו וכל אשר דבקו באביו, ויילחמו מלחמת ישראל במסירות-נפש.

מלחמותיו של יהודה המכבי

ותהי המלחמה קשה וארוכה; ויהודה ואנשיו היו אורבים לחיילי אנטיוכוס ונפלים עליהם מן המסתור ובמעטה הלילה, עד שהיתה קמה בהלה במחניהם והיו נמלטים אל מבצריהם. עם שחר היו הוא ואנשיו חוזרים ומסתתרים במערות שבמדבר, בו ידעו מילדותם כל שביל-יעלים בצוקים וכל מעיין בסתר-סלע. וישלח אנטיוכוס עוד כלי-מלחמה וחיילים בלי מספר, ויגיעו עד מעלה בית-חורון שבהרי יהודה. ויצא יהודה לקראתם במתי מעט. וכראות אנשי יהודה את המחנה העצום הבא לקראתם אמרו ליהודה:

"איך נוכל אנחנו המעטים להילחם עם ההמון החזק הזה? ואנחנו עייפים וידינו כמעט ריקות!"

ויאמר להם יהודה:

"לא ברוב חיל - נצחון המלחמה, ומן השמים הגבורה! הם באים אלינו ברוב גאווה ופשע להשמיד אותנו, ואנחנו נלחמים על נפשותינו ועל תורתנו. אל תיראו מפניהם!"

ויערוך את אנשיו במקום הצר של המעלה, ובשמוע אנשיו את קול פקודתו - ויתנפלו פתאום מן המצוקים שבצידי הדרך על האויבים הנדהמים. בהלה גדולה קמה אז בין חיילי אנטיוכוס, וירדפו אחריהם אנשי יהודה ורבים נפלו בידיהם. ויוסיף אנטיוכוס לשלוח צבא, וישלח ארבעים אלף איש ושבעת אלפים פרשים ופילי מלחמה לרוב. עם יהודה היו שלושת אלפים איש בלבד, ומגינים וחרבות לא היו לכולם. ויאמר יהודה לאנשים אשר איתו:

"אל תיראו מהמונם, כי הננו נלחמים בעד עמנו ובעד מקדשנו! ועתה נקרא לאלוהינו לישועה. התאזרו והיו גיבורי-חיל!"

ויעש יהודה בעורמה ואת מחנהו נטש עם רדת החשיכה, הוא וכל אנשיו. ואנטיוכוס ביקש להפתיע את מחנה היהודים בלילה, אך כאשר התפרצו חייליו לתוכו - והנה הוא ריק! ויחפשו בהרים, כי אמרו "ברחו היהודים מפנינו!", אך לא מצאום בכל מקום... ויהי עם בוקר וחיילי אנטיוכוס עייפים היו מן החיפושים בהרים, וישאו את עיניהם - והנה חיילי יהודה מתנפלים עליהם מן המארב! ולא עמד להם כוח וינסו מפניהם הרחק עד חוף הים, ורבים מהם נפלו בחרב. ויהי נצחון גדול לקהל היהודים!

חנוכת בית-המקדש

אז אמר יהודה לאחיו ולאנשים אשר איתו:

"עתה ניצחנו את אויבינו! הבה נקים את הריסות המקדש! כי ירושלים שוממה כמדבר, והמקדש מרמס לרגלי הזרים ולא נשמע בו חליל וכינור. הבה נשיב את זוהרו כקדם!"

וייקהל כל המחנה ויעלו להר-ציון, אך כאשר ראו את המקדש שומם ואת המזבח מחולל ואת השערים שרופים ובחצרות עלו עשבים וסבכי-פרא - ויפלו על פניהם ויבכו בכי גדול. ויגשו למלאכת הטיהור בזריזות ובהתלהבות, ויוציאו את אבני הפסילים, ויתצו את מזבח-העולה המחולל, ויקחו אבנים חדשות לבניית מזבח חדש כראשון, ואף את פנים הבית ואת החצרות קידשו. וכלי-קודש חדשים עשו: את מזבח-הקטורת, ואת השולחן, ואת הפרוכת. וישכימו בבוקר בחמישה-ועשרים לחודש כסלו, ויקריבו קרבן על מזבח-העולה החדש אשר עשו, והוא נחנך בשירים ובנבלים ובכינורות ובמצלתים.

ויביאו את מנורת-המאור ויבקשו להעלות אור בנרות שבראשה - והנה כל שמן לא מצאו, כי טימאו היוונים את כל השמנים שבמקדש. ויחפשו עוד ולא מצאו אלא פך אחד קטן של שמן-זית זך, שהיה מונח בקרן-זווית והוא חתום בחותמו של כוהן גדול. ולא היה בפך זה אלא כדי להדליק יום אחד - נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים! אז האירה המנורה במקדש המטוהר לתפארת, ושמונה ימים ארכה החגיגה בשמחה וגיל.

ואחרי עשותם כל אלה, יהודה ואחיו וכל הקהל, ויקבעו לכל עם היהודים לחוג מדי שנה בשנה את ימי-חנוכת-המזבח ואת נס-פך-השמן ואת פריקת-עול-היוונים במועד, שמונה ימים, מיום חמישה-ועשרים לחודש כסלו, בהלל והודיה - עד היום הזה ועד עולם.

בגירסתה של תקווה שריג (בית השיטה)
(מתוך סיפרה - "מתשרי עד תשרי". ס. פועלים)

בואו ונספר

בכל שנה בא החורף אחרי הקיץ;
בכל שנה יורדים גשמים בחורף;
בכל חורף פורחים בשדות כרכומים, רקפות, נרקיסים,
וכשפורחים הפרחים האלה, מגיע חג החנוכה.
בכ"ד בכסלו, עם ערב,
מדליקים היהודים, באשר הם שם,
חנוכיות רבות, בבתים, בחוצות ועל ראשי הגגות.
בואו, ילדים, ונספר על האנשים הגיבורים
ועל המעשים הגדולים שעשו,
שלאזכרם אנחנו חוגגים את חג החנוכה.

היה היה מלך רשע

לפני שנים רבות, היתה ארצנו, ארץ-ישראל,
כבושה בידי היוונים.
לא היה אז מלך יהודי, אלא יווני;
לא היה אז צבא יהודי, אלא יווני;
לא היה אז כסף יהודי, אלא יווני;
ואפילו בית המקדש בירושלים
היה תפוס בידי היוונים
והם העמידו בתוכו את פסליהם הטמאים.
היוונים ההם, הכובשים הזרים, עובדי אלילים היו
והשתחוו לפסלים מעשי-ידי-אדם,
שאותם העמידו במקדשים שבכל הארצות שכבשו.
היו בני כל העמים נכנעים ומשתחווים לפסלים.
אבל היהודים, שהאמינו באלוהים,
שאיין לו גוף ואין לו דמות הגוף,
ונסתר הוא מעיני האדם,
הם לא השתחוו לפסלים היווניים.
הם שמרו בכל נפשם על מצוות התורה:
לא אכלו בשר טריפה,
לא גילחו את זקנם,
לא חיללו את השבת
וקיימו מצוות ברית-מילה לילדיהם.
כעסו היוונים כעס גדול על עקשנות היהודים,
שלא נכנעו לפקודותיהם, ככל העמים הכבושים,
והיו מענישים אותם עונשים קשים.
היהודים בחרו למות,
במקום לטעום מבשר החזיר הטמא;
היהודים בחרו למות, במקום לחלל את השבת;
היהודים בחרו למות, במקום להשתחוו לפסל.
מלכים רבים ורשעים היו ליוונים
אבל אכזר מכולם היה אנטיוכוס הרשע.

מתתיהו וחמשת בניו

בימים הרעים ההם, חי לו בכפר מודיעין,
מתתיהו הכהן החשמונאי, עם אשתו וחמשת בניו
יוחנן הגדי, שמעון התרסי,
יהודה המקבי, אלעזר החורני
ויונתן הוופסי. בנו הצעיר.

נס חנוכה

היה היה
יווני רשע,
חרבו חדה
ומלוטשה,
- אנטיוכוס.

בא הרשע,
בא עם גדודים,
בא ונילחם
עם היהודים
- אנטיוכוס.

קם איש,
שמו יהודה;
הציל ארצו
הנחמדה
- המכבי.

בא למיקדש,
הדליק מנורה;
אז ליהודים
היתה אורה
- בחנוכה.

יצחק קצנלסון

והאגדה מספרת גם על בתו היחידה
 שלא היתה יפה ממנה בעולם.
 ושמה לא נודע בכתובים.
 ישבו מתתיהו ובני משפחתו
 על אדמתם הטובה והיו חורשים,
 זורעים וקוצרים את תבואתם,
 נוטעים, עודרים וקוטפים את פרי גניהם וכרמיהם.
 הם אוהבים את אדמתם
 ואדמתם נותנת להם מטובה.
 היו מהלכים עם צאנם ובקרים בהרים ובגבעות,
 נכנסים למערות היעלים בהרים הגובהים,
 צועדים בשבילי הצבאים.
 ורוחצים במימי מעיינות ונחלים.
 היו בני מתתיהו עזים כנמרים וקלים כנשרים.

באחד הימים בא שליחו של אנטיוכוס,
 בכחידס היווני, לכפר מודיעין
 עם חייליו, סוסיו ועבדיו.
 הם הציבו בכיכר הכפר מודיעין פסל גדול מידה
 ואספו את כל יושבי הכפר מסביב לפסל.
 נעץ שליחו של אנטיוכוס הרשע, בכחידס
 את עיניו הרעות בילד יהודי קטן אחד ואמר לו:

- כרע על ברכיך, ילד יהודי, לפני הפסל הגדול הזה,
פסלו של אנטיוכוס מלך היוונים!
עמד הילד זקוף ולא כרע.
נעץ השליח את עיניו הרעות באשר אחת ואמר לה:
- אכלי, אשה יהודיה, מן הבשר הטוב, בשר החזיר,
שיונתן לפניך בצלחת של זהב, ולך תהי הצלחת!
לא נגעה האשה, ואף לא הביטה בצלחת הזהב,
שנתח בשר חזיר טמא היה מונח עליה.
ראה שליח המלך, שאפילו ילד ואשה,
שחלשים הם מגברים,
אינם שומעים לקולו ואינם עושים את פקודתו,
עמד וציווה על חייליו
לדקור ברמחים ובחרבות השלופות שבידיהם
להכות ולהרוג ביהודים שעמדו שם
ולשלוח בהם הסוסים הגדולים לרמוס אותם.
לא הספיקו החיילים היוונים לזוז ממקומם,
ומתתיהו הכהן הזקן קם, התקרב אל בכחידס והרגו.
זקוף ולבן-זקן קרא לקהל הנדהם בקול גדול:
- בני וחברי! לא עת שלום לנו היום,
אלא עת צרה ומלחמה!
בואו ונצא אל ההרים,
וניטמן במערות להלחם ביוונים.
הם ברבבות
ואנו במאות,
הם בסוסים ובפילים, ברמחים ובחרבות
ואנו בחצים מחודדים ובקשתות מתוחות,
הם בכוח אליליהם הבזויים, מעשי ידי אדם,
ואנו בכוח אלוהינו הרם,
שלא ראתה עין אדם מעולם!

היכו היוונים ביהודים, הרגו ופצעו,
עד שהלכו לדרכם לערים וכפרים
להכות ביושביהם היהודים.
ביום ההוא, השאירו מתתיהו וחמשת בניו
את בתיהם, נשותיהם וטפם
ואת כל אשר להם, במודיעין,
יצאו אל ההרים, למערות ולנקרות הצורים,
ואספו אליהם כל בחרו וטוב מיהודי כל ארץ-יהודה,
להכין את עצמם למלחמה ביוונים
ולאמן ידיהם לאחוז בקשתות ובחניתות.
אנשי חיל היו כולם ומן היוונים לא פחדו
והיו עולים בחשכת הלילה
על במות הפסלים הטמאים והורסים אותם.
כך עשו ימים רבים וידי היוונים קצרו מלעצור אותם.

נצחון המעטים על הרבים

בינתיים זקן מתתיהו ומותו קרב.
כשבא יומו, והוא שוכב על מיטת מותו,
עמדו חמשת בניו סביבו והוא אמר להם:
- בני הגיבורים, אהובי נפשי, הנה אני מת,
ואתם אל תפחדו להילחם ביוונים, הכובשים הזרים.
יהודה בני, אתה תעמד בראש אחיך
ואתם, בני ואחי הלוחמים,
שמעו לקולו ועשו את מצוותו: שחררו את ארצנו וגרשו מתוכה את אויבינו. עצם
מתתיהו החשמונאי את עיניו
ומת שבע ימים ושבע קרבות.
כשתמו שבעת ימי האבל קם יהודה המקבי מאבלו,

עמד בראש אחיו ורעיו הלוחמים,
ועלה בראש עשרת אלפים בחורים יהודים,
שנאספו לקול קריאתו, להילחם ביוונים
שהחזיקו בירושלים ובבית-המקדש.
נלחמו באומץ ובגבורה,
כמצוות מתתיהו הכהן אביהם עליהם.
אחרי קרבות רבים, מרים וקשים,
גירשו את הכובשים היוונים הזרים מירושלים הבירה ומכל הכפרים והעיירות
בארץ-יהודה.

חנוכת בית המקדש

עמדו היהודים המנצחים ועלו בסך להר ציון
שרים שירי ששון וניצחון.
העלו משואות על ההרים הגבוהים, להודיע בעולם על נצחון היהודים על היוונים,
נצחון המעטים על הרבים.
שטפה שמחת הדרור את כל ארץ יהודה
באו לבין החומות,

כנסו בשערי חצר בית-המקדש שנעקרו מצריהם,
ראו את החצרות שעשבים עולים בהן כיער,
ראו את המזבח השומם וההרוס ואת אולמות
בית-המקדש והלשכות המלאים סחי ומאוס.
זכרו את בית-המקדש שהיה צר מלפניו
ורחב מאחוריו ודמותו כדמות האריה;
זכרו שעריו, שהיו של זהב, והנה אינם:
זכרו את הגפן העשויה זהב
שהיו העולים-לרגל תולים בשריגיה את מתנותיהם;
זכרו את כלי הנגינה שניגנו בהם הלויים,
את האבוב והצלצל, את הכינורות ואת החלילים
והנה אינם ואין קולם הערב נשמע;
עמדו כולם נדהמים ובוכים למראה עיניהם
ולבם נשבר.

אז, קם יהודה המקבי וקרא אליהם:
אחי גבורי התהילה, לא ליילל אנו צריכים,
אלא להודות ולהתפלל!
לא לבכות אנו צריכים, אלא לטהר ולבנות!
ועתה, לעבודה: גירשנו את החושך וקראנו לנו דרור,
ועתה, יהי אור!

התמלאו הלוחמים רוח בינה ומעשה.
טיהרו את בית-המקדש ואת חצרותיו;
התקינו את שעריו וכל חומותיו;
בנו את כתליו ההרוסים,
הקימו וריפאו את המזבח הנופל,
התקינו את כלי הקודש החסרים שגזלו היוונים,
הביאו את מנורת בית-המקדש,
מנורת שבעת-הקנים וצחצחו אותה,
עד שהזהירה כזוהר השמש.
רצו להעלות בה אש, כדבר יהודה המקבי אליהם,
והנה לא נמצא בכל בית-המקדש
ובכל ירושלים, ובכל ארץ יהודה,
אלא פך שמן-זית טהור קטן אחד בלבד.
יצקו מן השמן במנורה והדליקו בה אש.
ועוד מצאו שם שמונה שפודים של ברזל,
קבעו אותם והדליקו בתוכם שמונה נרות.
היה השמן המועט במנורה דולק והולך שמונה ימים
ושמונה לילות, והיו הנרות הקטנים הללו דולקים
והולכים כל שמונת ימי החנוכה, אלה הם שמונת
ימי החנוכה ליהודים, לזכר חנוכת בית-מקדשנו
ולזכר הגבורות והנפלאות, התשועות והנצחונות,
שאותם נחוג מדי שנה בשנה.
לעולמי עולמים ולדורי דורות.

אחי גבורי התהילה / דודו ברק.

אחי בכורי יוחנן,
אליך קוראים השמים,
שומר נתיביך מלאך בלבן
מפרש הוא עליך כנפים.

שני לי יקרת שמעון,
אל חם המדבר פעמיק
מרכבת זהב ומרכבת שריון
לי שומרים את כ"ף אלי"ף שנותיד.

אחי גבורי,
גבורי התהילה
לכם תפלתי העולה ועולה,
אחי גבורי
גבורי התהילה,
לכם תפלתי העולה,
אחי גבורי התהילה,
אחי גבורי התהילה.

הבט גור אריה יהודה,
עולם ומלואו לרגליך,
חפה מעליך, הודה וכבודה,
תספר אגדה אודותיך.

אחי הרביעי אלעזר,
אל ארץ חרמון העפלת,
מול נס האמה בראשו של הדר
חרישית דמעותיך גלגלת.

אחי גבורי...

אני יונתן הקטן
הקט שבבני מתתיהו
הביטו אחי, הנה באתי עד כאן
וימי הנפים הנה באו.

בם גשר אל גשר אקשר
וככה נשוב אל בתינו,
מעבר לרכס אילת האור
שוב בוכה וצוחקת אלינו.

לזכר חיימקה חוצב
מגבעת השלושה
שנפל במלחמת יום הכיפורים.

את שליחותי הינה השלמתי, ומי יתן וישרה בעיני הסינט הנכבד. יצאתי לארץ היהודים כאשר צויתי, ועשיתי בה שלושה חודשים. בפרק זמן זה נועדתי כמה פעמים עם ראש עדתם הקרוי בפיהם "מכבי", ומכונה גם שמעון הנשיא. לקחתי דברים עמו על נושאים רבים ובכללם על היחסים בין יהודה ורומא בימים יבואו. על כך איחד את הדיבור בהמשך איגרותי, וכן בהמלצות המועטות שאני, עבדכם, ממליץ עליהן. את יתר הזמן הקדשתי לחקר ארצם ונוהגם ולכתיבת דברי אלה...
- למה נתכוונו דבריך, שמעון המכבי, כששאלת את אותו בורסקאי אם החופש הוא בעיניו דבר שאדם לובשו ופושטו כבגד?
הישיש היה מחזיק אותה שעה אשכול ענבים מענבי יהודה, שאין כמוהם למתק. עתה הנחם, ושעת-מה נתן עיניו בי, משל העירותי אותו משינה...

- אתה על החופש שאלתני, הרומאי, ואמנם, ייכבד בעינינו החופש מאשר בעיניהם של אחרים. כי עבדים היינו במצריים..., עבדים היינו ובוקר, צהריים וערב, העבידונו בפרך, ויתנו עלינו כל עבודה קשה, וצונו ללבון לבנים ותבן לא ניתן לנו. ויהרגו את בנינו, ויקרעו איש מעל אשתו. ויבך העם, ותעל שוועתם אל האלוהים. וכך, כמכוות אש בבשרנו נתממה בנו הידיעה כי טוב החירות וחיים אין מבלעדה...

- דבריך נוגעים עד לב - ענית, אך אין בהם משום תשובה על השאלה ששאלתיך, כלום החופש הוא אלוהיכם?

- אלוהיך בכל בראוי הוא חי - אמר, תפוש מחשבות. - האלוהים אחד הוא, טמיר ונעלם, שמים וארץ יספרו כבודו, לא אדע לסבר אוזנך בדברים יאים מאלה, הרומאי.

- ואלוהים אחרים? - נתחייכתי.

- כלום יש אלוהים אחרים, הרומאי?

- ואתה מה דעתך, היהודי? - שאלתי, ואני מכוון דברי להעליבו...

- אני אך את אלוהי ישראל ידעתי, את אלוהי אבותי - אמר המכבי בלא כעס. ודיברת עמו?

- לא דיברתי עמו מעולם, השיב הזקן באורך רוח.

- וראית אותו?

- לא.

- או נתן לך אות ומופת?

- הריה ועמקיה של ארץ מולדתי הם לי אות ומופת.

- והוא יהלך שם?

- שם גם ישכון - חייך הקשיש.

- ואתה ידעת כי אין אלוהים אחרים מבלעדיו?

- ידעתי.

(תרגום: רות לבנית)

הטורים: צבא ישראל הפר את הסכם שביתת הנשק
יהודה המקבי שיחרר את ירושלים
הטורים והמתיוונים התבצרו במצודת חקרה שהושמה במצור ע"י החשמונאים
מבוא ירושלים יורדה המקבי נכנס אתמול בראש צבאותיו לירושלים והחולט
על העיר ללא התנגדות מצד הטורים שסיני את העיר יום לפני כן והמתורג
במצודת חקרה המצוקה הטורים פרסמו הודעה בה הודיעו כי יורדים בהתרת הסכם
שביתת-הנשק המתיוונים המגדים המטריח מצוקה בבר לבני כקה ישיב לעיר
שהגיטי כי האדמה בוערת מחמת לרגליהם וכי יחיום תלויים להם מנג
מחמת זעם המטיוונים
אשרי חולט כבוד על ח"י והצב הטורי שנתון המצור הויני האחרון בירר
שלום, על ירדה נודדו על היריבתי.

מחמת זעם המטיוונים
אשרי חולט כבוד על ח"י והצב הטורי שנתון המצור הויני האחרון בירר
שלום, על ירדה נודדו על היריבתי.

**חולטת הכנסת על -
סוכות של כסליו**
המט המלחמה אפילו מן
את ללב בביי כמלא את ה
מלחמה - מה שהיה בירושלים
המט המלחמה אפילו מן
את ללב בביי כמלא את ה
מלחמה - מה שהיה בירושלים

החומרה הצעורה
עוד המטיוונים על ירושלים

נס גדול היה פה

רות בונדי

"ילדים", אמר מתתיהו הכוהן איש מודיעין לחמשת בניו. "הלאה זה ככה לא יילך. את ההפסד נגד היוונים מוכרחים לתקן ויהי מה. זאת אנחנו חייבים לגאווה הלאומית שלנו. אינני אומר, אז במשחק ההוא הראו היוונים עליונות מוחלטת על המגרש והבחורים שלנו לא היו בפורמה, שלא לדבר על הרוח שהיתה נגדנו ועל השופט שהיה לצד היוונים. נו, למה כבר אפשר לצפות אצל איש מצרים? הגויים האלה מחזיקים תמיד יחד. בסך הכל ביש מזל. גם לא התפללנו כהוגן לפני המשחק. בפה תפילה והלב על המגרש. אני תמיד אומר: בחורים, גם אלהים חובב כדורגל, בדיוק כמו כל אחד מאתנו, רק צריכים לדעת איך לדבר אל לבו."

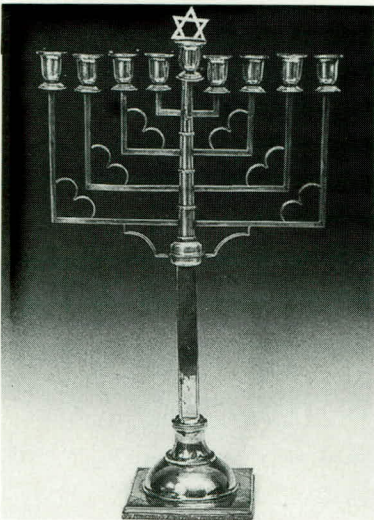
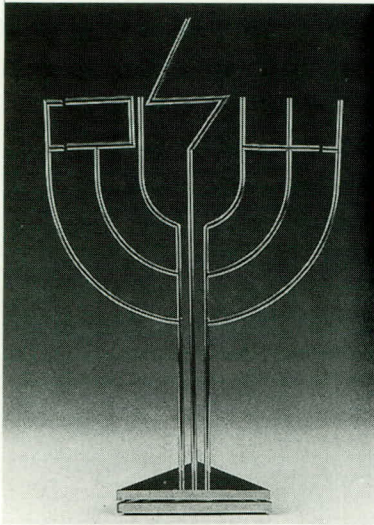
"מה אתה מדבר, אבא?" - ענה לו שמעון שעסק אותה שעה בקפיצה מעל החבל, לחיזוק שרירי הרגליים. "איפה יש לך שוער כמו מנלאוס או רץ כמו אנופלס שלהם? יש לו רגליים של זהב. ובכלל, זה לא קונץ להיות שחקן מצטיין אצלם ביוון. לכל אחד ג'וב מרופד באיזה מפעל ממלכתי, בראשון לחודש בא לקחת את הלוקשן ובה נגמרה עבודתו. שם יודעים להעריך כדורגל. לא כמו אצלנו. איפה תמצא נבחרת שתוכל להעמיד נגדם?"

"איפה?" השיב לו אביו בשאלה, "ישר כאן, במודיעין. אתם חמישה, נכון? נוסף"

את בני אחי נחור, יש להם כושר גופני מעולה ורוח הקרבה. זה כבר אחד-עשר. ניקח עוד את נתנאל ובניה, בני אחותי רבקה, לרזרבה. גם הם שייכים למשפחה. אימונים מהבוקר עד הלילה. שזה יעלה לי כמה שיעלה, אבל אנחנו מכבי מודיעין, עוד ננצח את היוונים המזופתים האלה, שכה אהיה בריא. "אבא, אל תהיה ילד", התערב בשיחה יונתן. אתה אולי מבין בכוהנות, אבל בכדורגל אין לך מושג. אתה עוד חי בימים הטובים ההם, כשברגר ובית-הלוי עוד הסתובבו על המגרש. אין לנו טכניקה. "אבא צודק", יצא נגדו יהודה, בחור כארז, קצין בצבא-הקבע במקצועו, ששכב עד כה על הספה כאילו השיחה אינה נוגעת לו. עם טרנינג הגון נמרח אותם שלוש אפס כמו כלום. שלוש אפס, צעק שמעון, שלא אצחק. למה לא שמונה אפס? נספוג מהלומה כמו בטורינו.

למה לנו להתווכח, קרא יהודה ובעיניו ברק של רוח קרב, יאלה, על המגרש! ומאז התאמנו המכבים יומם ולילה לקראת משחק הגומלין הגורלי עם היוונים. במחנה האימונים של היוונים שרר מצב רוח מרומם. מכבי מודיעין, גם כן

קבוצה, גיחך אנטייכוס אפיפאנס. מאמן הנבחרת היוונית. נמעך אותם כמו ג'וקים. היוונים אפילו לא טרחו להתאמן. חבל על הסוליות, אמר אנופלס, כוכב הקבוצה. בחידון התנ"ך יכולים היהודים האלה לנצח, אבל ספורט שישאירו לנו. אנחנו כבר ניצחנו באולימפיאדה כשהם עוד לא ידעו מה זה כידרור. בערב המשחק הגיעה לבית החשמונאים במודיעין משלחת בהולה מיישובי הסביבה, שלא תנצחו אותם, התחנן לפני המכבים יושב ראש המועצה האזורית, אחת מתיוון בשם קרפלס, אחרת יבוא אסון על ראשינו. נצחון כזה עלול לעורר גל של אנטישמיות. זה שווה לכם? בחורים, הרי אתם אנשים נבונים. אל תתאמצו, תשחקו כאילו. לא רוצים מכם את הקרבן חינם. אנחנו כבר נסתדר אחרי המשחק. לא נקמץ עליכם.

מובן, שהמכבים דחו בשאט-נפש את הצעתם השפלה של קרפלס וחבר בוגדיו למכור את המשחק. החלטתם לנצח היתה נחושה. המשחק התקיים במועדו בכ"ה בכסליו על מגרש היוונים, בנוכחות כעשרת אלפי צופים, כולם יוונים. מפני שליהודים לא מכרו כרטיסים, האנטישמים האלה, אפילו בשוק השחור. נבחרת המכבים היתה לבושה מכנסיים לבנים וגופיות תכלת, עם מגן דוד רקום על החזה. שמעון עמד בשער, אלעזר ויוחנן שיחקו בהגנה, יונתן היה חלוץ ויהודה רץ ימני. אבא מתתיהו עמד ליד הקו והתפלל לנצחון בניו. למען האמת, בהתחלת המשחק הראו המכבים חולשה חמורה והפסידו כמה הזדמנויות פז ובדקה האחת-עשרה למחצית הראשונה הצליח אנופלס להבקיע את השער הראשון לטובת היוונים, לתרועות הנצחון של כל הצופים.

מתתיהו לא פסק מלהתפלל, הסביר לאלוהים מה ההפסד יכול לגרום לפרסטיז'ה הלאומית, ואכן, בחלקה השני של המחצית הראשונה התאוששו המכבים מהמהלומה שספגו ובדקה השלושים הבזיק יהודה את השער הראשון ישר לרשת היוונים. ומאז לא סרה רוח אלוהים מראשי שחקני מודיעין. עד להפסקה ספגו היוונים ארבעה גולים ולא הצליחו אפילו להתקרב לשער המכבים.

ראו היוונים שבפייר פליי לא יצליחו להתגבר על המכבים והתחילו בפאולים, והשופט, מובן, לא ראה ולא שמע. איש רומי, אלה תמיד אוחזים ליוונים. יהודה נפצע בברכו השמאלית וכבר חשבו שצריכים להוציא אותו מהמגרש על אלונקה, אבל יהודה קם על רגליו, כולו קורן רוח הקרבה, והכריז: אני לא אז מהמגרש, אפילו אם זה יעלה לי במניסקוס. וכך אירע, שהמכבים ניצחו את היוונים 1:8 לתדהמתו המוחלטת של הקהל.

את השמחה ששררה אותו יום במודיעין אין לתאר כלל. נשאו את המכבים על הידיים. ילדים ביקשו את החתימות שלהם והבחורות נשקו אותם על ימים ושמאל. אותו ערב ערך מתתיהו לכבוד המאורע סעודה חגיגית, עם חומוס ונקניקיות על גריל, ובכיכר המרכזית של העיר הדליקו מנורה עם שמונה קנים, קנה לכל שער, ואחד שמש קטן בגלל גול היוונים.

ואת נצחון המכבים חוגגים עד עצם היום הזה, כי מאז לא קרה לנבחרת הכדורגל שלנו נס כזה.

נס גדול היה פה!

נ. אלטרמן

א. זה היה בחנוכה.
הילדים שכבו לישון,
הכתה היתה ריקה
רק הבהב עוד נר ראשון.
ב. שקט. חושך. אין אדם.
כלי הבית לבדם -
רעדו מקור וקצת מפחד...
ג. כל אחד חשב לו: מה,
מה הרוח נהמה?
ד. למה הרצפה חורקת?
מי זוחל אלי מנגד?
ה. מי צפצף? זה לא צרצר!
הצפצוף כל-כך מוזר!...
ו. אויה, משהו איום.
פה יקרה עד אור היום.
ז. השולחן פחד כהוגן,
הכסא לחש: הצילו!"
ח. מטאטא בלה מזוקן
כבר פחד לפחד אפילו...
ט. ובין אלה - הכלבלב
עוד מעט והתעלף.
א. עד אשר הגיע קץ -
השעון ליבו אימץ
וקרא בקול ברזל:
ב. - מה זה פה לעזאזל!!
זה רועד וזה מתוח,
ולזה יש מצב רוח...
מי אתם? כלים כבודים
או סתבות וסמרטוטים!!
ג. ויתעוררו כלם
ויריעו בקול רם:
ד.ה.ו. דווקא, דווקא, להרגיז!
א. אז אמר המטאטא:
נערוך נא חגיגה
ונראה לו לשוטה,
את מישחק החנוכה!
אנוכי זקני נאה,
מטאטא אני!... על כן,
ברשותכם, היה אהיה
מתתיהו הזקן!
ואתה הפרימוס - דע,
יהודה תהיה אתה!
קום וצא למלחמה
בשלהבתיה חמה!
ואתם הצברים,
עציצי הגיבורים.
רק אתכם בחר ליבי
לאחי המכבי:
חדדו את הקוצים,
כי לקרב אנו יוצאים!

גם אתה, משפך בכיין,
תפקידך הוא מצויין,
שב ושפוד דמעות כמים על חורבן
ירושלים!
ג. כך הוסיף המטאטא
את התפקידים לתת,
אך סוף סוף הגיע עד
היוונים ופה עמד!
ב. אף אחד אינו חוטף,
כל אחד רוצה לבכות...
ט. כי כולם יודעים היטב...
היוונים קיבלו מכות...
ח. עד שבין הכיסאות
באה החלטה כזאת:
ג,ד,ח. אנו גבורים כפליים,
לנו יש ארבע רגליים,
האנחנו נבהל
מצבאות בני ישראל?
שמאל, ימין, ימין ושמאל,
להרביץ ולא לחמול!

א. אז נשאו הקומקומים
אפיהם העקומים
והכיסאות הריעו:
ג. הי, הידד! פילים הגיעו.
מעכשו איש לא יכנו,
עד עולם יחי מלכנו...
ט. מי המלך,
א. מי?
דממה!
על כולם נפלה אימה
וכלם ראשם הניעו:
כולם: - אנטיוכוס לא אני הוא!
א. המשחק כמעט הופר,
כי בלי מלך רע ומר!
ב. אך הפיל פתאם ניתקל
בכלבלב בקצה החדר,
הרימו אל על חיש קל
וקרא: הכל בסדר!
הכלבלב בכה, ילל,
התחמק והתפתל.
גם ניסה לשרוט, לנשוך,
אך מאומה לא הועיל.
ז. - שתוק פחדן עלה ומלוך!
א. התרגז עליו הפיל -
ז. אם לברוח תנסה
יקשרוך לכסא!...
ב. כאשר הוכן הכל
יהודה קרא בקול:

ה. אנטיוכוס, היזהר,
זעמי כאש בוער,
אם תוסיף עוד להציק
לעירי לירושלים,
את נבלת גופך אציג
לחיה ולעוף שמים
ב. אז בכה הכלב: - אמא,
מה עשיתי לו לפרימוס?
הן כלבלב קטן אני
ולא מלך יווני.
א. הכלבלב בכה לשווא,
כי פתאום התחיל הקרב
ובן רגע התהפך
הכסא על המולך.
ג. כל הבית התמלא
מן היסוד עד הטפחות,
קול שמחה וקול ילל,
קול רנה ואנחות!
ד. יהודה חרבו מוריד
וגוזר כשד משחת.
מתעופפת הבלורית
ולוהטת ורותחת
א. גם המטאטא מרעים:
ז. - בני אתה גבור אמיץ!
בואו, בואו, בחורים,
על המלך להרביץ!
ה. ככה, ככה, הבו רוח,
הפילים פרצו לטבח,
ח. עורו, עורו, מי יפיל
מי יכריע את הפיל!
ט. ותקם ערבוביה,
ג. מין בלבול שכזה,
ד. ראש בראש, יד ביד,
וחזה מול חזה!
ה. רק אחד - הסביבון
הסתובב כה וכה,
ובחן כנבון
מחנה וכחו...
ו. כי חשב לו הפיקח:
מי הלילה ינצח?
אחכה נא עד הסוף,
אז אדע לבחר בטוב!
ז. אך הנה, מחנה
היוונים נס לאחור...
ח. יהודה קרא: הידד,
חופש לנו, אור ודרור!
אז עמד הסביבון,
התפרקד על גבו
וקרא: ניצחון!
כולם: נס גדול היה פה!

נר לגויים

חיים בעל-עגלה יצא ערב חנוכה מעיירתו. הדרכים היו משובשות, כפור בא אחרי הגשם ועשה את הדרך חלקלקות והסוסים יגיעים. היה חיים בעל-עגלה יושב ומיצר: היום רד, והלילה ליל חנוכה, נר ראשון, ואל העיר עוד רחוק, וכיצד יקים מצוות הנר? נצנץ רעיון במוחו: הרי פנס קשור לעגלה ובו נר חלב קטן, יאה הנר לנר חנוכה והפנס - לחנוכה. העמיד חיים את הסוסים, קפץ מן העגלה, התיר את הפנס ונכנס עמו ליער, ברך בקול, בשם ובמלכות, "להדליק נר של חנוכה", הדליק את הנר שבפנס ותלאו על ענף אחד העצים המכוסים כפור - לפרסומי ניסא. הוקל לו לחיים בעל-העגלה, עלה על עגלתו, דפק בסוסים ולקצב שיעטתם שהחלו טוס כנשרים, פיוס לו בניעומות "הנרות הללו שאנו מדליקים".

לא יצאה שעה קלה והפריץ עבר בדרך ההיא, לנשף חג המולד ערוך על ידי פריצים. עבר על יד היער ההוא ונראה לו הפנס הדולק והערפל הדק שמסביבו כתמונת האם הקדושה באיקונין שנה תמיד דולק על ידה. רוטט ומרעיד דפק בסוסים ובקול נרגש סיפר לכל הנאספים בארמון הנסיך מה שראה ביער. מן השמים הראו לך, הסביר לו הבישוף שהסב אף הוא שם, שעליך להקים במקום ההוא בית תפילה לכל דרי הכפרים שמסביב, שלא יכתתו רגלם בדרך ארוכה לעיר. ולא עברה שנה ובמקום ההוא, בלב היער, הוקם בית תפילה גדול לאיכרים, בכספי הפריץ, ולא ארכו הימים ובאותו מקום הוקם גם כפר חדש.

לוינסקי - ספר המועדים

אמר מלכוב כשעשה הפרופיסור בוריס שץ את הבצלאל שלו פגע בו חנוכה, חג קדוש זה שהתחילו קוראים לו חג המכבים. הלכו ועשאוהו נשף חשק. העמידו פסל של מתתיהו כהן גדול, כשהוא אוחז חרב בידו לדקור את הפריץ שהקריב חזיר על גבי המזבח שעשו לשם אנטיוכוס הרשע. עשו כל הלילה בהוללות וזוללות. למחר כתב בן יהודה על עתונו דברים של חיבה על הנשף, אלא שדעתו לא היתה נוחה בשל אותו פסל שהעמידו באולם, שהרי מתתיהו זה קנאי לדתו היה, לדתו ולא לארצו, שהרי כל הזמן שפסטו היוונים על ארצנו וגזלו וחמסו ורצחו והרגו והחריבו ערים וכפרים ישב לו מתתיהו ובניו במודעין עירם ולא נקפו אצבע, אלא משהתחילו היוונים לפגוע בדת, כמו שאמור בתפילה, להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך, קפץ כארי הוא ובניו הגיבורים וכו' וקבעו לכבוד המאורע חג שמונה ימים. ועתה אומר בן יהודה במאמרו, ועתה אין אני מסופק בשעה שנתאספנו אמש לכבודו, אילו היו נופחים רוח חיים בפסל, או אילו היה הוא עצמו חי, כלום לא היה דוקר אותנו כולנו כאחד בחרב שבידו, כלום לא היה מעלה אותנו על גבי המזבח.

כל אותה שעה ישב ברנר בעיניים עצומות, כאילו דרך כך רואה הוא את הדברים שסיפר עליהם מלכוב. לאחר שסיים מלכוב את דבריו נפקחו עיניו של ברנר ונפרצו שפתיו והתחיל מתנדנד מתוך צחוק. צעק גורישקין ואמר, שקר מלכוב שקר. אחז מלכוב בזקנו ואמר, מאפיקו שתוק. מתוך שרגיל אתה בכפירה כופר אתה אפילו בדבריו של בן יהודה. אחז ברנר בשולחן שלא ייפול מחמת צחוק. כיוון שנח קצת מן הצחוק חזר וצחק ואמר, אדם וולגרי אני. סלחו חברים על צחוק פראים זה.

מתוך "תמול שלשום"

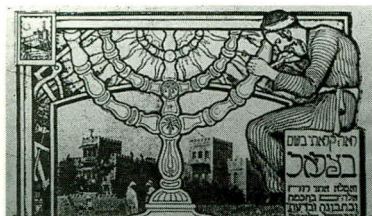
שתי המנורות של חנוכה / ש"י עגנון

מנורת חנוכה היתה בבית הכנסת, של בדיל היתה ועליה צורת בית המקדש מלבד ברכות חנוכה ו"על הנסים". בית קיבולו של כל נר רחב ועמוק היה ופיו משוך כלפי חוץ. כל השנה כולה היתה תלויה על הקיר הצפוני ששם היו תולים את המצה של עירובי חצרות ובערב חנוכה היה השמש מורידה וממרקה ומצחצחה ומעמידה על השולחן שכנגד הפתח ונותן בה שמן ומפקיע פתילות ובלילה מדליק.

שנה אחת סמוך לחנוכה ביקש השמש להתקין את מנורת החנוכה ללילי חנוכה ולא מצאה. פישפש בכל המקומות ולא מצאה. נשמע הדבר בכל העיר והגיעה השמועה אצל תינוקות של בית רבן. נתן המקום בדעת כולם לתת את סביבוניהם לעשות מהם מנורה לחנוכה. מיד נטלו את סביבוניהם והביאום אצל האומן והבטיחו לו לתת את שכרו, כל מעות חנוכה שיתנו להם אבותיהם וקרוביהם בחנוכה. לא יצאו שנים שלושה ימים, ויש אומרים יום אחד עד שעשה להם האומן של חנוכה.

נטלו התינוקות את המנורה והביאוה לבית הכנסת. בלילה הדליקו בה נר חנוכה סמוך לחג הפסח כשהתקינו את בית הכנסת לכבוד הפסח מצאו את המנורה שאבדה כשהיא מונחת תחת הספסל. נטלוה והחזירוה למקומה. לשנה האחרת ביקש השמש להדליק בה נרות חנוכה. אמרו זקני בית הכנסת, תינוקות שוויתרו על סביבוניהם ונתנו כל מעות חנוכה שלהם לעשות להם מנורה כדאים שידליקו במנורה שלהם. התקינו שיהיו מדליקים במנורה של עופרת שעשו הילדים אף-על-פי שהמנורה הגדולה היתה נאה הימנה. היה אורם של התינוקות מאיר בכל שנה ושנה בלילי חנוכה.

מתוך "עיר ומלוואה"

נס חנוכה

לאור הנר

וכך האיש יצר את דמות הנר:
מן החימר לקח לו חלב רך וחיוור
ואל תוכו את פתיל חייו חיבר
ואז היה הנר שלם.

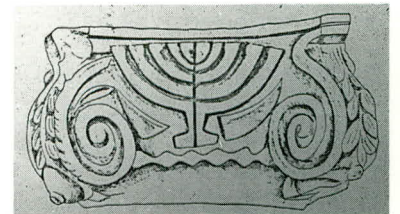
באש קטנה הדליק אותו
וכמו אדם: תמיד עד תום
בער בחושך לאטו,
לוהב ומהבהב
כמו נישמת הרוח הנושב.
אוהב

את מעגל הפרפרים,
זולג החלב כדמעות על הספרים,
על שולחנו של המשורר.
חייל באוהלו את המכתב גומר.
ובליל סער מאוחך,
כשרעמים נופלים בחשכה
ולא רואים שמים, לא כוכב זוהר,
אז מדליקים את שארית הנר
ויש תקוה שהעולם ישוב ויתבהר.
נתן יונתן.

ניצוץ קדמון

ניצוץ קדמון אחד
עוד בלב קודח
יעל - עד לא דעך
ישוב יתלקח

ח. נ. ביאליק

לפני שנים רבות חי במרוקו מלך אכזר ורשע, ועינו היתה צרה ביהודים.
בא חודש כיסלו, קרבו ימי החנוכה והיהודים התכוננו לחג: נקו את החנוכיות,
השחילו בהן פתילות חדשות ויצקו שמן. ובבית הכנסת הכין השמש את
החנוכיה הגדולה, מרק וצחצח אותה לקראת ההדלקה. היתה זו חנוכית נחושת
יפיפה עשויה בידי אמן, מעוטרת ציפורים, פרחים ופסוקי קודש. התבונן השמש
בחנוכיה כשהוא מפזם לעצמו "על הניסים ועל הנפלאות", וכבר התחילו
היהודים נוהרים לבית הכנסת. הכל היה מוכן ומזומן לחג. לפתע בקעו מבעד
לחלון קולותיהם של כרוזי המלך: "בפקודת המלך - נאסר על היהודים להדליק
את מנורת החנוכה. בית הכנסת יהיה סגור ומסוגר ואיש לא יעבור על מפתנו!".
לשמוע הגזרה הפכה השימחה לאבל, היהודים התפזרו לבתיהם והתתפללו
לישועה.

ומלך מרוקו הרשע ציווה להציב שומרים בפתח בית-הכנסת לבל יכנס אליו
איש להדליק את החנוכיה. אך הפלא ופלא מתוך בית הכנסת המסוגר, החשוך,
הריק מאדם, בקע לפתע אור גדול, אורה של חנוכיה. בהלה גדולה נפלה על
השומרים למראה החנוכיה הדולקת. מהרו אל המלך ונשבעו לפניו: "אדוננו
ומלכנו חי ראשנו, כי שמרנו נאמנה. בית הכנסת היה סגור, איש לא נכנס ואיש
לא יצא. אבל המלך הנרגז לא האמין לדבריהם וציווה ברוב חימה: " יוצאו
השומרים להורג ויוצבו תחתיהם שומרים אחרים!".

בערב השני הוכפל מספר השומרים ובית הכנסת נשמר מכל עבריו. והנה שוב
פלא! לפתע בקע אור החנוכיה באורח מיסתורי והחלונות זהרו כפלים.
השומרים, אחוזי חרדה, נשבעו כי לא ראו איש יוצא ואיש בא. אך חימתו של
המלך עלתה, מיד ציווה להוציא אף אותם להורג ושלח תחתיהם משמר כפול
ומכופל.

ערב נר שלישי הגיע. בית הכנסת היה מוקף משמרות כחומה, אך ללא הועיל.
על אף השומרים הרבים בקע גם הפעם אורם הזוהר של נרות החג. גורלם של
השומרים ובתוכם לילה לא שפר עליהם משל קודמיהם. כך נמשך הנס בכל
שמונת ימי החג. מדי ערב מגביר המלך את השמירה ומדי ערב הולך ורב האור
עם כל נר נוסף.

בערב השמיני בקע מבית הכנסת אור גדול ורב של כל שמונת נרות החג. והנה
נפתחה הדלת ויצא מבית הכנסת בצעדים תשושים וכושלים נער קטן. היה זה
בנו של השמש. אך ראוהו השומרים, מיד אחזו בו והובילוהו אל מלכם הרשע.
"אדוננו המלך", אמרו השומרים, "הנה תפסנו את הנער הזה בצאתו מבית
הכנסת המואר".

הביט המלך בנער הקט שעמד לפניו חיוור וחלוש והרעים עליו בקולו: "האם
לא שמעת את פקודתי? איך העזת להפר את מצוות המלך?!"
הנער הרים מבטו אל המלך והשיב בקולו החלוש: "אדוני המלך, רציתי רק
להדליק נרות לחג החנוכה. . ."

"הן אסרתי על היהודים להדליק את מנורת החג!" רעם המלך.
"לא נוכל לחוג בחושך", לחש הנער, "עצוב בחנוכה בלי נרות ובלי אור. כל שנה
דולקת החנוכיה ובית הכנסת מלא אורה ושמחה. כל שנה מאירים הנרות ואבא
מספר על הניסים ועל הנפלאות. . ."

"ואיך נכנסת לבית הכנסת הסגור?!" זעם המלך.
"שמעתי את הכרוזים מודיעים שבית הכנסת יסגר והחנוכיה לא תאיר. נשארתי
בתוכו והתחבאתי כדי שאוכל להדליק את הנרות. כל ימי החג התחבאתי שם."
"ומה אכלת כל אותם ימים?" חקרו המלך.

"לא אכלתי", השיב הנער, "שמונה ימים לא בא אוכל אל פי."
הביט המלך בפני הנער החיוורים, תמה על רוב גבורתו, וחמתו שככה. לפתע
הפנה מבטו אל השומרים ופקד: "הרפו מן הנער ושלחו אותו לביתו."
בן השמש נתקבל בביתו בשמחה גדולה, ומן היום ההוא הרשה מלך מרוקו
ליהודים לחוג את חג החנוכה באורה ובשמחה, ומדי שנה דלקה חנוכית הנחושת
באור יקרות.

עיבוד: חיה בריצחק

חנוכה במלחמת העצמאות של ארצות הברית

חנוכה, שנת 1777. חורף קשה. הקור נורא. אנו יושבים בשדה הקרב ומחכים למה? איני יודע. אולי לימים טובים מן הימים האלה. אני פה היהודי היחידי, אולי יש בינינו עוד יהודים. אך לא ראיתי פה אף אחד. אנתנו רעבים ללחם, אין לנו בגד לחמם את בשרנו ואין לנו נעלים לרגלינו. רוב החיילים מקללים את ג'ורג' וושינגטון, שיצא למלחמה נגד אנגליה. יש ביניהם הרוצים במפלתו, אך אני מאמין שהצדק עמו. אנו צריכים לגרש את בריטניה מאמריקה. היא רוצה לשים את ידה בכל אשר עיניה רואות. נאמן אני בכל ליבי לג'ורג' וושינגטון, אף כי אנו סובלים פה מאוד. לא אחת אני רואה אותו בלילות, כשהוא עובר במחנה, בין שורות החיילים הישנים. מביט הוא ברחמים על החיילים הסובלים מן הקור. ויש אשר הוא ניגש אל אחד הישנים והוא מכסה אותו כאשר יכסה האב את ילדו.

יש אשר הרעב והקור מענים את נפשי עד מוות, אך אין אני מקלל את הגנרל וושינגטון, הנלחם לחופש אמריקה. ברגעים כאלה אני חושב על אבי בפולניה. אני חושב על כל אשר הוא סובל מידי ה"פריץ" האכזר. זוכר אני: הייתי אז ילד וראיתי את אבי רוקד לפני הפריץ, מה נורא היה המראה! אבי היה לבוש בעור של דוב לבן והוא רקד כדוב בפני הפריץ ואורחיו.

מה נורא היה הכאב! ומה גדולה החרפה! אבי רקד כדוב - וה"פריצים" צחקו ושמחו על המראה. אני גמרתי אז בליבי שלא ארקוד כאבי לפני הפריץ. לאחר זמן ברחתי לאמריקה.

והנה אני שוכב ורועד מקור. אומרים שוושינגטון הולך ונופל, שסופו לנפול ולא יקום. אך אני איני מאמין בכל זה. אני מאמין בגנרל שלי. ואני שוכב בלילות ומתפלל בעדו.

הנה בא הלילה הראשון של חנוכה. בלילה הזה, לפני שנים עזבתי את בית אבי. אבי נתן לי מנורת-חנוכה ואמר לי: "כאשר תדליק, בני, את הנרות של חנוכה, הם יאירו לך את הדרך".

מאז היתה לי המנורה כמו קמיע. אל כל אשר אלך, אני לוקח אותה עמדי. לא ידעתי מה לעשות - להדליק את נר החנוכה פה, בין הגויים, אם לא. החלטתי לחכות עד אשר כולם ישכבו לישון. כאשר ישנו כולם הוצאתי את מנורת אבי, הדלקתי נר ראשון וברכתי עליו. הבטתי על אור הנר וראיתי את בית אבי ואמי. ראיתי את אבי רוקד כדוב לפני הפריץ וראיתי את עיני אמי המלאות דמעות. לבי נתמלא כאב ופרצתי בבכי כילד קטן. ונשבעתי אז בלבי, שלמען אבי ואמי, למען אחי ואחיותי בפולניה עלי לעזור לג'ורג' וושינגטון לעשות את אמריקה לארץ חופשית, לארץ מקלט לאבי ולאחי הסובלים שם תחת יד ה"פריץ".

פתאום הרגשתי יד רכה נוגעת בראשי. נשאתי את עיני והנה הוא - הוא בכבודו ובעצמו עומד עלי! כן, הגנרל וושינגטון בעצמו עומד שעל עלי והוא שואל: "למה תבכה, חייל? האם קר לך?"

צער ורחמים היו בקולו. לא יכולתי לראות צערו, קפצתי ממקומי, שכחתי שאני חייל העומד בפני גנרל, ודברתי את דברי כמו שעלו מליבי, כבן המדבר אל אביו: "אדוני, הגנרל! אמרתי, "אני בוכה ומתפלל לנצחונך. ואני יודע, כי אנתנו ננצח. היום הם חזקים, אבל מחר הם יפלו, כי הצדק עמנו. אנתנו רוצים להיות חופשיים בארץ הזאת. אנתנו רוצים לבנות פה בית לכל הבורחים מיד ה"פריצים", לכל הסובלים מעבר לים. ה"פריצים" לא ימשלו פה! הם יפלו ואתה תקום!"

הגנרל וושינגטון לחץ את ידי:

"תודה חיילי! אמר וישב לידי, על הארץ לפני המנורה.

"מה היא המנורה הזאת?", שאל.

סיפרתי לו: "מבית אבי הבאתי אותה, יהודי כל העולם מדליקים הלילה נרות של חנוכה, חג הנס הגדול.

נר החנוכה הדליק אור בעיני וושינגטון והוא קרא בשמחה: "יהודי אתה, מבני הנביאים, ואתה אומר שאנתנו ננצח!"

"כן, אדוני", עניתי בבטחון, "אנתנו ננצח, כמו שניצחו המכבים, למעננו ולמען כל אשר יבואו אחרינו לבנות פה ארץ חדשה וחיים חדשים".

כל קורותינו הם אגדה דמיונית של כמות שמן ליום אחד - המספיקה לשמונה ימים, אגדה על סנה בוער שאיננו אכל.

הרמן ווק

ערב חנוכה בסיני

א' חנוכה, תשכ"ט

ערב חנוכה היום.

רציתי לכתוב כי פתאום תפסתי את עצמי בהרגשת אקראי שהערב נר ראשון, ובאמת במקרה, כי כל תכונה לא הורגשה כאן לקראת החג. הימים דומים, הימים דוממים - כמאמר עמוס עוז ב"מיכאל שלי". זכורים לי ימי בית-הספר וההדרכה בתנועה. בימים שקודמים לחג חוזרים על שירים קבועים, לומדים חדשים, מכשירים שטח למפקד-אש, אוספים ומטבילים שקים לסיסמאות, חושבים בסתר-הלב על "שי-חנוכה". ולבסוף החג עצמו, ערב הדלקת-הנרות בחדר האוכל, מסיבת חנוכה בכיתות. בקיצור חג נכבד בחברתנו השומרת אמונים לדמות המכבים.

וכאן (בצבא) - לא כלום....

אולם, עוד אני משיט את עטי הלאה, באה למוצב משאית מיטלטלת ובה אחראי הדת בבסיס. הוריד לנו חנוכיה ענקית, ארבעה עד חמישה מטרים, לשימה על הסוללה... וחנוכייה קטנה למטבח. במרץ רב הקימונו את החנוכיה הגדולה במקום רם ונישא, וכבר מילאנו ה"פמוטים" בחול ושקים טבולים בדלק, והנה נתקבלה הוראה טלפונית להעבירה למקום אחר. ריטונים, ריטונים ו"קטורים"... ונאלצנו לוותר עליה. מילא, גם בחנוכיה הקטנה נשמת, ובכלל טוב שחרף חוסר התכונה לקראת החג, מישוה בכל זאת הכין והביא משהו להיטיב לב החיילים.

יוחי גלעד

מתוך: באר חתומה (חוברת לזכרו)

הגנרל קם ופניו אורו. הוא לחץ את ידי ונעלם בחושך. אמונתי נתקיימה. הנצחון של וושינגטון היה שלם. הארץ שקטה. הגנרל שלי היה לנשיא הארץ החדשה ואני הייתי לאחד מאזרחיה. שכחתי מהר את הימים והלילות הנוראים במלחמה. אבל את הלילה הראשון של חנוכה עם ג'ורג' וושינגטון שמרתי בליבי כחלום יקר. לא סיפרתי את הדבר לאיש, כי אמרתי בלבי: מי יאמין לדברי? בטוח הייתי, כי כל הדבר נשכח מלב הגנרל הטוב. אבל לא כך היה. הוא לא שכח.

בלילה הראשון של חנוכה, שנת 1778, ישבתי בביתי בניו-יורק, ונר החנוכה דולק על חלוני. פתאום נשמעה דפיקה על הדלת. פתחתי את הדלת ונדהמתי: הגנרל שלי, הנשיא ג'ורג' וושינגטון, עמד בפתח! הוא בכבודו ובעצמו! "הנה הנר הנפלא! נר התקווה של ישראל", קרא בשמחה כאשר ראה את נר החנוכה על החלון.

הוא שם את ידו על שכמי ואמר: "הנר הזה ודבריו היפים - הדליקו אור בליבי בלילה ההוא. בקרוב תקבל אות כבוד מממשלת ארצות-הברית, יחד עם כל גיבורי הקרב בלילה הזה מידי את המזכרת הזאת".

הוא תלה על חזי מדליה של זהב ונשק לי על פני. דמעות עמדו בעיני ולא יכולתי לפתוח את פי. הנשיא לחץ את ידי ויצא את הבית...

התעוררתי כמו מתוך חלום נפלא. אז הבטתי על המדליה וראיתי: ציור יפה של מנורת חנוכה עם נר ראשון ולמטה כתוב:

"לאות תודה על אור נרך..." ג'ורג' וושינגטון

...החלטנו לברוח, בעלי, יהודה, בנו
 הקטן, אחותי הצעירה, אלקה, ואני.
 התחלתי לארוז את החפצים הנחוצים
 ביותר.
 ניגשה אלי אימו של בעלי, עם חבילה
 קטנה, ובקול רועד היא אמרה:
 "יש פה חפץ יקר - חנוכה - קחי אותה
 עימך ושימרי עליה כמו על בנך הקטן.
 חנוכה זו עוברת מדור לדור, ואני קיבלתי
 אותה מאבי כשנולד בעלך, יהודה,
 בחנוכה. אבי אמר לי כי זה נס שנולד לו
 נכד ולנו בן - בחנוכה, על כן נקרא שמו
 יהודה על שם יהודה המכבי".
 לקחתי ממנה את החנוכה ובאותו ערב
 עזבנו. זה היה אחרי חצות, לא רצינו
 לעורר תשומת לב בעיירה. ובכל שנות
 המלחמה ביסורים, בסבל וברעב. נדדנו
 מעיר לעיר, מארץ לארץ, בבריחות בלתי
 ליגליות מארץ לארץ - והחנוכה איתנו.
 לא מכרנו אותה כדי להתקיים בדרך
 הנדודים וגם לא כדי לשחד את שומרי
 הגבול ושוודים מתנכלים. שמרנו על
 הילד ושמרנו על החנוכה. שמרנו על
 הצוואה של ההורים והחנוכה שמרה
 עלינו.
 וכך הגענו לארץ ישראל.

היתה זו שנה קשה לאחינו היהודים אשר בפולין. האווירה ספוגה משטמה וקנאה. הפולנים, היו עורכים מזמן לזמן פרעות ביהודים, מתוך אימה ופחד לא ההיין יהודי לעבור את הרחוב אף לאור היום וברדת הלילה הסתגרו היהודים בבתיהם וסגרו את הדלתות בבריחים ובתריסים.

באחד מלילות אלה חל חג החנוכה. היה זה ערב הפלישה הרוסית לפולין. הרבה דמעות חמות שפכו היהודים בליל זה בהדליקם את נרות החנוכה, כן ידעו שסכנה חמורה עורבת להם בגלל הנרות הללו, מאחר שלפי גזרת המלכות אסור היה להאיר בלילות את הבתים באור כלשהוא.

יהודי אחד שרחש אהבה רבה למנהגי ישראל ולנרות חנוכה היקרים לו מחיו, שם את נפשו בכפו והדליק נרות חנוכה כדרכו על אדן חלון ביתו, משראו זאת הפולנים העלילו על היהודי שהוא מאתת אותות ריגול לאויב החונה מעבר לנהר. היהודי הובא למשפט צבאי ונדון למיתה.

יום גשום ועגום היה. אך על אף מזג האוויר הרע התאספו המוני נוצרים במרכז השוק, עד כי מלאה כיכר השוק רחבת הידים וכל המגרשים סביבה המונים-המונים. עיני כל היו נטויות אל שולחן ארוך שמסביבו ישבו שרי צבא ואזרחים רמי-דרגה.

ההמונים, דחקו ודחפו זה את זה והשמיעו קריאות: בוז ליהודי המרגל! מוות ואבדון לכל היהודים! כולם מרגלים! שוטרים וחייילים הצליפו במגלבים על ראשי ההמון ופילסו דרך ליהודי המובל בשלשלאות ברזל. והיהודי פניו שלווים ושקטים צועד עם מלווי אל הגרדום על אף קריאות הזעם והגידוף מסביבו לא הועם ברק עיניו הזוהרות. מבתים רבים הציצו פני יהודים נבהלים. אך מה יכולים לעשות אומללים אלה להציל את נפש בן עמם ההולך למות על אהבתו לחג ישראל?

היהודי הועמד ליד השולחן הארוך. מיד ניתן את שההמון ישתוק ואחד הפקידים קם על רגליו וקרא בקול רם ונמרץ ממגילה אדומה... לאמור: "אתה נידון למוות ביריה והשם הטוב יסלח לך על פשעך, העצום, בגדת במולדת האהובה ורצית למסרה לאויב באורות האיתות שלך".

מיד העמידו את היהודי פניו אל הקיר. ההמון הצמא לדם, רעש וגעש כרע על ברכיו והצטלב, פעמוני הכנסייה צלצלו, ולועי הרובים כוונו אל מול היהודי. הכל חיכו בנשימה עצורה לפקודה: "אש!"

פתאום - קול שעטת סוסים דוהרים נשמע מרחוק הולך ומתקרב ומיד הופיע המצביא העליון של המחוז, הגיע וצעק בקולו: "הנה הבאתי לכם עוד יהודים מעיירה אחרת". אז פנה המצביא העליון לשני היהודים שחייליו הביאו איתם ואמר: "הגידו יהודים ההדלקתם אמש נרות בחלונותיכם?"

כן אדוננו השר - ענו היהודים הנבהלים.

- למה עשיתם כך? - הוסיף השר ושאל.

- מנהג קדוש זה לנו בכל שנה ושנה, לזכר הניסים והנפלאות, התשועות והמלחמות שעשה ה' לאבותינו, בימים ההם בזמן הזה.

- מתי היו המלחמות האלה - שאל המצביא.

- אדוננו השר, לפני יותר מאלפיים שנה.

- לא, לא אמר המצביא - לא לאבותיכם בלבד עשה ה' את הניסים האלה. אמש היינו מוקפים אויבים בחשכת הלילה בגדול הזה. אמש היינו צפויה לנו ולכל המפקדה ליפול במלכות - שהכין לנו האויב. רק הודות לשביבי האור שנצנצו לנגד עינינו מחלונותיהם של שני יהודים אלה ככוכבי ישועה - ניצלנו וניצלה המולדת.

היהודים שוחררו לאכזבת ההמון ולשמחת בני העיירה. ולשרשרת נסים שעשה לנו ה' בימי חנוכה - נוסף גם זה.

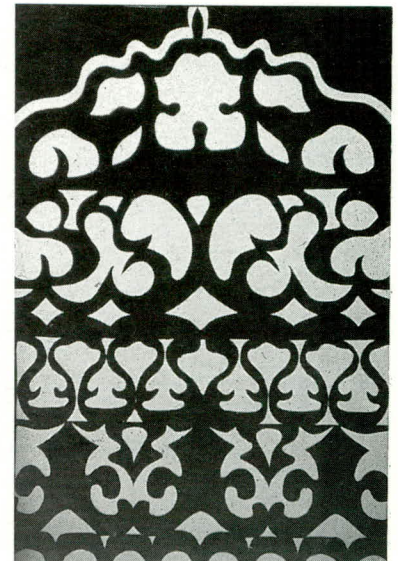

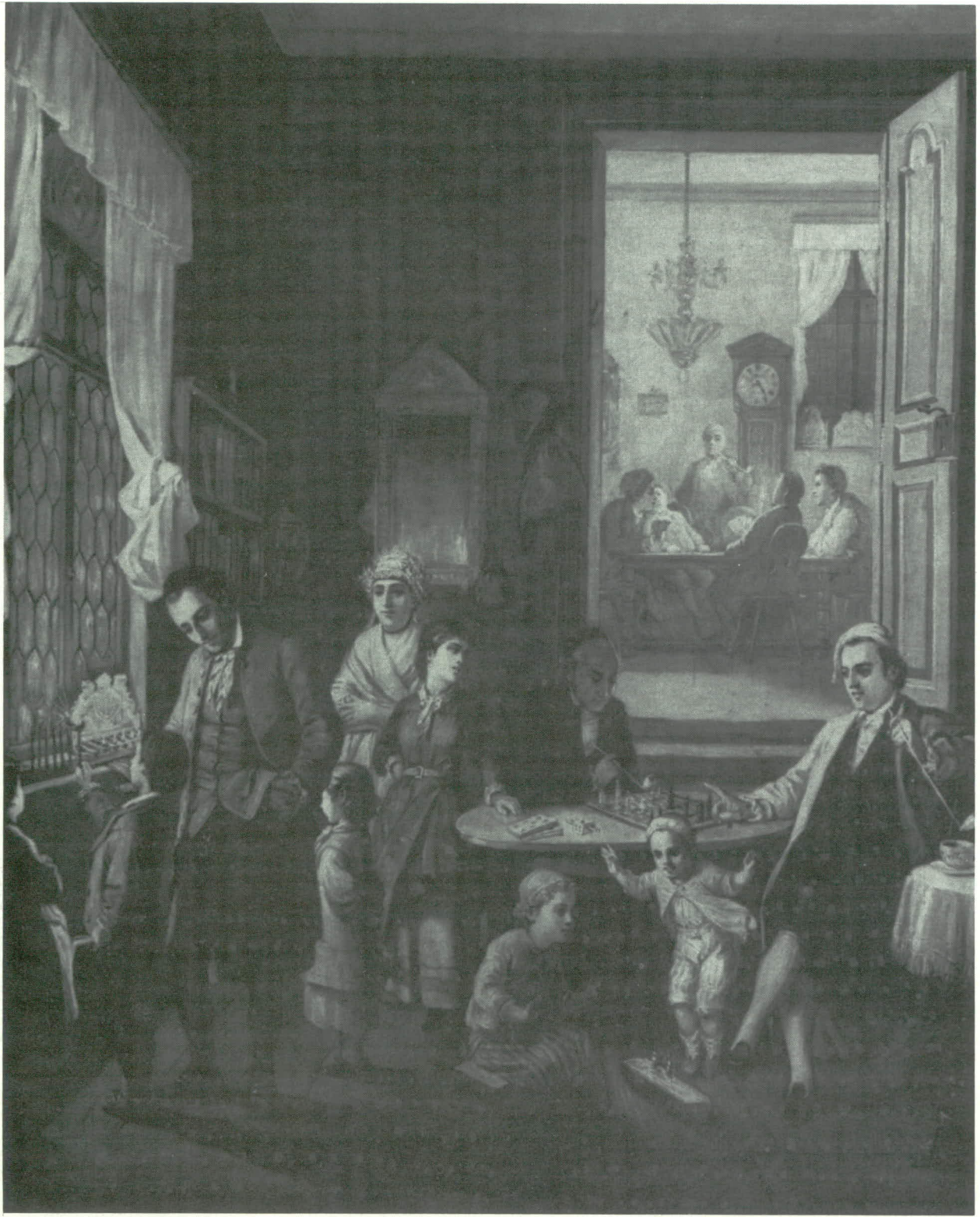
יום אחד עלעלתי בדפי יומני הקטן. כך הייתי עושה מדי פעם בפעם, כשרק עלה הדבר בידי. ביומן רשמתי גם את התאריכים של מועדי ישראל. והנה גיליתי בשמחה שחג החנוכה יחול בעוד כמה ימים. אמרתי בליבי שעלינו להדליק נר חנוכה אפילו כאן, במחנה העבודה "נידראשאל" שבלב גרמניה. משעלה על דעתי הרעיון של הדלקת הנר, הלכתי להיוועץ בבנצי. בנצי היה איש שכל אנשי הבלוק שלנו נתנו בו אמון. עם בנצי אפשר היה לדבר. בנצי התלהב מן הרעיון ואמר: "כן, עלינו להדליק נר חנוכה. הדבר יעודד את כולם וישפר את האווירה. עליך לתכנן היטב איך להשיג את החומרים ועליך להיזהר מאוד!" אמנם ידענו שעל-פי ההלכה אין אנו מחוייבים לסכן את חיינו לשם קיום המיצוה. אבל שרויים היינו בדיכאון. הרגשנו שר חנוכה אחד קטן יחמם את נפשנו ויפיח בנו אמונה ותקווה. אפשר שבזכות נר החנוכה נוכל לקיים את עצמנו בתקווה במשך כל החורף הארוך, הקשה והמקפיא העומד לפנינו. איך משיגים שמן? ואיפה יהיה אפשר להדליק נר חנוכה שאורו לא ייראה ולא "זמין" אליו את המפקד הגרמני? שמן היה די והותר בבית החרושת שבו עבדנו. ואולם איך נוכל להבריחו משם אל צריפנו בעוד מועד? איך נוכל להבריח, ולו טיפות אחדות בלבד לקראת יום שני בערב, הוא האחד עשר בדצמבר, ליל ראשון של חנוכה. החלטנו להפיל גורלות. מי ששמו יעלה ראשון בגורל יצטרך לגנוב את השמן. מי ששמו יעלה שלישי בגורל יהיה אחראי להסתיר את השמן עד יום שני בערב. והחמישי - הוא יצטרך להדליק את הנר מתחת לדרגשו.

שמי עלה חמישי בגורל. גרינוולד, שהיה צריך להביא את השמן, התגלה כבעל תושייה מעולה. בבית-החרושת הצליח לשכנע את מנהל העבודה השנוא, שהמכונה שהוא, גרינוולד, עובד עליה תיטיב לפעול אם ישמנוה בקביעות בכל בוקר. לשם כך כדאי שנקבל צנצנת קטנה של שמן מכוונת משובח, ונשמור אותה בארגז הכלים שלנו. מנהל העבודה הסכים, וכך נפתרה גם בעיית מקום המחבוא של השמן. ביום שני בערב, הוא ליל ראשון של חנוכה, נתתי את השמן אל תוך מכסה של קופסה למשחת נעליים. הוצאתי כמה חוטים מתוך שמיכתי הדקה ועשיתי אותם פתילה. משתמו ההכנות התיישבתי לאכול בחיפזון והזמנתי את כל חברינו להשתתף במיצוה הדלקת נר של חנוכה. והנה נזכרתי ששכחנו את הגפרורים. מייד לחשתי לבנצי: "כל אחד ישאיר עכשיו מעט מרק." ובנצי הורה מייד לחבריו הרעבים להותיר מעט מן המרק, והסביר להם מדוע. בתוך חמש דקות הוחלפו בחדר הסמוך חמש מנות מרק תמורת סגרייה. את הסגרייה "הענקנו" לאחראי למטבח והוא השאיל לנו קופסת גפרורים ולא שאל שאלות. כך ברכתתי את שלוש הברכות על הנר ועל הניסים ועל הזמן, ונר חנוכה קטן הבהב לו מתחת לדרגשי. לא רק חברי הדתיים השתתפו בטקס. רבים אחרים בחדר הצטרפו לנעימת שירי החנוכה שהמהמנו בלחש. אותה שעה ראה כל אחד לנגד עיניו את ביתו, ראה את הוריו, ואת אחיו ואחיותיו, או את אשתו ואת ילדיו. ראה אותם עומדים סביב חנוכיות הכסף היפות, ושרים בשמחה "מעוז צור ישועתי". דמעות עלו בעינינו וזלגו על פנינו הנפולים. כל אחד מאנשי החדר חזר לדרגשו וישב לו שקוע בהרהוריו. אותה שעה היינו כחולמים. היה נדמה לנו שאין לנו עכשיו דבר חשוב מהדלקת נר חנוכה כפי שהדלקנו פעם. אבל החלום אבד פרח לו במהירות. צעקת "הקשב" החזירה אותנו למציאות - ומיד עברנו לעמידת דום. ה"אונטרשרפיר", המפקד הגרמני, הגוף, הופיע בדממה ועמד שם בפתח כשם שנהג לעשות לא אחת בביקורי פתע. הוא סקר אותנו במבטו וחיפש לו תירוץ כלשהו, כדי שיוכל להצליף בנו במגלב הכלבים שתמיד היה בידו. פתאום עיקם את אפו וצעק: "אני מריח שמן מסריח כאן!" לבי עצר את פעימותיו. העפתי מבט בנר החנוכה הקטן והמהבהב, שעה שהמפקד וכלבו היו צועדים בין הדרגשים שבחדר, לחפש את השמן הבוער. לא העזתי להתכופף ולכבות את הנר בנעלי, שלא יריגש הכלב בתנועתי ויתנפל עלי. הפניתי מבט חטוף על פניהם החיוורים של האנשים מסביבי. פחד המוות היה עליהם. הנה בעוד רגע או שניים יגיע הגרמני לשורת הדרגשים שלנו... אך פתאום... פתאום נשמעו צפירות אזעקה. מטוסי חיל האוויר של בנות הברית תקפו את הגרמנים. גם המפקד עצר והפסיק את חיפושיו, בן-רגע כבו כל האורות במחנה. במהירות הבזק כיביתי את הנר שלנו בנעלי, והכול פרצו החוצה לפי הוראות הקבע של המחנה לשעת חירום. "עוד תהיה חקירה... עוד תהיה חקירה", צווח המפקד בכל הרעש שהקימו האסירים, שהיו רצים אל המגרש המסדרים. ואולם אני כבר לא דאגתי. בשמחה תפסתי את "מנורת החנוכה" הקטנה שלי ורצתי החוצה. זה היה נס חנוכה שלי. ה' עזרני אפילו במחנה הנידח הזה שבנידראשאל. ובחוץ בלילה הקר והמקפיא, הציצו הכוכבים מעל, ומפציצי בנות הברית זמזמו מעל ראשינו, ואני שבתי ואמרתי לעצמי בדממה: "... שעשה נסים... בימים ההם ובזמן הזה".

עיבוד: רחל באב"ד

מנורה אחת יש עשויה משמונה ענפי עץ וקוראים לה בשם חנוכיתו של רבי זוסיא. וזה מעשה המנורה: גורלם של הבורחים מהמחנות ליערות היה מר מאד. בייחוד בימי החורף נדדו בלילות ותעו בדרכים עד שקפאו ומתו. כשנתפרסמה לפתע שמועה בין יושבי הגיטאות, שביעירות נמצאים אכרים העוזרים לבורחים ומדליקים להם על העצים אורות בוערים, להורות את הדרך אל הפרטיזנים, התחילו שמועות מתהלכות על האורות הללו. מישהו מסר שראה בלילה איכר, איש מידות, חגור אזור משי במותניו מעלה אור על עץ, השני סיפר על שני עצים, והשלישי על שלושה, והאחרון סיפר שהיער בארבע פינותיו היה מואר כחנוכה גדולה. וכשבדקו את השמועות הופתעו לגלות שבערבי שבתות ובלילות חנוכה הודלקו האורות ביערות לילה לילה כמספר נרותיו. ביו אנשי המחנה היה רב זקן שאמר שרבי זוסיא מאניפולי הוא שמדליק את האורות ביער, כי בחייו היה תגור אזור משי במותניו והיה מתגורר ביערות ומדליק שם נרות לכבוד שבת וחנוכה לגרש את השודדים מהיער ולהאיר את הדרך לתועים.

במה מדליקין

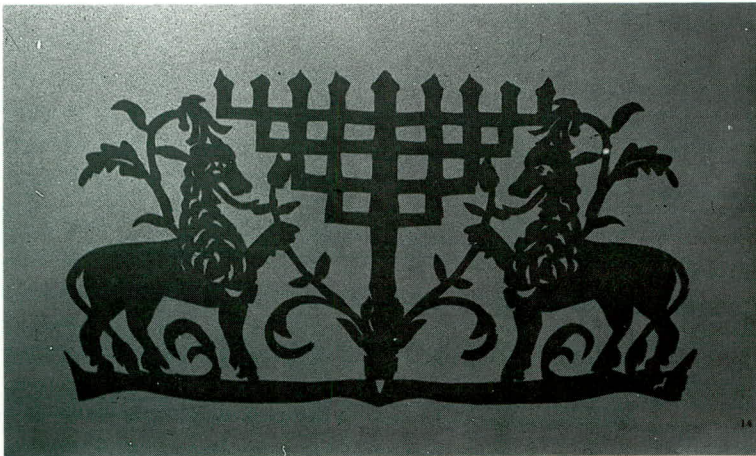
- התדעו מה היה הדבר הקשה ביותר בדאכאו - מספר מרדכי אנסבאכר, אחד מניצולי מחנה הריכוז הנורא - לשמור על חשבון העתים. כי אצלנו נתבלבלו כליל התחומים בין יום ולילה, בין ימי העבודה לימי המנוחה. בין חול וחג. כל השעות והזמנים נתערבבו יחד והפכו לדיסה אפלה אחת, הכל נעשה כטיט-היוון. אשר שקענו לתוכו ללא רחם.

ומי השליך עבורנו חגורת הצלה כלשהי לתוך יוון המצולה? היה זה הישיש פישוהוף, השמש בעל הוותק של בית הכנסת העתיק "אלט-ניישול" בפראג. פישוהוף זה לא הסיח דעתו אף לרגע מתפקידו רב השנים להיות משמש בקודש, ומעל לכל לשמור בדיוק נמרץ על הליכותיו של הלוח היהודי. וכך הוא זרק לתוכנו את השביב המגרה והמשלה הזה: חנוכה!

הכל מסביבנו היה אפל וקודר. חושך ועלטה. בחמש לפנות בוקר שרכנו את דרכינו בשביל הארוך, שנדמה עלינו שאין לו קץ וסוף, למן המחנה "מספר ארבע" בקאופרינג ועד למבצרים התת-קרקעיים, אשר בתוכם נבנו בזיעת אפינו מיכלי דלק ענקיים למטוסים הנאציים. אל הצריפים העלובים של המחנה. ובאמצע הדרך האומללה הזאת הבזיק לקראתנו אותו ישיש פישוהוף בברק הבשורה שלו:

- הכונו! בעוד שבוע ימים חל הלילה הראשון של חנוכה! להיכון לחנוכה - איך ובמה! אף על אודות זה החל לדאוג מבעוד מועד פישוהוף הישיש.

- מחר יש החלוקה השבועית של המרגרינה. - נחסוך מפינו את מנת המרגרינה, ונשמור על קורטוב השומן להדלקת נרות חנוכה! - כך הציע לנו הישיש, כאשר נתאספנו בחשאי על אחד מדרגשי העץ שלנו, בשעה המאוחרת של חצות הלילה. כמה שותפים "קאצטניקים" צעירים, היינו ב"קונספירציה" הזאת. מכיוון שהשמש הישיש של ה"אלט-ניישול" האגדתית שימש עבורנו כסמל חי וכדוגמה כובשת של "נר התמיד" שאינו דועך לעולם, הסכמנו ללא התנגדות להצעתו. אם כי הקורבן היה רב ועצום מדי.

כלום זה דבר קטן בעיניכם, המנה השבועית של מרגרינה? עבורנו היה זה כמין דלק של החיים. עשרה גרמים של מרגרינה הוקצו לנו עובדי-הכפיה היהודיים, לשבוע שלם. למה הספיקה לנו המנה? סך-הכל חתך ה"קאפו בסכיני החדה מנה זעירונת של מרגרינה, שהיה בה רק למרוח פרוסת לחם אחת. אולם הרי זוהי היוותה אצלנו מנת-חיים ממש. טיפת השומן חיממה את הגוף והחייתה את העצמות היבשות. וכאן עלינו להפקיר את החיים ולהקריב את מנת המרגרינה.

- אך איך נוכל לשמור על המרגרינה עד לזמן הדלקת הנרות בעוד ששה ימים? - הביע אחד בקבוצתנו החשאית את פקפקיו.
- אכן, זו שאלה רצינית - נתעצב הישיש.

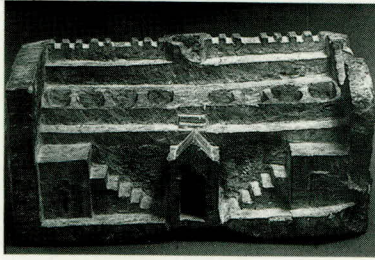
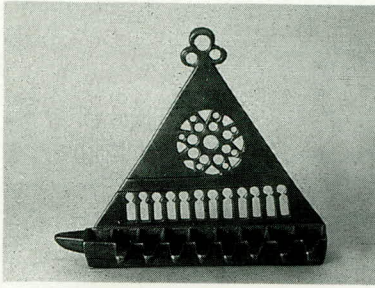
במדורות מלחמה בדליקה בשרפה, בין ימים סוערים של הדם, הנני מבעירה את פנסי הקטן לחפש, לחפש - בן אדם.

שלהבות השרפה מדעיכות פנסי, אור האש מסנוור את עיני. איך אביט, איך אראה, איך אדע, איך אכיר, כשהוא יעמוד לפני?

תן סימן, אלוהים, תן סימן על מצחו כי באש, בדלקה ובדם, כן אכיר את הזיו הטהור, הנצחי, את אשר חפשתיו, בן-אדם.

חנה סנש

- יש לי עצה - נתעוררתי אני בעצמי - באמתחתי ישנם שני תפוחי אדמה, שהצלחתי לסחוב אותם במטבח. אפשר לעשות חורים בתפודים ולאחסן בתוכם כל מנות המרגרינה שנאסוף מכולנו!

וכך הווה. לשם מטרה נשגבה שכזו הקדשתי את שני התפודים שלי. כל אחד מאיתנו גרד את שכבת המרגרינה מעל פרוסת-לחמו ומסר לי את האוצר לשמירה. אני חתכתי את התפודים לחצאין, ניקרתי את בשרם והכנסתו בתוכם את השומן. הדבקתי בחזרה את החצאים ולאחר-מכן הטמנתי את האוצר במחבוא שכזה, שאף אחד לא ידע עליו מלבדי.

יש לזכור, שאני הייתי בעל תפוחי-האדמה ומכיוון שהתנדבתי למסרם, סמכו כולם עלי ובטחו בי, שאני אעמוד הפעם בכל ניסיון ופיתוי ואשמור על האוצר היקר מכל.

הליל הראשון של חנוכה הגיע ובא. את הישיש פישוף אי-אפשר היה להכיר, משום שפניו נשתנו ועיניו האירו בזוהר עליון, שלא מעלמא הדין. כל הדרך הארוכה, למן הביצורים ועד לצריפי המחנה, עברה עלינו כביעף. פישוף פיזם באוזנינו כל הזמן את הפיזמון של "מעוז צור ישועתי". ואף אחד מאיתנו לא פיקפק, שהוא, השמש ידליק עבורנו את הנר הראשון. אולם בראשי נקרה כל הזמן המחשבה הטרנדית: "במה מדליקין?" מאיפה ניקח מנורה או כלי כלשהו להדלקת הנר?

- ילמדו רבנו - לחשתי בשקט ובזהירות באוזניו של פישוף - אמנם המטמון מצוי אצלי אולם במה נכניס ונמסמס את המרגרינה, שנוכל להדליק ולברך על נרות חנוכה?

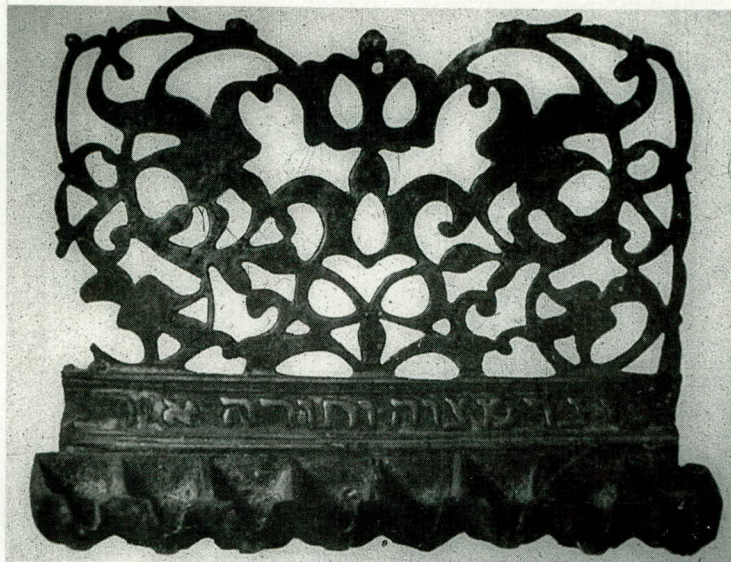
- אל דאגה! זה בסדר גמור! - קרא פישוף הישיש בקול רווי-שמחה, כי השמחה שפעה ממנו ללא הפוגות ולא היתה נתונה כלל לפגיעה כלשהי.

- מה משמע? - גדלה השתוממותי עוד יותר.

- הכיצד לא תבין זאת? - התפלא אף הוא - נשאר את המרגרינה בתוך התפודים וככה נדליק את נר החנוכה! בתנאים שלנו אין לנו כלי-קיבול יותר נוח ומתאים מאשר זה. והעיקר לא נפסיד לריק אף שמץ אחד מהשומן!

בחצות הליל הוזעק לפתע-פתאום כל "המחנה מספר ארבעה". מי הזעיקו? הפעם היה זה נר החנוכה הראשון, שהודלק בתוך חצאי תפוח-אדמה מעל למרומי דרגש-העץ של הקומה הגבוהה ביותר. פישוף בירך וכאשר פתח בקולו הנרגש "הנרות הללו קודש הן", נצטרפו אליו הרבה קולות ובני-קולות, שפרצו מלבבות האסירים כולם.

ועד מה צדק פישוף הישיש - כי לא הפסדנו, חלילה, על מנת המרגרינה שנחסכה מפינו, משום שחשנו בעליל שדווקא אותו אור מבצבץ - מזריק ומזרים אל קרבנו מעין עוז של חיות!

דם המכבים / יצחק שדה

בא חורף. ירדו גשמים ועודם מוסיפים לרדת. אדמתנו מתכסה ומתקשטת בעשב למינהו ובפרחים רבי-צבעים. יפה היא ארצנו בחורף. עוד מעט ובין הפרחים יעלה גם הפרח הקטן. נמוך הקומה, זה הפרח האדום. אשר שמו "דם המכבים". ובאמת כטיפות דם נראים הם, פרחים אלה, על רקע חום הקרקע וירק העשב.

החורף רק התחיל: הפרח עוד לא צץ, אבל טיפות דם כבר נטפו על אדמתנו. ומי יודע כמה דם עוד יישפך? טפות מי ידע? אפשר ששדותינו יהיו כמכוסים מרבד כלניות. אותם פרחים שיצמחו בהם, שמים: המכבים. השם חדש הוא, אבל הדם שנשפך עתה על אדמת המולדת, דם עתיק ימים הוא. בגולה נשפך דמנו כמים דורות רבים, מאות בשנים - בכל הארצות, בכל האקלימים. אבל שום צמח לא הצמיח דמנו, שום פרח לא הפריח. רק השלוליות נשארו. שלוליות דם מעופרות. וברבות השנים יבשו גם הן. רק בארץ הזו, במולדת, עולה, בין שאר הפרחים, זה הפרח נמוך הקומה, הקטן, האדום, ושמו: דם המכבים. בעיר גדולה בפולניה, עיר מלאה יהודים, ובעירה רוסית קטנטנה, עירה גויית, שיהודיה מעטים ודומים לגויים - גם בעיר הגדולה וגם בעירה הייתי שומע, בילדותי ובנערוטי, שנה, שנה, את סיפורי המכבים.

על מלחמה לבלי חת, על אבי המכבים, מתתיהו, על יהודה המנהיג הדגול, על אליעזר, האמיץ באמיצים, הסיפור לא דעך משך דורות: מתחמה לבלי חת - על אמונה, על מולדת, על חיים חופשיים במולדת. עמידה, שסופה ניצחון. ילד הייתי וגדלתי, והסיפור היה מסעיר תמיד את הדם. הקרב הקשה ביותר יכול להסתיים בניצחון. כל אחיזה לא היתה לו, לעם, בגולה, את המלחמה הזאת לא היתה לו אפשרות ללחום שם. אבל הסיפור חזר מידי שנה. המסורת שמרה על הרוח ואש המכבים הפכה גחלת מכוסה אפר דורות. אבל גחלת שעודה חיה, לוחשת במסתרים. ואנו הבאנוה אתנו. רוח האמונה של המכבים הוסיפה ללחוש בקירבנו.

כאן שוטטנו בדרכי הארץ, נשמנו את אוירה של מודיעין, ראינו נוף הגבעות החשופות, טיפסנו על צוקים, עלינו וירדנו בדרכים ובשבילים, שבהם הלכו המכבים. הרוח נתמלאה חיות, לבשה עור, עצמות וגידים. רוח המכבים הפכה לטכסיס המכבי. וידענו איך יכולים מעטים ללחום מול רבים. איך ידעו מתי מספר להתגבר על מחנות. רוחם הפכה לטכסיס שלנו. אמונתם הפכה נשק. כי הצדק מוכרח להתגשם כאן ובשבילנו. ולא חלום על צדק, הצדק צריך כאן להיות ממשי. הוא יצמח כשדות החיטה, השעורה והדגן, כשדות שזורעים אותם בדמעה וקוצרים ברינה, ואם יש הכרח - משקים אותם בדם.

כל אחד מאתנו זוכר, איך תאר לו הדמיון הילדותי את המכבים, בממדים כמעט על אנושיים: דמויות של בני ענק, שרירי ברזל, וגופות פלדה, קולות רעמים. ומי אנו כי נשווה להם?

אבל באה שעת מבחן ונדרש מאתנו כל מה שנדרש מהמכבים. והנה אנו עומדים בניסיון וגם יודעים כי עמוד נעמוד. טוב לחשוב, כי לעולם לא נהיה כאותם מכבים, שיד הדמיון הטובה עלינו תארה לנו. קל להבין, כי לא כמכבי הדמיון הילדותי, היו מכבי המציאות. בני העם היו, בני אדם יום יומיים שקועים באלף עניינים קטנים וגדולים, גם מחוץ לעניין המכבי שלהם.

וכך עושה כורה זהב: הוא מעלה מנבכי האדמה גושי גלם אפורים וטוחנם לעפר דק. את העפר הדק הוא רוחץ במים רבים. הקל והפסול נשטף, ומה שנשאר לו, לעובד, מכל עמלו - הם גרגרים מעטים של זהב טהור. זה הזהב, שלא חומצות חריפות ולא הזמן (החומצה החריפה מכל) אינם שולטים בו.

כך טחן ושטף הזמן את דמויות המכבים, הסיר מהם את הבלתי חשוב, את הקל, והניח רק את ההכרחי לנו, את הצריך להיות, את הזהב הטהור - את דם המכבים. ואותו דם - נגיד את הדבר בכל הפשטות והבטחון - נוזל גם בעורקינו. לעניין זה כמוהם כמונו. וטיפה מדמנו כי טיפול על אדמת המולדת, יצמח שם פרח נמוך קומה, פרח קטון אדום, שיקרא בשמם, כי על כן, ארץ זו למעננו היא מצמיחה כל צמח למינהו וכל פרח.

לא גיבורים אתם, חברי, ולא בני ענק, אנשים פשוטים אתם, שקועים בחיי יומיום, עסוקים באלף עניינים, אבל אליכם עברה ירושת המכבי. גרעיני הזהב. וטוב לי לראות זאת בנבכי הגוש, באבק חיי יום יום.

בימים המעוננים האלה
מתפשט לו הירוק הזהיר
ואם יש - ויש שביל -
צדיין אינו מובן מאליה,
וזהו אמת.

בימים השבירים האלה
עושה הנביטה את שלה
בין רעשים שיהיו ואינם,
נאחזת בשקבות עמק
וזהו כח.

בימים האלה, בכל הימים,
נחבאת הישועה אל הכלים
ולא תמצאנה
צועקת בחוצות
וזהו גבורה.

יוסי אסף, (תש"ן)

חנוכה במשמר העמק

מלחמת השחרור ירדה עלינו בחטף כשהיינו ילדים רכים כבני שבע-שמונה. קיבוצנו היה בין הראשונים "שזכו" לקבל את פני הלגיון הערבי כאשר ניסה זה לכבוש את חיפה. ביום אביבי אחד התחילה לפתע פתאום הפגזה קולנית מכל העברים: כדורים זימזמו, פגזים שרקו, תותחים הרעימו - בין לילה הפך קיבוצנו השליו למשלט לוחם...

"אנחנו עוזבים את המקום", בישרו לנו המטפלות, כל הילדים והחולים עוברים לקיבוצים שמעברו השני של העמק... וכך התחילה תקופת הגלות הארוכה שלנו, קשה וארוכה היתה תקופה זו...

עד שיום בהיר אחד הודיעו לנו שאנו שבים הביתה. כמעט שלא הכרנו את ביתנו כשחזרנו אליו לבסוף, תעלות עמוקות חרשו את פניו לאורך ולרוחב, הבתים נראו כמסננות קרועות, לא נותר בית אחד שלם. ידי כולם היו מלאות עבודה באותם ימים ראשונים רצון עז מילא את כולם לבנות את משמר העמק מחדש יפה וחזקה משהיתה. והנה קרב ובא חג החנוכה. המלחמה עוד השתוללה בארץ ומי יוכל להבטיח לנו כי אכן נחוג את החג.

עוד בבוקרו של החג, כשאך הקיצונו משנתנו תלינו עיניים שואלות במבוגרים. אך החנוכיה הגדולה, החדשה, הנהדרת שהוצבה מבעוד יום על "הבריכה הגולשת" הסמוכה כל כך לביתנו, היא היא שגילתה לנו את הסוד בתשעת מנורותיה הענקיות - יהיה חג!

ואיזה חג זה היה! חנוכה כהלכתו! שמשות החלונות שהיו מואפלות וצבועות בשחור מפחד עינו של האויב שופשפו ומורקו. ושוב קרץ הקיבוץ בשלל אורותיו והאיר פנים לכל עובר ושב. אך על כולם הגדילה עשות החנוכיה החדשה שהתנוססה על מגדל המים והציפה באורה את הסביבה כולה. מה גאים היינו על שהחנוכיה מוצבת דווקא ליד בית הילדים שלנו ומאירה את כל חדרינו. כה שלמה היתה שמחתנו עד כי לא חשבנו כלל על המלחמה. כמעט שכחנו עליה. רק סיפרנו בדבקות רבה על גבורת החשמונאים ורישעות היוונים, על הניסים ועל הנפלאות אשר חוללו אבותינו בימים ההם ובזמן הזה...

... בלילה התעוררנו לכל נפץ אדיר. אבק סיד מילא את פינו וקירעי קירות הוטלו על מיטותינו. . . כהרף עין תפסנו כי דבר איום קרה. זינקנו מהמיטות המאובקות, ובעיניים עיוורות וידיים מגששות מצאנו דרכנו באפלה למקלט, ולזרועות הורינו...

למחרתו של ליל האימה, משאך הותר לנו לצאת מהמקלט, פרצנו החוצה בסערה - ונעצרנו בבת אחת כמו על פי פקודה. מראה נורא התגלה לפנינו: בית הילדים הדו קומתי שלנו, עליו היתה גאוותנו תמיד (זה הבית הכי גדול והכי חזק בכל הקיבוץ! בנו אותו במיוחד מאבני בזלת, כדי שיהיה איתן כמו מצבר!) - ניצב עתה חבול ופצוע, פעור-גג וקטוע-קירות; גושי בטון ענקים תלויים ברפיון על ברזיליו; תילי-תילים של מפולת בכל חדרינו; תריסיו קרועים, מזרוניו טרופים ומה מעוותות מיטותיו!

הצצנו איש ברעהו, ורק עתה שמנו לב שמישהו חסר. . . אספו אותנו בבית-הילדים של קבוצת "שיבולים". ישבנו דוממים ודרוכים.

"הקשיבו, ילדים" - פתחה סוף סוף דינה, המורה שלנו, ואמרה - "פצצה נפלה על הבית שלנו. מטוס מצרי שהתכוון להפציץ את שדה התעופה הסמוך הוטעה על ידי החנוכיה, וזרק פצצותיו עלינו. יהודית, עילית ואריה אינם, גם מירי קציר נהרגה. . ."

שנים-עשר ילדים היינו בקבוצת "רימון" עד אותו לילה, ולאחריו נותרנו תשעה.

(יומן משמר העמק - חנוכה תשל"ח)

זה היה זמן לא רב לפני קום המדינה. היחסים בין יהודים לערבים בגליל היו מתוחים, מפעם לפעם היו כנופיות של ערבים מתנפלות על ישובים עבריים. קיבוץ מנרה שבגליל העליון היה אז קיבוץ צעיר. גנראטור סיפק חשמל לקיבוץ.

לילה אחד בחנוכה הפסיק הגנראטור לפעול. ליד הגבול - אי אפשר בלי חשמל. כי בעזרת פנס חשמלי גדול וחזק שולחים סימנים של איתות מורס מהקיבוץ אל הישובים השכנים. וכך יודעים בישובים האחרים אם הכל בסדר, או שיש "צרות" וצריך לבוא לעזרה.

פתאום הופיעה בשער הקיבוץ קבוצה של ערבים. התחילה שיחה בין השומרים של הקיבוץ לבין הערבים. מייד התברר שהערבים דורשים כי חברי מנרה יעזבו את הישוב מייד, באותו לילה מובן מאליו שמתשובה אחת היא: לא ולא!

! השומרים יודעים שתוך זמן קצר עלולה להיות התנפלות של כנופיה ערבית על המשק. מה לעשות? איך יודיעו לחברים בסביבה שיבואו לעזרתם? אחד השומרים מיהר להעיר את כל חברי הקיבוץ. תוך זמן קצר היו מוכנים להגן על המשק. אבל איך יאותו לישובים השכנים?

בנות מנרה מצאו פתרון: נדליק מנורת חנוכה! מיד לקחו שמונה פחיות, שמו בתוכן סמרטוטים ושפכו עליהם נפט. את הפחיות שמו על סלע גבוה, שאפשר לראות אותן בישובים הקרובים. אז הדליקו אש בפחיות, והלהבות של ה"חנוכיה" המשונה האירו את הלילה האפל. חברי הישובים השכנים ראו את נקודות האש הרחוקות והתפלאו. הם הבינו כבר כי פנס האיתות של מנרה מקולקל, אך מהם שמונה האורות? הרי הלילה הוא ליל חמישי של חנוכה, ומדוע הדליקו שמונה נרות - ולא חמישה?

בין הישובים התחילה שיחה בשפת האיתות: מה קרה במנרה? לא עבר זמן רב, והם הבינו: כנופיה ערבית מתנפלת על מנרה! לכן הדליקו שמונה "נרות" - סימן לסכנה. קריאה לעזרה! מיד התארגנו חברי הישובים ויצאו לעזרת מנרה. העזרה הגיעה בזמן. הערבים הסתלקו.

כולם נשארו במשק עד אור הבוקר, שתו תה חם ורקדו. ואז החליטו: בכל שנה, בליל החמישי של חנוכה, יהיה במנרה חג גדול לזכר ה"נרות" שהצילו את הקיבוץ. זיוה רבינוביץ

על שירי חנוכה מראשית המאה ועד היום

בגני הילדים של ראשית היישוב חיפשו הגנות חומר לחג. דיקלומים, שירים. **לוי קיפניס** משורר וסופר שהגיע ארצה בראשית המאה, נטל על עצמו את מלאכת טיפוח הזמר והשיר אצל הזאטוטים העבריים. הוא ערך את עיתוני הגנים הראשונים. כבר בשנת 1915 פירסם את השיר "חנוכה ספרי נא לי מעשיה" וב1919 הוציא חוברת שירי חנוכה ערוכה וכתובה בכתב ידו, כולל רישום תווי השירי. בעיקר שקד קיפניס על פיתוח שירי משחק - קטעי שיר שניתן לשלב בהן תנועה וקצב. הילדים הפכו סביבוני ונרות, כשהם רוקדים ושירים על פי קצבו ותוכנו של השיר, בהדרכתו של הבמאי, לוי קיפניס. בין השירים שהתפרסמו אז: "סביבון טוב, טוב, טוב", "נר לי דקיק", "שמן שמן", "אבי הדליק נרות לי", "קמח, קמח מן השק". חלק מן השירים תרגם קיפניס מאידיש. חלק כתב בעצמו.

כמו רוב שירי חנוכה, הושפעו גם אלה שנכתבו כאן מרוח התרבות המזרח-אירופאית. כשם ששירי רועים נעימתם מזרחית או מנסה להיות כזו, כך נושבת רוחם של הלחן והניגון החסידיים משירי חנוכה. מנגינת שיר הזכורה למשורר מבית אבא בפולין שימשה פעמים רבות קולב למילים עבריות, לא תמיד על פי מילות השיר המקורי. כך, למשל השיר "אבי הדליק נרות לי". קיפניס כתבו למנגינת "כשיבנה בית המקדש", שבמקורו אינו, כידוע שיר חנוכה. חנניא קרצ'בסקי, המורה לדקדוק מ. אברונין, דניאל סמבורסקי, מנשה רבינא - היו בין אלה שכתבו ותרגמו שירים לחנוכה כמו, "מי ימלל", "נרותי הזעירים", "ימי החנוכה". אלה הצטרפו אל אוסף השירים שחיבר ותרגם לוי קיפניס. וכך ניתן להבחין בהם השפעתם של שלושה מקורות לחן. האחד - מנגינות דתיות נוצריות, הבולטת ביניהן היא מנגינת "מעוז צור", המורכבת משלושה כוראלים גרמניים בני המאה השש-עשרה והשבע-עשרה. בגירסה המוכרת הושר "מעוז צור" משך כ-400 שנה בכל מקום בו ישב קיבוץ יהודי. אופרות שונות שימשו אף הן כמקור השפעה, כמו השיר "חנוכה יפיפה" הלקוח מאופרה של המחזאי היהודי - אברהם גולדפרן. גלגול אחר עבר על השיר "הבה נרימה" כפי שהוא מוכר בגירסה העברית ומקורו באורטוריה "יהודה המכבי" של פ. הנדל. במקור נקרא הקטע שתורגם על ידי לוי קיפניס "הבו גודל לגיבור". הנדל לא כיוון בו לבנו של מתתיהו החשמונאי דווקא. שם האורטוריה עורר, כנראה, בקיפניס את האסוציאציה המתאימה והוא הפך לשיר הלל לגבורה - "ביונים נלחמו ולנו הנצחון". גירסה אחת לאותה מנגינה נכתבה על ידי אדרון אשמן ונקראת "הנה הוא בא". בין 200 ל-300 שירים נכתבו לחנוכה. היחס אל החג מתבטא ברפרטואר העשיר שנכתב לכבודו, בהשוואה לחגים אחרים. חנוכה קיבל משמעות מחודשת עם תנועת חיבת ציון והעליה ארצה. גבורה, נצחון, אבוקה, סמלי קוממיות ומאבק על עצמאות, סימלו את הקשר המתחדש של העם לארצו - בארצו. גם בגולה שרו שירים לחנוכה, סובבו סביבוני, טגנו לביבות בשמן, והדליקו חנוכה. אך משעלו יהודים לארץ, אל שדה המערכה של מלחמת החשמונאים, אל קברות המכבים במודעין, לבש החג אופי הרואי ומופגן שבא לידי ביטוי גם בשירים: "אנו נושאים לפידים", "באנו חושך לגרש". הקשר הגאוגרפי דרך נופי הארץ ומקומות הישוב בה הוסיף ממד ישראלי לשירי חנוכה. הסביבון נשלח על ידי המשוררים לסייר בארץ, לטייל "מהרים לעמקים", מהעמק לגליל, מנהלל לכפר מל"ל, ועד לשומרון וליהודה הגיע. ארץ ישראל על נופיה המקראיים, ללא הגבלות פוליטיות, שימשה השראה למשוררים כמו מתתיהו שלם שכתב את "סביבוני ירוץ בגיל".

בשנים האחרונות נוספו לחנוכה שני שירים בלחן ובהתאמה ישראלית. האחד הוא השיר "אחי גיבורי התהילה", על חמשת האחים המכבים. והשני שירה של **נעמי שמר** "שבחי מעוז", שנכתב בתקופת מלחמת ההתשה וכוונתו למעוזי צה"ל ולא למעוז צור ישועתי של אחרי ההדלקה. אלא שגם המשוררת כוונה לכפל המשמעות בשורה הפותחת את השיר וכך הוא נקלט.

שירי חנוכה

נרותי הזעירים,
מה רבו הסיפורים
לי ילאט האור;
על גבורות לי יספרו,
על דמים שנשפכו,
על מלחמת דרור.

עת אראה אורם הקט
יעטני צל בלט,
קול קורא יעיר:
לפנים במלחמה
גם ידעתי נחמה,
ניצחון ושיר!

ותיכון הממלכה,
וגדלה היתה לך,
עם היית עז!
ארצך, זה מבצרך,
שמש כה לך זרחה
(כחלום שגז)

נרותי הזעירים
כן ספרו לי סיפורים
על עבר של עם!
עד שמעתי נר ונר
לי קורא: קום, התעורר!
עם לתחיה קום!

מוריס רוזנפלד
עברית: ר. גרוסמן.

הנרות הללו אנו מדליקין
על הניסים
ועל התשועות
ועל הניפלאות,
בימים ההם, בזמן הזה
וכל שמונת ימי החנוכה
הנרות הללו קודש הם
ואין לנו רשות
להשתמש בהם
אלא
לראותם בלבד.

ימי החנוכה, חנוכת מיקדשנו,
בגיל ובשימחה ממלאים את ליבנו:
לילה ויום סביבוננו יסוב,
סופגניות נאכל בס לרוב.

האירו, הדליקו
נרות-חנוכה רבים -
על הניסים ועל הניפלאות
אשר חוללו המכבים!

א. אברונין

כן יאבדו כל אויביך ישראל
כן יאבדו.
ואוהביו כצאת השמש בגבורתו.
שופטים ח'.

מעוז צור ישועתי

מעוז צור ישועתי. לך נאה לשבח.
תיכון בית תפלתי. ושם תודה נזבח.
לעת תכין מטבת. מצר המנבח. אז
אגמור. בשיר מזמור. חנוכת המזבח:
יוונים ניקבצו עלי. אזי בימי
חשמנים. ופרצו חומות מיגדלי.
וטימאו כל השמנים. ומנותר קנקנים.
נעשה נס לשושנים. בני בינה. ימי
שמונה. קבעו שיר ורננים:

אנו נושאים לפידים
בלילות אפלים.
זורחים השבילים מתחת רגלינו,
ומי אשר לב לו,
הצמא לאור -
ישא את עינו וליבו אלינו,
לאור,
ויבוא!

נס לא קרה לנו -
פך שמן לא מצאנו,
לעמק הלכנו,
ההרה עלינו,
מעיינות אורות
הגנוזים גילינו.
נס לא קרה לנו -
פך שמן לא מצאנו,
בסלע חצבנו עד דם -
ויהי אור!

זאב

אבי הדליק נרות לי
ושמש לו אבוקה
יודעים אתם לכבוד מי?
לכבוד החנוכה.

מורי נתן סביבון לי
בן עופרת יצוקה
יודעים אתם לכבוד מי?
לכבוד החנוכה.

אמי נתנה לביבה לי.
לביבה, חמה, מתוקה.
יודעים אתם לכבוד מי?
לכבוד החנוכה.

ח.נ. ביאליק

סביבון, סוב-סוב-סוב
חנוכה הוא חג טוב.
חנוכה הוא חג טוב,
סביבון, סוב-סוב-סוב.
סוב נא סוב
כה וכה,
נס גדול
היה פה.

מי ימלל גבורות ישראל,
אותן מי ימנה?
הן בכל דור יקום הגיבור
גואל העם.
שמעו! בימים ההם
בזמן הזה
מכבי מושיע ופודה
ובימינו כל עם ישראל
יתאחד. יקום יגאל.

נר לי, נר לי
נר לי דקיק,
בחנוכה נרי אדליק:
בחנוכה נרי יאיר,
בחנוכה שירים אשיר.
לוי קיפניס

קמח, קמח מן השק,
שמן, שמן מן הכד -
חנוכה היום,
חג נעים, נחמד!
שמן, שמן מן הכד,
קמח, קמח מן השק.
הבה נלבב
לביבות לחג!
עוד נוסיף ביצה מסל,
עוד סוכר דק וחסל!
בואו לשולחן,
לביבות נאכל.
כבר אכלנו לביבות.
מה עוד לנו לעשות?
לשמוח ולרקוד,
לשמוח ולרקוד.
ל. קיפניס

שימו שמן,
שמן זית,
נר הדליקו,
יהי אור בבית!
אור-אור לנו!
דרור-דרור לנו!
על כן נאירה,
על כן נשירה
שמונה ימים
שיר של אור ודרור!

שימו שמן,
שמן זית,
נר הדליקו,
יהי אור בבית!

לוי קיפניס

הבה נרימה
נס ואבוקה -
יחד פה נשירה
שיר-החנוכה!

מכבים אנחנו,
דיגלנו רם, נכון!
ביוונים נילחמנו
ולנו הניצחון!

פרח אל פרח
זר גדול נשזר,
לראש המנצח -
מכבי גיבור!

הבה נרימה
נס ואבוקה -
יחד פה נשירה
שיר-החנוכה!

חנוכיה לי יש
צוחקת בה האש:
ושחה לי בלאט
על כד קטן אחד.
חנוכיה שלי,
אורך נא העלי.

נ.נ. מלמד

באנו חושך לגרש,
בידינו אור ואש.
כל אחד הוא אור קטן,
וכולנו אור איתן.
סורה חושך, הלאה שחור!
סורה מפני האור!

שרה לוי-תנאי

אומרים ישנה ארץ...
אומרים: ישנה ארץ,
ארץ רוות שמש...
איה אותה ארץ?
איפה אותו שמש?

אומרים: ישנה ארץ
עמודיה שיבעה,
שיבעה כוכבי-לכת
צצים על כל גיבעה.

ארץ - בה יקים
כל אשר איש קווה,
ניכנס כל הניכנס -
פגע בו עקיבא.

"שלום לך, עקיבא!
שלום לך, רבי!
איפה הם הקדושים,
איפה המכבי?"

עונה לו עקיבא,
אומר לו הרבי:
"כל ישראל קדושים,
אתה המכבי!"

ש. טשרניחובסקי

כד קטן, כד קטן
שמונה ימים שמנו נתן.
כל העם היתפלא -
מאליו הוא מיתמלא.

כל העם אז התכנס
והכריז: אך זהו נס!
אילולא כד זה נישאר -
מיקדשנו לא הואר.
א. אשמ

ילד, ילד, ילד קט -
כל אחד עם נר ביד,
כל אחד זה אחר זה.
גיל בלב ושיר בפה.
חג, חג, לנו,
חג טוב, חג-האור.

לוי קיפניס

נר ראשון ונר שני
ונר שלישי ורביעי
החמישי והשישי והשביעי
והשמיני
סביבון וסופגניות
ורקדן ורקדנית
שיגעון של מסיבה.
תבואו גם בחג הבא.

פזמון:
האורים שבחלון
לי מוסרים דרישת-שלום,
ואפילו לשמש
יש,
כאילו אור חדש.

מאת: נעמי שמר.

עם הנר החמישי,
כבר שותים חופשי חופשי
יין טוב וריחני,
עם השביעי והשמיני
סביבון וסופגניות
ורקדן ורקדנית
שיגעון של מסיבה
תבואו גם בחג הבא.

אבי, אבי, הגידה נא לי,
מדוע הלילה שחור ואפל
ורוח מסייע קירעי ערפלי -
בשחור הליל הדלקתי נר,
קטן, עליז-שלהבת.
רגז הליל הסוער
רגזה הרוח הנושבת.

"אכבך, נר חצוף!"
הרוח קול הזעימה.
"דעוך תדעך ללא הבהוב!"
עננה הרעימה.

אפל, ילדי, הלילה אפל
ורוח עובר ומספר סודותיו
על אב שמרד עם חמשת בניו.

הגד אבי, מאין עלה,
מאין עלה הלפיד הבווער
ולמה ירוץ בדרכו וימהר? -

אך השלהבת הברה
צוחקת וזורחת.
נרי הקט בסערה
אינו יודע פחד.

עלה, ילדי, עלה הלפיד
משדות מודיעין אל מישעול הקברים
לזרוע כולו שלהבות ואורים.

ואי השביל, איה המישעול,
איה המישעול זה עתיק הדורות
בו רץ הלפיד זורע אורות?

בהר, בגיא, עובר המישעול,
ממרום הגליל עד אילת והים,
על שדות-גיבורים שנפלו על חרבם.

והוא יוצא לקראת סופה
קורן וזך פי-שבע,
ושלהבתו מתנפנפה
ברוח הנושבת.

ניצנוץ עונה מן ההרים,
לקראת נרי פוסע,
מכל יגבעה, מעברים,
עוד נר ונר בוקע.

ועוד, אבי, אמור לי רק זאת,
מדוע הלילה מכל הלילות
זורחים האורים ומרבים לעלות? -

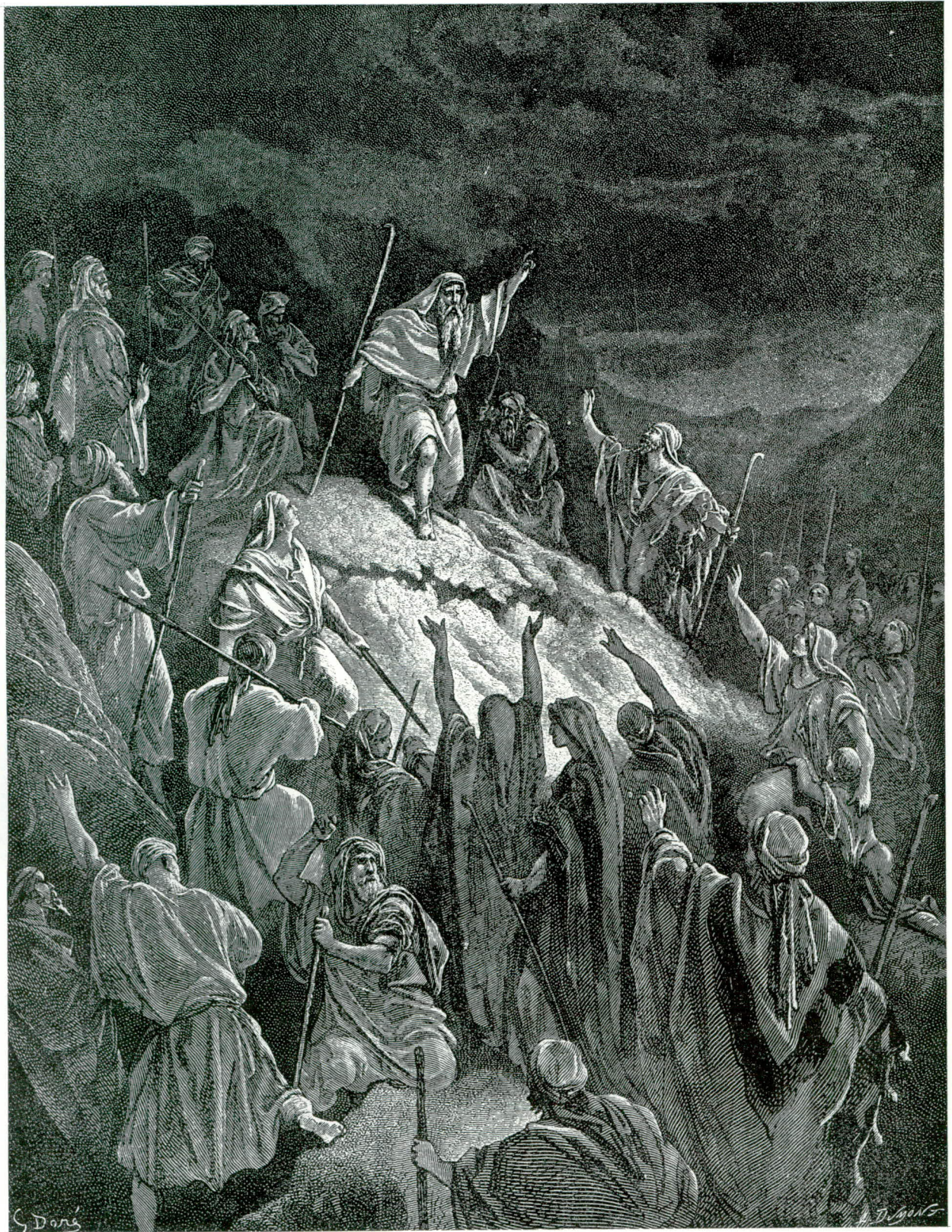

הומה הלילה שיר הימנון,
קדה הרוח מנצחת -
לאור עליז-הניצחון,
לאור אינו-יודע-פחד.

מדור לדור, ילדי, זה האות,
זורח האור ועולה ומלבלב
בלילה הזה, ליל כ"ד כסלו.

מלים: עודד אבישר
לחן: משה וילנסקי

פניה

מקורות

- אבי-יונה, מ. (עורך) (1966). **אטלס כרטא לתקופת הבית השני המשנה והתלמוד**. ירושלים: כרטא.
- אבי-יונה, מ. (תשמ"ג). **אמנות ואדריכלות בתקופה החשמונאית וההרודיאנית**. בתוך: אבי-יונה, מ. (עורך). **תקופת בית הורדוס**. תל-אביב: עם עובד.
- אביעם, מ. (תשנ"ה). **ראשית הייצור הנרחב של שמן-זית בגליל בעת העתיקה**. **קתדרה**, 73. ע' 26-35.
- אופק, א. (1976). **סיפרות ילדים ונוער**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- אורבך, א.א. (תשכ"ט). **חז"ל - אמונות ודעות**. ירושלים: מאגנס.
- אלון, ג. (תשכ"א). **תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלון, ג. (תשכ"ז). **מחקרים בתולדות ישראל**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אפרון, י. (תש"ס). **חקרי התקופה החשמונאית**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אפרון, י. (תשמ"ו). **הרעיון המשיחי בספר דניאל**. **שנתון סמינר הקיבוצים**, ט'. ע' 145-150.
- אפרון, י. (1986). **שני תלמודים - שתי דרכים**. **עתמול**, 65. ע' 3-5.
- ביאליק, ח. נ. (תרצ"ה). **דברים שבעל פה**. תל-אביב: דביר.
- בן-אהרון, י. (תשמ"ב). **פשר חנוכת בית חשמונאי**. **שדמות**, פ'. ע' 73-85.
- בן-נון, י. (תשמ"ב). **יום יסוד היכל ה'**. ירושלים: מדרשת ראשית ירושלים.
- בן-ששון, ח. ה. (תשל"ב). **תולדות עם ישראל**. (בשלושה כרכים). תל-אביב: דביר.
- בער, י. (1955). **ישראל בעמים**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- בר-כוכבא, ב. (תש"ס). **מלחמות החשמונאים**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גורן, ז. (עורך) (תשמ"ב). **חג החנוכה**. **עיונים בתולדותיהם של חגי ישראל**, א'. אורנים: המרכז לפיתוח לימודי היהדות.
- גורן, ש. (תשכ"ז). **היהדות מול הפילוסופיה היוונית**. **מחניים**, קי"ב. ע' ג'ט"ו.
- גולדברגר, ד. (עורך) (1994). **הפעלופדיה, חורף (כרך ג')**. תל-אביב: החברה למתנ"סים.
- גיחון, מ. (1984). **לסוגיית הגבורה, הגיבורים והמנהיגות על רקע ימי המכבים**. **סקירה חודשית**, 31(11). ע' 35-42.
- גלוקר, י. (1980). **ירושלים ואתונה בין שני עולמות תרבות**. **סקירה חודשית**, 27(11), ע' 15-26.
- גלעד, ז. הדרי, ד. (עורכים) (תשמ"ד). **היש לחנך לערכי גבורה**. (שיחה עם יגאל ידן ונתן רוטנשטרייך). **מבנים**, מ"ו (2-1). ע' 125-139.
- גלעד, י. (תשל"ו). **באר חתומה**. (חוברת לזכרו). בית השיטה: בית השיטה.
- גרינץ, י. מ. (תשי"ז). **ספר יהודית**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- הברמן, מ. (עורך) (תש"ו). **ספר גזירות אשכנז וצרפת**. ירושלים.
- הכהן, מ. (תשכ"ב). **התופעה של הנס ומשמעותה**. **מחניים**, ס"ג. ע' 70-73.
- הלוי, ב. (תשמ"ב). **תנו יד לשמש**. בתוך: גורן, ז. (עורך) **עיונים בתולדותיהם של חגי ישראל**, א'. אורנים: המרכז לפיתוח לימודי היהדות. ע' 84-86.
- הראל, מ. **התודעה של מודיעין**. **שלהבת**, 25.
- הרון, א. (תשל"ח). **פתחון פה - תבשילים עם נשמה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- וואלך, י. (1980). **מלחמת המקבים**, **מלחמה עממית-חתרנית**. **סקירה חודשית**, 27(11), ע' 3-14.
- וואהרמן, נ. (1964). **חגי ישראל ומועדיו**. תל-אביב: אחיאסף.

- זוסמן, ו. (תשל"ל). **נרות חרס מעוטרים**. ירושלים: מוזיאון ישראל.
- זיו, י. (תשמ"ג). מקבת וחוטם ארוך. **סלעית, י"א(3)**. ע' 3-4.
- טלמון, ש. (1957). לוחות השנה של כת מדבר יהודה. **מולד, 103**. ע' 53-58.
- טל-שיר, ת. (1984). **ספר המשחגים**. תל-אביב: סמינר הקיבוצים.
- יהודה, צ. (1978). מדוע קוראים הלל בחנוכה. **הדואר, כסליו תשל"ט**.
- יערי, א. (תשכ"ב). האמנם נשכחה גבורת החשמונאים. **מחניים, ס"ג**. ע' 138-151.
- יצחקי, א. (תשל"ז). זירת הניצחון של יהודה המכבי. **סלעית, ה'(3)**. ע' 3-6.
- כצנלסון, ב. (תשי"י). עם הספר. בתוך: הילפרין, י. (עורך). **ספר הגבורה, א'**. תל-אביב: עם עובד. ע' ט"י"ב.
- לוז, א. (תשכ"ח). מקומו של קידוש השם בתולדות היהדות. **שדמות, כ"ח**. ע' 9-20.
- לווינסקי, י. (1970). **אנציקלופדיה של הווי ומסורת ביהדות**. תל-אביב: דביר.
- לווינסקי, י. (תשי"ד). **ספר המועדים, ה'**. תל-אביב: דביר.
- לוריא, ב.צ. (תשכ"ד). **מגילת תענית**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- ליבוביץ, י. (תשל"ו). המשמעות הרוחנית והדתית של גבורה וניצחון. בתוך: **יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל**. ירושלים: שוקן. ע' 405-415.
- נוי, ד. (תשכ"ב). בעלי נסים בסיפורינו העממיים. **מחניים, ס"ג**. ע' 78-85.
- סלוביצי'ק, י. ד. ה. (תשל"ד). אברהם העברי. בתוך: **חמש דרשות**. ירושלים: מכון טל אורות.
- סיוון, ר. (1977). מלים ראשונות. **עתמול, 16**. ע' 3-5.
- עמיר, י. (1983). הגילגול הראשון של סיפור נס חנוכה. **הגות במקרא, ד'**. תל-אביב: עם-עובד. ע' 188-200.
- פלוסר, ד. (1995). ההשכיח עם ישראל את החשמונאים בימי הביניים. **קתדרה, 75**. ע' 36-54.
- קלאוזנר-ברנדשטטר, מ. (תשי"ד). **מקורות הדרמה**. תל-אביב: מסדה.
- רבי, י. (תשל"ט). **תשובת השנה**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- רוט-רותם, י. (תשי"ן). התהוותו של חג החנוכה. **מחקרי חג, 2**. ע' 8-16.
- רפפורט, א. (תש"ם). הערות לתקופת גזירות אנטיוכוס באספקלריה של ספר דניאל. בתוך: בר-כוכבא, ב. (עורך). **התקופה הסלווקית בארץ ישראל**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. ע' 65-83.
- שביד, א. (1984). **ספר מחזור הזמנים**. תל-אביב: עם עובד.
- שדה, י. (תשמ"ט). **מסביב למדורה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שוב, ש. (תשמ"ח). האור, הנס והגבורה בחג החנוכה. **במחנה, 13**. ע' 29-36.
- שטרן, מ. (1964). הלניזם. **אנציקלופדיה למדעי החברה, ב'**. מרחביה: ספרית פועלים. ע' 163-167.
- שטרן, מ. (תשל"ב). ימי הבית השני. בתוך: בן-ששון ח. ה. (עורך). **תולדות עם ישראל, א**. תל-אביב: דביר.
- שמאלי, א. (1965). **מחזור הצומח והחי**. רמת-גן: מסדה.
- שלם, מ. (תשכ"ג). חג האורים. **ניב הקבוצה, 44**. ע' 728-732.
- ששר, א. (1972). היסוד החקלאי בחג החנוכה. **הדואר, כסליו תשל"ג**. ע' 53-54.
- ששר, מ. (1993). החנוכה מאימת. **דבר (משא)**. 3.12.1993.

FRAZER, J. G. (1907). **THE GOLDEN BOUGH**. LONDON.

GASTER, TH. H. (1955). **THESPIS, RITUAL, MYTH AND DRAMA IN THE ANCIENT NEAR EAST**. NEW YORK: DOUBLEDAY.

על חג החנוכה נכתבו דברי־עיון ומחקרים רבים, מתוך היבטים היסטוריים, דתיים, חברתיים וצבאיים.

יחודו של ילקוט חנוכה הוא בכך שניתן למצוא בו את מכלול הנושאים הקשורים לחג: עונת השנה, החודש והטבע, תולדות המרד במקורות השונים, סיפור התהוות החג ורבדיו הקדומים, הפנים שקיבל במהלך הדורות והתגבשותו במדינת ישראל המתחדשת.

את הספר מלווה ההנחה, שההתחקות אחרי שלבי התפתחות החגים בחברה האנושית בכלל ובעם ישראל בפרט, מאפשרת את הכרת המרכיבים הקדומים של החג. ניתן לראות כיצד מעמדים וסמלים עתיקים מקבלים ביהדות, לדורותיה, משמעות חדשה.

מבחינה מדינית וחשבון השנים, היה בית חשמונאי פרק היסטורי קצר יחסית. אף־אל־פי־כן הולידה תקופה זו כוחות אדירים, שהשפעתם היתה מכרעת על ההיסטוריה של עם ישראל ועל התפתחות היהדות והדתות המונותאיסטיות שהלכו בעקבותיה. מקצתם של תהליכים אלו מתוארים בחיבור זה.

לפנינו מהדורה חדשה ומחודשת של ילקוט חנוכה. הוכנסו בו תוספות ושינויים בתוכן ובצורה החיצונית־גראפית. עם זאת, ממשיך הספר, ברוחו, את דרכם של ילקוטי החגים, אשר יצאו לאור במשך שלושים שנה, על ידי ארכיון החגים הבינקיבוצי בבית־השיטה ואשר ליוו את מעגל חגי־השנה ואת מחזור חיי־האדם בחליפותיו. הילקוט האחרון, משנת תשנ"א, הוקדש לנושא האבלות.

מרבית הילקוטים נערכו על ידי צבי שוע, חבר קיבוץ געש, איש חג, ספר וחקר ועל ידי אריה בן־גוריון מקיבוץ בית השיטה, מייסד ומנהל ארכיון החגים הבינקיבוצי. הם גם עורכיו של ילקוט זה.

כמו קודמיו, מיועד הילקוט למורים ולמחנכים, לאנשי תרבות וחג וכן לכל אדם המבקש להעשיר את ביתו וספרייתו בספר מרחיב אופקים, השופך אור על חג החנוכה במסורת העבר ובהווייה המודרנית, בימים ההם ובזמן הזה.

